

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Facultatea de Istorie • Centrul de Studii Clasice și Creștine

Nr. 7-2/2012

CLASSICA & CHRISTIANA

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași

Classica et Christiana

Revista Centrului de Studii Clasice și Creștine

Fondator: Nelu ZUGRAVU

7/2, 2012

Classica et Christiana

Periodico del Centro di Studi Classici e Cristiani

Fondatore: Nelu ZUGRAVU

7/2, 2012

ISSN: 1842 - 3043

Comitetul științific / Comitato scientifico

Ovidiu ALBERT (Ostkirchliches Institut der Bayerisch-Deutschen
Augustinerprovinz an der Universität Würzburg)
Livia BUZOIANU (Muzeul Național de Istorie și Arheologie Constanța)
Marija BUZOV (Istituto di Archeologia, Zagreb)
Victor COJOCARU (Institutul de Arheologie Iași)
Ioana COSTA (Universitatea din București)
Dan DANA (C.N.R.S. – ANHIMA, Paris)
Mario GIRARDI (Università di Bari)
Attila JAKAB (Università Eötvös, Budapest)
Domenico LASSANDRO (Università di Bari Aldo Moro)
Sorin NEMETI (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca)
Eduard NEMETH (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca)
Cristian OLARIU (Universitatea București)
Evalda PACI (Centro di Studi di Albanologia, Tirana)
Marcin PAWLAK (Università di Torun)
Vladimir P. PETROVIĆ (Accademia Serba
delle Scienze e delle Arti, Belgrad)
Luigi PIACENTE (Università di Bari)
Mihai POPESCU (C.N.R.S. – USR 710 L'Année Épigraphique, Paris)
Viorica RUSU BOLINDEȚ (Muzeul Național de Istorie a
Transilvaniei, Cluj-Napoca)
Heather WHITE (Classics Research Centre, London)

Comitetul de redacție / Comitato di redazione

Roxana-Gabriela CURCĂ (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași)
Mihaela PARASCHIV (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași)
Claudia TĂRNĂUCEANU (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași)
Nelu ZUGRAVU, director al Centrului de Studii Clasice și Creștine
al Facultății de Istorie a Universității „Alexandru I. Cuza” din Iași
(*director responsabil / direttore responsabile*)

Correspondența / Corrispondenza:

Prof. univ. dr. Nelu ZUGRAVU
Facultatea de Istorie, Centrul de Studii Clasice și Creștine
Bd. Carol I, nr 11, 700506 – Iași, România
Tel. ++40 232 201634 / ++ 40 742119015, Fax ++ 40 232 201156
e-mail: nelu@uaic.ro; z_nelu@hotmail.com

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
CENTRUL DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE

Classica et Christiana

7/2

2012

Tehnoredactor: Nelu ZUGRAVU
Coperta: Manuela OBOROCEANU

ISSN: 1842 - 3043
Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”
700511 - Iași, tel./fax ++ 40 0232 314947

LAUDATIO IN HONOREM PROFESSORIS MIHAELAE PARASCHIV

Longinqua traditio studiorum classicorum Iassyensium per conatus illustrium professorum, quorum scientificae contributiones historicae, theologicae, philosophicae et philologicae egregia obtinuerunt insignia, in Universitate „Al. I. Cuza” et hodie perpetuatur. Primaria inter antiquitatis scrutatores, utraque lingua tam Graeca quam Latina erudita, Professor Mihaela Paraschiv innumeros laboris annos excellentem professiolanem cursum percurrit, ampla volumina scribens sive curans, necnon opera scriptorum tam antiquorum quam humanisticorum Dacoromanice primum reddens. Magna cum prudentia et dexteritate Ciceronis philosophicum tractatum *De fato* (2000), Aurelii Victoris *Librum de Caesaribus* (2006), Pseudo-Aurelii Victoris *Epitomen de Caesaribus* (2012), Francisci Petrarcae librum *Antiquis illustrioribus* (2009) e Latino in Dacoromanicum sermonem convertit, necnon e Latino sive Graeco et alia opera, e. g. Ciceronis *De divinatione* (1998), sive fragmenta, praecipue ex operibus scriptorum Christianorum, quae in editione critica *Fontes historiae Daco-Romanae Christianitatis* (2008) inscripta, e Graeco et Latino perite transtulit. Praeterea disertissimam monographiam, cuius titulus *Documenta Latina cancellariae aulicae Moldaviae (sec. XIV-XVIII)* est, sua doctorali thesi nixam et eruditissimas considerationes linguisticas et stylisticas continentem, perfecit. Innumera et multifaria studia culturae antiquae consecrata edidit, ex quibus amplissimum et celeberrimum est *Mulier Romae antiquae* (in quo de condicione mulieris Romanae ab antiquissimis temporibus usque ad finem antiquitatis tractatur).

Praeter haec, cursum institutionalem industrie percurrit, pluribus muneribus fungens. In praesentibus, scientificum laborem Centri Classicorum Christianorumque Studiorum Universitatis „Al. I. Cuza” praesidet, inter membra egregiae Scriptorum Dacoromanorum Societatis numeratur, vicepraeses filialis Iassyensis Classicorum Studiorum Societatis est, necnon collegio editoriali „Classica et Christiana” ephemeridis inest. Praeside Cathedrae Classicarum, Italicae et Hispanicae Linguarum electa, Professor Mihaela Paraschiv, maxima cum liberalitate erga collegas, suis officiis honestissime fungitur. In sua longinqua didascalica opera se ad traditionem litterarum classicarum disciplinae omnino applicat, modernis methodis utens, ut suis alumni altissimam academicam educationem praebeat. Plurimi eorum, professore conducente, magno cum profectu Latinis Graecisque litteris operam dederunt.

Pro exemplari labore scientifico, pro eximiis meritis ad operum scriptorum antiquorum inquisitionem et pro suis conatibus ad studia classica promovenda, Professori Mihaelae Paraschiv sincerum hommagium praebeamus.

TABULA GRATULATORIA

Aioane Mirela (Iași)	Luisi Aldo (Bari)
Alexianu Marius-Tiberiu (Iași)	Mascoli Patrizia (Bari)
Anușcă-Popa Anca (Vaslui)	Mircea Magda (Iași)
Badea Gheorghe (Iași)	Mihai Constantin-Ionuț (Iași)
Cărcăleanu Eleonora (Iași)	Mina Bianca (Londra)
Cojocaru Victor (Iași)	Moga Iulian (Iași)
Coman Oana (Iași)	Muraru Adrian (Iași)
Curcă Roxana-Gabriela (Iași)	Mușat Georgiana (Iași)
Diaconu Dana (Iași)	Piacente Luigi (Bari)
Dima Gabriela (Iași)	Pîrvuloiu Dionisie Policarp
Felecan Nicolae (Baia Mare)	(București)
Felecan Oliviu (Baia Mare)	Răchită Constantin (Iași)
Girardi Mario (Bari)	Ștefan Aurora (Vaslui)
Halichias Ana-Cristina (București)	Tărnăuceanu Claudia (Iași)
Hrușcă Iulian (Iași)	Titei Alina (Iași)
Ilie Emanuela (Iași)	Topoliceanu Harieta (Iași)
Ionuț Constantin-Mihai (Iași)	Vasilescu Mihail (Iași)
Karali Stella (Iași)	Zugravu Nelu (Iași)
Lassandro Domenico (Bari)	

SUMAR / INDICE

SIGLE ȘI ABREVIERI – SIGLE E ABBREVIAZIONI / 333

Marilena ABBATEPAOLO, *Panegyrici Latini e laudationes* rinascimentali:
un esempio di continuità letteraria / 337

Sabine ARMANI, *L'amita* de Bellicius à Apulum / 353

Mariana BALACI CRÎNGUȘ, Cătălin BALACI, Demographic Aspects from
Ulpia Traiana Sarmizegetusa / 375

Doina BENEĂ, Die militärischen Ereignisse an der Westgrenze des Römischen Dakien zur Zeit des Commodus / 383

Nicola BIFFI, Il regno della Cappadocia nella sintesi straboniana / 411

Dan DANA, Sorin NEMETI, Ptolémée et la toponymie de la Dacie (I) / 431

Dragana GRBIĆ, Epigraphic Note on the Cult of Jupiter Dolichenus in the
Iron Gates / 439

Xavier LAPRAY, L'adoption de la tactique manipulaire et la bataille de Cannes:
propositions pour quelques réajustements / 447

Enrico DI LORENZO, Columella: lo scienziato e l'artista / 481

Olga MONNO, Terre sotto i mari nell'*Eneide* / 501

Domenica Paola ORSI, La fiducia, l'inganno, il tradimento (nelle *Elleniche*
senofontee) / 519

Liviu PETCU, Sfântul Grigorie al Nyssei despre infinitatea divină / 537

Vladimir P. PETROVIĆ, Le passage des Celtes par la Dardanie antique
d'après les sources écrites / 563

Atalia ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU, La femme – corps et représentation dans la
Dacie Romaine / 571

Elisa TINELLI, Note sulla tradizione dei *Graeca* nelle *Noctes Atticae* di
Aulo Gellio / 591

Nelu ZUGRAVU, *Moderata saturitas* la Hieronymus / 597

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE – RECENSIONI E SCHEDE BIBLIOGRAFICHE / 617

MARIA STELLA de TRIZIO (a cura di), *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano* (Nelu ZUGRAVU) / 617; LIGIA RUSCU, *Manual pentru istoria epocii elenistice* (Nelu ZUGRAVU) / 618; GILLES GORRE, *Les relations du clergé égyptien et des Lagides d'après les sources privées* (Attila JAKAB) / 619; PHILIPPE HENNE, *Tertullien l'Africain* (Attila JAKAB) / 621; MONIKA PESTHY-SIMON, *La théologie de la tentation dans le christianisme ancien* (Attila JAKAB) / 624; *Patristique et œcuménisme. Thèmes, contextes, personnages* (sous la direction de CRISTIAN BĂDILITĂ) (Attila JAKAB) / 627; POLYMNIA ATHANASSIADI, *Vers la pensée unique. La montée de l'intolérance dans l'Antiquité tardive* (Nelu ZUGRAVU) / 629; LAURA CARNEVALE, *Giobbe dall'Antichità al Medioevo. Testi, tradizioni, immagini* (Nelu ZUGRAVU) / 630; JÖRG DRAUSCHKE, DANIEL KELLER (eds.), *Glass in Byzantium – Production, Usage, Analyses / Glas in Byzanz – Produktion, Verwendung, Analysen* (Sever-Petru BOȚAN) / 631; VINCENZO ORTOLEVA e MARIA ROSARIA PETRINGA (a cura di), *La veterinaria antica e medievale: testi greci, latini, arabi e romanzi* (Nunzia CIANO) / 636; DIANA DINCĂ, *Moștenirea antică în tradiția populară românească* (Nelu ZUGRAVU) / 642

Nelu ZUGRAVU, *Cronica activității științifice a Centrului de Studii Clasice și Creștine (2011-2012) – Cronaca dell'attività scientifica del Centro di Studi Classici e Cristiani (2011-2012)* / 645

Nelu ZUGRAVU, *Publicații intrate în Biblioteca Centrului de Studii Clasice și Creștine – Pubblicazioni entrate nella Biblioteca del Centro di Studi Classici e Cristiani* / 653

SIGLE ȘI ABREVIERI / SIGLE E ABBREVIAZIONI¹

AnB	<i>Analele Banatului</i> , Timișoara
ActaMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
ANRW	<i>Ausstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur im Spiegel der neueren Forschung</i> , II, Prinzipat, Berlin-New York
Apulum	<i>Apulum. Acta Musei Apulensis</i> , Alba Iulia
Banatica	<i>Banatica</i> , Muzeul județean Caraș-Severin, Reșița
BCSS	<i>Buletinul Cercurilor Științifice Studențești</i> , Alba Iulia
BMI	<i>Buletinul monumentelor istorice</i> , București
EphNap	<i>Ephemeris Napocensis</i> , Cluj-Napoca
Glasnik SAD	<i>Glasnik Srpsko Arheološko Društvo</i> , Belgrad, 1883-
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu</i> , Sarajevo
MCA	<i>Materiale și cercetări arheologice</i> , București
MO	<i>Mitropolia Olteniei</i> , Craiova
OLD	<i>Oxford Latin Dictionary</i> , Oxford, 1988
PG	<i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i> , Paris
PL	<i>Patrologiae cursus completus. Series Latina</i> , Paris
PLRE	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , I, A. D. 260-395, Cambridge, 1971
Potaissa	<i>Potaissa. Studii și comunicări</i> , Turda
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> (Pauly-Wissowa-Kroll), Stuttgart-München
Sargetia	<i>Sargetia. Acta Musei Devensis</i> , Deva
SIB	<i>Studii de Istoria Banatului</i> , Timișoara
SC	<i>Sources Chrétiennes</i> , Lyon
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București
ST	<i>Studii Teologice</i> , București
TIR, K-34, Naissus	<i>Tabula Imperii Romani, Naissus – Dyrrachion – Scupi – Serdica Thessalonice</i> , Ljubljana, 1968
TLL	<i>Thesaurus linguae Latinae</i>
Ziridava	<i>Ziridava. Studii și cercetări</i> , Arad

¹ Cu excepția celor din *L'Année Philologique* și *L'Année épigraphique* / Escluse quelle segnalate da *L'Année Philologique* e *L'année épigraphique*.

PANEGYRICI LATINI E LAUDATIONES RINASCIMENTALI: UN ESEMPIO DI CONTINUITÀ LETTERARIA

Marilena ABBATEPAOLO*
(Università di Bari Aldo Moro)

Keywords: Panegyrici Latini, Italian Humanism, funeral prayer, power and legitimation, imperial apotheosis, Ferdinando II the Catholic, Marcantonio Magno

Abstract: Starting from the analysis of Marcantonio Magno's funeral oration to Ferdinand II, acted in Naples (March, 1 st 1516), this paper identifies the network of textual references between this oration and some Latin Panegyrics. In the second part, the article focuses on the fortune of the Panegyrici Latini's corpus among the Italian humanists. In conclusion, the article identifies the relationships between oratory and the political power in the Renaissance courts, particularly in the court of Ferdinando II.

Cuvinte-cheie: Panegyrici Latini, umanism italian, discurs funerar, putere și legitimare, apoteoză imperială, Ferdinand al II-lea Catolicul, Marcantonio Magno

Rezumat: Pornind de la analiza discursului funerar al lui Marcantonio Magno rostit pentru Ferdinand al II-lea la Napoli la 1 martie 1516, această lucrare identifică rețeaua de referințe textuale între acest discurs și unii panegirici latini. În partea a doua, articolul se concentrează pe destinul corpus-ului Panegyrici Latini printre umanistii italieni. În concluzie, articolul identifică relațiile dintre oratorie și puterea politică la curțile renascentiste, în special la curtea lui Ferdinand al II-lea.

L'Oratio in funere Ferdinandi Hispaniarum (1516) di Marcantonio Magno e i Panegyrici Latini

Il 23 gennaio 1516 nello sperduto villaggio di Madrigalejo muore Ferdinando II il Cattolico, re di Spagna, di Sicilia e di Napoli¹. La cerimonia funebre ufficiale si svolge il 6 febbraio a Granada e il corpo del

* marilena.abbatepaolo@istruzione.it

¹ F. Solano Costa, *La muerte de Fernando el Católico*, Zaragoza, 22, 1965, 113-120.

re è posto temporaneamente nel convento di San Francesco d'Alhambra, da cui sarà traslato soltanto il 10 novembre 1521 per essere sepolto nella Cappella Regia di Granada² (**Fig. 1**).

Appena la notizia della morte del re è divulgata, nelle principali città del suo regno sono celebrati spettacolari funerali per eternare la sua memoria e presentarlo ai posteri come eroe e difensore della cristianità³. A Bruxelles e a Palermo (1516) sono organizzate due processioni funebri seguite dai nobili con le insegne regali e da un carro trionfale (*pegma*) simile nella struttura a quelli usati per gli imperatori romani durante le cerimonie di apoteosi⁴ (**Fig. 2**). Nell'edicola è collocato un dipinto del re in trono, come allora la statua dell'imperatore, con i simboli dei regni assoggettati (Granada, Napoli e Gerusalemme) e dieci bandiere degli eserciti moreschi vinti. Il carro è trainato da quattro cavalli bianchi nelle sembianze di unicorni, simbolo di virtù e di invincibilità, guidati da altrettanti indi per ricordare la conquista delle Americhe.

Anche a Napoli il viceré Raimondo de Cardona, da poco rientrato nella città, organizza una pompa funebre sontuosa, alla quale partecipano i baroni del regno, i deputati della città e degli uffici regi, e una messa presso S. Domenico Maggiore⁵. In questa circostanza Marcantonio Magno, *mirae vir eruditionis et aetate nostrae orator eloquentissimus*, secondo la testimonianza dell'umanista napoletano Giano Teseo Casopero⁶, riceve l'incarico di recitare l'orazione funebre in onore del defunto sovrano. Nella sua *epistula dedicatoria*, Magno lamenta, probabilmente per topica, di avere avuto appena quattro giorni per la stesura del testo (*oratio quatruiduo a me ... excusa*), che è

² La cappella fu costruita dal fiorentino Domenico Fancelli, vd. *DBI*, 44, s.v. *D. Fancelli*. Sul valore di questa *traslatio* e per una bibliografia più dettagliata, vd. C. d'Albis, *Sacralización real y nacimiento de una ciudad simbólica*, *Chron*, 35, 2009, 247-266.

³ «En líneas generales con Fernando el Católico y Carlos V se considera el episodio como un tránsito heroico hacia la eternidad de su memoria»: vd. M. A. Allo Manero, J. F. Esteban Lorente, *El estudio de las exequias reales de la monarquía hispana: siglos XVI, XVII y XVIII*, *Artigrama*, 19, 2004, 39-94.

⁴ E. Ruiz García, *Aspectos representativos en el ceremonial de unas exequias reales (a. 1504-1516)*, *España*, 26, 2003, 263-294.

⁵ Pare che anche il luogotenente Bernardino Villamarino, conte di Capaccio, abbia organizzato a sue spese una cerimonia. Questa fu celebrata nella chiesa di S. Agostino, vd. G. Grimaldi, *Istoria delle leggi e magistrati del Regno di Napoli*, 5, Napoli, 1767, 343.

⁶ G. T. Casopero, *Epistolarum libri duo*, Venetiis, 1535, 50v.

recitato il 1 marzo 1516 alla presenza di Raimondo, più volte ricordato nell'orazione. Purtroppo, non vi sono dubbi circa le capacità oratorie del suo autore e, sebbene siano poche le opere conservate di Magno⁷, egli è un oratore apprezzato al suo tempo, come dimostra l'*excellentissima oratione* latina (perduta) che pronunciò con *gran laude* a Venezia (1526), alla presenza del doge, per ringraziarlo della revoca del bando d'esilio, ottenuta grazie all'intervento di Carlo V e dei Carafa, suoi protettori⁸.

Una significativa testimonianza dell'erudizione di Magno è offerta dall'orazione funebre per Ferdinando il Cattolico, una composizione articolata secondo le tecniche retorico-stilistiche proprie della panegiristica tardoantica. Il testo, preceduto dalla dedica al suo mecenate Andrea Carafa, conte di Santa Severina in Calabria, ci è pervenuto nell'edizione a stampa (*Neapoli, in Aedibus Sigismundi Mayr Germani An. MDXVI*), che reca il titolo di *Oratio habita Neapoli in funere Ferdinandi Hispaniarum regis catholici*⁹.

Fin nell'esordio è evidente il richiamo all'antico modello elogiativo della panegiristica: Magno, infatti, apre l'orazione con la topica *recusatio*, ossia con la dichiarazione di inadeguatezza del panegirista, che si sente di gran lunga inferiore a tanti altri retori della città. Su di lui incombe un «incarico gravissimo», anche perché troppo esigue sono le sue forze in confronto alla materia da trattare¹⁰. La sua serietà,

⁷ Oltre all'orazione funebre per Ferdinando, ci resta un suo primo esercizio letterario, l'*Oratio de spiritu sancto* pronunciata al cospetto di Giulio II (1509) e tradita nel ms lat. classe XI, cod. LXXXV (4194) della Biblioteca Marciana a Venezia, e i cosiddetti *Libri sibillini*, che sono una traduzione dell'*Alfabeto cristiano* di Juan de Valdés. Vd. M. Firpo, *Marcantonio Magno e l'Alfabeto cristiano di Juan de Valdés*, in A. Merola, G. Muto, E. Valeri, M. A. Visceglia, *Storia sociale e politica: omaggio a Rosario Villari*, Milano, 2007, 151-166; J. de Valdés, *Alfabeto cristiano. Domande e risposte. Della predestinazione. Catechismo*, a cura di M. Firpo, Torino, 1994.

⁸ M. Sanudo, *I diarii*, a cura di N. Barozzi, G. Berchet, R. Fulin, F. Stefani, M. Allegri, Venezia, 1879-1902, XL, 863.

⁹ L'*editio princeps* è in 8° (di mm 140x190), scritta in chiari caratteri tondi, e consta di 29 linee a pagina piena. L'esemplare è ben conservato, benché un po' macchiato in principio. L'opuscolo è rilegato con altri in una miscellanea dal titolo *Orationes Variæ Saec. XVI Impressæ*. Per un profilo biobibliografico su Marcantonio Magno, vd. *DBI*, 67, s.v. Celio Magno. Vd. anche M. Firpo, *Marcantonio Magno* cit.

¹⁰ *Gravissimum mihi honus incumbit ... atque ita grave ut sit mihi pertimescendum ne quae sunt vires exiguae tanto sub pondere opprimantur*. Sul-

però, gli impedisce di venir meno all'impegno preso, per cui oserà comunque celebrare le lodi di Ferdinando. A questo punto, l'autore definisce meglio l'argomento della sua *oratio* (*propositio* e *divisio*): la morte di un re che garantiva a tutti la pace e la sicurezza impone di tesserne le lodi, poiché non è mai esistito e sicuramente mai esisterà un altro re che potrà essergli paragonato¹¹. Di questo sovrano unico e grande, Magno celebrerà *res gestas incredibilesque virtutes* per garantirgli l'immortalità¹².

Dal breve riassunto proposto si capisce che il modello cui l'umanista conforma idealmente la sua *oratio* è il cosiddetto *basilikòs logos*, teorizzato da Menandro il Retore (III d.C.), di cui egli segue la struttura, la quale prevede una *recusatio* iniziale, un elogio della patria, del popolo di origine e della famiglia, una descrizione delle qualità naturali, della nascita, dell'educazione, della vita, quindi delle imprese che illustrino le virtù del personaggio lodato. Magno scrive, di fatto, un vero e proprio panegirico a Ferdinando II, avvalendosi di spunti che gli sono offerti dal panegirico di Claudio Mamertino a Giuliano l'Apostata (362), da quello di Latino Pacato Drepanio a Teodosio I (389) e dai cosiddetti panegirici costantiniani, soprattutto i *Paneg.* VI[7], VII[6] e X[4]¹³.

l'esiguità delle forze fisiche, vd. Cic. *Arch.* 1: *Si quid est in me ingenii, iudices, quod sentio quam sit exiguum.*

¹¹ Sul *topos* del migliore, vd. p.e. *Paneg.* XII[2], 1,2 e 17,1. Il passo in *Paneg.* XII[2], 33,3 (*Non contendam duces – nec enim principem nostrum non dicam victus Antonius, sed victor Augustus aequaverit*) pare riecheggiato, seppure con variazioni in Magno, per il quale bisogna smettere di lodare Scipione, Alessandro e i Cesari, perché Ferdinando ha compiuto imprese ben più grandi (*Desinat ergo antiquitas admirari Scipiones, celebrare Alexandrum, laudibus extollere tantummodo Caesares, cum etiam nostro hoc saeculo in Ferdinando Rege disciplinam militarem renovatam et regna bello subacta aspexerimus.*

¹² *Immortalitati ... omnes (scil. virtutes) consecrabimus*, una finalità, questa, che rientra nella propaganda imperiale voluta da Carlo V, come dimostrano i carri trionfali di Bruxelles e Palermo e sarà ripresa alla fine del panegirico, quando Magno immagina l'ascesa in cielo di Ferdinando, vd. *infra*. Sull'uso del verbo *consecrare*, vd. *Paneg.* VII[6], 8,3: *principem consecratum.*

¹³ Il *corpus* dei panegirici latini, discorsi elogiativi e di ringraziamento scritti tra il 289 e il 389 d.C. e dedicati ad alcuni imperatori romani, comprende dodici orazioni, la prima delle quali è quella dedicata da Plinio a Traiano (100 d.C.), posta in apertura perché rappresenta il modello per gli autori successivi. Per la silloge, vd. *XII Panegyrici Latini*, recognovit D. Lassandro, Augustae Taurinorum, MCMLXXXII (con bibliografia) e *Panegyrici Latini*, a cura di D. Lassandro e G. Micunco, Torino, 2000.

Ferdinando, re guerriero, condivide con gli imperatori romani l'instancabilità e l'audacia, che lo inducono a combattere in prima persona, esponendosi al pericolo, incitando l'esercito e infondendo negli animi *ardor divinus*¹⁴. Come i *principes* antichi, anche Ferdinando riesce a conquistare intere regioni e a domare i *perfid*i Mauri, gli *immanissimi hostes*, le *belluae* che occupano il Santo Sepolcro ed, infine, la *Maumetica rabies*¹⁵: i nemici, pur venerandolo (*regi famam et gloriam venerentur atque admirentur*: **Fig. 3**), temono oramai il suo nome (*Ferdinandi nomen pertimuerit*).

Ancora dalla panegiristica tardoantica Magno riprende l'elenco delle virtù dell'imperatore, cui dedica ampie sezioni dell'orazione funebre e che supporta con numerosi *exempla*¹⁶. In generale, vanno ricordate la *concordia*, la *clementia*¹⁷, la *iustitia*¹⁸, la *continentia*¹⁹,

¹⁴ L'instancabilità del re è prova del suo essere divino, vd. *Paneg.* III[11], 3,2 (*Nam primum omnium, quidquid immortale est stare nescit, sempiternoque motu se servat aeternitas*); *Paneg.* XII[2], 10,1 (*Gaudent profecto perpetuo divina motu, et iugi agitatione se vegetat aeternitas, et quidquid homines vocamus laborem vestra natura est*). Sull'*ardor divinus*, si vd. *Paneg.* IV[8], 14,4: *inrevocabile inieicisti mentis ardorem* e i casi simili in *Paneg.* IX[12], 21-5; *Paneg.* X[4], 23,3 e 29.

¹⁵ Da notare l'uso dei termini dispregiativi per indicare i barbari (*belluae*, *perfid*i, *immanissimi hostes*, *Maumetica rabies*), tutti usati nei panegirici per demonizzare il nemico. Vd. D. Lassandro, *La rappresentazione del mondo barbarico nell'oratoria encomiastica del IV secolo d.C.*, *InvLuc*, 2, 1980, 191-205 e Id., *La demonizzazione del nemico politico nei Panegirici Latini*, in *Religione e politica nel mondo antico*, a cura di Marta Sordi, Milano 1981, CISA 7, 237-249.

¹⁶ Sulle virtù imperiali nei panegirici, vd. M. P. Charlesworth, *The Virtues of the Roman Emperor*, *PBA*, 23, 1937, 105-133.

¹⁷ Per attestare la *clementia* del re, Magno racconta dell'attentato ordito nei suoi confronti. Il colpevole, un certo Cannamazio, è punito con la pena di morte solo per volere della regina. Ferdinando, infatti, è un re tanto clemente da rifiutare l'uso della pena capitale (*ceterum natura Ferdinandus clementissimus*). L'episodio è tipico nei panegirici, nei quali l'usurpatore non è mai ucciso per volere dell'imperatore. In Pacato Drepanio, p.e. sono i soldati a vendicare Teodosio (XII[2], 44,3: *tui te vindicant et invitum*).

¹⁸ Il riferimento a questa virtù è frequente nei panegirici, vd. p.e. *Paneg.* II [10], 3,3; *Paneg.* III[11]; *Paneg.* IV[8], 19,3; *Paneg.* VI[7], 3,4 e 5,1; *Paneg.* VII[6], 4,4 e 6,1; *Paneg.* IX[12], 4,2; *Paneg.* X[4], 15,3; *Paneg.* XI[3], 21,4. Vd. L. De Salvo, *La iustitia e l'ideologia imperiale*, in *Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità*, I, Roma-Catania 1985, 71-93.

¹⁹ Su questa virtù, vd. *Paneg.* III[11], 19,2; *Paneg.* V[9], 8,2; *Paneg.* VI[7], 3,4 e 4,1; *Paneg.* VII[6], 16,3.

l'*humanitas*²⁰, la *fortitudo*, la *celeritas*, l'*industria*, il *consilium*²¹, la *patientia*²², la *liberalitas*²³, la *magnificentia* e la *parsimonia* del re.

Sulla *magnificentia* e sulla *parsimonia* Magno si dilunga elencando i vari edifici costruiti da Ferdinando in ogni parte del suo impero (*Magnifica item aedificia extant... Coenobia praeterea et templa ac delubra paene innumera Deo erexit*), un catalogo che ricorda quello delle *Res Gestae* augustee (capp. 19-24)²⁴. L'umanista, tuttavia, riconosce che nulla è stato sperperato, anzi del re si deve lodare la *parsimonia*²⁵. Tale lode rientra evidentemente nella propaganda aragonese, perché torna simile nel Guicciardini, il quale definisce Ferdinando «re di eccellentissimo consiglio e virtù, e nel quale, se fusse stato costante nelle promesse, non potresti facilmente riprendere cosa

²⁰ Di *humanitas* si parla in *Paneg.* V[9], 11,3, 15,3 e 19,4; *Paneg.* IX[12], 12, 1 e 14,1; *Paneg.* XI[3], 28,2; *Paneg.* XII[2], 20,2.

²¹ Ferdinando ha tutte le virtù imperatorie ovvero *fortitudo in periculis, industria in agendo, celeritas in conficiendo, consilium in providendo*. Per la *fortitudo* nei panegirici, vd. p.e. *Paneg.* II[10], 4,1; *Paneg.* III[11], 19,2; *Paneg.* VI[7], 3, 4 e 4,2; *Paneg.* VII[6], 4,2 e 17,1; *Paneg.* X[4], 6,5; 21,2 e 33,2; *Paneg.* XI[3], 5,4 e 21,4; *Paneg.* XII[2], 6,2 e 40,3. Per la *celeritas*, vd. *Paneg.* III[11], 8,1; *Paneg.* IV[8], 6,1; *Paneg.* IX[12], 5,5; *Paneg.* XII[2], 39,3 (M. Lolli, *La celeritas principis tra tattica militare e necessità politica nei Panegyrici Latini*, *Latomus*, 58, 1999, 620-625). Per l'*industria*, *Paneg.* vd. XI[3], 12,2. Per il *consilium*, vd. *Paneg.* IV[8], 6,2; 7,2 e 12,2; *Paneg.* IX[12], 4,1 e 22,6; *Paneg.* X[4], 29,3; *Paneg.* XII[2], 9,3; 10,3 e 16,5.

²² Magno, consapevole del tempo a sua disposizione, non si dilunga sulla *temperantia* di Ferdinando, ma non può tralasciare la sua straordinaria pazienza: *Dicerem de mira eius temperantia, sed temporis ratio est habenda. Non tamen silentio praeteribo... patientiam illam Ferdinandi atque immobilitatem admirabilem*. Anche in Giuliano l'Apostata Claudio Mamertino loda la *patientia... immobile*, vd. *Paneg.* XI[3], 6,1-2. Su questa virtù, vd. anche *Paneg.* V[9], 8,2; *Paneg.* X[4], 9,1; 13,1 e 34,4; *Paneg.* XII[2], 40,3.

²³ La *liberalitas* è detta anche *benevolentia/begninitas* ed è paragonata da Magno a un fiume in piena (*Nemini flumen illius benignitatis fuit interdictum*). Si vd. *Paneg.* II[10], 9,3; *Paneg.* V[9], 3,2; 4,1; 9,2; 15,5 e 19,1; *Paneg.* VII[6], 22,4; *Paneg.* VIII[5], 14,1; *Paneg.* IX[12], 15,1 e 20,2; *Paneg.* X[4], 33,2; 33, 4; 35,1 e 35, 3; *Paneg.* XI[3], 18,2; 22,3; 24,2 e 31,6; *Paneg.* XII[2], 16,4-5; 18,3; 20,1 e 32,3.

²⁴ Per il testo delle *Res Gestae Divi Augusti*, vd. *Gli atti compiuti e i frammenti delle opere di Cesare Augusto imperatore*, a cura di L. De Biasi – A. M. Ferrero, Torino, 2003, 9-28.

²⁵ *Sed illud de Ferdinandi liberalitate verissimum affert testimonium, quod ex tot regnis cum nihil unquam male profuderit, sed tantummodo in res necessarias erogaverit pecunias omnes, nihil tamen in aerario reposuerit nihilque fere post eius mortem inventum sit, quod ipsum parsimoniae possit arguere.*

alcuna; perché la tenacità dello spendere, della quale era calunniato, dimostrò facilmente falsa la morte sua, conciossiaché avendo regnato [quarantadue] anni non lasciò danari accumulati. Ma accade quasi sempre, per il giudizio corrotto degli uomini, che ne' re è più lodata la prodigalità, benché a quella sia annessa la rapacità, che la parsimonia congiunta con la astinenza della roba di altri»²⁶. Anche questo elogio ha un precedente illustre nei panegirici antichi, quello dell'imperatore Giuliano. Di lui Claudio Mamertino esalta la magnificenza che, tuttavia, non è dissipazione del denaro pubblico, perché per Giuliano la «principale fonte di reddito è la parsimonia»²⁷.

Virtù precipua di Ferdinando è, tuttavia, la *divina prudentia* che, unita alla *pietas*, alla *felicitas* e alla *fortuna*, ha distinto il re da tutti i suoi predecessori²⁸: il modello è ancora una volta quello offerto da Costantino e da Giuliano²⁹. Del primo, infatti, è nota la celeste prudenza (*Paneg.* X[4], 9,3), che viene da dio (*Paneg.* IX[12], 4,2: *sua ... prudentia deus est*) ed è compagna della *pietas* (*Paneg.* X[4], 10,2: *excellens prudentia tua ... semper pietas applicata*); del secondo, invece, è propria la *divina prudentia* (*Paneg.* XI[3], 21,3), che ha per

²⁶ *Storia d'Italia* 12, 19. Più oltre, Guicciardini aggiunge: «E, ove manifestamente apparì congiunta la fortuna con la industria, coprì quasi tutte le sue cupidità sotto colore di onesto zelo della religione e di santa intenzione al bene comune». A questo proposito, vd. anche il capitolo XVII de *Il Principe* di Machiavelli e, per l'elogio di Ferdinando II, il capitolo XXI.

²⁷ *Paneg.* XI[3], 10,2-3: *2. Illud vero cuius miraculi est, neminem ullum in tanto rerum paratu sensisse dispendium [...] 3. Maximum tipi praebet parsimonia tua, Auguste, vectigal.*

²⁸ *Quis enim apud Cereniolam et eodem fere tempore apud Terramnovam victoriam contra Gallos dedit? Prudentia. Quis apud Lirim iterum reversos Gallos fregit ac penitus delevit? Prudentia. Quis Mazalchabir in Africa? Quis Bugiae? Quis Tripolis direptione? Prudentia. Quis imperium ultra Oceanum propagavit? Prudentia. Quis denique tot victorias? Tot triumphos? Tot debellatas nationes? Prudentia. Quae prudentia? Prudentia, inquam, pietate et religione munita, quae in Ferdinando Catholico et felicissimo eluxit, cuius auspiciis bella haec omnia gesta sunt.* Anche secondo Cicerone la prudenza, intesa come capacità di prevedere e provvedere, è la virtù più importante perché costituisce l'essenza dell'arte politica. Il *princeps* del *De re publica*, infatti, è *vir prudens* (2,67), perché riesce a impersonare l'ideale del *moderator* e a mantenere la *concordia* (2,69). Vd. M. Vincenzi, *Sul significato di virtus nei Panegirici del IV secolo*, *QLLR (Roma)*, 1, 1979, 171-181.

²⁹ Anche Pacato Drepanio si chiede quale sia la virtù precipua di Teodosio e, dopo avere fatto parlare la *Costantia*, la *Patientia*, la *Prudentia* e la *Fortitudo*, attribuisce questo ruolo alla *Fortuna*, vd. *Paneg.* XII[2], 40,3-4.

comites la iustitia, la fortitudo e la temperantia (Paneg. XI[3], 21, 4), ad assicurare la vittoria³⁰.

L'imperatore Costantino e Ferdinando sono legati, inoltre, da un comune destino: entrambi sono nati per il comando e hanno una bellezza e una maestà divina³¹. Così scrive Magno: *Fuit ... Ferdinandus statura procera et vere regia formaque et oris maiestate tanta, ut ad imperium natus ac prope a Deo immortalis formatus videretur*, e pare riecheggiare nelle sue parole l'*imperium nascendo meruisti* riferito a Costantino (Paneg. VII[6], 3,1), la cui bellezza è segno di divinità (Paneg. VII[6], 17,4: *tam pulchra forma est quam certa divinitas*), come quella di Teodosio nel testo di Pacato Drepanio (XII[2], 6,3: *augustissima quaeque species plurimum creditur trahere de caelo*)³².

Il panegirico di Magno si chiude, infine, con l'apoteosi del sovrano, che segue il modello offerto dalla panegiristica (Paneg. VI[7] e Paneg. VII[6]) per Costanzo Cloro, padre di Costantino, e la propaganda sostenuta da Carlo V e confermata dai carri funebri realizzati per i funerali del re a Bruxelles e a Palermo. Non sappiamo se anche a Napoli sia stato allestito un *pegma*, tuttavia le parole di Magno non lasciano ombra di dubbio circa la 'consacrazione' del sovrano. Come Costanzo Cloro, infatti, anche Ferdinando si è affrettato verso il suo domicilio celeste e ha meritato la beatitudine eterna, che Dio dà in premio agli uomini pii³³. Ancora, come per Costanzo Cloro non c'è bisogno

³⁰ Sulla *prudencia*, vd. anche Paneg. VI[7], 5,2 e X[4], 33,2.

³¹ Sulla divinità degli imperatori, vd. J. Béranger, *L'expression de la divinité dans les Panegyrici Latini*, MH, 27, 1970, 242-254.

³² Vd. anche Paneg. IX[12], 19,6: *totius corporis circumfusa maiestas*.

³³ *Qui quidem ad eo tanta fuit animi securitate transgressus, ut si tum vere in coeleste domicilium properaret ... Aeternam ... illam beatitatem assecutum, quae viris de rep(ublica) Christiana benemerentibus a Deo opt(imo) max(imo) virtutis praemio solet conferri*. La serenità d'animo al momento del trapasso e la grandezza dell'erede lasciato sono tratti che ricordano Costanzo Cloro, del quale un anonimo panegirista scrive (Paneg. VII[6], 8,2 del 310): *Di boni, quanta Constantium Pium etiam in excessu suo felicitate donastis! Imperator transitum facturus in caelum vidit quem relinquebat heredem*. È interessante notare, in Magno, l'uso degli aggettivi *optimus maximus*, generalmente riferiti a Giove. E, infatti, è Giove che accoglie Costanzo Cloro in cielo (Paneg. VII[6], 7,3: *Vere enim profecto illi superum templa patuerunt, receptusque est consessu calitum Iove ipso dexteram porrigente*).

di lacrime, pure per Ferdinando è inutile piangere³⁴ perché entrambi sono stati *felices* e in cielo potranno godere di una vita immortale³⁵.

La fortuna dei Panegyrici Latini in età umanistico-rinascimentale

Il testo dell'orazione qui analizzata, come s'è cercato di evidenziare, si riconnette direttamente alla tradizione panegiristica: Magno riprende le tematiche e la struttura propria di alcuni dei *Panegyrici Latini*. E tuttavia non è l'unico umanista a farlo: gli esempi simili sono numerosissimi e riguardano tutti i momenti importanti della vita pubblica rinascimentale (vittorie, matrimoni, morti, ecc.)³⁶. Numerose furono le copie manoscritte dei *Panegyrici* che circolarono in ambito umanistico e altrettanto numerosi i *literati* che si cimentarono nel genere della lode al sovrano. Molte corti italiane possedevano certamente copie manoscritte dei *Panegyrici* e alla Napoli aragonese, che a noi qui interessa, vanno associati ben due codici. Il primo (*Parisinus lat. 7840*, ora alla Biblioteca Nazionale di Parigi), un cartaceo in ottavo, appartenne ad Antonello Petrucci († 1487), segretario del re Ferdinando I d'Aragona; il secondo (*Vaticanus lat. 1776*, giunto alla Biblioteca Vaticana tra il 1550 e il 1590), pergameneo e scritto in

³⁴*Quare quid opus lacrimis? Quid opus luctu?* Così in *Paneg.* VII[6], 8,3: *Neque enim fas erat diutius fleri principem consecratum.*

³⁵*Et eo magis cum Ferdinandus, iam senex, et feliciter et continue in vitae pelago sit versatus, ac nunc demum ad portum et ex terreno in regnum coeleste immigraverit. Immortali igitur Deo potius gratia agite, qui hoc praecipue tempore perfectae felicitatis eundem ad se pro benemeritis evocare decreverit, ubi beneactae vitae et laborum ac virtutis praemio aeternum perfruatur.* Sulla *felicitas* intesa in tali termini, si vd. *Paneg.* VI[7], 14,3 (*O felix in imperio et post imperium felicior!*) e ancora sulla gloria immortale di Costanzo Cloro, vd. *Paneg.* VII[6], 4,6; *Quamquam quid ego illum excessisse dico, cuius immortalia facta vivunt et in ore omnium hominum oculisque versantur?*

³⁶Manetti, Facio e Angelo de Grassis per citarne alcuni, hanno tratteggiato, in orazioni d'occasione, il profilo di Alfonso I e di Ferrante d'Aragona. Le doti, che questi sovrani presentano, diventeranno così il *leitmotiv* delle successive raffigurazioni dei due re anche negli *specula* napoletani. Vd. F. Delle Donne, *Letteratura elogiativa e ricezione dei Panegyrici Latini nella Napoli del 1443: il panegirico di Angelo de Grassis in onore di Alfonso il Magnanimo*, *BullMed*, 109/1, 2007, 327-349.

umanistica corsiva, appartenne, invece, a Niccolò Perrotti, arcivescovo di Siponto (1429-1480) e membro dell'Accademia Pontaniana³⁷.

La fortuna del *corpus* dei panegirici latini, d'altronde, può essere ben compresa laddove si ricordi la comunanza di mestiere che lega l'umanista e il retore antico: entrambi, infatti, ricoprono cariche pubbliche di rilievo e sono investiti da precisi obblighi d'ufficio³⁸. La medesima fortuna deriva, tuttavia, anche da «una immaginata e idealizzata analogia storica e letteraria», per cui all'*Herrscherideal* celebrato in queste orazioni antiche può ben richiamarsi il nuovo ideale di principe che si va diffondendo presso le corti rinascimentali³⁹. Questo modello paradigmatico – peraltro presentato anche nelle *institutiones principum*, redatte per definire le linee del buon governo e indirizzare il *princeps* alla loro attuazione⁴⁰ – propone un ideale di sovrano valoroso e invitto in guerra, giusto e clemente in tempo di pace, devoto alla divinità, che gli assicura in cambio protezione, fortuna e gloria immortale⁴¹.

³⁷ G. Mercati, *Per la cronologia della vita e degli scritti di Niccolò Perotti arcivescovo di Siponto*, Roma, 1925.

³⁸ M. Galdi, *La figura del panegirista antico*, AAN, 13,1, 1933-1934, 275-292.

³⁹ La citazione è tratta da D. Lassandro, *Sacratissimus imperator. L'immagine del princeps nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000, 31.

⁴⁰ Il genere ha conosciuto una grande fortuna critica, probabilmente perché illustri umanisti vi si cimentarono e, tra questi, basti qui ricordare il Machiavelli (*Il principe*) ed Erasmo da Rotterdam (*Institutio principis christiani*). Per l'umanesimo in Italia meridionale si vd., per esempio, F. Tateo *Una Retorica per il principe. L'Ermogene di A. Bonfini*, *InvLuc*, 11, 1989, 507-515; I. Nuovo, *Institutio principis e ideale principesco in una corte meridionale: Belisario Acquaviva, Duca di Nardò, e Antonio Galateo*, in *Territorio e feudalità nel Mezzogiorno rinascimentale. Il ruolo degli Acquaviva tra XV e XVI secolo*, Atti del primo Convegno Internazionale di studi su "La casa Acquaviva d'Atri e di Conversano", Conversano-Atri, 13-16 settembre 1991, a.c. di C. Lavarra, Galatina, 1995, I, 73-86 con bibliografia; S. Valerio, *Un intellettuale tra petrarchismo e institutio principis: P. Paladino alla corte di re Federico d'Aragona*, Pisa, 2001. Su Erasmo, vd. il recentissimo Erasmo da Rotterdam, *L'educazione del principe cristiano*, introduzione e traduzione a c. di D. Canfora, Bari, 2009.

⁴¹ L. K. Born, *The Perfect Prince: a Study in Thirteenth and Fourteenth Century Ideals*, *Speculum*, 3, 1928, 470-504; R. Elze, *Die Herrscherlaudes im Mittelalter*, ZRG, 40, 1954, 201-283.

Panegyrici Latini e laudationes rinascimentali

Le *laudationes* rinascimentali, proprio come avveniva per i panegirici latini (e l'orazione di Magno lo conferma), si inseriscono nelle occasioni celebrative della vita pubblica e diventano parte integrante di quella liturgia del potere che ha caratterizzato e caratterizza ancora gli eventi festivi⁴².

Il bisogno di legittimare un potere talvolta precario, il desiderio di esorcizzare la paura stessa della rovina, la necessità di propagandare la stabilità inesistente del governo, mascherandola con l'invenzione della festa e della magnificenza: sono questi gli aspetti condivisi di una politica dell'immagine che vale tanto per l'età tardoantica, quanto per quella umanistico-rinascimentale⁴³. Si pensi, ad esempio, al costume dell'ingresso trionfale, erede della cerimonia dell'*adventus*, attestata nell'arte romana ma anche nella panegiristica e filtrata attraverso la cerimonia della processione religiosa. Legata al tema del trionfo, in particolar modo al trionfo della morte, è la celebrazione dei funerali

⁴² Vd. I. Nuovo, *Esperienze di viaggio e memoria geografica nel Quattro e Cinquecento*, Bari, 2003, 31: «L'indiscusso impatto emotivo che, attraverso l'immediatezza della ricezione visiva, questo genere di spettacoli produceva sul pubblico non poteva essere trascurato da una strategia politica attenta a propagandare l'esemplarità della propria immagine anche mediante i più collaudati canali di comunicazione di massa». Sul tema della festa, vd. p.e. G. Piccaluga, *Elementi spettacolari nei rituali festivi romani*, Roma, 1965; C. Conforti, *Feste medicee: il battesimo, le esequie, l'apoteosi*, in *La città effimera e l'universo artificiale del giardino. La Firenze dei Medici e l'Italia del '500*, a cura di M. Fagiolo, Roma, 1980; M. Pieri, 'Sumptuosiissime pompe': lo spettacolo nella Napoli aragonese, in *Studi di filologia e critica offerti dagli allievi a Lanfranco Caretti*, Roma, 1985, I, 39-82; M. Cicuto, *Trionfi e uomini illustri fra Roberto e Renato d'Angiò*, Boccaccio, 18, 1989, 343-402; I. Nuovo, *La festa tra spettacolo ed invenzione: il corteo nuziale d'Isabella d'Aragona e Giangaleazzo Sforza*, in *Patrimonium in festa. Cortei, tornei, artifici e feste alla fine del Medioevo (secoli XV-XVI)*. Atti delle X Giornate di Studio per la storia della Tuscia, Orte 3-5 nov. 1995, a cura di A. Modigliani, Orte, 2000, 133-148.

⁴³ In età tardoantica, infatti, al rilevamento di una carica politica o in occasione di una vittoria, di un matrimonio, di un funerale, etc., la magnificenza dei senatori e dell'imperatore si manifesta nell'organizzazione di spettacoli e giochi pubblici gratuiti per il popolo, nonché nella distribuzione di preziosi dittici d'avorio. Per le problematiche connesse, rimando al mio saggio *I dittici cristiani tra continuità e innovazione*, in R. Delbrueck, *Dittici consolari tardoantichi*, a cura di M. Abbatepaolo, Bari, 2009, 563-588. Vd. anche M. Abbatepaolo, *Parole d'avorio. Fonti letterarie e testi per la storia dei dittici eburnei* (in corso di stampa).

del re, «una delle cerimonie mondane che tessono più solidamente la trama del potere, col sancirne la continuità metaindividuale, l'appartenenza ad una catena, quella dinastica, che trascende la singolarità individuale a vantaggio di una missione di provvidenza storica»⁴⁴.

È questo che avviene a Bruxelles, a Palermo e a Napoli con la 'consacrazione' funebre di Ferdinando II il Cattolico, culminata nella *traslatio* del suo corpo a Granada (1521). Non si tratta semplicemente di una commemorazione del re defunto, ma anche e soprattutto di una celebrazione eroica del sovrano in quanto predecessore del futuro Carlo V⁴⁵. Non a caso, nell'orazione funebre Magno definisce Ferdinando *sapientissimus* proprio perché ha nominato Carlo come suo erede e ha saputo riconoscerne virtù e ingegno (*excellens ingenius atque virtus*), riproducendo, sebbene con termini diversi, il meccanismo propagandistico utilizzato nei panegirici costantiniani⁴⁶, nei quali è Costanzo Cloro, *vocatus ad sidera*, a designare in Costantino il suo successore⁴⁷.

'Profetiche' possono allora dirsi le parole con cui Latino Pacato Drepanio termina il suo panegirico a Teodosio I il Grande. È l'anno 389 e l'oratore, al cospetto del senato romano, così recita: «Verranno a

⁴⁴ C. Conforti, *Feste medicee: il battesimo, le esequie, l'apoteosi*, in *La città effimera e l'universo artificiale del giardino. La Firenze dei medici e l'Italia del '500*, a cura di M. Fagiolo, Roma, 1980, 102. Sull'oratoria funebre in generale, vd. J. M. McManamon, *Funeral Oratory and the Cultural Ideals of the Italian Humanism*, Chapell Hill-London, 1989.

⁴⁵ Sulla continuità del potere regale, vd. E. H. Kantorowicz, *I due corpi del re*, trad. it., Torino, 1989.

⁴⁶ Per il rapporto tra panegirici e propaganda politica, vd. A. D. Nock, *The Emperor's Divine Comes*, *JRS*, 37, 1947, 102-116; R. H. Storch, *The XII Panegyrici Latini and the Perfect Prince*, *AClass*, 15, 1972, 71-76; J. R. Fears, *The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology*, in *ANRW*, 2, 17.2, 1981a, 827-948; B. Saylor Rodgers, *Divine Insinuation in Latin Panegyric*, *Historia*, 35, 1986, 69-104; M. C. L'Huillier, *La figure de l'empereur et les vertus impériales: crise et modèle d'identité dans les Panégyriques Latins*, in *Les Grandes Figures religieuses: fonctionnement pratique et symbolique dans l'antiquité*, Paris, 1986, 529-582; M. Whitby, *The Propaganda of Power: the Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden 1998. Sulla letteratura propagandistica nell'Italia meridionale e in particolare presso la corte aragonese di Napoli, vd. F. Delle Donne, *Alle origine della letteratura propagandistica...*, *RSS*, 24, 1995, 299-310; Id., *Politica e letteratura nel Mezzogiorno medievale*, Salerno 2001 (con bibliografia); Id., *Il potere e la sua legittimazione. Letteratura encomiastica in onore di Federico II di Svevia*, Arce, 2005; M. de Nichilo, *Retorica e magnificenza nella Napoli aragonese*, Bari, 2000.

⁴⁷ P.e. *Paneg.* VII[6], 7,3-4.

me città lontane; ogni penna prenderà da me l'ordine di svolgimento dei fatti; i poeti trarranno materia da me; veridicità gli storici. Porrò riparo, o imperatore, al torto che ti faccio, se, non avendo io detto nulla di te che sia degno di essere letto, almeno procurerò materia a scrittori degni di essere letti»⁴⁸.

Lista delle immagini

Fig. 1. Ferdinando II e Isabella d'Aragona (Cappella Regia, Granata)

Fig. 2. Dittico con apoteosi, IV secolo d. C. (British Museum, Londra)

Fig. 3. Rodrigo Alemàn, Ingresso nella città di Almeria, 1489-1495 (Cattedrale di Toledo)

⁴⁸ *Ad me longinquae convenient civitates, a me gestarum ordinem rerum stilus omnis accipiet, a me argumentum poetica, a me fidem sumet historia. Compensabo tibi istam, imperator, iniuriam si, cum de te ipsum nil dixerim, quod legendum sit, instruam qui legantur, vd. Panegirici Latini cit., 520.*

Fig. 1

Fig. 3

Fig. 2

L'AMITA DE BELLICIUS À APULUM

Sabine ARMANI*

(Université Paris 13-CRESC – PRES Paris Cité Sorbonne)

Keywords: *Dacia, amita, collateral kinship, kinship latin terminology, family relations*

Abstract: *In this article, the author pays special attention to the epitaph of an amita (IDR, III, 5/2, 546) written by her nephew. The term was differently translated by maternal aunt (mother's sister) or paternal aunt (father's sister) because the aunt didn't wear the same nomen as her nephew. The author intends to get a better understanding of the terms which express collateral kinship (auunculus, matertera, patruus and finally, amita). She studies the whole occurrences which show that most of them are used in the common sense (maternal uncle, maternal aunt, paternal uncle, paternal aunt). Actually, many ambiguous situations are explained by matrimonial strategies as second marriages. She concludes that the amita from Apulum was probably the half-sister of the father of her nephew.*

Cuvinte-cheie: *Dacia, amita, rudenie colaterală, terminologie latină pentru relații de rudenie, relații familiale*

Rezumat: *În acest articol, autoarea acordă o atenție specială epitafului unei amita (IDR, III, 5/2, 546), scris de către nepotul ei. Termenul a fost tradus diferit - ca „mătușa din partea mamei” (sora mamei) sau „mătușa din partea tatălui” (sora tatălui), pentru că mătușa respectivă nu avea același nomen ca nepotul ei. Autoarea încearcă să înțeleagă mai bine termenii care exprimă rudenia colaterală (auunculus, matertera, patruus și, în sfârșit, amita). Ea studiază toate ocurențele, care arată că majoritatea sunt utilizate cu înțelesul lor comun (unchi matern, mătușă maternă, unchi patern, mătușă paternă). De fapt, multe situații ambigue se explică prin strategiile matrimoniale, cum ar fi a doua căsătorie. Autoarea conchide că amita din Apulum era, probabil, sora vitregă a tatălui nepotului său.*

L'invitation de la revue *Classica & Christiana* m'a naturellement conduite à vouloir croiser un thème d'étude qui m'est familier – le vocabulaire de la parenté¹ – avec son usage dans une région qui

* sabine.armani@free.fr

¹ Voir par exemple, S. Armani, *Relations familiales, relations sociales en Hispanie sous le Haut-Empire: étude épigraphique*, thèse dactylographiée sou-

me l'est moins, la Dacie (que j'avais jusqu'ici peu explorée). Et pour cause: un très rapide sondage a permis d'entrevoir la pauvreté du corpus des inscriptions mentionnant les parents proches en dehors de la famille nucléaire. Une relation familiale fait exception, celle concernant les beaux-parents, c'est-à-dire les parents du conjoint désignés par les termes *socer* (father-in-law) et *socrus* (mother-in-law)². Ce n'est pourtant pas elle qui va retenir mon attention dans les lignes qui suivent. À l'occasion de cette étude, je souhaiterais en effet m'attarder sur un témoignage qui fait connaître une relation encore unique à ce jour en Dacie, celle unissant un neveu à sa tante (*amita*):

D(is) M(anibus) | Iulia Sere|na uixit | an(nos) LXXXI | G(aius) Bellicius Quintian|us amit(a)e p(iae) uel p(iissimae) fecit.

L'inscription est connue et a été commentée³. Elle a même fait l'objet d'interprétations contradictoires, qui ont contribué à renouveler son intérêt et à aiguïser ma curiosité. Les premiers éditeurs ont en effet reconnu chez Iulia Serena la tante maternelle du dédicant bien que le terme *amita* désigne en latin canonique⁴ la tante paternelle, sœur du père d'*Ego*: «Le problème le plus important est celui du terme AMITAE, génitif d'*amita*, -ae, qui signifie tante maternelle. Il s'agit, à à notre connaissance, d'un exemple unique dans l'épigraphie latine – ou en tout cas très rare – de l'emploi de ce terme dans le texte

tenue à l'Université Rennes 2 - Haute-Bretagne, sous la direction de P. Le Roux, 2002, 580 p.

² Par exemple: *CIL*, III, 1399; *AE*, 1972, 481; *AE*, 1976, 571 = 1977, 670; *AE*, 2001, 1719; *AE*, 2005, 1294, etc.

³ Stèle de 130 x 85 x 25 cm, brisée en cinq fragments jointifs découverte en juillet 1972. Le champ épigraphique est entouré d'un cadre mouluré. Les lettres de la première ligne sont plus importantes (10,5 cm contre 6,5 cm aux lignes suivantes). Le texte présente une ligature à la ligne 4 (XXX). Voir description et photo dans I. Piso, *Inscriptions d'Apulum (Inscriptions de la Dacie romaine – III 5)*, vol. 2, Paris, de Boccard, 2001, 415, n° 546 (= *IDR*, III, 5/2, 546). L'inscription a été retrouvée près d'une autre épitaphe au texte incomplet dans lequel les éditeurs ont développé les lettres QV en *Qu[intus]* ou *Qu[intianus]* par rapprochement avec Q. Bellicius Quintianus connu par l'inscription précédente. Il y aurait donc peut-être un rapport entre les deux personnages ce qui suggérerait l'existence d'un mausolée érigé en l'honneur des *Bellicii*.

⁴ *OLD*, 118: «A father's sister, paternal aunt» (seul sens envisagé).

d'une inscription»⁵. Les auteurs n'ont pas justifié leur traduction, mais tout indique que c'est la dissymétrie des gentilices (Bellicius⁶ pour le neveu, Iulia pour la tante) qui a orienté leur choix. Dans les situations – les plus fréquentes – de stricte observance de la transmission patrilinéaire des noms, la sœur de la mère (tante maternelle d'*Ego*) porte en effet un gentilice différent de celui de son neveu, ce qui n'est pas le cas de la tante paternelle, sœur du père d'*Ego*, même si cette règle n'est pas absolue comme on le verra. Un peu plus de vingt ans après l'*editio princeps* de l'inscription, Ioan Piso, à l'occasion de la publication du recueil des inscriptions d'*Apulum*, accorde au texte une brève notice sous la forme d'une traduction dans laquelle il adopte une position radicalement inverse⁷. Iulia Serena y est devenue la «tante (paternelle)» – précision apportée entre parenthèses⁸ – de G. Bellicius Quintianus. Les deux interprétations, celle de 1975 et celle de 2001, semblent difficiles à concilier: dans la première édition, c'est le gentilice qui constitue le marqueur de la parenté; dans la seconde, c'est la terminologie qui est privilégiée pour préciser la position généalogique. La situation est d'autant plus compliquée que localement les parallèles manquent faute d'autres attestations.

Certes, les inscriptions révèlent à l'échelle de l'empire le recours – parfois régional – à des usages décalés⁹. Pourtant, dans le champ de la parenté collatérale, les glissements de sens ne sont pas les plus documentés. La terminologie spécifique qui, en latin, distingue oncles et tantes côté paternel et côté maternel semble avoir fixé les contenus de part et d'autre. Son emploi n'est cependant pas exempt de cas ambigus qu'il faut commenter en commençant par les termes qui renvoient à la parenté maternelle.

⁵ Al. Popa, V. Pavel, *Ansamblul funerar al Iuliei Serena de la Apulum, Apulum*, 13, 1975, 113-120.

⁶ IDR, III, 5/2, 416, n° 546: «Le *nomen* Bellicius est dérivé de *Bellicus*, très connu sur le Rhin».

⁷ IDR, III, 5/2, 415, n° 546.

⁸ Par I. Piso, sans doute pour expliciter le sens d'*amita*. L. 7, il propose de lire *amit(a)e* au lieu d'*amitae*.

⁹ M. Corbier, *Épigraphie et parenté*, dans *Épigraphie et histoire: acquis et problèmes*, Lyon, 1998, 108.

I/ *Auunculus et matertera: frère et sœur de la mère?*

a/ Un oncle nommé *auunculus*

Le terme désigne en latin classique l'oncle maternel¹⁰. Le mot entre d'ailleurs dans la composition de l'expression «relation avonculaire» bien connue des anthropologues qui l'ont forgée pour qualifier une relation privilégiée unissant dans certaines sociétés l'oncle maternel et son neveu¹¹. Dans le monde romain, sur l'ensemble des attestations recensées de l'emploi du terme *auunculus*, quelques-unes révèlent cependant des cas d'homonymie entre oncle et neveu. Comme on l'a déjà rappelé, dans les sociétés où la transmission des noms se fait normalement par les pères, comme à Rome, cet usage renvoie *a priori* à une relation de parenté en ligne paternelle. Mais l'homonymie peut être la conséquence d'une procédure d'affranchissement dont ont bénéficié plusieurs membres d'une même famille (n°1)¹². Un certain nombre d'épigraphes issues du monde militaire suggère qu'*auunculus* a pu être utilisé, à la place de *patruus*, pour désigner l'oncle paternel¹³. Ce peut être le signe d'une latinisation fragile de ces milieux et de l'évolution du vocabulaire vers une simplification à tendance classificatoire. Cependant, on ne peut pas non plus exclure que la fréquence de l'homonymie entre l'*auunculus* et son neveu, parfois à des époques relativement tardives (IIe-IIIe siècles d'après les formulaires), témoigne aussi de formes de reproduction sociale liées au recrutement militaire¹⁴. La banalité des gentilices surtout impériaux (*Iulius*, *Vlpus* et *Aurelius*) suggère surtout que l'on a vraisemblablement

¹⁰ OLD, 221: «A mother's brother, maternal uncle». L'identification est telle que l'*auunculus* devient, dans la littérature romaine, la figure par excellence de l'oncle indulgent qui s'oppose à son symétrique, le *patruus*, qui incarne au contraire l'oncle sévère, soucieux de la défense des intérêts de la *familia*: voir M. Bettini, *Antropologia e cultura romana. Parentela, tempo, immagini dell'anima*, Rome, 1988 (2e ed.), 68-76. Voir aussi E. Benvéniste, *Vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, 1969, 203-276.

¹¹ A. Burguière, Ch. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend (dir.), *Histoire de la famille, I. Mondes lointains*, Paris, 1994, 39.

¹² Le cas n'est pas isolé : cf. les Pompeii d'Oliva (*HEp*, 5, 809).

¹³ Une première liste est fournie par M. Corbier, *op. cit.*, 111. Voir n° 5 de notre liste.

¹⁴ Nos 2, 4, 6-8, 11 de notre corpus.

affaire le plus souvent à des mariages, à la génération des parents du neveu, entre titulaires d'un même nom, sans lien de parenté. Si la terminologie de la parenté est respectée, c'est une pratique dont témoignerait clairement le document n° 11. Le formulaire explicite, en effet, le réseau de double alliance dans lequel s'insérait le dédicant, par le recours à deux mots – l'un exprimant l'alliance, l'autre la germanité – pour qualifier une même personne: la sœur du père d'*Ego* (son *amita*) a épousé le frère de sa mère (son *auunculus* dont elle est la *coniux*).

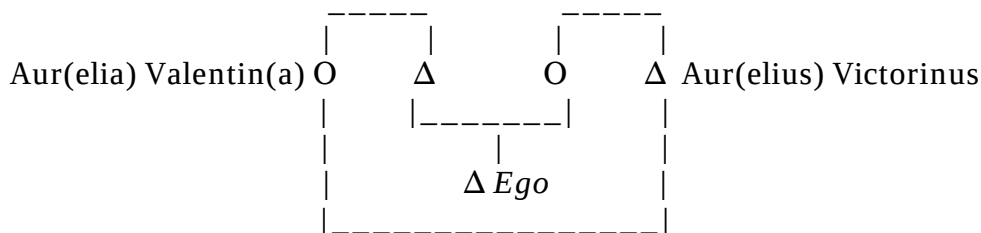

Figure 1 : *stemma* de la famille de Valentinus (n° 11)

Ce type d'alliance, tout à fait légal, était peut-être relativement fréquent, au moins dans les milieux aristocratiques, puisque un scénario presque identique explique sans doute qu'à *Cirta*, une Antonia, épouse de C. Arrius Pacatus, soit aussi la *matertera* (tante maternelle) de trois Arrii (Antoninus, Maximus et Pacatus), fils de son beau-frère (frère de son mari) et de sa soeur¹⁵.

N°	Parenté	Particularités
1	Seuius [H]ermetio pater Seuius Ianuarius[au]onculus	Père et oncle du dédicant portent le même gentilice.

¹⁵ M. Corbier, *Family and Kinship in Roman Africa*, dans M. George, *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*, Oxford, 2005, 272: «At *Cirta*, the homage offered by a freedman to his female patron suggests a union between two sisters, the Antoniae, and two brothers of a senatorial family, the Arrii Antonini. If the dedicant followed Roman kinship terms, Antonia, *matertera* of three Arrii of senatorial rank, is the sister of their mother; in other respects, the three clarissimi uiri are the nephews of her husband, C(aius) Arrius Pacatus.»; *stemma*, 282.

N°	Parenté	Particularités
2	Aur(elius) Celsus Aur(elius) Bassus pater et av(u)nculus	Homonymie du père et du dédicant, du dédicant et de son oncle.
3	Arruntio [Cre]scenti [Ar]runtia [Ma]rcellina, [avuncu]lo (?)	Homonymie de la dédicante et de son oncle sous réserve de la présence effective du terme <i>auunculus</i> qui est restitué.
4	Q. Carminio Latino et Carminio Cupito, Catulla a(v)unc(ulo) et frat(ri).	Homonymie de l'oncle et du frère de la dédicante.
5	L. Caesio C. f. Tuendo, C. Caesius C. f. Vitulus, L. Caesius C. f. Optatus et Caesia C. f. Graeca nepot(es) auunculo.	Homonymie des neveux (<i>nepotes</i>) et de leur oncle.
6	Aurelius Minervinus nepos, Aurel(ius) Crispus, a(u)unculus	Homonymie de l'oncle (dédicant) et de son neveu (<i>nepos</i>).
7	M. Vl[p(io) ...]tero, M. V]lp(io) Vibiano av[unculo(?)] eius	Homonymie du défunt et de son oncle.
8	C. Iul(io) C. [fi]l. Luperco, C. Iul(ius) Candidianus nepos av<u=O>nculo	Homonymie de l'oncle et de son neveu (<i>nepos</i>).
9	C. Lucretius Paramonus (sic) f. Firmus sibi et fratr(ibus) M. Lucretio Paramon[o], C. Lucretio Philippo, Q. Lucretio Paramo[no], Lucretiae Severae sorori, C. Lucretio Firmo a(v)unculo	Homonymie de l'oncle et de ses neveux.

N°	Parenté	Particularités
10	M. Mini[cio] M. f. Fa[b(ia)] Quintiano M. Miniciu[s] Minicianus avunculus	Homonymie entre le défunt et son oncle.
11 (= 35)	Aur(elio) Victorino a(v)unculo Aur(eliae) Valentin(a)e co(n)iu<g>i eius amit(a)e meae (h)eres V<a>lentin<u>s	Homonymie de l'oncle et de son épouse, également tante paternelle du dédicant.

Tableau 1: *Auunculi* homonymes de leur neveu¹⁶.b/ Les usages de *matertera*

Le terme *matertera* (tante maternelle) est normalement, comme son symétrique *auunculus*, un marqueur de la parenté maternelle¹⁷. D'ailleurs, son étymologie ne trompe pas: le mot a été formé à partir du terme *mater* (la mère). Pourtant, des cas troublants d'homonymie entre la *matertera* et son neveu peuvent semer le doute sur le sens qui lui est parfois attribué dans les inscriptions. Le port d'un même nom par le neveu et sa tante peut être à nouveau l'indice de l'union entre deux homonymes, on l'a vu¹⁸. On ne peut exclure que ce soit le cas à nouveau à Rome où deux *Aemiliae* auraient pu épouser deux *gentiles* si l'on en croit le nom de leurs enfants respectifs (n° 15). L'homonymie est aussi la marque d'une procédure d'affranchissement introduite par l'un des deux parents en faveur de l'autre. C'est le cas à Mérida (n° 12) où la mémoire d'une défunte est honorée au double titre de *matertera* et de patronne¹⁹. À propos de cette épitaphe, j'ai d'ailleurs émis l'hypothèse qu'en l'absence d'autres parents, c'était à la sœur de la mère, figure maternelle de substitution²⁰, qu'incombait

¹⁶ Le classement géographique des inscriptions est celui du *CIL*.

¹⁷ *OLD* 1083: «A mother's sister, maternal aunt».

¹⁸ Voir *supra*, note 15.

¹⁹ Sur l'emploi de *matertera* dans cette inscription, voir S. Armani, *Un so-brinus chez des Carthaginois de Barcelone: influence locale?*, dans *Africa romana*, XVII, Rome, 2008, 1249-1264.

²⁰ M. Bettini, *Antropologia e cultura romana...*, 77-82.

peut-être le devoir moral de libérer ses neveux si elle en avait la possibilité et les moyens²¹. La situation n'est pas isolée et pourrait rencontrer un écho dans une inscription d'Ampurias (n° 13) où la tante maternelle pourrait être l'un des deux patrons de C. Audienus Hilario, qualifié pour l'occasion de *puer probus*²²; sans doute également à Lucera (n° 16) où la tante maternelle de L. Vitorius Fortunatus décédé adolescent porte un *cognomen* grec (de même que le père nourricier du garçonnet, gratifié du surnom affectif de *tata*²³), indice d'un probable statut affranchi, et peut-être aussi à Nîmes (n° 19) où les individus cités ont des surnoms grecs²⁴. *A contrario*, l'absence d'homonymie entre la mère du neveu et sa tante ne peut être interprétée comme le signe d'un usage décalé du terme *matertera* qu'on aurait fait glisser du côté de la parenté paternelle. En effet, dans les cas recensés (nos 14, 18), la *matertera* ne porte pas pour autant le nom de son neveu, ce qui serait le cas si elle était la sœur consanguine du père de ce dernier. La dissimilitude des gentilices entre les deux sœurs s'explique plus vraisemblablement par le remariage de leur mère commune qui aurait conçu deux filles de deux lits différents.

N°	Parenté	Particularités
12	[Ar]gent(ariae) Veranae Ar(gentarius) [Ve]getinus materterae et patro[n]ae	Tante maternelle et neveu portent le même gentilice.
13	C. Audieno C. et (Gaiae) l. Hilarioni, Audiena C. l. Caritio matertera	Tante maternelle et neveu portent le même gentilice.
14	Cornelia Ferocilla et Coelia Oclatia, mater et matertera, Coeliae Marcellae filiae	<i>Mater</i> et <i>matertera</i> ne portent pas le même <i>nomen</i> . Si les identités des

²¹ S. Armani, *Origo et liens familiaux*, dans J. M. Iglesias Gil et A. Ruiz Gu-tierrez, *Viajes y cambios de residencia*, Santander, 2011, 75.

²² *Puer* a pour premier sens esclave: voir *Digeste*, L, XVI, 204 (Paul).

²³ H. S. Nielsen, *On the Use of the Terms of Relation „Mama” and „Tata” in the Epitaphs of CIL VI, C&M*, 40, 1989, 191-196.

²⁴ La restitution *mater(terae)* n'est pas assurée (Cf. N. Mathieu, *L'épithaphe et la mémoire. Parenté et identité sociale dans les Gaules et Germanies romaines*, PUR, 2011 qui préfère ne pas retenir cette occurrence).

		dédicantes suivent l'ordre des termes de parenté, la <i>matertera</i> est titulaire du même gentilice que sa défunte nièce.
15	Q. Aemilius Maximus, Aemilia Restituta matertera ; Aemilia Cupita, Aemilia Restituta mater.	Aemilia Restituta porte le même gentilice que son neveu. On remarque que sa fille est également titulaire du même nom.
16	L. Vitorio Fortunato, Vitoria Briseis matertera	<i>Matertera</i> et neveu portent le même gentilice.
17	Ti. Claudius Sp. f. Gemellus, Claudia Ianuaria matertera	Neveu et <i>matertera</i> sont des Claudii.
18	T. Tutius Amabilis, T. Tutius Felix (sic) pater, Mirinia Neponia mater, Tutia Vera soror, Sextilia Hermione matertera, Fabia Severina avia	La <i>matertera</i> est la seule parmi les parents cités à porter le gentilice Sextilia. À noter qu'il est différent de celui de la mère (Mirinia) du défunt (neveu de Sextilia), mais aussi de celui de son beau-frère (Tutius Felix).
19	I(uli) Sosimeni I(uli) Nicaris, matert(erae)	

Tableau 2 : Cas d'homonymie entre *matertera* et neveu.**II/ Patruus et amita: frère et sœur du père?**a/ Les emplois de *patruus*

La relative stabilité fonctionnelle de la terminologie de la parenté collatérale en ligne maternelle implique que, côté paternel, le *patruus* ait désigné le plus souvent l'oncle paternel. Faute de témoignage en Dacie, la présente étude est une nouvelle fois tributaire d'attestations extérieures. Partout le contexte familial et/ou onomastique semble plutôt confirmer l'emploi du terme dans son acception classique²⁵, y compris lorsque, à quatre reprises, les inscriptions font connaître un *patruus* porteur d'un gentilice différent de celui du neveu, en contradiction au moins en apparence avec les règles normales de transmission du gentilice.

N°	Parenté	Particularités
20	C. Mer[c]usenius [S]aturninus, L. Iulius Blastus patru[us]	<i>Patruus</i> et neveu n'ont pas le même gentilice.
21	A. Pompeio A. fil. Quir(ina) Maritimiano L. Naevius Libo patruus.	Neveu et <i>patruus</i> portent un gentilice différent.
22	L. Septimi[o] Malchio Fortun[a]to, Felix e[t] Maxim[us] Augg(ustorum) lib[er]t[i], patruus.	Les neveux sont affranchis impériaux.
23	C. Ovio Sp. f. Sollemni, Ti(berius) Claudius Severus pater, Ti(berius) Claudius Honoratus patruus, Ovia Tyche mater et suis	Le neveu porte le gentilice de sa mère, non celui de son père (Claudius).

Tableau 3 : *Patruus* et neveu titulaires d'un gentilice différent.

À *Lepcis Minor* et à Aquilée, les origines serviles d'une partie de la famille expliquent que ni le statut ni l'onomastique ne soient com-

²⁵ OLD, 1311: «A father's brother, paternal uncle». Lire aussi M. Bettini, *Antropologia e cultura romana...*, 27-41.

muns. Dans le premier cas (n° 22), les deux neveux appartiennent à une branche familiale dont l'ascension sociale a été vraisemblablement moins rapide, bien qu'ils soient affranchis impériaux. Il faut supposer qu'à la génération précédente, l'oncle, vraisemblablement le cadet de la fratrie, était ingénu alors que son ou ses frères aînés (on ne sait finalement si les dédicants sont frères ou cousins germains) étaient nés alors que leurs parents étaient esclaves²⁶. Dans le second exemple (n° 20), il n'est pas exclu qu'à la génération antérieure à celle du neveu (C. Mercusenius Saturninus), deux frères, dont l'un était le père du dédicant et l'autre, son oncle (L. Iulius Blastus), furent affranchis par deux patronnes, à moins que la manumission n'ait concerné que l'oncle et son neveu. À *Cirta* (n° 21), la dédicace d'A. Pompeius Maritimianus est trop laconique pour aller, à ce stade de l'étude, au-delà du simple constat d'homonymie. J'y reviendrai plus loin²⁷. Mais il serait étonnant que, dans la capitale de la „confédération” cirtéenne, l'on n'ait pas connu le sens de *patruus* terme qui s'affichait sur place²⁸ dans les dédicaces à la gloire de Septime Sévère, Caracalla et Commode promu pour la circonstance frère et oncle paternel des empereurs²⁹. L'absence d'homonymie me semble plutôt révélatrice d'un remariage qui aurait eu lieu à la génération des grands-parents d'*Ego*: l'oncle et le père d'*Ego* seraient frères utérins (fils de la même mère, mais pas du même père), nuance que le latin ne marque pas.

²⁶ Ce n'est pas la première fois que des disparités de ce genre sont observées au sein d'une même famille: voir par exemple *IRC*, IV, 66 (Barcelone): le jeune frère, né libre, est édile de la colonie tandis que l'aîné, sévir, s'est vu interdire l'accès aux magistratures. La naissance libre du premier s'est accompagnée d'un changement de gentilice: *Iulius* tiré, selon une hypothèse des éditeurs, de l'épithète de la cité. Si la descendance de ces deux frères était connue, elle porterait sans doute des noms différents malgré la nature du lien (paternel) qui les unirait.

²⁷ Voir *infra*: la situation est comparable à celle rencontrée dans l'inscription de l'*amita* d'*Apulum*; c'est pourquoi il semble légitime d'en tirer les mêmes conclusions.

²⁸ *CIL*, VIII, 6994.

²⁹ M. Corbier, *op. cit.*, dans *Épigraphie et histoire...*, 114-116.

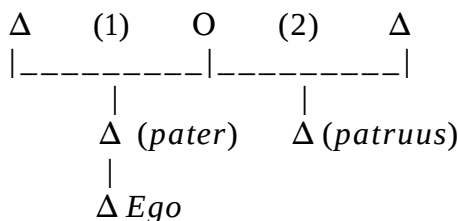

Figure 2 : Père et oncle paternel d'*Ego* issus de deux mariages.

L'épithèque de Cumes (n° 23) livre une situation encore différente: l'oncle et le père du défunt sont *gentiles*. Mais leur nom n'a pas été transmis à leur fils et neveu. Sa filiation par le prénom *Spurius* associé au surnom d'origine grecque de la mère (*Tyche*) indique que l'enfant n'avait pas été conçu dans le cadre du *conubium*. À en juger par le formulaire, l'absence de justes noces n'avait pas été un obstacle au maintien de relations de parenté entre le fils, son géniteur et la famille de ce dernier.

Venons-en enfin au terme *amita* dont le contexte d'emploi à *Apulum* a suscité ces lignes.

b/ Qui était Iulia Serena ?

Pour tenter d'y répondre, il convient de soumettre toutes les occurrences connues du mot *amita* à une analyse attentive. Leur nombre s'élève à 35 en tenant compte de l'inscription d'*Apulum* qui est le point de départ de cette étude. Onze ne sont pas exploitables dans le cadre de cette étude faute de faire connaître à la fois, ou de manière complète, l'état civil de l'*amita* et celui de son neveu (nos 26; 32-33; 35, 40; 43-45; 47-48; 57). Dix-huit illustrent l'emploi du terme dans son acception la plus habituelle (tante paternelle) soit que neveu et tante sont titulaires du même *nomen* (nos 25; 27-28; 30³⁰; 34; 37; 39; 42; 46; 49; 51-52; 54 ?; 56 ?), soit qu'ils sont titulaires d'un élément onomastique commun à la branche paternelle (un *cognomen* dérivé du gentilice paternel témoignant d'une probable adoption au n° 29, une filiation par un patronyme identique au n° 50), soit encore que les rapports de parenté ne laissent pas de doute lorsque la famille est

³⁰ La tante paternelle est aussi la belle-mère (*socrus*) de la dédicante révélant ainsi un mariage entre cousins croisés patrilinéaires. Voir M. Corbier, *Construire sa parenté à Rome*, *RH*, 575, juillet-septembre 1990, 9.

connue (nos 41; 53). De même l'association de l'*amita* à des parents agnatiques la situe de préférence du côté paternel (n° 24, en dépit d'une filiation différente du *patruus* – *paternus* serait employé pour *patruus* – et n° 56). Inversement, quand l'*amita* figure aux côtés de la mère d'*Ego*, leur filiation différente est plutôt l'indice d'une parenté par l'alliance (leur position généalogique respective en fait normalement des belles-sœurs) que par le sang (n° 55). Trois documents méritent néanmoins une attention particulière car la compréhension des liens familiaux est moins intelligible, en tout cas à première vue. L'inscription de Tarragone (n° 29) révèle une situation d'adoption du neveu qui a quitté la famille de son père (un Fabius) pour rejoindre celle d'un Iulius. Cependant, son nom de naissance, encore porté par sa tante paternelle, lui est resté comme *cognomen* (Fabianus). Dans les deux autres (nos 31 et 36), l'*amita* pourrait-elle désigner une *mater-tera*? C'est peu soutenable à Rome. Il semble difficile qu'en plein cœur de la romanité, on ait pu pratiquer de tels glissements de sens. La situation est-elle davantage envisageable en Dalmatie ? Le document concerné fait connaître quatre femmes: deux sœurs et deux belles-sœurs. Ce sont ces deux dernières qui nous intéressent. Elles sont homonymes: la première est qualifiée de *mater* et la seconde d'*amita*. Néanmoins le texte est fragmentaire: *mater* a été restitué, mais l'on ne voit pas quel autre terme pourrait le remplacer. En revanche, la filiation d'Oppia Secunda manque. Les éditeurs estiment la lacune à trois lettres. Elle ne peut donc pas être la sœur consanguine (née de même père) d'Oppia Oepli f(ilia) Voltisa qui affiche une filiation beaucoup plus longue³¹. C'est encore une fois vers un *stemma* familial complexe qui fait certainement intervenir des remariages qu'il semble préférable de s'orienter.

À l'issue de cet inventaire, quelles conclusions tirer? Les discordances entre onomastique et expression de la parenté collatérale existent, mais le plus souvent elles trouvent aussi une justification dans des choix matrimoniaux familiaux. Restent néanmoins encore deux hypothèses à envisager. Peut-on considérer que l'*amita* d'*Apulum* aurait pu être une tante par alliance ? En d'autres termes, un *ad-finis* (parent par alliance) peut-il être rehaussé, même symboliquement, au rang de cognat (parent par le sang)? L'identification a été retenue,

³¹ À rapprocher du n° 55 (voir *supra*).

un peu en désespoir de cause, pour l'*auunculus*³² de Sénèque dont on a fait l'époux de la tante maternelle du philosophe³³. Le contexte est cependant tout à fait différent: le terme est employé dans la consolation à Heluia, la mère de Sénèque exilé en Corse, et renvoie à un univers aristocratique et littéraire éloigné de celui des inscriptions. On fera d'ailleurs observer à ce propos que dans le document n° 35, le formulaire a fait, conformément au système de la parenté romaine, le choix de privilégier la terminologie descriptive (qui tient compte de la position généalogique de chaque parent pour le nommer) au détriment d'une formulation classificatoire qui aurait pu consister à assimiler l'*amita* du dédicant et épouse de son oncle maternel (*auunculus*) à une *matertera* par alliance.

Vers quelle autre interprétation se tourner? Certes, en l'absence de toute autre précision sur la composition de la famille, on ne peut définitivement écarter que l'*amita* d'*Apulum* ait désigné une *matertera*. Mais il semble plus vraisemblable de s'en tenir à la traduction traditionnelle notamment dans un contexte colonial. En fait, je ne serais pas étonnée, hypothèse jamais encore avancée, que Iulia Serena ait été la demi-sœur utérine du père de Bellicius ce qui expliquerait qu'elle ait porté un autre gentilice que son frère. Le latin, on l'a dit, n'a pas de terme spécifique pour désigner ce type de lien fraternel limité à un seul parent et utilise indifféremment *frater* et *soror* pour désigner les enfants de mêmes parents comme pour ceux qui n'ont qu'un parent commun³⁴. Il apparaît tout à fait normal que cette égalité de traitement s'applique aussi dans l'expression de la collatéralité. Si la terminologie latine ne distingue pas les enfants nés d'un père ou d'une mère différents, il est normal que, devenus oncles et tantes, leurs neveux ne marquent pas à leur tour la différence. C'est pourquoi, je propose, pour comprendre la relation qui unit Iulia Se-

³² Sénèque, *Dialogues*, III, *Consolation à Helvia*, 19, 4: *carissimum uirum amiserat, auunculum nostrum, cui uirgo nupserat...*

³³ M. Corbier, *Du nouveau sur l'auunculus de Sénèque?*, dans N. Fick, J.-Cl. Carrière éd., *Mélanges Étienne Bernand*, Besançon, 184. L'auteur explique que, bien qu'étrangère à la mentalité romaine, l'identification est la seule qui tienne compte de toutes les autres précisions familiales.

³⁴ M. Corbier, *op. cit.*, dans *Du nouveau sur l'auunculus...*, 184.

rena à son neveu de privilégier un *stemma* qui a l'avantage sur les autres propositions de tenir compte à la fois de l'onomastique (un remariage de la grand-mère paternelle de Bellicius Quintianus expliquerait le port par ses enfants de gentilices différents) et de la terminologie latine de la parenté (l'usage du terme *matertera* est pleinement justifié par le lien de germanité qui unit Bellicius père et sa demi-sœur Iulia Serena):

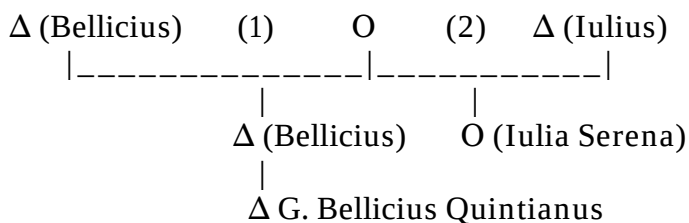

Figure 3: La famille de G. Bellicius Quintianus: proposition de restitution.

La reconstitution proposée n'est pas seulement anecdotique. Au-delà de la simple construction intellectuelle qui consisterait à se contenter de restituer des arbres généalogiques, cette étude s'inscrit dans une réflexion plus large sur les mécanismes de la parenté romaine. Le vécu de la famille s'étendait bien au-delà du cercle étroit formé par les plus proches (père, mère et enfants), même si la pratique épigraphique, en raison de ses propres normes et contraintes, s'attachait plus rarement – et vraisemblablement en l'absence des parents appropriés – aux membres plus éloignés. C'est particulièrement vrai pour la Dacie qui livre pourtant ici un cas intéressant. La justification de l'usage d'*amita* par un glissement de sens, qui plus est dans une province périphérique, me semblait, étant donné le contexte, tenir ici de la solution de facilité. L'utilisation à bon escient du mot adéquat constituait à la fois une piste plus raisonnable et plus riche de perspectives. L'hypothèse envisagée, si elle est juste, permettrait d'établir en quelque sorte la primauté des relations de parenté (en l'occurrence entre „demi-frère” et „demi-sœur”) sur le lien gentilice.

Annexe 1: *Auunculi* homonymes de leur neveu

1) *CIL*, II, 2972 = *ILER*, 4915. Arroniz (*Carenses*), Espagne citérieure.

D(is) M(anibus) T. Seuius Scrib(a) Seuio [H]/ermetioni patri an(norum) LXV / Se[m]p[ron(iae)] [Fa]dillae matri an(norum) / LX Seuio Ianuario **[au]on/culo** an(norum) XLV et sibi / f(aciendum) c(urauit).

2) CIL, III, 908. Potaissa, Dacie.

D(is) M(anibus) / Aur(elius) Celsus / vixit an(nos) LX / Aur(elius) Bassus / vix(it) an(nos) L Aur(elius) / Celsinian[us] / mil(es) c(o)h(ortis) I p(-) p(-) / pat(ri) et **av(u)nc/ulo** pient(issimis) / ob merita / p(osuit).

3) CIL, III, 8892. Salone, Dalmatie.

[---] Arruntio / [Cre]scenti / [a]n(norum) CXXV / [Ar]runtia / [Ma]rcellina / **[avuncu]lo** (?)

4) CIL, III, 5333. Solua, Norique.

Q. Carminio / Latino et Carminio / Cupito opt(ioni) leg(ionis) / I Min(erviae) / Catulla **a(v)unc(ulo)** et frat(ri) / f(aciendum) c(uravit).

5) AE, 1988, 935. Sauaria, Pannonie supérieure.

L. Caesio C. f. / Tuendo an(norum) L et / Petroniae Q. f. / Crispinae coniu(gi) / an(norum) VL C. Caesius C. f. Victor / an(norum) [---] fratri / piissimo C. Caesius C. f. / Vitulus an(norum) [---] L. Caesius / C. f. Optatus an(norum) [---] et Caesia / C. f. Graeca an(norum) [---] **nepot(es) / auunculo**.

6) CIL, III, 3589 = 3684 = 10532 = AE, 1993, 1311. Lieu indéterminé, Pannonie inférieure.

D(is) M(anibus) // in memoria(m) Aureli Minervini ad/ulescentis **nepotis** aetate inte/gra qui vixit ann(os) XVII fec(it) Aure/l(ius) Crispus dec(urio) col(oniae) Equ{a}es(tris) eq(ues) R(omanus) **a(v)un/culus**.

7) TitAq, II, 716. Aquincum, Pannonie inférieure.

[D(is)] M(anibus) / M. VI[p(io) ...]tero dupl/ar(io) leg(ionis) [II] Ad(iutricis) ann(or)um L do(mo) / Aq(uinco) [... M. V]lp(io) Vibiano / **av[unculo(?)] eius** M. Vlp(ius) / M. fil. V[...]nilis Poe/t<o>vi(one) V[...] / con[iugi ...] / VO[//]ENTI H[...] / [...] curav[---].

8) CIL, III, 4321 = RIU, II, 560 = RHP, 197 = CBI, 328. Brigetio, Pannonie supérieure.

D(is) M(anibus) / C. Iul(io) C. [fi]l. / Luperco domo / Sala(ria) vet(eranus) ex dec(urione) / alae III Thra(cum) vixit / an(nos) L C. Iul(ius) Can/didianus b(eneficiarius) leg(ati) / leg(ionis) I Adi(utricis) [P(iae)] F(idelis) / **nepos** qui / et heres / **av<u>nculo** / pientissimo / f(aciendum) c(uravit).

9) *CIL*, V, 1281 = *InscrAqu*, I, 1246. Aquilée (*regio* X).

C. Lucretius / Paramonus f. / Firmus v(ivus) f(ecit) / sibi et fratr(ibus) / M. Lucretio Paramon[o] / C. Lucretio Philippo / Q. Lucretio Paramo[no] / Lucretiae Severae / sorori / C. Lucretio Firmo / **a(v)unculo** / Mammiae Provinciae / C. Vibio Provinciali / Verginia Iucu[ndae].

10) *CIL*, V, 4444 = *InscrIt*, X, 5, 968. Brescia (*regio* X).

M. Mini[cio] / M. f. Fa[b(ia)] / Quintiano / decur(ioni) Brix(iae) / q(uaestori) aer(arii) M. Miniciu[s] / Minicianus / **avunculus** ex testam(ento) {a}eius faciendum / curavit.

11) *CIL*, VI, 2774. Rome.

D(is) M(anibus) / Aur(eli) Victorino evok(ato) ex kast(ris) pr(a)et(oriis) / **a(v)unculo** qui <v>(ixit) ann(os) LXXX m(enses) VII / et d(ies) V et Aur(eliae) Valentin(a)e co(n)iu<g>i / eius amit(a)e meae qu(a)e vixit an(nos) / LXXVII m(enses) VIII et d(ies) XXI ex <t=I>e(s)ta/m[en]<t>o (h)eres V<a>lentin<u>s una (*sic*) cu<m> / In<g>enu<o> b(ene) m(erenti) f(ecit). (= n° 35)

Annexe 2: Materterae homonymes de leur neveu

12) *AE*, 1993, 903. Mérida, Lusitanie.

[D(is) M(anibus) s(acrum) / [Ar]gent(ariae) Veranae Emer(itensi) ann(or)um LXV Ar(gentarius) / [Ve]getinus **materterae** et patro/[n]ae faciendum curavit / h(ic) s(ita) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis).

13) *IRC*, III, 58. *Emporiae*, Espagne citérieure.

C. Audieno / C. et (Gaiae) l. Hilarioni / puero probo / Audiena C. l. / Caritio **mater/tera** f. c.

14) *CIL*, III, 2738. *Aequuum*, Dalmatie.

Cornelia / Ferocilla et / Coelia Ocla/tia Coeliae Mar/cellae def(unctae) ann(or)um / XXXV mater et / **matertera** fi/liae infelicis/simae et obs/equentissi/mae posu(erunt).

15) *CIL*, VI, 11086. Rome.

Diis Manibus / Q. Aemilio Maximo / fecit / Aemilia Restituta / **matertera** / vixit annis II diebus XXXXI / horis V / Aemilia Cupita v(ixit) a(nnis) XIV d(iebus) XL / fecit Aemilia Restituta mater.

16) *CIL*, IX, 899. *Luceria* (*regio* II).

Dis Man(ibus) / L. Vitorio / Fortunato / vixit a(nnos) XIII / mens(es) VIII
/ Vitoria Bri/seis **mater/tera** et P. / Tamullius / Eros tata / et sibi
fec(erunt) / in f(ronte) ped(es) XII / in agr(o) p(edes) XVII.

17) CIL, X, 7640. Cagliari, Sardaigne.

Ti. Claudius Sp. f. / Gemellus / vixit annis VIII / mensibus III diebus XV /
Ti. Claudius Actes l(ibertus) / Herma et Claudia / Ianuaria **materte/ra**
fecerunt.

18) CIL, XI, 1278. *Placentia (regio VIII)*.

D(is) M(anibus) / T. Tuti Amabilis / T. Tutius Felixs (sic) / pater et /
Mirinia Neponia / mater et / Tutia Vera soror et / Sextilia Hermione /
matertera et / Fabia Severina / avia b(ene) m(erenti) p(osuerunt) qui vixit
/ ---

19) CIL, XII, 3925. Nîmes, Gaule narbonnaise.

D(is) M(anibus) / I(uli) Sosimeni / I(uli) Nicaris / **matert(erae)** (?) /
optumae (sic).

Annexe 3: patruus et neveu titulaires d'un gentilice différent

20) InscrAqu, II, 1284. Aquilée (*regio X*).

C. Mer[c]useni / [S]aturnini / L. Iulius / Blastus **patru[us]** / permissu /
patronarum.

21) CIL, VIII, 7648 = *LAlg*, II/1, 719. *Cirta*, Numidie.

A. Pompeo / A. fil. Quir(ina) Ma/ritimiano / L. Naevius Li/bo **patruus**.

22) CIL, VIII, 11115. *Lepcis Minor*, Afrique Proconsulaire.

Simplici / L. Septimi[o] / Malchio / Fortun[a]/to eq(uiti) R(omano) /
flamini Au[g(ustali)] / domo Ro[ma] / Felix e[t] / Maxim[us] /
Augg(ustorum) lib[er]t[i] / **patrui**.

23) EE, VIII, 1, 445. Cumes (*regio I*).

C. Ovio Sp. F. Sollemni [q(ui)] vixit / ann(os) XIII m(ensem) I d(ies) X
Ti(berius) Claudius / Severus pr(aefectus) i(ure) d(icundo) pater Ti(berius)
Claudi/us Honoratus Ilvir **patru/us** Ovia Tyche mater et suis / h(oc)
m(onumentum) s(ive) s(epulcrum) h(eredem) n(on) s(equetur).

Annexe 4: les occurrences d'amita dans l'empire romain

24) HEp, 11, 663. *Ciuitas Igaeditanorum*, Lusitanie.

Lubaeco Antaeli f(ilio) avo / Binareae Triti f. avitae / Boutio Lubaeci f. Paterno / Ciliae Caenonis f. **amitae** / Claudia Tangina suis / f(aciendum) c(uravit).

25) *CIL*, II, 2355 = II², 7, 910. *Iulipa*, Bétique.

Corneliae P. f. Annocae / M(arcus) Cornelius Priscinus / **amitae**.

26) *CIL*, II, 3398 = *CILA*, 4, 134. *Acci*, Espagne citérieure.

Plotiae M. f. / Firmanae **ami/[tae (?)]**.

27) *HEP*, 2, 96. *Clunia*, Espagne citérieure.

C. Valerio / C. f. Gal(eria) / Sereno / Valeria Atta / **amita**.

28) *CIL*, II, 3844 = II², 14, 1, 340. *Saguntum*, Espagne citérieure.

Sergiae M. f. / Peregrinae / M. Sergius Vetto / **amitae**.

29) *CIL*, II, 4377 = *RIT*, 602. *Tarraco*, Espagne citérieure.

C. Iul(io) Fabian(o) / ann(orum) XIX / Fabia Paula / **amita** / munus / supremum.

30) *CIL*, II, 4476 = *IRC*, II, 50. *Aeso*, Espagne citérieure.

Por[ciae M. f.] / Ca[tullae] / Porcia M. [f.] / Ca[t]ulla / **amitae** et / socrui / optimae.

31) *CIL*, III, 2891. *Corinium*, Dalmatie.

Calpurnia C. f. / Ceuna v(iva) f(ecit) sibi et / Oppiae [... S]ecundae / m[a]tr[i et] Oppiae Oep/li f. Voltisae **amitae** / et Calpurniae C. f. / Oeplae sorori.

32) *CIL*, III, 10038. *Raetinium*, Dalmatie.

D(is) M(anibus) / Di(---) Anadri / an(norum) LXI[I] Gaius / Iulius Cer/tus **amit(a)e** / dignissi/m(a)e et nu/trici po/suit / h(ic) s(ita) e(st).

33) *CIL*, III, 13286 = 14333,2. *Issa*, Dalmatie.

Valen[ti]na ma/ter et Cr<e>scent<i>l/la **amit(a)** P[re]pon<t>i / filio.

34) *ILJug*, III, 1713 = *AE*, 1986, 548. *Municipium S(...)*, Dalmatie.

D(is) M(anibus) s(acrum) / Aur(eliae) Titullae / Argurianae / qu(a)e v(ixit) an(nos) LX Aur(elia) / Titulla Cam/bria **amitae** / p(ientissimae) p(osuit).

35) *CIL*, VI, 2774. Rome (= 11).

D(is) M(anibus) / Aur(eli) Victorino evok(ato) ex kast(ris) pr(a)et(oriis) / a(v)unculo qui <v>(ixit) ann(os) LXXX m(enses) VII / et d(ies) V et

Aur(eliae) Valentin(a)e co(n)iu<g>i / eius **amit(a)e** meae qu(a)e vixit an(nos) / LXXVII m(enses) VIII et d(ies) XXI ex <t>e(s)ta/m[en]<t>o (h)eres V<a>lentin<u>s una (sic) cu<m> / In<g>enu<o> b(ene) m(erenti) f(ecit).

36) *CIL*, VI, 13759. Rome.

D(is) M(anibus) / Q. Caecilio / Q(uinti) f(ilio) Metello / vixit annis VIII / diebus V / Sergia A. f. / Faustina **amita** / m(erito) fecit.

37) *CIL*, VI, 15637. Rome.

Cl(audiae) Valentinae / **amitae** / Cl(audia) Berylla fec(it).

38) *CIL*, VI, 16411. Rome.

D(is) M(anibus) / Corneliae L. f. Iustae / Vergilia C. f. Crispilla / **amitae** piissimae.

39) *CIL*, VI, 24748. Rome.

D(is) M(anibus) / Pontiae / Ianuariae / Pontius / Iustus / **amitae**.

40) *CIL*, VI, 39095. Rome.

[---]es fecit sibi / [...] **amitae** suae / [...]e vernaе suae / [...]XX et suis libert(is) / [libertabusque posteris]que eorum / [si quis aute]m hoc sepulcro corpus / [alienum ponere voluerit aerario popu]li romani inferet HS X m(ilia) n(ummum).

41) *CIL*, VI, 40777 = 1153 = *ILS*, 711Rome.

Inlustri et divinae prosap[iae] / genitae venerabili soror[i] / d(omini) n(ostris) Constantini Aug(usti) et / **amitae** / dd(ominorum) nn(ostrorum) baeatissimorum (sic) Ca[ess(arum)] / d(ominae) n(ostrae) Fl(aviae) Iul(iae) Constantiae nob[iliss(imae)] / feminae].

42) *ICVR*, V, 13949. Rome.

Hoc tumulo continetur religiosa germa/nitas Cassiorum Vindici vit(a)e probabilis / et Sofrosyn(a)es(.) sacr(a)e virgin(a)es (sic) venerabilis / continentia deniq(ue) vix frater ad ma/turitatem veniens annos institu/to superavit adeo ut suos cinere/s soror laude precepua sepulcro / eius poscere(t) adgregari quod san(c)/ctum et spiritale desiderium post obi/tum utriusque parilis propositi deo dica/ta virgo Vindicia patris et **amit(a)e** procu/ravit die pr(idie) Idus April<e>s dd(ominis) nn(ostris) Arcadio V / et Ho(no)rio V.

43) *ILAlg*, I, 2125 = *AE*, 1919, 41. Madaure, Afrique Proconsulaire.

M(arco) Cornelio Frontoni / Gabiniano / **amitae** filio.

44) *ILAlg.*, I, 2126 = *AE*, 1919, 42. Madaure, Afrique Proconsulaire.
Corneliae / Gabinillae / **amitae** filiae.

45) *ILAlg.*, I, 2127 = *AE*, 1919, 43. Madaure, Afrique Proconsulaire.
M(arco) Flavio / Fortunato / Gabiniano / **[a]mita[e]** / nepoti.

46) *AE*, 1967, 630. *Sitifis*, Maurétanie césarienne.
D(is) M(anibus) s(acrum) / Antonia Maxima / h(ic) s(ita) e(st) / v(ixit)
an(nos) LXX / Antonia Matrona / **amit(a)e** piis(s)im(a)e f(ecit).

47) *CIL*, VIII, 21879 = *IAM*, II, 2, 621. *Volubilis*, Maurétanie tingitane.
[---] Maxi/mina vix(it) / ann(os) XXXV / m(enses) III d(ies) X[L] / L.
C(a)ec(ilius) Maur(us) / **ami(tae)** b(ene) m(erenti) p(osuit).

48) *IAM*, II, 2, 440 = *ILAfr*, 631 = *AE*, 1916, 44. *Volubilis*, Maurétanie tingitane.
--- / [Fabi]ae Birae / [I]zeltae f(iliae) / flaminicae / primae in muni/cipio
Volub(ilitano) / Fabii Crispus / et Caecilianus / et Rogatus Cris/pi f(ilius)
amitae in/dulgentissi/mae d(e) s(ua) p(ecunia) / deder(unt).

49) *CIL*, XII, 2374 = *ILN*, V, 3, 669. *Aquae* (Aix-les-Bains), Gaule narbonnaise³⁵.
[L.] Pompeio / C. f. Campano / avo / a patre // Catiae / Secundinae / aviae
// Pompeiae / Maximae / sorori / a patre // [...] Pompeio / Campano /
fratri // ? // IIAE / [// D. Valerio / Grato // C(aio) Sentio / Agricolae /
[avunculo(?)] // Pompeiae / L. f. Secundin(ae) / **amitae** // C(aio) Pompeio
/ Ius[to f]ratri / et parentibus // Voluntillae / C. f. Censae / aviae / a matre
// C. Sentio / Iusto avo / a mat[r]e // T. Cannutio / Attico / Perpeso // L.
Pompeio / Campano Campani / et Sentiae filio // L. Pompeius Campanus /
viv(u)s fecit.

50) *CIL*, XII, 3030. Russan, Gaule narbonnaise.
Quadrato avo / Coblavoni / aviae // Luciae Quadrati / f. **amitae** Vegetae /
Quadrati f. **amitae**.

51) *CIL*, XII, 3678. *Nemausus*, Gaule narbonnaise.
D(is) M(anibus) / Iuliae L. f. / Marcellae / L. Iulius Gra/tinus **ami/tae**.

³⁵ Pour les n°s 49-50, voir le commentaire de N. Mathieu, *L'épigraphie et la mémoire. Parenté et identité sociale dans les Gaules et Germanies romaines*, PUR, 2011p. 92 et 179-180.

52) *CIL*, X, 2917. *Puteoli (regio I)*.

D(is) M(anibus) / L. Roscio Preponi / Roscia Prepi / **amita** b(ene) m(erenti) fecit / vix(it) ann(os) XX d(ies) V.

53) *CIL*, X, 6706 = *ILS*, 8217. *Antium (regio I)*.

Somno Aeterno sacr(um) / C. Avidio Laconi Avidiae Plautiae Nigrini fil(iae) [Imp(eratoris) Caes(aris)] / L. Aureli Veri Aug(usti) **amitae** lib(erto) Antistia Magna ux[or et] / C. Avidius Euphrosynus f(ilius) f(ecerunt) venditor tuq(ue) e[mpt(or) cavete] / dabit is enim a(erario) p(opuli) R(omani) HS XX(milia) n(ummum) delator accipie[et quartam] / Imp(eratori) L(ucio) Aurelio Vero Aug(usto) III M(arco) Vmmidio Quadrato co(n)s(ulibus) II[I K(alendas) Ian(uarias?)] / Avidius Lacon emit locum ariae p(edum) n(umero) XVIII de Ti(berio) Cl(audio) P[haedro(?)] / agro Autolyti Aug(usti) lib(erti) via Latina euntib(us) ab urb(e) par[te laeva(?)] sub(?) / agro Peduceiano in f(ronte) p(edes) VI in ag(ro) p(edes) II.

54) *CIL*, IX, 4550 = *AE*, 1950, 89a = 1989, 204 = 1996, 529d. *Nursia (regio IV)*.

C. Faden Q. f. / Qui(rina) Basso / VIIIVir(o) IIvir(ali) pot(estate) / patrono pleb(is) // [Q. F]ade[no – f.] / Qu[i(rina)] / VIII[vir(o)] / patr[i] // [P]etillena(?) Q. f. / Maximae / matri // Fa[denae – f.] / Ma[ximae] / **a[mitae]** // [Ex t]estamento C. Fadeni [Q. f. Qui(rina) Bassi] / Moderatus [l(ibertus)] // L(ocus) [d(atus) d(ecreto) d(ecurionum?)].

55) *CIL*, IX, 4561. *Nursia (regio IV)*.

[--- p]atri Caesiae Q. f. m[atri] / [...] Maeciae T(iti) f(iliae) avi[ae] / [... S]ex. f. **amitae** [---].

56) *AE*, 1984, 355. *Cluviae (regio IV)*.

D(is) M(anibus) s(acrum) / M. Stallio / Q. f. Ar(nensi) Nepoti / vi(xit) an(nos) XXV men(ses) X / di(es) XV Q. Stalli/us Clarus pa/ter et Auctus / et Naius frat(res) / et Thisbe **amita** / et Hosidia For/tunata parentes / p(osuerunt).

57) Z. MRÁV, dans *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*, E. Tóth éd., Budapest, 2009, p. 243-281.

Iouia, Pannonie inférieure.

--- / [---]F et Ae[l(i)- ---] / et [Ae]l(io) C[[e]]ass[i]o A[---] / et [A]el(iae) Verz(a)e **amit[(a)e]** et Ael(iae)] / M[a]xim(a)e et Ael(i)- V[---] / ---

DEMOGRAPHIC ASPECTS FROM ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Mariana BALACI CRÎNGUȘ (Sociology-Anthropology Department,
West University of Timișoara)*

Cătălin BALACI (Banat Village Museum)**

Keywords: *sociological methods, ancient demography, population, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, amphitheatre*

Abstract: *The study uses extended interdisciplinary methods (sociological, anthropological, demographical, ethnological and historical ones) described briefly in the first part of the paper. After this rather long prelude the authors try to establish the size of the population from Ulpia Traiana Sarmizegetusa in Roman period using the area of the Roman town, the number of places in the amphitheatre and comparing Ulpia with other known Roman towns. Using those methods the authors assert that the number of inhabitants at Ulpia Traiana Sarmizegetusa is between 11.000 to 15.000 persons somewhere at the end of Second Century AD and the beginning of the Third Century AD.*

Cuvinte-cheie: *metode sociologice, demografice antică, populație, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, amfiteatru*

Rezumat: *În lucrarea de față, pornind de la descrierea metodelor interdisciplinare care pot fi folosite pentru estimarea populației în lumea romană (precum cele sociologice, antropologice, demografice, etnografice și istorice), încercăm să stabilim dimensiunea populației de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Printre mijloacele avute la îndemână pentru demersul nostru se numără aria orașului, numărul de locuri din amfiteatru și comparația dintre situația din capitala provinciei nord-dunărene și cea existentă în alte orașe romane. Folosind metodele enumerate mai sus, susținem că numărul locuitorilor de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa a fost de circa 11.000-15.000 cândva la sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui de-al III-lea.*

Demographically speaking the population is the whole individuals founded in a geographical area and which together form a supra individual entity defined by specific relations between individuals and

by common approved rules of community life¹. Due to specific Roman time life a town can form a population accordingly to demographic rules.

Method and theory

Social structure of a community can be used to obtain information regarding the status and integration of a Roman town in a province and also in the whole Roman Empire because it will appear as the sum of the relatively stabile social relations founded in the social system of the local society².

Socio-anthropologically speaking social stratifications holds a multitude of structured inequalities between different human groups³.

The process of individual social integration is very important to be observed because this integration is done by socialization. This is a psycho-social process which implies transmitting but also receiving attitudes, values, concepts and behavioural patterns characteristic of the implied community and the ending phase of the process is social integration of a person⁴.

Combining different methods from connected domains of social and humanist research we can establish the size of the population from a Roman town or even a Roman province. For this study some specific sociologic research methods were used even though they were intended to be use in our time, because we can use information from inscriptions and archaeological research.

Demography studies human population especially from the size point of view, of their structure and other specific phenomenon. All these aspects were analyzed both from static aspects (status at a point) and dynamic ones (evolution, change). For us is important to use demographic analysis as a mean to correct interpretation of data and standard analyse of them. Historic demography along paleo-demography is used to obtain as much information is possible of ancient life. Sadly medieval demography along modern and contemporary ones is

* marianacringus@yahoo.com

** catalinbalaci@yahoo.com

¹ Rotaru 2003, 14.

² Zamfir, Vlăsceanu 1998, 612-613.

³ Pribac 2006, 26.

⁴ Zamfir, Vlăsceanu 1998, 546.

more advanced in their analysis of available data than ancient demography maybe because ancient information is prone to errors.

Presently ancient demography tries to establish research domains, ways of research and methods. The objectives of ancient demography are essentially similar to those of plain demography mentioned above but with the amendment of time frame of the analysis.

Usually the difference between ancient demography and historic demography consist in the nature of the used source. So it was agreed that historic demography will use written sources and ancient demography will use material sources.

Ancient demography was developed in two main directions:

- Establishing the numbers of the individuals from a specific territory in a determined time frame using all available archaeological data.
- Estimating demographic parameters with the help of age and sex determinations made of discovered skeletons

The study of Roman Dacia population is not a subject not researched before, some breakthroughs were made before but these researches lack a socio-demographic perspective.

Estimating the size of the population of a settlement using just one method is to be avoided and all the scholars have been avoiding such approach and we will do it also.

For instance for the analysis of Roman Alexandria Diana Delia propose four criteria to be used for establishing the size of the population⁵ and they are density, town area, size of suburbs and the distance of neighbouring settlements. Nick Kardulias in his own work in which he tries to establish the size of the population in military ancient sites elaborates his own criteria⁶: size of dwelling place, total area of the site, number of houses from the settlement, number of living spaces and also the number of persons per room. He also theorizes that the best methods for estimating the size of the population are the size of the dwelling space and the total area of the site. Using ethnographic and ethno-archaeological data and method he establishes that an individual has 10 square meters in such types of settlements. Le Blanc opinionated that such data must be used with precaution because they are almost every time different from culture to culture and so they

⁵ Delia 1989, 275.

⁶ Kardulias 1992, 278.

are prone to errors. In his own study⁷ he establishes that a person has between 6,2 square meters and 10 square meters in Roman time. Kardulias demonstrated though that the best way to establish the size of the population the most accurate way is to use the following formula⁸: $Area = Constant \times Population \text{ raised to the } b \text{ power}$, where b is established by multiplying the surface area number with $\frac{2}{3}$.

G. Downey in his study about population from Antiochia has a totally different opinion and he base his attempt on written information considered, by him, as the most accurate information available⁹. His theory is that if the written information is missing we should use comparative method¹⁰.

A very pertinent opinion, in our view, is the opinion of Duncan-Jones in a study dedicated to the population of Roman Africa¹¹. In this paper he advocates some techniques and methods with adequate arguments and dismiss others with due wrights. So he establishes that just one criteria is not, by far, adequate to establish the size of the population and that the size of the aqueduct is not correlated with the number of population either. Also he demonstrates that the size of the amphitheatre is also not connected with the size of the population but with economical power. Similar demonstration is made by Beloch in his own study¹². At this time we are not convinced that the size of the amphitheatre is not correlated at all with the size of the population because we have a direct cause and effect process so we remain unconvinced by the opinion of the two mentioned above scholars. We are convinced though by the opinion of Duncan-Jones that the size of public building is directly correlated with the size of the population¹³ (the amphitheatre is also a public building, so...).

After this rather long, but necessary, theoretical prelude we will try to estimate the size of Roman Dacia capital Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Archaeological research were extended here so we will have plenty of data, also we know that the town was establish directly as a *Colonia*. We have, due to archaeological research, the perimeter of

⁷ Le Blanc, *apud* Kardulias 1992, 279.

⁸ Kardulias 1992, 278.

⁹ Downey 1958, 85.

¹⁰ Downey 1958, 84.

¹¹ Duncan-Jones 1963, 85.

¹² Beloch, *apud* Lo Cascio 1994, 23-24.

¹³ Duncan-Jones 1963, 86.

the city, we know the area, we have an estimation of places in the amphitheatre and we know the layout of the forum. We will use the comparative method, also but in correlation with the results obtained by the alternate methods used before.

Analysis of the population at Ulpia Traiana Sarmizegetusa by perimeter/site area

Well documented studies demonstrate that the way to establish a formula to obtain an estimative size of the population for ancient times differs from urban environment to rural ones¹⁴. So, for Hispania (and we believe that we can also apply it for Dacia, too) it was established that for urban areas the formula in use to be:

$$P = k \times A,$$

where P is population, k is the density of the population and A in the actual area of the site.

The issue here is the density and the way to obtain a relatively secure number was to rely on ancient sources as Plinius Secundus, Diodorus of Sicily etc. For instance Diodorus tells us that Alexandria at his time was having 300.000 inhabitants and we know from archaeological excavation that the area was 920 hectares at that time so we obtain a density of 326 people per hectare for ancient Roman cities, similarly the figure of 233 inhabitants per hectare for rural areas was established¹⁵.

At Ulpia Traiana Sarmizegetusa archaeological researches has established that initially the area of the town was 24 ha and at some point the city extended to 32,4 ha. Using the above mentioned formula we can assert that the population of Ulpia was 10.562 inhabitants at the middle of the Second Century AD.

Analysis of the population at Ulpia Traiana Sarmizegetusa by amphitheatre capacity

Using this method at Ulpia is somehow more difficult because there are more than one estimate of amphitheatre capacity here, a quick review of estimates just enhanced our problem so P. Kiraly estimated

¹⁴ Carreras Monfort 1995-1996, 63.

¹⁵ Carreras Monfort 1995-1996, 64-65.

4.000 places, G. Szinte – 3.776, C. Daicoviciu – 5.000, G. Forni – 5.200, C. Opreanu – 3.700, J. Golvin – 5.831, D. Alicu – 5.373. Alicu also proposed a media of 5.350 places to be used as a compromise between all the existent opinions¹⁶.

We were compelled to use our method to establish the size of the places at Ulpia so; we decided that the comparative method is the best one. In our endeavour we have used a well documented study of D. Bazard and J. L. Massy about the amphitheatre from Amiens¹⁷. This amphitheatre at Amiens is erected in the first half of the Second Century AD similarly with the one at Ulpia and here the mentioned authors established that each place has 0,53 square meters¹⁸. If we do the mathematic calculus (Amiens: 113×99 m, arena: 57×44 m; UTS: 85×70 m, arena 48×63 m) we obtain 5.520 places for amphitheatre at Ulpia, a figure not far from the number proposed by D. Alicu noticeably. So we decided to use for our needs the even figure of 5.500 places at the amphitheatre at Ulpia. Using the formula proposed by G. Forni¹⁹ (1 place for 2,5 inhabitants), we obtain the number of 13.750 *inhabitants* at Ulpia. Duncan-Jones proposed other formula 1 place for 3,5 inhabitants because he argued that G. Forni did not include in his demonstration the slaves (to each family 3 to 5 slaves at least)²⁰. Using his formula we obtain 19.250 *inhabitants* at Ulpia.

At this point we have a small estimate figure (10562 inhabitants) and a large one (19.250 inhabitants) so we are compelled to use another means to try to establish a close match.

Analysis of the population at Ulpia Traiana Sarmizegetusa by other means

Firstly we will try to use another method proposed by Duncan-Jones respectively the method which implies the public area size from a Roman town. In some Roman towns public monuments occupy from 20-26% to 48% from the whole town area (the case of Thamugadi for instance)²¹. I. Piso thinks that at Ulpia Traiana Sarmizegetusa the size

¹⁶ Alicu 1997, 110.

¹⁷ Bayard, Massy 1984, 99.

¹⁸ Bayard, Massy 1984, 99.

¹⁹ Forni 1975, 111-113.

²⁰ Duncan-Jones 1963, 87-88.

²¹ Piso 1995, 65.

of the public area is considerably large similarly with the town mentioned above²². Thus this method does not prove to be very reliable and should be dismissed in our endeavour.

The comparative method, by far, will be more useful. So let us take the case of Tarraco, Hispania. Similarly established directly as a *Colonia* in time of Augustus had an area of 36 hectares and 30.000 inhabitants²³. In other Roman towns well documented studies establishes the size of the inhabitants using different methods and the figures are Ostia 70 ha surface and 25.000 to 30.000 inhabitants, so the density is between 360 inhabitants per hectare to 435 inhabitants per hectare; Pompeii 64 hectares surface and between 8.000 to 12.000 and a density from 125 inhabitants per hectare to 190 inhabitants per hectare, respectively²⁴. Using this information as base, we now can assert that roughly the number of inhabitants is between **11.000** to **15.000** somewhere at the end of Second Century AD and the beginning of the Third Century AD at Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

We do not assert that our estimate is definite because if the data available will change the assumptions made by us will change also and we promise ourselves to resume this matter if the available data will change, if others will not do it. The attempt to estimate the size of the population of a Roman town such as Ulpia is a very complex matter. A series of methods and techniques must be used and also correlation between archaeological research, historic research, anthropologic research and sociological research is needed, so it must be an interdisciplinary effort. Also the comparative method is an interdisciplinary approach with the amendment that a large amount of data must be consulted and then processed to obtain useful information to our goal. We hope that our endeavour will prove to be useful and believable too to interested parties and that this modest effort was not made in vane.

BIBLIOGRAPHY

Alicu 1997	Alicu, D., <i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa. I. Amfiteatrul</i> , Cluj-Napoca
Arce 1976	Arce, J., <i>Tarraco, Princeton Encyclopaedia of</i>

²² Étienne, Piso, Diaconescu 1990, 275.

²³ Arce 1976, p. 883; Churchin 1987, 165.

²⁴ Reed 2002, 75-76, table 3.1.

- Bayard, Massy 1984 *Classical Sites*, Princeton
 Bayard, D., Massy, J-L., *Le développement d'Amiens romain du Ier siècle av. J. C. au IVE siècle ap. J. C.*, *Revue archéologique de Picardie*, 3/4, 89-112
- Carreras Monfort 1995-1996 Carreras Monfort, C., *A new perspective for the demographic study of roman Spain*, *Revista de Historia da Arte e Arqueologia*, 2, 59-82
- Lo Cascio 1994 Lo Cascio, E., *The size of the Roman population: Beloch and the meaning of the Augustan Census Figures*, *JRS*, 84, 23-40
- Churchin 1987 Churchin, L. A., *Demography and Romanization at Tarraco*, *AEA*, 60, 159-171
- Delia 1989 Delia, D., *the population of Roman Alexandria*, *TAPhA*, 118, 275-292
- Downey 1958 Downey, G., *The size of the population of Antioch*, *TAPhA*, 89, 84-91
- Duncan-Jones 1963 Duncan-Jones, R. P., *City population in Roman Africa*, *JRS*, 53, 85-90
- Forni 1975 Forni, G., *L'indagine demografica e gli anfiteatri in Dacia*, *Apulum*, 13, 1975, 111-134
- Kardulias 1992 Kardulias, N., *Estimating population at Ancient Military sites. The use of historical and contemporary analogy*, *American Antiquity*, 57/2, 276-287
- Étienne, Piso, Diaconescu 1990 Étienne, R., Piso, I., Diaconescu, Al., *Les deux forums de la Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, *REA*, 92/3-4, 273-296
- Piso 1995 Piso, I., *Le territoire de Sarmizegetusa*, *EphNap.*, 5, 63-82
- Pribac 2006 Pribac, S., *Aspecte sociale ale vieții spirituale din Dacia romană*, Timișoara
- Reed 2002 Reed, J. L., *Archaeology and the Galilean Jesus: a re-examination of the evidence*, Harrisburg
- Rotaru 2003 Rotaru, T., *Demografia și sociologia populației*, Iași
- Zamfir, Vlăsceanu 1998 Zamfir, C., Vlăsceanu, L., *Dicționar de sociologie*, București

DIE MILITÄRISCHEN EREIGNISSE AN DER WESTGRENZE DES RÖMISCHEN DAKIEN ZUR ZEIT DES COMMODUS

Doina BENEĂ*

(West Universität Timișoara)

Keywords: *Province Sarmatia, Commodus, settlements, Iazyges*

Abstract: *Within the territory near the southwest and west border of Roman Dacia, being a low plain area in the first half of the second century, there is no existence of villages. This suggests that when the Roman power established north of the river, it looked like in front of the conquered territory, ending the Tisa, to remain a non inhabited space for more security. It should be noted that we have no archaeological information on the existence of indigenous villages during the first century AD. The military situation of the Tisa and Danube area is not too clearly evidenced by the time of the Marcomanic wars in terms of population movements. There is then a southward advance of Sarmatian Iazyges tribes, perhaps under pressure due to other tribes or other military situations. But it could be determined by another event, including the danger that the territory inhabited largely by Sarmatians would be included in the province Sarmatia planned by the emperor Marcus Aurelius to be made in Barbaricum, together with Marcomania (SHA, Vita Marcii Antonini, 24,5). The organization of the two provinces in Barbaricum, decided by Marcus Aurelius, took place around the year 177. It is not clear now, what was the extent of the Sarmatic land to the south. But in ancient times it must have been known by the barbarian tribes who lived in that area. The Sarmatians Iazyges began to pressure the territory south of the Tisa and Danube in an attempt to avoid inclusion in the Roman province. This would explain the migration of the Sarmatians Iazyges in the space between the Tisa and Danube to the Mureș-Tisa confluence. Local indigenous communities, from the space between Tisa and Danube, could not force the Danube into Pannonia Inferior, but could approach the territories east of Tisa in front of the province of Dacia, trying to establish here. Thus, Iazyges tribes could submit and occupy the territory south of the "bag" towards the Danube. In the new context, the local indigenous settlements in this area have been forced to retreat towards east of Tisa to save in front of these new occupants. This has been achieved with the agreement of the Empire.*

Cuvinte-cheie: *provincia Sarmatia, Commodus, așezări rurale, sarmațiazigi*

Rezumat: În teritoriul aflat în preajma frontierei de sud-vest și de vest a Daciei romane – zonă de câmpie joasă –, în prima jumătate a secolului al II-lea, nu se constată existența unor așezări rurale. Acest lucru sugerează faptul că în momentul stabilirii puterii romane la nord de Dunăre, aceasta a căutat ca în fața teritoriului cucerit, respectiv până la Tisa, să rămână un spațiu liber, nelocuit, pentru mai multă siguranță. Trebuie menționat că nu avem informații arheologice despre existența unor așezări rurale indigene databile nici în cursul secolului I p. Chr.

Cercetările arheologice efectuate în vestul Banatului în apropierea Timișoarei au confirmat existența a trei așezări (Freidorf, Cioreni, Dumbrăvița și Foeni), care se formează spre sfârșitul veacului II în fața valului roman. Ele sunt comunități care aparțin, prin modul lor de organizare al habitatului, dar mai ales prin inventarul arheologic descoperit, unei populații dacice.

Situația militară a spațiului dintre Tisa și Dunăre nu apare prea clar evidențiată în vremea războaielor marcomanice sub aspectul mișcărilor de populație. Se constată într-adevăr o înaintare spre sud a triburilor de sarmați-iazigi, poate sub presiunea altor triburi sau datorită unei alte situații militare. Desigur, în timpul acestor evenimente, apare posibilă o astfel de acțiune. Ea putea fi determinată însă și de un alt eveniment, anume pericolul includerii teritoriului locuit în bună parte de sarmați în provincia Sarmatia plănuită de Marcus Aurelius a fi formată în Barbaricum, alături de Marcomania (SHA, Vita Marcii Antonini, 24,5). Datarea momentului organizării celor două provincii în Barbaricum a avut loc în preajma anului 177, în momentul revoltei din Orient a lui Avidius Cassius.

Nu apare clar acum care ar fi fost întinderea plănuită a teritoriului provinciei Sarmatia spre sud. Dar acest lucru trebuie să fi fost cunoscut de triburile barbare care locuiau în arealul respectiv. Sarmatii-iazigi au început presiunea spre sud, în teritoriul dintre Tisa și Dunăre, în încercarea de a evita includerea în provincia romană. Aceasta ar explica migrarea sarmaților-iazigi în spațiul dintre Tisa și Dunăre, până în dreptul vărsării Mureșului în Tisa.

Explicația acestui fapt este că aceste triburi încă nesedentarizate și nomade incluse într-o provincie romană ar fi fost impuse la impozite și dări ca orice provincial roman, fiind lipsite astfel de subsidii și de alte avantaje comerciale obținute în relațiile cu romani, implicit de posibilitatea de mișcare pe care o dețineau până atunci. Această rigoare trebuie să fi determinat încercarea de a se sustrage unei includerii în teritoriul noii provincii prin retragerea lor spre sud. În atare situație, soluția sarmaților-iazigi apărea cea mai facilă prin dislocarea triburilor locale de origine locală celtică și dacică. Așa s-ar explica dispariția unor așezări precum cea de la Čurug, aflată imediat la vest de Tisa. Este vorba chiar de încheierea primului nivel de locuire în vremea lui Commodus.

Comunitățile locale din acest areal nu puteau forța Dunărea înspre Panonia Inferior, dar se puteau apropia de teritoriile aflate la est de Tisa din fața provinciei Dacia, încercând să se stabilească aici. Astfel, triburile iazige au putut înainta și ocupa teritoriul din sudul "pungii" spre Dunăre. În noul context, așezările indigene locale din acest spațiu s-au văzut obligate să se retragă înspre estul Tisei, pentru a se salva din fața noilor ocupanți. Acest lucru s-a realizat cu acor-

Der Westen des römischen Dakien wird in Richtung des *Barbaricums* zum großen Teil von den aus drei Gebirgsgruppen bestehenden Westkarpaten abgegrenzt: das Banater Gebirge (südlich davon die Donau, östlich die Südkarpaten) und in dessen Fortsetzung das Poiana Ruscăi und das Apuseni-Gebirge (zwischen dem Marosch- und dem Barcău-Tal).

Westlich dieser Gebirge gab es in der Antike die von den drei Kreisch-Flüssen gebildeten Senken (an der Weißen Kreisch – die Zaránd-Senke, an der Schwarzen Kreisch – die Beiuş-Senke und an der Schnellen Kreisch – die Senke von Vad), die westlich in der Theiß-Ebene verlaufen. Vor dem Fluss liegt östlich ein bereits im Altertum bekannter, ziemlich breiter Streifen Sumpfgebiet. In der Mitte des Territoriums liegt die Marosch, die nahe an der Mündung in die Theiß ziemlich breite Sümpfe bildet. Dieses sumpfige Gebiet erstreckte sich eigentlich von der Mündung der Theiß in die Donau bis nördlich an der oberen Theiß. Die Flussläufe dieser Tiefebene im Westen Dakiens änderten sich und verwandelten die Gebiete, vor allem jene in der Nähe der Theiß, in wahre Sumpfstreifen. Wegen der zahlreichen Überschwemmungen wurde dieses Territorium erst im 18. Jh. eingedämmt und das gesamte Gebiet zu einem fruchtbaren Boden für die Landwirtschaft gemacht.

Im Südwesten Dakiens gab es vor der Theiß einen Streifen Sumpf und südwestlich davon erstreckten sich die Sanddünen von Deliblata (ca. 40 km im Querschnitt). Dieses Gebiet war von einem Flussnetz (Timiş, Caraş) und kleineren Gewässern durchzogen, die für kleine Ortschaften auf hohen Ufergeländen oder an vor Überschwemmung geschützten Orten sehr gute Wohnbedingungen schufen.

Dieses skizzenhafte Gesamtbild des natürlichen Milieus im Westen der Provinz Dakien vermittelt ein besseres Verstehen der Lage dieses Areals nach der Gründung der römischen Provinz.

Nach der Eroberung zur Zeit Trajans wurde das Gebiet nicht sofort in die römische Provinz einverleibt. Gewisse strategische Elemente der Römer haben die Grenze der Provinz an der Gebirgslinie bleiben lassen. In diesem Sinne ist die nördliche Abgrenzung durch die Marosch nicht ganz klar, da von Micia bis zum Lager von Bologna auf ca. mehr als 160 km bislang keine Spuren einer alten römischen Wehranlage gefunden worden sind. Angesichts der Dichte der römischen Lager entlang der römischen Grenze Dakiens ist das schwer zu

verstehen, falls solche Wehranlagen möglicherweise noch nicht entdeckt wurden.

Im Südwesten Dakiens haben die geringen Feldforschungen in dörflichen Gegenden ein paar spezifischen Elemente der antiken Wohnstätte hervorgehoben.

Zu erwähnen sind auch die Untersuchungen der Jahre 2004 und 2010 in der Nähe von Timișoara an der Linie des mittleren Erdwalls, der das gesamte Gebiet von Süden nach Norden durchzieht und erstens die Wehrlinie *Lederata-Tibiscum* schützt.

2004 haben wir uns an den Grabungen am Stadtring von Timișoara im Punkt Dumbrăvița beteiligt. Die Probegrabungen an der künftigen Straße haben einen Teil des mittleren Walls aufgedeckt. Die stratigraphische Analyse hat mich dazu veranlasst, die Untersuchung der Lage im gesamten südwestlichen Areal des römischen Dakien wieder aufzunehmen¹. Die Bauweise, die Struktur des Walls und der Graben waren römischer Art und ließen für mich den Schluss zu, dass sie aus der Zeit der Provinz und nicht aus spätrömischer Zeit stammen, wie üblicherweise in der rumänischen und ausländischen Fachliteratur angenommen wird. Der mittlere Wall, der den gesamten südwestlichen Teil des römischen Dakien durchquert, verläuft auf einigen Kilometern neben dem östlich gelegenen Wall, der verlassen wurde. Beide Wehrelemente verliefen bis *Tibiscum* an der römischen Wehrlinie dieses Abschnitts bis zur Marosch-Linie. Sie konnten auch die Provinz abgrenzen². Die Annahme, dass dieser mittlere Wall mit sowohl westlichem als auch östlichem Graben bereits aus der Zeit der Provinz stammt, ist nicht neu; sie wurde Ende des 19. Jh. von mehreren Forschern vertreten, die Feldforschungen entlang dieses Walls unternommen haben.

Der mittlere Wall (wie er in der modernen Fachliteratur genannt wurde) verläuft ohne Unterbrechung bis zur Marosch und überschreitet die Flusslinie auf dem Areal der Ortschaften Sâmbăteni und Cuvin-Covăsânț. Bloß im südwestlichen Abschnitt Dakiens sind einige geringe Probegrabungen bekannt³.

* doinabenea@yahoo.co.uk

¹ BENEÄ et alii 2004, 17-21; BENEÄ 2007, 267-277.

² Siehe BENEÄ 2007, 267-277.

³ Siehe BENEÄ 2010 (in Druck) mit der gesamten Bibliographie.

Der Wall wurde vor langem während einer Probegrabung bei Covăsânț entdeckt⁴. Nach Norden überschreitet er die Flusslinie und kann in manchen Abschnitten zwischen den drei Kreisch-Flüssen und vermutlich weiter nordwestlich identifiziert werden. Die geringe Anzahl der archäologischen Untersuchungen am mittleren Wall im Abschnitt zwischen Marosch-Kreische erschwert das richtige Verstehen der Lage. „Er verläuft an der Grenze zwischen der hohen und der tiefen Ebene aus Richtung der Steppe (Puszta) und des alten Waldes im westlichen Apuseni-Gebirge“⁵

Es ist möglich, dass der Wall schon aus der Zeit der Provinz Dakien als Provinzgrenze benutzt wurde und das schließt seine Wiederbenutzung in spätrömischer Zeit nicht aus.

Die antiken Wohnsiedlungen im Westen der künftigen Provinz Dakien sind durch die archäologischen Forschungen nicht sehr gut belegt, denn es fehlen zahlreiche Elemente für die Analyse und implizite für den Vergleich.

Wenn wir uns nur auf die Lage im Südwesten Dakiens vor der römischen Eroberung Ende des 1. Jh. beziehen, verfügen wir über keinerlei Indizien bezüglich der dakischen Siedlungen, die im westlichen Banat existiert haben; Ausnahmen sind die dakischen Festungen von Pescari (?), Divici, vielleicht Židovar (heute Serbien), Să-vârșin und Pecica an der Marosch. Für das innere antike Banat hingegen fehlen die Untersuchungen und folglich die Entdeckungen. Im Gebiet der Crișana ist die Lage für diese Periode noch empfindlicher, denn hier beruhen die archäologischen Informationen vor allem auf Feldforschungen und geringen Probegrabungen.

Wenn wir die Darstellungen auf der Trajanssäule in Betracht ziehen, die sich auf den Vormarsch der römischen Truppen im Jahr 101 beziehen, können wir bemerken, dass diese ein Territorium durchquert haben, auf dem sie bis auf den wichtigsten Konfliktpunkt von *Tapae* keinen Feinden begegneten. Das lässt das Fehlen der dakischen Siedlungen zu dem Zeitpunkt und auf dem Weg des Vormarsches durch das Banat vermuten.

Dieser Tatbestand könnte außer den fehlenden beweiskräftigen Entdeckungen auch andere Gründe haben. Einer davon konnte die Evakuierung der Bevölkerung südlich der Donau unter Aelius Catus

⁴ DÖRNER, BORONEANȚ 1968, 7-21.

⁵ DUMITRAȘCU, SFRENGEU 2006, 204-205.

(in den Jahren 6-9) gewesen sein, das heißt die 50.000 Geten, die einerseits in militärischer Hinsicht eine Gefahr darstellen oder aber andererseits andere Gegenden der neuen Provinz Moesien bevölkern konnten⁶.

Eine andere, neuere Erklärung betrifft eine Folge der Domitianischen Kriege (87-89 n. Chr.), als die Römer vermutlich eine *terra deserta* vor ihren Grenzen gefordert haben und die dakischen Siedlungen mussten sich ins Innere des Banats oder sogar in Richtung Transsilvanien zurückziehen. Dieses Gebiet wurde danach vom Römischen Reich kontrolliert. Im letzten Fall sind weder Siedlungen aus dem inneren Banat, deren Bestehen Ende des 1. Jh. n. Chr. aufgehört hatte, noch literarische Angaben darüber bekannt.

Das Fehlen der Dorfsiedlungen im Südwesten des römischen Dakien zwischen dem mittleren Wall und der Theiß in der ersten Hälfte des 2. Jh. kann nur dadurch erklärt werden, dass zu dem Zeitpunkt, als die römische Herrschaft nördlich der Donau einsetzte, diese vor dem eroberten Gebiet für mehr Sicherheit einen freien, unbewohnten Raum haben wollte. Wir verfügen nicht über archäologische Angaben zur Existenz der einheimischen Dorfsiedlungen, die ins 1. Jh. n. Chr. datiert werden können. Die literarischen und numismatischen Quellen erwähnen jedoch einige Angriffe der Daker südlich der Donau.

Die ersten Indizien eines bewohnten Territoriums zwischen dem mittleren Wall und der Theiß erscheinen viel später, gegen Ende des 2. Jh. n. Chr.

Im Hinblick auf die Dorfsiedlungen im Südwesten Dakiens werden zwei oder drei Gebiete unterschieden:

- Von der Mündung der Theiß in die Donau gibt es entlang des nördlichen Flussufers auf einem breiter oder schmaler werdenden Streifen an der Grenze zur Provinz Moesia Superior einige römische Backstein- und Steinbauten aus dem 2.-3. Jh. Leider handelt es sich meist um Zufallsfunde oder Probegrabungen, sodass ihre militärische oder zivile Zugehörigkeit oder ihr Zweck nicht bestimmbar sind. Die gestempelten Ziegelsteine der Legionen IIII Flavia und VII Claudia weisen auf den Beitrag der Armee zur Errichtung hin. Die repräsentativsten Funde sind die aus Pančevo⁷, aus mehreren Punkten: Berăria

⁶ Unsere Hypothese, siehe BENEÄ 1989, 147-156.

⁷ ĐORĐEVIĆ 2007, 98-99.

lui Weifert in der Brace-Iovanović-Straße 15, in der Stadtmitte u.a. Die meisten Funde sind gestempelte Ziegelsteine der Legionen VII Claudia und IIII Flavia nebst römischen Keramikfragmenten, Münzen usw.⁸.

Stempel der Legion VII Claudia sind auch bei Cuvin⁹, Gaj¹⁰, Banatska Palanka¹¹, Bela Crkva¹² und Vršac¹³ entdeckt worden. Diese interessante Situation ähnelt jener vor dem Limes von Pannonia Inferior in Richtung Slowakei, wo mehrere eindeutig unter militärischen Protektion errichtete Dorfbauten vorkommen¹⁴. Angeführt seien hierbei die Funde von Devin¹⁵, Bratislava-Dubravka¹⁶, Musow und Stupova¹⁷. Dort kommen sie vor allem nach den markomannischen Kriegen vor. In unserem Falle kann das noch nicht genau bestimmt werden. Man nimmt an, dass es sich dabei um die militärische Überwachung der Provinz Moesia Superior handelt, eine Tatsache der Antike¹⁸, insbesondere für die Ortschaften Pančevo, Cuvin und Gaj, die vor dem mittleren Wall liegen.

Die Stempel der Legion VII Claudia (des Typs LEG VII C.P.F.)¹⁹ bei Banatska Palanka und Vršac belegen die Anwesenheit der Einheiten bereits zur Zeit Trajan-Hadrian. Sie könnten mit den Vorbereitungen für die Kriege gegen die Daker zur Zeit des Kaisers Trajan in Verbindung stehen, an denen sich mehrere Abteilungen der Legion beteiligt haben. Später, im Laufe des 2.-3. Jh., sind die Legionen VII Claudia (Stempel des Typs LEG VII. CL) und IIII Flavia (Stempel des Typs LEG. IIII FL) nördlich des Stromes bei Banatska Palanka und Vršac belegt. Der genaue Zeitpunkt kann schwer bestimmt werden. Es könnte sich um die markomannischen Kriege oder

⁸ ĐORĐEVIĆ 2007, 98-99.

⁹ ĐORĐEVIĆ 2007, 98-99.

¹⁰ ĐORĐEVIĆ 2007, 98-99.

¹¹ ĐORĐEVIĆ 2007, 102.

¹² ĐORĐEVIĆ 2007, 106.

¹³ ĐORĐEVIĆ 2007, 107.

¹⁴ VADAY 2003, 213-216.

¹⁵ PIETA 2003, 216-218.

¹⁶ ELSCHEK 2003, 218-220.

¹⁷ PIETA 2003, 216-218.

¹⁸ GUDEA 2001, *passim*.

¹⁹ Diese Stempelart für den Namen der Legion wurde bis zu Hadrians Zeit benutzt, danach waren die einfachen Abkürzungen LEG VII CL üblich (BENEA 1983, *passim*, mit der Bibliographie zur Fragestellung).

sogar früher handeln²⁰, als Einheiten der Legion IIII Flavia im Lager von *Viminacium* stationiert waren, an Stelle der in den Orient-Feldzug abgezogenen Legion.

Sowohl Banatska Palanka als auch Vršac liegen in der Nähe des mittleren Walls vor Dakien und das lässt die Anwesenheit der militärischen Einheiten aus der benachbarten Provinz zu einem gewissen Zeitpunkt im Laufe des 2.-3. Jh. vermuten, so wie sie an der Nordlinie der Donau bei Pojejena, Moldova Nouă, Gornea, Bumbești usw. erscheinen.

Dieses Territorium nördlich der Donau, vor der Grenze der Provinz Moesia Superior, wo die Stempel der beiden moesischen Legionen vorkommen, muss unter Kontrolle der Provinz südlich der Donau gestanden haben. Es ist der gleiche Fall wie der des Territoriums nördlich der Donau, vor Pannonien. Die identifizierten Dorfsiedlungen im Gebiet zwischen Theiß und mittlerem Wall hingegen, die spezifisch barbarische Merkmale aufweisen, müssen unter der Kontrolle der Provinz Dakien gewesen sein. Wir können auch das nicht ausschließen, dass die Siedlungen in unmittelbarer Nähe der Donau von Moesia Superior überwacht waren (zumindest für jene aus der Nähe von Pančevo, Banatska Palanka, vielleicht auch Vršac).

Ein zweites geographisches Gebiet erstreckt sich nördlich der Sanddünen von Deliblata bis in die Nähe der Marosch. Die Sanddünen von Deliblata waren ein unbewohntes Gebiet. Bloß am Rande der „kleinen Wüste“ gibt es auf dem Gebiet der modernen Ortschaft Alibunar (Serbien) mehrere dem sarmatischen Milieu zugeordnete Siedlungen, deren einige von St. Trifunović ohne andere Bemerkungen ins weite Intervall des 2.-4. Jh. datiert werden²¹.

Der mittlere Teil der erwähnten Tiefebene bis zur Theiß ist, wie bereits erwähnt, wenig untersucht worden. Die Dorfsiedlungen sind hier durch spärliche Feldforschungen oder einige Probegrabungen belegt. Eine relativ große Anzahl von Entdeckungen wurden ins 2.-3. Jh. datiert, und zwar aufgrund der roten römischen Keramik und weniger aufgrund der Fundstücke wie z.B. fragmentierte römische *terra sigillata*, Bruchstücke von Amphoren oder Kleidungszubehör wie Fi-

²⁰ Im Falle der Legion IIII Flavia könnte sich dieser Zeitpunkt auf die Kriege des Lucius Verus (?) beziehen.

²¹ TRIFUNOVIĆ 1990, 213-220.

beln, die schwieriger datiert werden können, aber eine genauere Datierung zulassen.

Vor allem im westlichen Banat, in der Nähe von Timișoara haben die Untersuchungen drei Siedlungen bestätigt (Freidorf, Cioreni-Timișoara und Dumbrăvița), die gegen Ende des 2. Jh. vor dem römischen Wall entstanden sind. Aufgrund der Wohnweise, aber vor allem des Fundinventars werden diese Gemeinschaften den freien Dakern zugeschrieben.

Wenige Siedlungen dieser Art fügen sich solchen Parametern ein. Vom Gebiet des rumänischen Banats wären die Siedlungen von Cioreni-Timișoara, Freidorf (Niveau I)-Timișoara und Dumbrăvița aus unmittelbarer Nähe des mittleren Walls zu erwähnen, die Ende des 2. und Anfang des 3. Jh. n.Chr. datiert werden²².

Die Siedlung von Cioreni-Timișoara war eine Dorfsiedlung mit Oberflächenwohnungen, Halb-Grubwohnungen, Vorratsgruben, einem Brunnen usw. und einem vielfältigen Inventar (Keramik, eine fragmentierte Bronzefibel mit nach unten gebogenem Fuß, Schmelztiegel zum Gießen der Bronzeteile usw.). Datiert wird sie Ende des 2. und Anfang des 3. Jh²³.

Freidorf-Timișoara ist eine komplexe Siedlung mit zwei Wohnphasen, wobei die erste Ende des 2.-Anfang des 3. Jh. datiert wird und durch Fibeln (2 Exemplare bis 1996, mit nach unten gebogenem Fuß aus Eisen (3.-4. Jh.) und einer anderen gegossenen aus Bronze, 4. Jh.; ein drittes Exemplar ist eine römische Kniefibel aus Bronze, 2006 entdeckt)²⁴ sowie kleinen Stücken *terra sigillata*, römische rote nebst dakische handgearbeitete Keramik gekennzeichnet ist²⁵.

Dumbrăvița. Zur Siedlung gehören Wohnungen und Vorratsgruben mit einem Fundinventar bestehend aus feiner roter auf der Scheibe gearbeiteter, handgearbeiteter dakischer, grober grauer Keramik nach römischer Tradition, fragmentierten Amphoren, einem Bruchstück *terra sigillata* und roter provinzieller Keramik, das eine

²² BENEÀ 1996, *passim*; MARE 2004, *passim*.

²³ BENEÀ 1996, 146-147.

²⁴ BENEÀ 1996, 293-294; MARE 2004, *passim*. Neuere Rettungsgrabungen sind noch unveröffentlicht. COCIȘ 2004 ordnet diese Fibel dem Typ 19a zu.

²⁵ BENEÀ 1996, 147-148; MARE, TÂNASE, TIMOC 2010.

Datierung ins 2.-erste Hälfte des 3. Jh. zulässt²⁶. Die Siedlung liegt in der Nähe des mittleren Walls, ca. 500 m westlich davon.

Die archäologischen Untersuchungen haben bislang in keiner dieser Siedlungen das ganze bewohnte Areal erschöpft und das erschwert die Schlussfolgerungen bezüglich des Wohnens. In den drei Fällen lässt die Nähe zum mittleren Wall sowohl in wirtschaftlicher als auch in politischer Hinsicht eine direkte Beziehung zu dieser Wehrlinie vermuten. Die nahe Datierung der Wohnstätten ist unseres Erachtens ein Hinweis auf ihre Verbindung zum Grabenwall.

Eine in Bezug auf die Datierung ähnliche Situation liegt im Falle der Dorfsiedlung von Foeni (Kreis Timiș) im Punkt Seliște vor²⁷. Im einleitenden Bericht über die Erforschung der Siedlung werden 4 Wohnungen, 5 Abfallgruben und ein Töpferofen dargestellt. Das Basisinventar besteht aus grauer, auf der Scheibe nebst mit der Hand gearbeiteter Keramik, einem Eisenmesser und einer Fibel mit nach unten gebogenem Fuß (bronzen, aber der Bügel wurde „aus Eisen repariert“?)²⁸. Die Untersuchung des Keramikfundes wurde wieder aufgenommen, aber sie hat keine Elemente zur Datierung ergeben, die die Siedlung gegen Ende des 2.-Anfang des 3. Jh. n.Chr. einordnen könnten²⁹. Das gesamte Fundinventar, vor allem das metallene, ergibt eine Datierung in die erste Hälfte oder sogar gegen Mitte des 3. Jh.

Feldforschungen der Siedlungen, in denen römische Amphorenfragmente, römische rote Keramik und sogar kleine Fragmente *terra sigillata* freigelegt wurden, gab es in Biled (Kreis Timiș), Jimbolia (Kreis Timiș), Ieccea Mică (Kreis Timiș), Hodoni (Kreis Timiș) und Satchinez (Kreis Timiș)³⁰ und haben diese Siedlungen ins 2.-3. Jh., also in die Zeit der Provinz datiert.

Eine strenge Selektion der datierbaren Siedlungen aus der Zeit der Provinz Dakien beruht auf folgenden definitorischen Kriterien: neben der handgearbeiteten oder der grauen Keramik der Latène-Tradition auch römische rote Keramikfragmente, Amphoren- und terra sigillata-Fragmente und Kleidungszubehör wie römische Fibeln. Ähnliche Funde wie römische Fibeln hat man auch auf dem Ge-

²⁶ MARE 2004, 32-37; es ist eine Siedlung, in der die Wohnungen ein reiches Keramikinventar aufweisen.

²⁷ TIMOC, SZENTMIKLOSI 2008, 113-134.

²⁸ SZENTMIKLOSI, TIMOC 2005, 657-673.

²⁹ Siehe Anmerkung 20.

³⁰ BENEÄ 1996, 123.

biet des heutigen Serbien entdeckt: Subotica (kleine Fragmente *terra sigillata*, eine T-förmige römische Fibel)³¹, Banatski Karlovac (Fragment einer Eisenfibel)³², Becej in den Punkten Botar-Zidar, Donje Ugarica und Blejanka (in jeder Ortschaft wurde je eine Wohnung freigelegt; nur bei Donje Ugarica wurde eine T-förmige, ins 2./3.-3. Jh. Datierbare Bronzefibel gefunden)³³, Alibunar³⁴, Gaj (Fragmente eines *terra sigillata*-Imitats), Kovacica, Botoș-Aradac, Bočar³⁵ usw. Es zeigen sich wenige, nur nach ein oder zwei frühen Wohnungen identifizierte Siedlungen. Diese können nicht näher bestimmt werden. Sie liegen vor allem in der Ebene, mehr oder weniger nahe am mittleren Wall, der das gesamte Territorium von Süden nach Norden durchzieht und in einigen Abschnitten bis zwischen die drei Kreische verläuft.

- Ein drittes Gebiet liegt im Südwesten Dakiens, in der Dorfsiedlungen entlang des südlichen Maroschufers vorkommen, wie im Falle der Ortschaft mit einer großen Siedlung im Punkt Seliște. Auf dem Areal der Ortschaft wurde ein gestempelter Ziegelstein der Legion XIII Gemina gefunden. Das Fundmaterial bietet eine Datierung gegen Ende des 2. und Anfang des 3. Jh. Auf dem Gebiet der Siedlung von Seliște fand man zufällig mehrere Kaisersmünzen von Vespasianus³⁶, Trajanus, Hadrianus, Marcus Aurelius³⁷, Commodus³⁸, Gallienus³⁹, Aurelianus, Probus, Constantinus I., Constans, Constantinus II. und Valentinianus⁴⁰. Überraschend ist, dass die in die erste Hälfte des 3. Jh. datierbaren Münzen fehlen.

Eine andere Dorfsiedlung bei Cenad (Kreis Timiș) wird aufgrund des römischen Fundmaterials bloß vermutet; es umfasst vor allem Ziegelsteine der Legion XIII Gemina von Apulum und andere, in der Fachliteratur bekannte Exemplare, meist Münzen⁴¹. Man vermutet, hier sei sogar ein befestigter Punkt gewesen.

³¹ BENEÀ 1996, Nr. 164 mit Bibliographie.

³² BENEÀ 1996, Nr. 8 mit Bibliographie.

³³ BENEÀ 1996, Nr. 15 mit Bibliographie.

³⁴ TRIFUNOVIĆ 1988-1989,

³⁵ BENEÀ 1996, 123.

³⁶ GUDEA, MOȚIU 1983, 195.

³⁷ DRAGOESCU 1995, 371.

³⁸ BERKESZI 1907, 38.

³⁹ MITREA 1966, 405.

⁴⁰ TOMA-DEMIAN 2002-2003, 176, 185.

⁴¹ HÜGEL, BARBU 1997

Im Gebiet nördlich des unteren Maroschlaufes zeigt sich die Lage anders. Hier kommen mehrere Gebiete in Frage:

- Das erste ist das Gebiet zwischen Marosch und Schneller Kreisch mit einer bedeutenden und konzentrierten Wohnetappe der freien Daker aus der Provinzzeit im 2.-3. Jh⁴². Siedlungen wurden bei Arad, Cicir, Moroda, Sântana, Şiria, Covăsânţ usw. identifiziert⁴³. Die Anzahl dieser Siedlungen ist vermutlich gegen Mitte des 3. Jh. gestiegen, als sarmatische Nekropolen zur Erdbestattung neben jenen zur Brandbestattung im Arader Gebiet erschienen. Hier wurden mehrere Gräberfelder zur Brandbestattung entdeckt, die meist östlich von Arad, also östlich des mittleren Walls liegen (mit Ausnahme jener von Şeitin), sowohl an der Maroschlinie als auch in der höheren Ebene, aber es gibt auch Gräber zur Erdbestattung westlich und nordwestlich von Arad⁴⁴.

- Ein anderes Areal mit Dorfsiedlungen ist auf den Flussterassen der Schwarzen Kreisch konzentriert: bei Cociuba Mare (die Punkte „Fântâniţa” und Cohăreşti“)⁴⁵, Râpa (die Punkte „La Lunca” und „Dealul Morii“)⁴⁶, Rohani (der Punkt „La Criş“)⁴⁷ und Tinca (der Punkt Dealul Morii“)⁴⁸. Das Fundinventar dieser römischen Siedlungen ist hauptsächlich durch handgemachte, durch graue oder ziegelrote auf der Scheibe gearbeitete und grauschwarze, ebenfalls auf der Scheibe gearbeitete Keramik gekennzeichnet⁴⁹. Sever Dumitraşcu datiert sie ins 2.-3. Jh. Diese Siedlungen wurden den Vandalen zugeschrieben, die unter dem Einfluss der römischen Kultur der Provinzzeit standen⁴⁹. Nachträglich hat derselbe Autor in einem anderen Beitrag erklärt, dass hier dakische Hirten ansässig geworden sein konnten⁵⁰. Außer einem Stempel auf dem Henkel einer Amphore, der nicht konkret beschrieben wird, sind keine bedeutenden römischen Funde bekannt.

⁴² HÜGEL, BARBU 1997, 565-573.

⁴³ HÜGEL, BARBU 1997, 569-572.

⁴⁴ HÜGEL, BARBU 1997, 570-572.

⁴⁵ DUMITRAŞCU 1997, 529.

⁴⁶ DUMITRAŞCU 1997, 530.

⁴⁷ DUMITRAŞCU 1997, 530.

⁴⁸ DUMITRAŞCU 1997, 530.

⁴⁹ DUMITRAŞCU 1997, 530-531.

⁵⁰ DUMITRAŞCU, SFRENGEU 2006, 205.

• Dorfsiedlungen desselben Typs kommen konzentriert im Barcău-Tal vor: in Mișca-im Punkt Fântâna Sasului⁵¹, Sâldăbagiu de Barcău oder neuerdings Margine (Punkt „la Țarina”).

Das Keramikinventar, vor allem das handgearbeitete aus grober Paste mit traditionellen Formen und Dekorelementen, verweist auf Gruppen von Dakern, die sich entlang der römischen Grenze im Südwesten der Provinz Dakien niedergelassen haben. Es sind Dorfsiedlungen einer sesshaften Bevölkerung lokaler Prägung, wobei weiter nördlich, wie S. Dumitrașu bemerkte, die germanischen Vandalen lebten.

Im Südwesten des römischen Dakien liegt die Siedlung von Freidorf-Timișoara ca. 1000 m westlich des mittleren Walls und stammt aus der gleichen Zeit wie die Siedlungen von Cioreseni-Timișoara und Dumbrăvița. Innerhalb der Beschreibung der Funde des I. Niveaus der Siedlung von Freidorf-Timișoara haben wir die rudimentäre handgearbeitete Keramik erwähnt, die möglicherweise auf hier lebende Gemeinschaften freier Daker verweist.

Die drei Siedlungen, die in der Nähe des mittleren Walls konzentriert die Grenzlinie der Provinz Dakien markieren, sind trotzdem ein Hinweis auf eine koordinierte Anwesenheit, selbst wenn wir bisher diesbezüglich nur über die erwähnten archäologischen Belege verfügen. Das lässt die Annahme einer organisierten Bevölkerung der Provinzgrenze Dakiens seitens des Reichs als eine Sicherheitsmaßnahme zu. Die zeitliche Bestimmung ist ziemlich schwierig und es gibt noch Unbekanntes.

In der rumänischen und vor allem in der fremdsprachigen (serbischen, ungarischen) Fachliteratur gibt es eine Verwechslung in der ethnischen Zuordnung dieser Siedlungen. Sie werden sarmatisch⁵² oder dakisch-sarmatisch⁵³ genannt. In der rumänischen Fachliteratur hat man sie entweder als sarmatisch⁵⁴ oder als einheimisch, also dakisch⁵⁵ betrachtet.

⁵¹ IGNAT, BULZAN 1997, 501.

⁵² Siehe dazu die Arbeit von Andreea VADAY (1989), passim, oder serbischer Autoren wie V. DAUTOVA RUSEVLJAN 1989 u.a.

⁵³ TRIFUNOVIĆ 1988-1989.

⁵⁴ Die rumänische Fachliteratur im Allgemeinen bis in die 1990er Jahre.

⁵⁵ Wir haben die Dorfsiedlungen als dakisch-römisch bezeichnet. Letztere Hypothese ist unsere (zumindest für die Funde im Südwesten Rumäniens) und zur Zeit vertreten wir ihre Gültigkeit nicht mehr, da für diese Annahme von der Pro-

Vor einiger Zeit, das heißt 1996, haben wir dieses Problem untersucht. Inzwischen sind neue Elemente zur Diskussion gekommen, die die Informationen ergänzen.

Solche Siedlungen in der Ebene zwischen Theiß und Donau werden auch deshalb als sarmatisch betrachtet, weil sie als den sarmatischen Gräberfeldern (in die zweite Hälfte des 3. Jh. datiert) und Siedlungen zeitgenössisch betrachtet werden, was nicht vereinbar ist. Die besagten Siedlungen gehören einem sesshaften Lebenswandel einer lokalen Gemeinschaft an, die das Gebiet zwischen Theiß und Donau bewohnte und in ethnischer Hinsicht vielfältig war.

Die jazygischen Sarmaten haben sich zu Beginn oder gegen Mitte des 1. Jh. n.Chr. an der oberen Theiß niedergelassen und sind von dort allmählich südlich gezogen. Im Laufe der Zeit hat sich in der antiken Auffassung verfestigt, dass das gesamte erwähnte Gebiet ihnen gehörte. Die literarischen Quellen des Altertums haben für dieses Areal nur die jazygischen Sarmaten erwähnt, die als Wandervolk als sehr kämpferisch galten und häufig das Römische Reich angegriffen haben; so sind sie seither bekannt geblieben. Vermutlich haben sie die lokale Bevölkerung in politischer Hinsicht unterworfen. In der Fachliteratur hat man bislang ungenügend auf die Notwendigkeit des Handelsaustausches mit oder ohne römische Vermittlung oder sogar mit dem Reich Bezug genommen.

Ammianus Marcellinus XXVI, 2, 7-8 vermerkt im 4. Jh. für die Zeit Constantius' II. im Hinblick auf das lange währende Nomadentum der Sarmaten: *„Auf zwei Kontinente verteilt, mit unterschiedlichen Völkerschaften, obwohl sie in Stämmen in weiten Gebieten umherziehen, sind sie als Nomaden trotzdem alle zu einer einzigen Bezeichnung gelangt, jener der Alanen, weil sie die gleichen Bräuche ... den gleichen zurückgebliebenen Lebenswandel und die gleichen Waffen haben... Sie besitzen weder Hütten noch tragen sie Sorge um die Feldarbeit, sondern sie ernähren sich mit Fleisch und Milch und führen ihr Leben in mit Tierhäuten bedeckten Planenwagen... sie*

vinzgrenze an der Theiß ausgegangen wurde. Die neueren Untersuchungen in diesem Abschnitt haben ergeben, dass solche Siedlungen aus dem *extra provinciam*-Raum stammen, der vor dem Erdwall liegt und somit ist die Bezeichnung dakisch-römisch nicht die treffendste. Diese einheimischen lokalen dakischen Siedlungen konnten von den Römern durch mehrere Importelemente (Luxusartikel, Münzverkehr usw.) beeinflusst worden sein.

züchten und treiben Rinderherden mit sich und zeigen ein besonderes Interesse für Pferde...”

Ammianus Marcellinus hat als Vertrauensperson des Kaisers Constantius II. diesen während der Auseinandersetzungen mit den argaragantischen Sarmaten in die Nähe von Sirmium begleitet, so dass er 358/359 die Bräuche und den Lebenswandel der Sarmaten kennengelernt hatte und seine Auffassung damals richtig war. Das Sesshaftwerden der jazygischen Sarmaten, das im Kontext solcher Dorfsiedlungen häufig erwähnt wird, bedarf noch vielfacher Untersuchungen. Und das umso mehr, als in diesen ihnen zugeschriebenen Siedlungen Handwerkliches vorkommt, so z.B. die Töpferei, die für eine Gemeinschaft typisch ist, die ein Dorfleben führt und sich hauptsächlich mit Landwirtschaft und Rinderzucht beschäftigt.

Man nimmt an, dass die jazygischen Sarmaten nach den markomannischen Kriegen ins südwestliche Gebiet des römischen Dakien gelangt waren und allmählich östlich über die Theiß vordrangen. A. Vaday meint sogar, dieses Vordringen sei durch die Siedlungen entlang der Kreische und der Marosch belegt, aber das ist schwer zu beweisen⁵⁶.

Im Jahr 1996 haben wir gezeigt, dass „... **diese Hypothese schwer zu akzeptieren ist, da außerhalb der sarmatischen Nekropolen die sogenannten sarmatischen Siedlungen eben durch die Struktur des Wohnraumes (Topographie, Organisierung der Siedlung), der Wohnungen, Nebengebäuden, Vorrats- und Abfallgruben typische Bestandteile einer einheimischen und sesshaften Bevölkerung darstellen...**”⁵⁷, sodass ein Nomadenvolk, das Rinder und vor allem Pferde züchtet, keinerlei Verbindung damit haben kann. Das Überqueren der Theiß war für die jazygischen Sarmaten ein langer und viel langsamerer Prozess, der unseres Erachtens nach Mitte des 3. Jh. stattgefunden hat⁵⁸.

⁵⁶ VADAY 1988-1989, 205-210.

⁵⁷ BENEÁ 1996, 116-117.

⁵⁸ PARDUCZ 1956, 139-182 umfasst in der Chronologie der jazygischen Sarmaten drei große Etappen: 1. von der Niederlassung an der Oberen Theiß bis zum Ausbruch der markomannischen Kriege; 2. zwischen 180-270, mit mehreren Unteretappen; schließlich dringt auch eine Gruppe roxolanischer Sarmaten ein; 3. zwischen 270-375 bis zur Niederlassung der Hunnen in der Pannonischen Tiefebene.

Die Feldforschungen im westlichen Banat, vor allem in der Nähe von Timișoara, haben drei Siedlungen belegt (Freidorf, Cioreni, Dumbrăvița), die gegen Ende des 2. Jh. vor dem römischen Wall gegründet wurden. Die Organisation der Wohnsiedlung, aber vor allem das Fundinventar weisen auf eine dakische Bevölkerung hin.

Folglich sind die ältesten und gegen Ende des 2. Jh. datierten Siedlungen diese: Cioreni und Freidorf (am Stadtrand von Timișoara), Dumbrăvița und vielleicht auch Foeni aus der ersten Hälfte des 3. Jh.

Die militärische Lage des Raumes zwischen Theiß und Donau weist während der markomannischen Kriege bezüglich der Völkerwanderung keine besonderen Merkmale auf. Die jazygischen Sarmaten dringen tatsächlich nach Süden vor, vermutlich von anderen Stämmen oder einer anderen militärischen Situation gezwungen.

Während dieser Ereignisse ist das möglich. Es konnte jedoch auch ein anderes Ereignis der Auslöser sein, so das Einschließen des vor allem von Sarmaten bewohnten Gebietes in die Provinz *Sarmatia*, die Marcus Aurelius genauso wie *Marcomannia* für das *Barbaricum* geplant hatte.

Die *Historia Augusta* berichtet in dieser Hinsicht wie folgt: „... wollte die römischen Provinzen Marcomannia und Sarmatia gründen und er hätte es getan, wenn während seiner Herrschaft im Orient nicht Avidius Cassius den Aufstand begonnen hätte...“⁵⁹. Diese Behauptung lässt die geplante Gründung der beiden Provinzen im *Barbaricum* auf das Jahr 177 datieren, als der Orientaufstand des Avidius Cassius stattgefunden hat. Dieser Entschluss war eine Folge der Siege über die Barbaren, deren letzte die jazygischen Sarmaten waren. Die moderne Fachliteratur ist in dieser Hinsicht nicht einstimmig, sondern sogar skeptisch bezüglich dieses Plans des Marcus Aurelius⁶⁰.

Heute ist nicht klar erkennbar, wie weit südlich ausgedehnt das für die Provinz *Sarmatia* gedachte Gebiet war. Im Altertum müssen aber die Barbarenstämme dieses Areals das gewusst haben. Die jazygischen Sarmaten sind auf dem Gebiet zwischen Theiß und Donau vorgedrungen, während sie der Eingliederung in die römische Pro-

⁵⁹ *SHA, Vita Marcii Antonini*, 24, 5: *voluit Marcomanniam provinciam, voluit etiam Sarmatiam facere, et fecisset, nisi Avidius Cassius rebellasset sub eodem in Oriente*; 7, 10: *triennio bellum postea cum Marcomannis, Hermunduris, Sarmatis, Quadis etiam egit et, si anno uno superfuisset, provincia sex his fecisset*.

⁶⁰ Siehe SCHMITT 1997, 133-137.

vinz zu entkommen versuchten. Das erklärt ihre Migration in diesem Gebiet bis zur Mündung der Marosch in die Theiß.

Die Erklärung dafür besteht darin, dass diese nicht sesshaft gewordenen Nomadenstämme in einer römischen Provinz zu Steuern und Abgaben wie jede andere Provinz verpflichtet gewesen waren und dadurch auf die bis dahin erhaltenen Hilfgelder oder andere Vorteile im Handel mit den Römern sowie auf ihre Bewegungsfreiheit verzichten sollten. Diese Maßnahmen müssen ihren Versuch bewirkt haben, jeglicher Eingliederung ins Gebiet der neuen Provinz zu entkommen und sich nach Süden zurückzuziehen. Nach Norden wäre das schwieriger gewesen, denn das angrenzende Gebiet war von Markomannen und Quaden besetzt, die vermutlich dasselbe versuchten. In ihrer Nähe hatten sich bereits mehrere Barbarenstämme niedergelassen und konnten nicht umgesiedelt werden. Angesichts dieser Lage scheint die Lösung der jazygischen Sarmaten die einfachste gewesen zu sein, indem die lokalen keltischen und dakischen Stämme umgesiedelt wurden. Das erklärt das Verschwinden einiger Siedlungen wie die von Čurug westlich der Theiß. Es handelt sich dabei um den Abschluss der ersten Wohnschicht zur Zeit des Commodus⁶¹.

Infolge des Vordringens der Sarmaten haben die lokalen Gemeinschaften zwischen Theiß und Donau versucht, in den Gebieten östlich der Theiß Schutz zu finden. Wir wissen nicht, wo dieses Vordringen der jazygischen Stämme begonnen hatte, aber scheinbar ist es von Aquincum aus nach Süden zwischen Theiß und Donau erfolgt. Die lokalen Gemeinschaften dieses Areals konnten die Donau in Richtung Pannonia Inferior nicht überqueren, dafür konnten sie sich jedoch den Gebieten östlich der Theiß nähern und sich hier niederlassen. Die jazygischen Stämme sind folglich vorgedrungen und haben ein neues Territorium besetzt nahe des südlichen Areals zwischen Theiß und Donau. Die lokalen einheimischen Gemeinschaften mussten sich östlich der Theiß zurückziehen um sich vor den Eindringlingen zu retten. Diese vermutlich nicht konfliktfreien Umzüge müssen den Eingriff der Armee in Dakien zwecks Friedensstiftung zur Folge gehabt haben; schließlich hat man zur Lösung des Konfliktes mehrere Gemeinschaften in der Nähe der Provinzgrenze akzeptiert. Scheinbar hat man für die westliche Grenze Dakiens im 2.

⁶¹ Siehe weiter oben.

Jh. bis Marcus Aurelius das Erhalten einer *terra deserta* bis zur Theiß vorgezogen.

Es liegen keine deutlichen Informationen darüber vor, wie sich die lokalen Stämme in den Gebieten östlich der Theiß vor dem Limes des römischen Dakien niedergelassen haben, obwohl zwei in der Fachliteratur vielfach erörterte literarische Belege des Dio Cassius in Frage kommen.

Dio Cassius erwähnt, dass zur Zeit des Legats *C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes* (180-182) 12.000 freie Daker die Erlaubnis erhalten haben, sich in der Provinz Dakien niederzulassen, da sie von ihren früheren Wohngebieten vertrieben worden waren. Noch ist nicht klar, wo sich diese Gemeinschaften niederließen⁶². Die literarische Information könnte sich eben auf die einheimischen Stämme aus dem Gebiet zwischen Theiß und Donau beziehen, die von ihrem Heimatgebiet von den jazygischen Sarmaten vertrieben wurden. Nur auf diese Weise konnten die jazygischen Sarmaten vordringen und das Wohngebiet früherer Gemeinschaften dieses Areals besetzen. Diese Gemeinschaften haben die Theiß überquert und sind für mehr Sicherheit in der Nähe der Provinz ansässig geworden⁶³.

Die freien Daker haben sich mit der Erlaubnis der Römer niedergelassen, die in dieser sesshaften Bevölkerung die Stabilität erkannt haben. Das würde auch die Nähe zum mittleren Wall erklären, der in diesem Abschnitt den südwestlichen Limes Dakiens markierte⁶⁴. Dadurch ist ein Ring gebildet aus lokalen Gemeinschaften vor der Provinz Dakien entstanden, die seitens der Römer materielle Vorteile und zugleich vor barbarischen Stämmen Schutz fanden.

C. Opreanu hat vor längerer Zeit die Hypothese geäußert, die dakischen Siedlungen in der Crişana seien die Folge der Erlaubnis des Legats Severianus gewesen, dass freie Daker sich in der Nähe der

⁶² DIO CASSIUS, LXXII, 3: „... *Sabinianus hat unter seiner Herrschaft auch zwölftausend aus ihrem Heimatgebiet vertriebene Daker gebracht, die bereit waren anderen zu helfen, da ihnen im römischen Dakien Boden versprochen worden war...*“; PISO 1983, 131-137.

⁶³ Auf dem Territorium der Provinz Dakien sind solche Siedlungen nicht bekannt.

⁶⁴ In diesem Kontext ist der mittlere römische Wall und vor allem sein Bestehen in einer ersten Etappe während der Provinzzeit anders zu verstehen. Fest steht somit, dass er gegen Ende des 2. Jh. n. Chr., also als die erwähnten Dorfsiedlungen entstanden sind, bereits existiert hatte.

Provinzgrenzen niederließen⁶⁵. Dasselbe soll für das westliche Apuseni-Gebirge bzw. die heutige Crişana der Fall sein.

Die archäologischen Entdeckungen im südwestlichen Abschnitt Dakiens zwischen Theiß und dem mittleren Wall bestätigen diesen Fall, obwohl bislang genau datierbare Funde bloß in 3-4 solchen Siedlungen auf rumänischem Gebiet und in 4-7 auf serbischem vorliegen. Die Siedlung von Freidorf-Timişoara liegt ca. 1000 m westlich des römischen Walls und die von Dumbrăviţa weniger als 500 m.

Die römische Protektion hat das Eindringen anderer Barbarenstämme östlich der Theiß verhindert, und so ließen sich gewisse ebenfalls von Dio Cassius erwähnte militärische Ereignisse erklären.

Der antike Verfasser⁶⁶ erwähnt als Nachfolger des Sabinianus an der Führung Dakiens den Konsular *C. Pescennius Niger*, der etwa 183-184 zusammen mit *Clodius Albinus*, dem Legat der Legion V Macedonica von Potaissa, gegen den Angriff der Barbaren auf die Provinzgrenzen vorgehen musste⁶⁷. Der unmittelbare Eingriff des Legats der Legion V Macedonica spricht eher dafür, dass die Ereignisse im Westen der Provinz und nicht im Osten stattfanden. Sicher sind auch dann Probleme der Bevölkerung in der Provinz Dakien erschienen. Diese „beschwichtigten Unzufriedenheiten“ sind zur Zeit nicht besonders deutlich.

Die literarischen Belege bieten klare Angaben zur Tatsache, dass in den ersten Jahren der Herrschaft des Commodus in der südlichen Hälfte der barbarischen Gebietes zwischen Theiß und Donau gewisse Permutationen der Bevölkerung stattgefunden haben, vielleicht sogar wegen des Versuches der römischen Macht, die beiden Provinzen im *Barbaricum* zu gründen: *Sarmatia* und weiter nördlich *Marcomannia*. Der Widerstand der Stämme aus dem vor allem von jazygischen Sarmaten bewohnten Gebiet, die südlich migrierten und dadurch der Einverleibung in diese geplanten römischen Provinzen entkommen wollten, hat auch andere Stämme, wie die dakischen von der Stelle gebracht. Die militärischen Schwierigkeiten der Jahre 180-184 mit Beteiligung der Armeeführer aus dem römischen Dakien müssen Commodus nach einiger Zeit dazu veranlasst haben, auf die Gründung *Sarmatiens* auf dem Gebiet zwischen Theiß und Donau zu

⁶⁵ OPREANU 1998, 77-78; es gibt dafür keine Argumente.

⁶⁶ DIO CASSIUS LXXII, 8, 1.

⁶⁷ PISO 1983, 139-140, mit der gesamten Bibliographie und Interpretation der Ereignisse.

verzichten, wo die jazygischen Sarmaten die Mehrheit bildeten. Man weiß nicht, wie groß *Sarmatien* werden sollte, aber offensichtlich wurde es als eine Fortsetzung *Marcomanniens* nördlich des westlichen Donauuecks gedacht. Folglich weiß man nicht, wie weit südlich die geplante Provinz *Sarmatia* gereicht hätte: bis neben Moesia Superior oder bis Mitte der Entfernung der Maroschmündung in die Theiß oder auch nördlich davon. Das zu rekonstruieren ist schwer! Allerdings die Tatsache, dass die jazygischen Sarmaten nach Süden gezogen und fast bis zur Marosch gelangt sind, spricht dafür, dass die untere Grenze des Gebietes, das in Sarmatien eingeschlossen werden sollte, als Grenze der künftigen Provinz nördlich der Marosch lag. Andererseits ist es klar, dass damals die jazygischen Sarmaten nicht östlich der Theiß vordringen konnten und sich mit dem zur Verfügung stehenden Gebiet zufrieden gaben.

Später, im 3. Jh., wurden die jazygischen Sarmaten von anderen Völkerschaften gezwungen sich in den Gebieten östlich der Theiß niederzulassen.

Die militärischen Ereignisse westlich der Theiß konnten von sarmatischen Stämmen ausgelöst worden sein, die gezwungen waren, unter dem Druck anderer vordringender Stämme oder einer anderen Situation südlich zu ziehen. Die Migration nach Süden innerhalb des Gebietes zwischen Theiß und Donau wird durch die Lage der Dorfsiedlung Čurug bestätigt. Diese befand sich unmittelbar westlich der Theiß⁶⁸ auf dem zur Diskussion stehenden Gebiet. Die Forschungen haben mehrere Wohnniveaus entdeckt, wovon das erste mit einem heftigen Brand endete. Die Siedlung war ausgesprochen landwirtschaftlicher und handwerklicher (Töpfereien, Verarbeitung von Horn und Metall) Prägung und für die Zeit des Commodus wurde ein kleines Münzdepot gefunden, das aus 16 Stücken besteht und dessen letzte Münzen 187-188 datiert werden⁶⁹. Es markiert das Ende des ersten Wohnniveaus, wonach im 3.-4. Jh. auf demselben Areal eine neue, weit ausgedehnte Siedlung gegründet werden sollte.

⁶⁸ TRIFUNOVIĆ, PASIĆ 2003, 263-288, als sarmatische Siedlung betrachtet.

⁶⁹ FARCAŞ, TORBAGYI 2008, 255-266. Das bei Čurug (Wojwodina, Serbien) entdeckte Münzdepot bestand aus 16 Denaren von Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius und Commodus, wobei die letzten Stücke aus den Jahren 187-188 stammen.

Ohne einen Zeitraum des Hortens im *Barbaricum* vermuten zu können stellt man jedoch für diese Zeit das Verstecken mehrerer römischer Münzdepots mit geringem Eigenwert fest.

Im Raum zwischen Theiß und dem mittleren Wall ist ein solches Münzdepot bei Vršac im Punkt Ludoš entdeckt worden. Es bestand aus 160 Münzen, deren letzte von Commodus war⁷⁰. Die nahe an der Donau liegende Ortschaft befand sich gerade am mittleren Wall.

Zu diesen beiden Depots kommen noch einige in dieselbe Zeit datierbare aus dem Westen Rumäniens hinzu: Aștileu (Kreis Bihor) in der Igrița-Höhle ein Depot bestehend aus 28 Denaren von Antoninus Pius bis Commodus⁷¹.

Ein anderes, in dieselbe Zeit datierbares und bei Salonta (Kreis Bihor) gefundenes Depot wird im Nationalmuseum von Budapest aufbewahrt; die letzten beiden Münzen stammen von Commodus⁷². Ein neuerer Münzfund bei Ulmeni (Kreis Maramureș) besteht aus einem kleinen Depot in einem Lehngefäß, das nur drei Denaren derselben Zeit mit der letzten von Commodus umfasst⁷³. Bei Tyukod (Komitat Szabolcs-Szatmár, Ungarn), einer Ortschaft östlich der Theiß, wurde ein kleines, aus 37 Denaren bestehendes Depot entdeckt, das Münzen von Hadrian bis Commodus umfasst (die neueste Münze auf 189 n. Chr. datiert)⁷⁴. Es handelt sich um kleine Münzdepots für den Gebrauch der Familien und sicherlich sind sie unter ungünstigen Umständen verloren gegangen.

Diese kleinen Münzdepots bieten unseres Erachtens keinen deutlichen Einblick in den Zeitraum des Hortens während der Herrschaft des Commodus. Sie stellen bloß den Ausdruck der Unsicherheit einiger kleinen Dorfgemeinschaften dar. Bezeichnend ist in diesem Sinne das Ende des ersten Wohnniveaus in der Siedlung bei Čurug westlich der Theiß, wo zu jenem Zeitpunkt die Existenz gefährdet war und die verlassen wurde. Sie ist der deutlichste Beweis für die Migration der Jazygen nach Süden und das Vertreiben der lokalen Stämme.

Diese versteckten kleinen Depots für den Gebrauch der Familien sprechen für die militärischen Ereignisse, die sie eigentlich ve-

⁷⁰ BORIĆ-BRESKOVIĆ, CRNOBRNJA 2005, 9.

⁷¹ SĂȘIANU 1980, 140.

⁷² VIDA 2006, 657-660.

⁷³ STANCIU 1992, 181.

⁷⁴ FARCAȘ, TORBAGYI 2008, 261.

ranlasst haben. Scheinbar haben diese Ereignisse auch den Westen der Provinz Dakien erfasst und implizite die Niederlassung einheimischer Gemeinschaften in der Nähe der Provinzgrenze – natürlich mit Erlaubnis des Statthalters der Provinz – herbeigeführt.

Vielleicht wurde die geplante Gründung der Provinz *Sarmatia* damals in den Jahren 187-189 eben wegen dem Vordringen der Sarmaten nach Süden und den Unruhen an den Grenzen von Pannonia Inferior, Moesia Superior und Dakien aufgegeben. Somit hat die Opposition der Barbarenstämme, die nicht in die neue Provinz eingeschlossen werden wollten, dieses Vorhaben verhindert.

Scheinbar haben diese Ereignisse auch die Provinz Dakien beeinträchtigt. Fest steht, dass zumindest im südwestlichen Teil Dakiens aus dem Areal zwischen Theiß und Donau umgesiedelte dakische Gemeinschaften sich niedergelassen haben. Die Münzfunde aus dem östlichen Teil Dakiens, der Moldau, wo während der Herrschaft des Commodus 14 reichliche Depots versteckt wurden, sind im Vergleich zu den westlichen, wo bislang nur 5 bekannt sind, viel zahlreicher. Die Lage bietet vorläufig keine befriedigende Erklärung, da im Areal zwischen Theiß und Donau, das damals fälschlicherweise als sarmatisch betrachtet wurde, die Anzahl der Depots gering ist.

Folglich zeigt sich, dass infolge der markomannischen Kriege die Römer darauf verzichten mussten, entlang der westlichen Grenze Dakiens vor dem mittleren Wall bis zur Theiß eine *terra deserta* zu erhalten, so wie das bereits seit der Eroberung vorgesehen war. Das Fehlen der Dorfsiedlungen vom Ende des 2. Jh. lassen diese Annahme zu. Diese Situation wurde von dem Vormarsch der Stämme ausgelöst, wie z.B. die sarmatischen, die ihrerseits andere lokale keltisch-pannonische und dakische Volksgruppen dieses Territoriums (wie jene von Čurug) von deren Wohnorten vertrieben haben. In der Auffassung jener Zeit wurde die Niederlassung der lokalen Gemeinschaften als ein bedeutendes Ereigniss festgehalten, weil Dio Cassius sie für die Zeit des Legaten Severus 180-182 erwähnt. Das Umsiedeln der 12.000 Daker kann mit ihrer Niederlassung zwischen den Wällen und der Theiß verbunden sein⁷⁵.

⁷⁵ Die Anwesenheit der neuen dakischen Gemeinschaften ist bislang auf dem Gebiet der Provinz Dakien nicht archäologisch identifiziert. Andererseits weist das dakische Keramikmaterial bestimmte Merkmale der rudimentären Dekorelemente, der Form und der Paste auf, die diese Bemerkung zulassen.

Das Schaffen eines Sicherheitsrings gebildet aus einer Bevölkerung derselben ethnischen Zugehörigkeit wie jene aus der Provinz Dakien hatte in den kommenden Jahrzehnten positive Folgen auf das Wohnen, da er einen Vorposten vor den Barbarenangriffen im 3. Jh. Bilden sollte.

BIBLIOGRAPHIE

Literarische Quellen

Dio Cassius	Dio Cassius, <i>Istoria Romana</i> , II, traducere, note, indice dr. A. Piatkowski, 1985
SHA	<i>Scriptores Historiae Augustae</i> , traducere partea I D. Popescu, partea a II-a C. Drăgulescu, Ed. Științifică, București, 1972

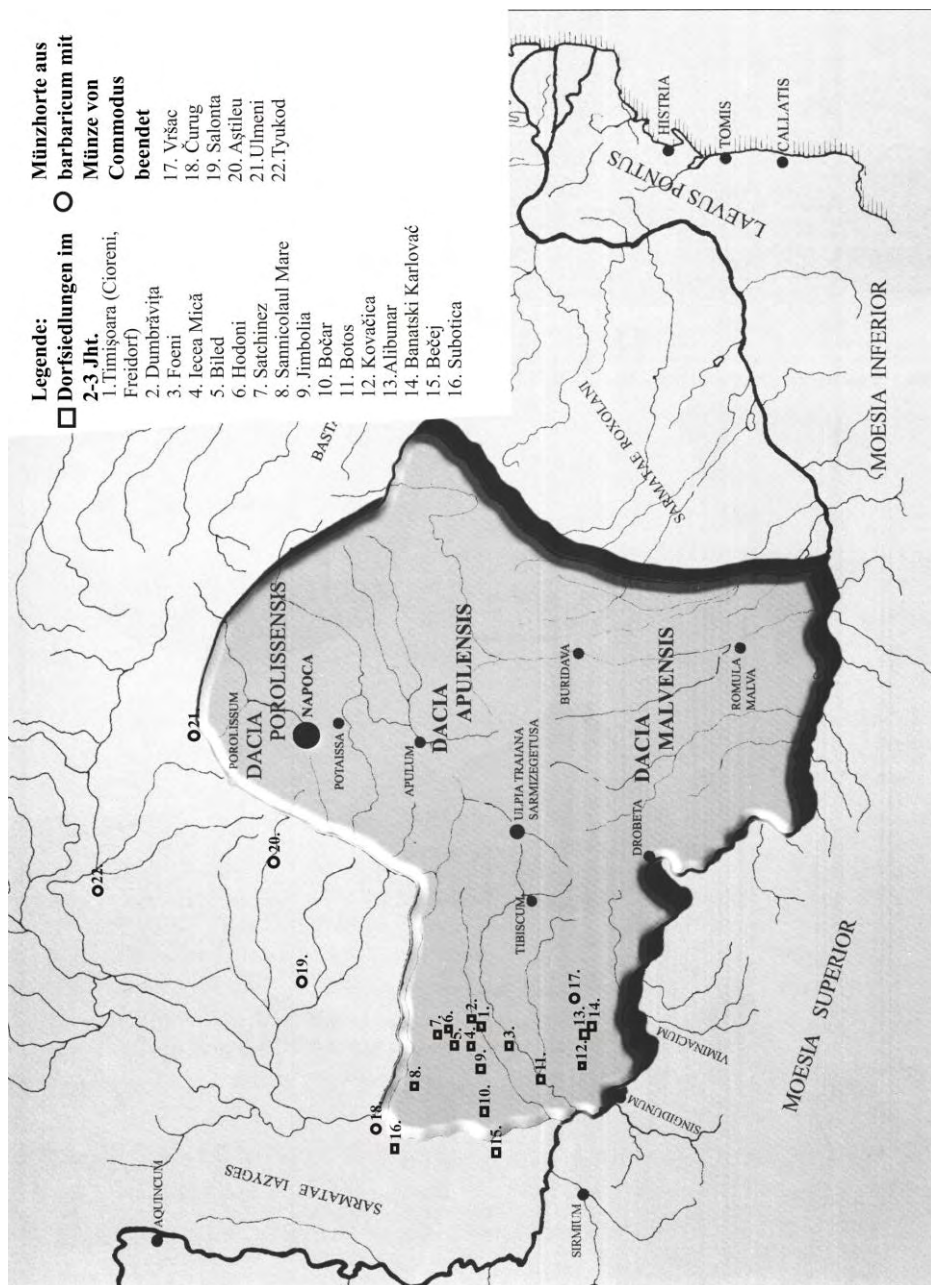
Moderne Bibliographie

Barbu, Hügel
1993	Barbu M., Hügel P., <i>Monede romane imperiale descoperite în zona arădeană, Ziridava</i> , XVIII, 63-77
Benea 1986	Benea D., <i>Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle im Verteidigungssystem von Südwestenß-Dakien, Studien zu den Militärgrenzen Roms III</i> , Stuttgart, 451-460
Benea 1989	Benea D., <i>Contribuții la istoria relațiilor politice dintre Imperiul Roman și geto-daci. Expediția lui Aelius Catus, Apulum</i> , 25, 147-158
Benea 1996	Benea D., <i>Dacia Sud-Vestică în secolele III-IV</i> , I, Timișoara
Benea 2007	Benea D., <i>Betrachtungen über die Süswestgrenze der römischen Provinz Dakien. Der Stand der rumänischen Forschungen</i> , Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Dan Teodor oblata, ediderunt Victor Spinei, Lucian Munteanu, Iași, 2007, 269-277
Benea et
ali 2004	Benea D., Micle D., Ștefănescu A., <i>Considerații preliminare istorice și cronologice</i> , în Drașoveanu F., Benea D., Mare M., Muntean M., Tănase D.,

- Crânguș M., Chiu F., Micle D., Regep-Vlașcici S., Szentmiklosi A., Ștefănescu A., Timoc C., *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița. DN –varianta ocolitoare Timișoara km. 549+076-DN 69 km. 6+430*, Timișoara, 17-21
- Berkecz I., Berkeszi I., *Délmagyarország éremleletei*, TRÉT, Temeswar, 23, 1-2, 1-49
- Borić-Bresković B., Crnobrnja N., *A find of Roman denarii of the emperors of the I-II century, from Nemenikuće on Mt. Kosmaj*, *Numismatičar*, 24-25 (2001-2002), 7-90
- Toma-Demian N., *Repertoriul descoperirilor monetare dintre anii 275-383 din jud. Timiș*, *AnB*, 10-11/1, 173-193
- Dragoescu M., *Descoperiri arheologice și numismatice pe teritoriul Banatului între anii 1872-1918*, *AnB. Arheologie-Istorie*, 4/1, 315-375
- Dorđević M., *Arheološka Nalažista rimskog Perioda u Vojvodini*, Belgrad.
- Dörner E., Boroneanț V., *O contribuție cu privire la datarea valurilor de pământ din vestul țării noastre*, *Ziridava*, 2, 7-21
- Dumitrașcu S., *Omnis Barbaria*, in *Romani și barbari la frontierele romane/Römer und Barbaren an de den Grenzen des römischen Dakiens*, Zalău, 305-361
- Dumitrașcu S., *Ceramics discovered in the west of Roman Dacia (centuries II-IV A.D.)*, in *Romani și barbari la frontierele romane/Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakien*, Zalău, 525-538
- Dumitrașcu S., Sfrengeu F., *Relațiile interetnice în Dacia occidentală în secolele IV-VI*, in *Relații interetnice în spațiul românesc (II). Populații și grupuri etnice (sec. II î.Hr.-V d. Hr.)*, Alba Iulia (*Bibliotheca Septemcastrensis XXI*), 195-218
- Elschek K., *Bratislava-Dubravka villa Rustica*, in *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, 218-220

- Farcas, Torbágyi 2008 Farcas E., Torbágyi M., *Sarmatians and the Roman coins*, in *Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshiop Radiyill Palace, Nieborow 2005, Roman Coins outside the Empire*, Wetteren, 255-266
- Gudea Moțu, 1987 Gudea N., Moțu I., *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, *Banatica*, VII, 477-497
- Hugel, Barbu 1997 Hugel P., Barbu M., *Die Arader Ebene im 2.-4. Jh. N.Chr./ Câmpia Aradului în secolele II-IV p. Chr.*, in *Romani și barbari la frontierele romane / Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakien*, Zalău, p. 539- 564
- Ignat, Bulzan 1997 Ignat D., Bulzan S., *Roman Imperial Period Discoveries in the Middle Basinb of Barcau River/ Descoperirri de epoca romană în bazinul mijlociu al râului Barcău*, in *Romani și barbari la frontierele romane/Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakien*, Zalău, 487-523
- Mare 2004 Mare M., *Banatul în secolele IV-IX*, Excelsior-Art, Timișoara
- Mare, Tănase, Timoc 2010 Mare M., Tănase D., Flutur Al., Timoc C., *Cercetările arheologice preventive de la Timișoara-Freidorf (raport preliminar)*, MCA, S. N., VI, 2010, 71-81
- Mihailescu-Bîrliba 1980 Mihailescu-Bîrliba V., *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București
- Mitrea 1966 Mitrea B., *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în RSR (cronică)*, SCIV, 17/2, 415-427
- Oprean 1998 Oprean C., *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara
- Parducz 1956 Parducz M., *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert*, AAHung, 139-182
- Pieta 2003 Pieta K., *Devín Settlement (Bratislava)*, in *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, 216-218
- Piso 1983 Piso I., *Fasti provinciae Daciae. Die senatorischen Amsträger*, Bonn

- Sășianu 1980 Sășianu Al., *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea
- Schmitt 1997 Schmitt M. T., *Die römische Außenpolitik des. 2. Jahrhunderts n.Chr.*, Stuttgart (*Historia* 122)
- Szentmiklosi, Timoc 2005 Szentmiklosi Al., Timoc C., *Cercetările arheologice de la Foeni-Seliște (jud. Timiș). Raport preliminar*, AnB, S.N., XII-XIII (2004-2005), 657-673
- Tănase Mare 2000 Tănase D., Mare M., *O pătrunderea sarmaților în vestul Banatului în lumina unor descoperiri arheologice*, SCIVA, 51/3-4, 193-208
- Timoc-Szentmiklosi 2008 Timoc C., Szentmiklosi Al., *Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni-Seliște (jud. Timiș)*, AnB, S.N., XVI, 113-134
- Toma-Demian 2002-2003 Toma-Demian N., *Repertoriul descoperirilor monetare dintre anii 275-383 din jud. Timiș*, AnB, 10-11/1, 173-193
- Trifunović 1990 Trifunović St., *Rekognostiranije teritorii Alibunar-lokalitet*, Glasnik SAD, VI, 213-220
- Trifunović, Pasić 2003 Trifunović St., Pasic I, *"Stari Vinogradi" in Curug multilayered archaeological site (rez.)*, Glasnik SAD, 19, 263-290
- Vaday 1989 Vaday A., *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*, Antaeus, XVII-XVIII (1988-1989), Budapest
- Vaday 2003 Vaday A., *Roman Presence in the Barbaricum*, in *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, 213-216
- Vida 2006 Vida I., *Two 2. Century coin hoards*, in *Fontes Historiae. Studia in honorem D. Protase*, Bistrița, 657-666

(nach Viorica Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca*, Cluj-Napoca, 2007, mit unseren Ergänzungen)

IL REGNO DELLA CAPPADOCIA NELLA SINTESI STRABONIANA

Nicola BIFFI
(Università di Bari Aldo Moro)

Keywords: *Strabo, Cappadocia, Archelaus*

Abstract: *Strabo's silence about many well known events in Cappadocia, concerning the reign of Archelaus, is suspicious. Probably he does so not out ignorance or superficiality, but out of respect for the Queen Pythodoris, widow of the dead king.*

Cuvinte-cheie: *Strabon, Cappadocia, Archelaus*

Rezumat: *Tăcerea lui Strabon despre multe dintre evenimentele foarte cunoscute din Cappadocia ce privesc domnia lui Archelaus este suspectă. El procedează astfel, foarte probabil, nu din ignoranță sau superficialitate, ci din respect pentru regina Pythodoris, văduva regelui mort.*

I confini della “Grande Cappadocia” (Μεγάλη Καππαδοκία) – come Strabone ama definirla nel libro XII della *Geografia*¹ – non brillano per chiarezza e le incongruenze della loro descrizione sono note allo stesso autore, tant'è che, quasi a voler scusarsene, puntualizza che nel tempo sono andati incontro a numerosi mutamenti (συχναὶ μεταβολαί).

Il Geografo, comunque, fa rientrare di diritto in questi confini soltanto “gli abitanti che parlano la medesima lingua”, circondati a sud dalle montagne del Tauro “detto Cilicio”, a est dagli Armeni e i Colchi (con le popolazioni a loro interposte), a nord dal Ponto Eussino – fino alla foce del fiume Halys –, a ovest dai Paflagoni² e i Galati “stanziati in Frigia”.

¹ 12,1,4, C 534; 2,11, C 540.

² Dei quali, peraltro, anche i Cappadoci a loro vicini, lungo il fiume Halys, parlano la lingua; cfr. 12,3,25, C 554.

Non si tratta, però, degli effettivi confini geografici della regione³ e tanto meno – quando li si osservi da un versante eminentemente politico – dei più recenti; bensì di quelli che alla seconda metà del terzo secolo racchiudevano il regno che i primi dinasti locali erano riusciti a ritagliarsi dalla dissolta satrapia di età persiana e poi macedone. Arrivano, infatti, “fino ai Licaoni e ai Cilici della Tracheia”, ma ancora lasciano fuori la Cataonia, che gli “autori antichi” (ovvero la tradizione che risale a Eratostene e attraverso il filtro di Polibio, giunge fino a Posidonio)⁴ consideravano un distretto a parte, essendo essa abitata da genti di diversa etnia, ancorché linguisticamente affini ai Cappadoci; l’aveva annessa alla Cappadocia, sempre nella seconda metà del terzo secolo, il re Ariarate (III)⁵. Ai tempi di Strabone, invece, il re Archelao deteneva anche l’Armenia Minor⁶ e alcuni settori (per lo più marittimi) della Cilicia Tracheia, eccettuata la città di Seleucia⁷. Queste località integravano una concessione che i Romani già avevano fatto al galata Aminta⁸, comprendente i territori di nord-ovest intorno alle città di Castabala e Cybistra e che si spingevano fino a Derbe, l’ex roccaforte del pirata isaurico Antipatro⁹.

Il disordinato assetto conferito al paese nel paragrafo proemiale¹⁰, tradisce l’insufficienza degli aggiornamenti che *in extremis* l’Autore ha apportato qua e là all’opera, senza rifinirla con un più adeguato *labor limae*; tuttavia non è da escludere che la sua sbadataggine oc-

³ Strabone ne fornisce anche le misure, un po’ esagerate: 1.800 stadi in larghezza (dal Ponto al Tauro) e circa 3.000 in lunghezza (dalla Licaonia e dalla Frigia fino all’Eufrate e all’Armenia). Non sono, però, quelle della provincia romana, di cui il Geografo dichiara di non conoscere ancora l’organizzazione (12,1,4, C 534, τῆς δὲ μεγάλης Καππαδοκίας νῦν μὲν οὐκ ἴσμεν πῶς τὴν διάταξιν).

⁴ Cfr. F. Lasserre, *Strabon. Géographie. Tome IX. Livre XII*, Paris, 1981, 22; 47, n. 3; 151, n. 3 (di 46).

⁵ Cfr. 12,1,2, C 533. L’evento va collocato prima del 220, anno in cui Ariarate muore; cfr. A. H. M. Jones, *Cities of the Roman Eastern Provinces*, Oxford, 1937 (repr. 1998), 175.

⁶ 12,3,29, C 555 (cfr. Cass. Dio 54,9,2).

⁷ 14,5,6, C 671.

⁸ *Ibid.*

⁹ 12,1,4, C 534-535; 2,7, C 537; 6,3, C 569. Sui problemi ingenerati dalla menzione di Castabala, cfr. R. Syme, *Anatolica. Studies in Strabo*, edited by A. Birley, Oxford, 1995, 154 ss.

¹⁰ L’eventuale caduta della frase di presentazione (cfr. S. Radt, *Strabons Geographika. Band 7. Buch IX-XIII: Kommentar*, Göttingen, 2008, 330), non ha comunque sottratto alcunché di essenziale al testo.

culti un cavilloso ‘distinguo’ di natura ideologica. I confini più recenti, e che eccedono i limiti storici ovvero ‘naturali’ del regno cappadocio, sono soggetti a croniche fluttuazioni: la parte di Armenia che adesso vi rientra era già stata acquisita, “secondo il volere dei Romani” (ὡς ἐβούλοντο Ῥωμαῖοι)¹¹, dal re Ariobarzane (III) – gliel’aveva donata Cesare, dopo la vittoria su Pompeo, sottraendola a Deiotaro, il re dei Galati¹² –; la stessa Cilicia Tracheia costituisce una sorta di variabile dipendente del regno, essendo appartenuta ad altri re prima che ad Archelao¹³.

Del resto, questo stesso re è una ‘nuova acquisizione’ (ma quanto gradita ai Cappadoci è da vedere), giacché si colloca fuori dalla linea dinastica degli Ariobarzanidi, “estintasi alla terza generazione” (εἰς τριγονίαν προελθόντος τοῦ γένου ἐξέλιπε)¹⁴.

Ma il passaggio di consegne non è stato così anodino come la maldestra sintesi di Strabone indurrebbe a credere, facendo apparire l’intervento di Antonio (ossia l’ennesima ingerenza dei Romani negli affari del regno) in favore di Archelao non più che il riavvio di un processo non esaurito, ma solo interrotto. A rigori, la “terza generazione” degli Ariobarzanidi è quella cui appartiene anche Ariarate (X), il fratello di Ariobarzane III¹⁵; e se qui il Geografo non lo sottintende, sottrae alla concatenazione degli eventi un anello indispensabile per la loro piena comprensione. Infatti, Ariobarzane III era stato ucciso nel 42 per ordine di Cassio, il quale lo sospettava di tramare ai suoi danni – questa era la voce fatta circolare al momento; in realtà, oppresso com’era da un pesante debito contratto con Bruto (e già prima con Pompeo), non aveva potuto o voluto cedere alla richiesta dei cesaricidi

¹¹ 12,3,29, C 555.

¹² Cass. Dio 41,63,3 (cfr. Cic. *Phil.* 2,94, senza la menzione di Ariobarzane). Deiotaro l’aveva a sua volta ricevuta da Pompeo; cfr. 12,3,13, C 547.

¹³ 14,5,6, C 671; Cfr. App. *Mithr.* 496.

¹⁴ 12,2,11, C 540. Diversamente da Lasserre, *Strabon ... Livre XII cit.*, 61, n. 3, ritengo che l’omissione di Archelao, alla fine di questo paragrafo, non sia dovuta al mancato aggiornamento della lista dei re cappadoci nel trapianto della notizia dagli *Historika hypomnemata* nella Geografia. Ricordo per comodità che Ariobarzane I aveva regnato dal 96/95 al 62 e Ariobarzane II dal 62 al 52 (cfr. R. D. Sullivan, *The Dynasty of Cappadocia*, in *ANRW*, II 7/2 [1980], 1127-1139).

¹⁵ Cic. *fam.* 15,2,6 (settembre del 51). Come si evince dal tono con cui se ne parla in questa lettera, non si era lasciato allettare dal miraggio del regno, offertogli da alcune frange della dissidenza interna, ostile al fratello.

di sostenere finanziariamente le loro attività in Asia Minore¹⁶. Pertanto Ariarate, suo naturale e legittimo successore¹⁷, lo aveva rimpiazzato.

Questa convulsa fase politica e le difficoltà incontrate da Ariarate sul fronte interno, una volta salito al trono, non sono sconosciute a Strabone, se poco più sopra ha presentato quel Sisines che con un colpo di mano “aveva tentato di impadronirsi del potere in Cappadocia” (ἐπιθεμένου τῇ Καππαδόκων ἀρχῇ)¹⁸. E poiché in relazione a questo personaggio aggiunge un ragguaglio sulla piazzaforte di Cadena, se ne ricava un dato utile per la ricostruzione del suo eversivo progetto: la località in specie – non identificabile, ma forse da ricercare nel distretto (στρατηγία) della Garsauritide – era evidentemente la centrale operativa o una delle più importanti basi da cui Sisines aveva lanciato

¹⁶ Per la motivazione addotta, cfr. App. civ. 4,272; Cass. Dio 47,33,4. Che la responsabilità dell'uccisione ricadesse direttamente o non su Cassio è irrilevante ai fini della presente indagine; ma non sarebbe da escludere una responsabilità congiunta di Bruto, qualora il re, povero in canna (cfr. Cic. Att. 5,20,6; 6,1,4, *nihil illo regno spoliatus; nihil rege egentius*; 3,5, *erat enim rex perpauper*), non avesse estinto il debito che aveva con lui (Cic. Att. 6,2,7). Pare sintomatico, al riguardo, che i cavalieri di Cassio, incaricati dell'uccisione del re, abbiano trasportato nell'accampamento romano “molte ricchezze” (χρήματα πολλά), insieme a materiale bellico (App. loc. cit.).

¹⁷ Tale, infatti, è ritenuto in Bell. Alex. 66,5, *fratri autem Ariobarzanis Ariarathi, cum bene meritus uterque eorum de re publica esset, ne aut regni h e r e d i t a s Ariarathen sollicitaret aut h e r e s terreret *** Ariobarzani attribuit [scil. Caesar] qui sub eius imperio ac ditione esset*. Quanto alla lacuna, di solito si colma sulla scorta di Cic. Att. 13,2a,2, dove si allude alla speranza di Ariarate di ottenere da Cesare un regno; onde l'editore del *Bellum*, Nipperdey (Leipzig, 1847, 200) suppliva con <Ariobarzanem, partem Armeniae minoris concessit eumque>. Su ciò concordano H. Buchheim, *Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius (Ihr Voraussetzungen, Entwicklung und Zusammenhang mit den politischen Ereignissen in Italien)*, Heidelberg, 1960, 55; 110, n. 121; M. Pani, *Roma e i re d'Oriente da Augusto a Tiberio (Cappadocia, Armenia, Media Atropatene)*, Bari, 1972, 103; Syme, *Anatolica* cit., 147, e Sullivan, *Dynasty* cit., 1145 (pur con un'apertura, a p. 1147, nei confronti dell'ipotesi di R. Harper, *Tituli Comanorum Cappadociae*, AS, 18, 1968, 100 s., secondo cui Cesare avrebbe concesso ad Ariarate il sacerdozio di Comana, lasciandolo però insoddisfatto); ma, in merito, cfr. le obiezioni di L. Loreto (cur.), *Pseudo-Cesare, La lunga guerra civile: Alessandria-Africa-Spagna*, Milano, 2001, 391 (*ad loc.*). A suo tempo, Th. Reinach, *Trois royaumes de l'Asie Mineure. Cappadoce - Bithynie - Pont*, Paris, 1888, 65, n. 1, aveva proposto la Cilicia cappadoce, con le città di Castabala e di Cybistra.

¹⁸ 12,2,5 [6], C 557.

la propria sfida ad Ariarate¹⁹. Infatti, senza essere una città nel senso pieno del termine, possedeva strutture tali da poter ospitare una residenza regia (βασιλείον)²⁰; non lontano da essa, poi, doveva trovarsi la fortezza di Nora (di cui Strabone conosce il nome più recente, Nero-assos), dove Sisines teneva concentrate le sue ricchezze (χρηματοφυλάκιον)²¹, verosimilmente utilizzandole per finanziare la sua iniziativa.

Dunque, dal rendiconto dell'Amaseo si evince che questo antagonista di Ariarate aveva salde radici nel cuore del regno e ciò – in aggiunta all'avviso del Geografo che le fortezze della Cappadocia erano “alcune di proprietà del re, altre dei suoi amici” (τὰ μὲν βασιλικά, τὰ δὲ τῶν φίλων)²² – lascia ritenere che egli provenisse dalle file dell'aristocrazia indigena; se le cose stessero davvero così, non è fuor di dubbio²³ che si identifichi con Archelao, com'è opinione di gran lunga prevalente²⁴.

Se, però, Strabone, pur a rischio di un grosso equivoco, qui impone trascuratamente il nome di Sisines a chi più avanti chiama sempre e soltanto Archelao²⁵, non ha tutti i torti nel presentare l'avvento di quest'ultimo come una svolta o piuttosto un'anomalia nella storia del regno di Cappadocia; di fatto, dopo Ariobarzane III (e Ariarate

¹⁹ Syme, *Anatolica* cit., 150, pensava, invece, proprio alla stessa Garsaura, nella stessa zona, che è a sud-est del lago Tatta e del confine con la Frigia e la Licaonia (v. la carta 2 in appendice all'ed. Lasserre).

²⁰ 12,2,5, C 537. Per la carenza di città in Cappadocia, cfr. 12,2,6 [5], C 537; 2,7, C 537.

²¹ *Ibid.*

²² 12,2,9, C 539.

²³ Con buona pace di Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 99.

²⁴ Qui mi limito a segnalare solo il parere discorde già di Reinach, *Trois royaumes* cit., 65, n. 2; 66 (il quale ipotizzava che Sisines fosse un fratello di Ariobarzane III), e J. Raillard, *Die Anordnung des M. Antonius im Orient*, Zürich, 1894, 27 (che cito di seconda mano); nonché, in anni più recenti, di Sullivan, *Dynasty*, 1148 s. e n. 124 (che ne colloca il tentativo di usurpazione, peraltro considerandolo riuscito, nel 40); Syme, *Anatolica* cit., 148-150; Radt, *Strabons Geographika* cit., 338 s. Syme, a sua volta, propendeva per il marito di Glaphyra, madre di Archelao (per cui v. sotto, n. 30), donde conseguirebbe che quest'ultimo era un fratello o un fratellastro di Ariarate. L'ipotesi di Reinach mi trova più consenziente.

²⁵ Alcuni studiosi (cfr. i loro nomi in Syme, *Anatolica* cit., 148, n. 46; 149, n. 50) hanno anche ipotizzato che Sisines ne sia il corrispondente vernacolare (sulla sua ricorrenza nell'area microasiatica, cfr. S. Panichi, *La Cappadocia*, in A. M. Biraschi - G. Salmeri (curr.), *Strabone e l'Asia Minore*, Univ. di Perugia (ma Napoli), 2000, 533, n. 123.

IX) la sovranità è passata a un estraneo (se mai in cuor suo non lo consideri un usurpatore), il quale non è nemmeno un Cappadoce.

Non si può contestare al Geografo l'affermazione che la dinastia degli Ariobarzanidi si era "estinta alla terza generazione", sebbene la prassi comune a molti sovrani orientali di avere delle concubine oltre alla moglie, induca a non escludere che altri appartenenti al nucleo familiare di Ariobarzane III²⁶ e a lui sopravviventi fossero eliminati da Ariarate o, più tardi, da Archelao²⁷; in ogni caso, sull'argomento il Geografo si mostra sicuro e non dà l'impressione di voler rimescolare le carte quando asserisce che Archelao con gli Ariobarzanidi "non aveva alcun rapporto di parentela" (οὐδὲν προσήκων αὐτοῖς)²⁸.

Ma più interessante è che poi tracci l'albero genealogico dell'ultimo re della Cappadocia senza condiscendenza e forse con una punta di malignità. Del bisnonno, infatti si cura di far sapere solo che era stato uno stratego di Mitridate Eupator²⁹ e, dopo essere stato sconfitto da Silla in Grecia, si era consegnato ai Romani. Per la verità, non era l'unico a essersi comportato in quel modo, ma gli ambienti che erano stati i più vicini al re del Ponto non dovevano aver perdonato la sua scelta; e forse nemmeno la famiglia di Strabone, che sotto questo aspetto non poteva dirsi immacolata, però poteva essere entrata in urto con gli Archelaidi per assicurarsi incarichi di prestigio alla corte dell'Eupator³⁰. Quanto al figlio dello stratego, non si direbbe che l'Amaseo intenda presentarlo sotto una luce migliore, mostrandocelo come un impostore che, dicendosi nato dall'Eupator, era riuscito a farsi sposare da Berenice (IV), temporaneamente succeduta in Egitto al padre Tolemeo (XI) Aulete, dopo la cacciata di costui da parte dei

²⁶ Reinach, *Trois rois* cit., 65, n.2, e Syme, *Anatolica* cit., 146, n. 27, avevano molto opportunamente osservato, citando Cic. Att. 13,2a,2, *quod mihi summo beneficio meo magna cum fratribus illius* (scil. di Ariarate) *necessitudo est*, che doveva essere esistito un terzo fratello; per mio conto aggiungerei "almeno", pur nel rispetto dell'opinione di Sullivan, *Dynasty* cit., 1146, n. 106, il quale vorrebbe risolvere il dubbio emendando il tradito *illius in illis* (scil. Ariobarzane e Ariarate).

²⁷ L'oscuro personaggio menzionato in Val. Max. 9,15, ext. 2, che, verosimilmente nei primi tempi del regno di Archelao, aveva cercato di farsi passare per Ariarate, sfruttando la somiglianza che aveva con lui, potrebbe anche esserne stato un congiunto; ma formulo l'ipotesi *en passant*.

²⁸ 12,2,11, C 540.

²⁹ Cfr. App. *Mithr.* 62; per la fonte di Plut. *Sull.* 11,3, era il più altolocato.

³⁰ Cfr. 12,3,33, C 557 (su cui, eventualmente, si veda il mio *Scampoli di Mithridatika nella Geografia di Strabone*, Bari, 2011, 110 ss.).

suoi stessi sudditi; poco conta se aveva trovato la morte sei mesi più tardi, per mano di Gabinio, venuto a rimettere sul trono il (pessimo) re estromesso³¹. I due Archelao, peraltro, avevano ricoperto anche la carica di sommo sacerdote a Comana Pontica, il centro religioso della dea Mâ, che si richiama a quello di Comana in Cataonia, essendone una filiazione (ἀφίδυμα). Tale carica era anche lì ereditaria e, infatti, anche il terzo Archelao se ne era giovato, ma per metterla poi al servizio di Pompeo; tant'è che Cesare, regolata la questione con il rivale in quell'area, lo aveva esautorato e sostituito con Licomede di Bitinia³², la cui occupazione del posto si era protratta fino ai tempi di Azio (a. 31)³³.

Dunque, a conoscenza di Strabone (e nostra)³⁴, l'ultimo re della Cappadocia non era parente degli Ariobarzanidi né aveva mai detenuto il potere sacerdotale, un'arma formidabile nelle mani di chi ambisse a raggiungere la vetta più alta³⁵. In simili condizioni, senza un titolo autorevole e praticamente da privato³⁶, si era rivolto ad Antonio, sperando in un suo concreto sostegno per dare la scalata al trono. A tal fine avrà pure giocato la carta di pregressi rapporti interpersonali: il Romano, a quanto pare, aveva avuto modo di apprezzare l'ospitalità del nonno di Archelao ad Alessandria³⁷, nonostante vi fosse giunto,

³¹ 12,3,34, C 558; 17,1,11, C 776; cfr. Cass. Dio 39,57,2; 58,3 (con il commento cit. in n. prec., 113 ss.).

³² 12,3,35, C 558; cfr. App. *Mithr.* 561; 597; è vittima di un fraintendimento, invece, l'autore di *Bell. Alex.* 66,4, quando sostiene che Licomede, *qui regio Cappadocum genere ortus, sacerdotium id repetebat*. Poiché di norma il sacerdozio di Comana in Cappadocia era appannaggio dei familiari del re (cfr. Strab. 12,2,3, C 535), non è credibile che Cesare gli abbia assegnato anche questo del Ponto, come ipotizza, seppur con cautela, Sullivan, *Dynasty*, 1150, n. 129 (cfr., d'altra parte, Syme, *Anatolica* cit., 168; 173 s.).

³³ 12,8,9, C 574; cfr. Cass. Dio 51,2,2-3.

³⁴ Cfr. Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 97; Sullivan, *Dynasty* cit., 1151; Syme, *Anatolica* cit., 144; 168.

³⁵ 12,2,3, C 535, su cui cfr. almeno L. Boffo, *Centri religiosi e territori dell'Anatolia ellenistica*, in C. Bearzot - F. Landucci - G. Zecchini (curr.), *Gli stati territoriali del mondo antico*, Milano, 2003, 261-263 (ma già, della stessa studiosa, *I re ellenistici e i centri religiosi dell'Asia Minore*, Firenze, 1985, 18-21; 25 (con ricca bibliografia).

³⁶ Non è da escludere che l'espressione di Plut. *Ant.* 36,4, πολλοῖς ἐχαρίζετο τετραρχίας καὶ βασιλείας ἐθνῶν μεγάλων ιδιώταις οὖσι, alluda anche a lui.

³⁷ Cfr. Plut. *Ant.* 3,10.

con Gabinio, da nemico; ma non si può credere che il ricordo di quell'esperienza suscitasse in lui una grande emozione.

I primi approcci fra i due si datano con ragionevolezza al più tardi verso il 41; tuttavia il motivo per cui avrebbero rinsaldato il loro sodalizio – l'infatuazione di Antonio per Glafira, madre di Archelao³⁸ – è parte di un tema fin troppo ricercato dalla propaganda avversa al triumviro³⁹ per riuscire persuasivo⁴⁰. La relazione del vincitore dei cesaricidi con l'avvenente profuga del Ponto è incontestabile, alla luce di un velenoso epigramma composto da Ottaviano (contro Fulvia, la moglie di Antonio) durante la guerra di Perugia, che dimostra come a Roma il caso fosse oggetto di pettegolezzi già nel 40⁴¹. Quanto poco, però, la sua interpretazione più morbosa si concili con la realtà, si capisce immediatamente quando si rifletta sulla causa dell'uccisione di Ariobarzane, da cui si deve di necessità inferire che la casa regnante della Cappadocia, memore e grata del benevolo trattamento ricevuto da Cesare dopo la vittoria su Pompeo (al quale aveva fornito il proprio appoggio), si era mostrata restia ad accogliere i "liberatori"⁴². Ed è un fatto, questo, che Antonio, pur se allora si fosse sentito così autorevole da poter scavalcare la volontà del senato⁴³, non avrebbe potuto trascurare al momento di valutare chi fra i contendenti avesse i requisiti giusti per subentrare al re vittima di Cassio. È, quindi, poco probabile che egli decidesse di prodigarsi sin da allora a favore di un uomo non titolato e non appartenente non solo alla casa regnante, ma alla stessa compagine etnica della Cappadocia; troppo forte sarebbe stato il rischio di creare o alimentare nuovi disordini⁴⁴ in un'area dall'equi-

³⁸ Cfr. App. civ. 5,31; per il legame fra madre e figlio, SIG³ 361 (Magnesia sul Meandro).

³⁹ Cfr. ad es. Plut. Ant. 24,1.

⁴⁰ Ma ha i suoi immancabili difensori; se ne veda un campionario in G. Marasco, *Aspetti della politica di Marco Antonio in Oriente*, Firenze, 1987, 15, n. 43, con le inoppugnabili obiezioni dell'autore.

⁴¹ Cfr. August. fr. 4, p. 2 Malcovati³ (in Mart. 11,20), ora anche in L. De Biasi - A. M. Ferrero, *Gli atti compiuti e i frammenti delle opere di Cesare Augusto imperatore*, Torino, 2003, 230. La certezza del legame viene, comunque, anche da SIG³ 361 (Magnesia sul Meandro).

⁴² Cfr. Cass. Dio 47,33,4.

⁴³ Il che è giustamente escluso da Buchheim, *Orientpolitik* cit., 56.

⁴⁴ Già nel 51 c'era stato un complotto contro Ariobarzane, in cui si era cercato di coinvolgere Ariarate; ma il re, messo in guardia anche dallo stesso fratello, lo

librio fortemente instabile per l'insidiosa vicinanza degli infidi Armeni e dei Parti. Non sembra condivisibile, peraltro, l'idea che la sua opzione a favore di Archelao si giustificasse con un ruolo di Ariarate quale capofila del partito antiromano e filopartico alla corte cappadoce. Di simile ruolo, infatti, non c'è traccia nella corrispondenza⁴⁵ in cui Cicerone, dalla Cilicia, aggiorna il senato in merito ai colloqui da lui avuti con Ariobarzane e suo fratello; né emergono negli anni successivi evidenze che diano per superata la posizione ufficiale del regno di Cappadocia verso Roma. In altri termini: se non vi sono dubbi che una parte isolata della nobiltà cappadoce potesse nutrire sentimenti antiromani, non v'è nemmeno prova che agisse apertamente in favore dei Parti. Infine, che Archelao nel 41 abbia strappato ad Antonio non più che una formale promessa di aiuto – essendo per allora il triumviro impegnato prima di tutto ad assicurarsi il consenso nelle varie regioni asiatiche –, si intuisce dal lungo intervallo di tempo, ben sei anni⁴⁶, trascorso fino alla sua effettiva presa di possesso del regno. Invece, fra il 36 e il 35 il suo mentore si muoveva ormai da protagonista assoluto in Oriente e poteva agire d'autorità, senza dover render conto a Roma delle sue preferenze nel riordinamento di città e regni satelliti posti sotto il suo personale controllo⁴⁷. Nel frattempo l'autorità di Ariarate nei confronti dell'opposizione interna doveva essersi indebolita, tanto da convincere Antonio dell'opportunità di sostituirlo con un soggetto di tempra più risoluta. Tuttavia è lecito dubitare che abbia giudicato indispensabile far uscire di scena l'imbelle e vacillante sovrano⁴⁸ in maniera cruenta, come si apprende da una fonte poco attendibile⁴⁹; se mai, a tanto avrà provveduto lo stesso Archelao, il quale, se si accetta la sua identificazione con Sisines, sarà stato la

aveva sventato con l'aiuto di Cicerone; cfr. Cic. *fam.* 15,2,7; 4,6; 5,1; *Att.* 5,20,6; 6,3,5; Plut. *Cic.* 36; Syme, *Anatolica* cit., 146 s.

⁴⁵ *Fam.* 15,2.

⁴⁶ Come si ricava da Tac. *ann.* 2,42,2, (*sub a.* 16 d.C.), *rex Archelaus quinquagesimum annum Cappadocia potiebatur*; cfr. Cass. Dio 49,32,3, con le osservazioni di Buchheim, *Orientpolitik* cit., 56; 111, n. 123; donde E. Gabba, *Appiani Bellorum civilium liber quintus*, Firenze 1970, 23; Marasco, *Aspetti* cit., 15, per lo scioglimento della presunta discrepanza rispetto alla testimonianza di App. *civ.* 5,31.

⁴⁷ Cfr. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century B.C.*, Princeton, 1950 (repr. New York, 1975), I, 436; II, 1286, n. 20.

⁴⁸ Cfr. V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, I,2, Leipzig, 1891, 243.

⁴⁹ Cfr. Val. Max. 9,15, *ext.* 2, al quale crede G. Traina, *Marco Antonio*, Roma-Bari, 2003, 88; ma la notizia sa troppo di propaganda ottaviana.

spina nel fianco di Ariarate, capeggiando la fronda dalla fortezza di Cadena di cui si è fatto cenno più sopra.

Sugli Ariobarzanidi in generale Strabone non esprime un giudizio di assenso, ma prende atto che la loro è stata una dinastia liberamente accolta dal popolo. Infatti, ricorda che, venuto a mancare l'ultimo degli Ariaratidi (la stirpe che aveva regnato ancor prima), la popolazione, riconoscendosi incapace di fruire della riacquistata libertà (ἐλευθερία) e di governarsi da sola (αὐτονομεῖσθαι), aveva richiesto un nuovo re ai Romani, i quali le avevano lasciato la facoltà di nominarselo da sé; allora avevano eletto, κατὰ χειροτονίαν, Ariobarzane⁵⁰.

Di questo re il Geografo si occupa più avanti e, senza nominarlo, racconta che aveva venduto al collega dell'attigua regione Sofene (forse l'Arsace che poco dopo sarebbe stato detronizzato dall'armeno Tigrane)⁵¹, l'importante fortezza di Tomisa (l'odierna Tomisa Kale), costruita in posizione strategica sulla dorsale del Tauro rivolta all'Eufrate; un errore cui aveva rimediato Lucullo, restituendogliela a compenso del sostegno ricevutone durante la guerra mitridatica⁵². Degli altri due Ariobarzane non fa parola, mentre si interessa di Ariarate, del cui regno poco prima non ha tenuto conto⁵³, per metterne in risalto l'insipienza; giacché si era fatta venire la poco geniale idea di sbarrare con una diga il corso del fiume Melas (il Sarmakli Su) là dove esso si restringe, prima di immettersi nell'Eufrate (il Kara Su)⁵⁴; e ciò al solo fine di

⁵⁰ 12,2,11, C 540; cfr. Trog.-Iust. 38,2.

⁵¹ Mi si perdonerà il rinvio ancora a *Scampoli* cit., 129 s.

⁵² 12,2,1, C 535; cfr. Memnon, *FGrHist* 434 F 38,2. Per la posizione di Tomisa, nella Sofene, cfr. 14,2,29, C 663.

⁵³ La mancanza di specificazione fa pensare a lui (cfr. Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 106; Sullivan, *Dynasty* cit., 1148, ma meno perentoriamente), piuttosto che ad Ariarate V, come riteneva già B. Niese, *RE* s.v., 818, seguito da Magie, *Roman Rule* cit., I, 770; Panichi, *La Cappadocia* cit., 528; Radt, *Strabons Geographika* cit., 343. Peraltro, fino al 130, anno di morte di Ariarate V, pare un po' prematura tanta autorità di Roma su di lui, da imporgli ben 300 talenti di risarcimento ai ricorrenti; ancor più perché lo stesso re sembra aver concorso non da vassallo, ma da *socius et amicus*, alla repressione della rivolta di Aristonico (stroncata nel 129), come Strabone riferisce in 14,1,38, C 646. Sul fatto cfr. Eutr. 4,20,1; Trog.-Iust. 37,1,2-5, dove è detto anche che Ariarate vi fu ucciso e i suoi figli, per l'aiuto prestatato dal padre ai Romani, furono da questi ricompensati con il dono della Licaonia e parte della Cilicia. Tutt'al più, dunque, si potrà pensare ad Ariarate VI.

⁵⁴ Questo a sua volta si getta nell'Halys (il Kizil Hirmak), a nord ovest della città di Mazaca (Kayseri); per le identificazioni, cfr. F. Lasserre, *Strabon. Géographie, tome IX, livre XII*, Paris, 1981, 153, n. 2 (di 57); 220, s.v. *Melas*. Altri (W. Aly, *Strabon von*

trastullarsi in puerili passatempi sulle rive del lago in tal modo ottenuto, una sorta di mare punteggiato da isolette, a somiglianza delle Cicladi. Sennonché la diga aveva d'improvviso ceduto, liberando un'imponente massa d'acqua che, riversatasi tutta nell'altro corso, lo aveva fatto straripare, spazzando via case e coltivazioni. Peggio ancora per questo sprovveduto, una parte dei terreni sommersi erano proprietà dei confinanti Galati di Frigia, i quali gli avevano chiesto, per il danno subito, trecento talenti di risarcimento e la cifra era stata loro accordata da una corte di giustizia romana. Un analogo incidente si era ripetuto nei pressi del villaggio di Herpa (l'odierna Pinarbaşı), nel distretto della Sargarausene: il Carmalas (lo Zamati Su) aveva travolto lo sbarramento costruito nel suo letto, inondando alcune contrade della Cilicia fino al territorio di Mallo; anche in quella circostanza, e sempre per la verosimile imposizione dei giudici di Roma, l'Ariobarzanide aveva dovuto pagare i danni alle popolazioni colpite dal disastro.

Insomma, la considerazione che il Geografo pare voglia favorire, riferendo questi fatti, è che i re venuti prima di Archelao non avessero portato molta fortuna né a se stessi né al loro paese, ma non per la capricciosa volontà del Fato.

Dopo di loro, Archelao è rimasto sul trono per più di cinquant'anni; ma, degli eventi che più ne hanno caratterizzato il regno, non sono molti quelli che hanno superato il filtro della *Geografia*. Ovviamente, vi si dà per sottinteso che Archelao era stato lasciato al suo posto da Ottaviano, sebbene fosse rimasto al fianco di Antonio fino ai tempi di Azio (come, del resto, la quasi totalità dei re e dei principi asiatici satelliti) e, addirittura, avesse preso parte anche alla battaglia decisiva⁵⁵. Ma anche gli episodi che vi sono ricordati e che a prima vista sembrano voler testimoniare la stabilità dei buoni rapporti fra il re e il regime augusteo, destano, per il loro carattere lacunoso, qualche perplessità, che la supposta 'incompiutezza' dell'opera non riesce a dissipare.

Amaseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika, V, Bonn, 1957, 30; Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 102) pensano, contro ogni logica, a una svista di Strabone, ritenendo l'Euphrates da lui menzionato quello che scorre in Mesopotamia; ma, *contra*, cfr. Radt, *Strabons Geographika* cit., 102, la cui proposta di emendamento (mutuata dal precedente editore Kramer) è, nondimeno, poco attraente.

⁵⁵ Cfr. rispettivamente Cass. Dio 50,6,5; 51,2,1; Plut. *Ant.* 61,2.

Allorché, infatti, viene a trattare di Elaiussa (Elesa), il fertile isolotto (νεσίον εὐκαρπον) donato da Augusto⁵⁶ ad Archelao, Strabone doverosamente annota che costui vi ha impiantato una colonia – o forse ha ampliato (συνέκτισεν ὀξιολόγως) le preesistenti strutture abitative – e si è fatto anche costruire una reggia (βασίλειον), che ha poi adibito a residenza stabile (καὶ τὸ πλεον ἐνταῦθα διέτριβε)⁵⁷. Senonché da allora la (ri)fondazione reca associato, come segno della gratitudine (quando pure più ostentata che reale) del re verso il *princeps*, anche il nome di Σεβαστή⁵⁸.

Ora, che il Geografo taccia a proposito della nuova titolatura perché non ne è informato, sembra da escludere; Archelao, infatti, non avrà tardato ad applicarla alla συνοικία, pur se questa è stata da lui concepita e realizzata non immediatamente dopo che ha preso possesso dell'isola. Ciò è avvenuto, come Strabone lascia intendere, in contemporanea con l'acquisizione, da parte dello stesso Archelao, di alcune contrade (marittime) nella Cilicia Tracheia e dell'Armenia Minore⁵⁹; vale a dire nel 20, quando Augusto ha voluto premiarne la preziosa collaborazione prestata a Tiberio, allora recatosi in Armenia per rimettere Tigrane III sul trono, vacante dopo la morte del re Artaxias⁶⁰. Pertanto, non sarebbe ragionevole credere che la pianificazione del nuovo centro (compreso il riempimento dello stretto braccio di mare che divideva l'isola dal continente) sia una conseguenza tardiva di questi fatti.

Per inciso: l'affermazione che Archelao ha dimorato a Elaiussa τὸ πλεον è veritiera. Si sa, infatti, che nel 13 a.C. vi aveva ricevuto la visita di Erode (al cui figlio Alessandro, quattro anni prima, aveva dato in sposa la sua, Glafira), ma già, qualche mese prima, quella molto

⁵⁶ 14,5,6, C 671; posto davanti alla baia di Aksaz, misurava appena 8 stadi (ca 1,5 km) di circonferenza (cfr. 14,2,4, C 652); al confronto, il dono di *Pithekoussai* / Ischia, fatto dallo stesso Augusto ai Napoletani (cfr. 5,4,9, C 248), era stato ben più vistoso; quest'isola, infatti, ha una circonferenza di 39 km.

⁵⁷ 12,2,7, C 537; 14,5,6, C 671.

⁵⁸ Il dato si desume dalle leggende monetali (cfr. E. Equini Schneider, *Elaiussa Sebaste I. Campagne di scavo 1995-1997*, Roma, 1999, 35; 55) e da Ptol. 5,7,4; ma è implicito anche in Steph. Byz. s.vv. Ἐλαιουῦσσα e Σεβαστή.

⁵⁹ 12,3,29, C 555; 14,5,6, C 671 (per la Cilicia, cfr. *OGIS* 357). Diversamente dalla Panichi, *La Cappadocia* cit., 531, non mi sentirei di affermare che Strabone ignori anche il motivo di queste donazioni.

⁶⁰ Ios. *Ant.* 15,105. L'utilità della partecipazione di Archelao alla missione si spiegherebbe meglio qualora avesse sposato in precedenza, come si ritiene (cfr. Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 20 s.), una principessa armena.

meno cordiale dei suoi emissari⁶¹. V'è, inoltre, una prova indiretta della sua assidua frequentazione di Elaiussa negli anni successivi. Ce la dà Tacito, quando racconta che Tiberio, ancora tre anni dopo essere succeduto ad Augusto, serbava un profondo risentimento verso Archelao perché, durante il suo ritiro a Rodi, non si era mai degnato di andare a "ossequiarlo" (*quod eum Rhodi agentem nullo officio coluisset*). Effettivamente, se il re soggiornava sull'isolotto di fronte alla costa cilicia con la continuità asserita da Strabone, avrebbe potuto agevolmente recarsi a far visita al volontario 'esule' (Elaiussa, infatti, dista da Rodi appena centoventi stadi)⁶². Invece se ne era guardato bene, e per un buon motivo: *nec id Archelaus per superbiam omiserat, sed ab intimis Augusti monitus, quia florente C. Caesare missoque ad res Orientis intuta Tiberii credebatur*⁶³. La stessa versione si ritrova in Cassio Dione, dove più apertamente si sostiene che Archelao aveva addirittura offerto ospitalità a Gaio quando questi si trovava in missione in Asia⁶⁴.

L'inaccettabile riferimento all'astio così a lungo covato da Tiberio nei confronti del suo antico protetto, non inficia il valore della testimonianza dei due storici per quanto attiene all'eventualità che, fra il 6 a.C. e il 4 d.C., Elaiussa abbia surrogato nelle funzioni di capitale della Cappadocia la poco confortevole Mazaca⁶⁵. Se ne deve, dunque, concludere che su questa condizione Strabone è aggiornato, ma,

⁶¹ L'Itureo tornava in patria da Aquileia, dove si era incontrato con Augusto per chiedergli come appianare i contrasti che lo opponevano ai figli; ciò dopo aver espresso ad Archelao le sue lagnanze, perché riteneva che brigasse sui dissidi di famiglia (cfr. Ios. Bell. 1,446; 456; Ant. 16,131; 26,332; sull'effettiva responsabilità del re della Cappadocia nell'affaire, cfr. Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 118); questi dissidi sono noti a Strabone (cfr. 16,2,46, C 766, con il mio commento in *Il Medio Oriente di Strabone. Libro XVI della Geografia. Introduzione, traduzione e commento*, Bari, 2002, 247) e probabilmente anche gli altri personaggi che ruotano attorno ai protagonisti.

⁶² 14,2,2, C 651; la cifra corrisponde a poco meno di 13 km.

⁶³ Ann. 2,42,2.

⁶⁴ 57,17,3-4, τὸν δὲ δὴ Ἀρχέλαον τὸν τῆς Καππαδοκίας βασιλέα δι' ὀργῆς σχών (scil. Τιβέριος)... αὐτοῦ μὲν ἐς τὴν Ῥόδον ἀπελθόντος ἡμέλησε, τὸν δὲ δὴ Γάιον ἐς τὴν Ἀσίαν ἐλθόντα ἐθεράπευσε.

⁶⁵ Su cui cfr. 14,2,29, C 663. In 12,2,7, C 537-538, peraltro, Strabone asserisce che porta il nome di "Eusebia sotto l'Argeo" (Εὐσέβεια πρὸς τὸ Ἀργίῳ); ma dal 10 o dal 9 a.C., si chiamava Καισάρεια (cfr. Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 161); un altro esempio della (ostentata) devozione di Archelao ad Augusto che il Geografo trascura (cfr. Magie, *Roman Rule* cit., II, 1353, n. 9; Syme, *Anatolica* cit., 298).

non ostante ciò, omette di riferire che la συνοικία di Archelao si chiama Elaiussa *Sebaste*.

D'altra parte, quando lo ritiene opportuno, non disdegna di documentare la devozione di regni e città satelliti orientali per il massimo rappresentante dell'impero romano. Ne è prova il suo inserto su Cabira (Niksar): questa poderosa fortezza del Ponto, fatta assurgere al rango di città da Pompeo con il nuovo nome di Diospolis, è stata ristrutturata dalla regina Pitodoride (προσκατεσκεύασε), la quale l'ha chiamata Σεβαστή – evidentemente in onore di Augusto –, per di più utilizzandola come residenza reale (βασιλείῳ τε τῇ πόλει κρήται)⁶⁶. E poiché il Geografo l'attribuisce espressamente a lei, l'importante innovazione non può datarsi che in seguito alla morte di Polemone (avvenuta nell'8 o nel 7 a.C.) al quale la sovrana è succeduta sul trono del Ponto; dunque, nell'arco di tempo che si presume sia il meno rappresentato nella *Geografia*⁶⁷. L'analoga 'promozione' di Elaiussa è, invece, del 20 a.C. o giù di lì; strano che sia sfuggita per la seconda volta a Strabone, a maggior ragione se Pitodoride ha dato il nome di Σεβαστή alla sua creatura per seguire l'esempio (o il consiglio) del suo nuovo marito.

L'impressione che il Geografo sia reticente, più che svogliato, nel documentare i rapporti intercorsi fra Archelao e i principali esponenti della famiglia imperiale, è corroborata dal suo silenzio su eventi di ben altra rilevanza.

L'accusa che la fonte di Tacito e Cassio Dione faceva pronunciare a Tiberio fuori tempo, non sarà stata priva di fondamento; è senz'altro probabile, infatti, che l'accusato, non nuovo ai più disinvolti passaggi di campo⁶⁸, avesse intravisto per tempo l'utilità di un aggancio all'astro nascente Gaio. Il giovane era il nipote prediletto di Augusto e il primo candidato alla successione al soglio imperiale e l'intrigante sovrano non ci avrà messo molto a convincersi che gli conveniva starsene un po' alla larga da Tiberio. L'estratto dioneo, però, fa capire che l'operazione si era rivelata abbastanza costosa, giacché aveva interrotto, se non addirittura spezzato, il vincolo che lo teneva stretto a Tiberio sin da

⁶⁶ 12,3,31, C 557.

⁶⁷ Per l'annosa questione basti il rinvio a Syme, *Anatolica* cit., 356 ss.

⁶⁸ In precedenza c'era stata la riappacificazione (pilotata da Erode; cfr. Ios. *Ant.* 16,270) con Marco Titio, il governatore della Siria invisato a Tiberio (Vell. 2,79,5); cfr. G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford, 1965, 159; Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 22; 159.

quando lo aveva avuto come difensore nella causa intentatagli dai Cappadoci⁶⁹. La circostanza, riferita anche da Svetonio, è fatta da lui risalire agli anni in cui Tiberio stava ancora compiendo il tirocinio come uomo politico (*civilium officiorum rudimentis regem Archelaum defendit*), ma senza alcun riferimento al motivo e all'esito del processo, che si era svolto "alla presenza di Augusto" (*Augusto cognoscente*)⁷⁰. Tuttavia, considerata l'autorevolezza del difensore, si presume che il verdetto fosse stato sfavorevole ai querelanti e che, conseguentemente, Archelao avesse contratto un debito di gratitudine nei confronti del patrono.

Ora, tenuto conto che la *Geografia* si propone – giusta le dichiarazioni programmatiche dell'autore – di trascurare i fatti di scarsa

⁶⁹ *Loc. cit.* Così generalmente si interpreta l'ἐπιχώριοι del testo (sebbene in questa accezione non compaia mai nel testo dioneo). In tal caso sarebbe sintomatico che l'autore non chiami i Cappadoci "sudditi", ma "indigeni", quasi che il termine ne qualifichi il rapporto di non totale sudditanza rispetto al re; per cui si potrà anche sospettare che qui esso valga per qualche frangia dell'aristocrazia locale che cercava di contenerne l'invasione, specie nei suoi affari. Quale fosse il motivo del contenzioso, non è possibile dire: in merito, Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 111, ha messo in guardia da supposizioni che, fondate su premesse lontane, si rivelano troppo "marginali" rispetto alla questione; per cui, non per contravvenire al suo saggio monito e con tutte le cautele imposte dal caso, oserei suggerire un'eventuale 'traccia' di quella che potrebbe essere stata una disputa non di carattere politico, ma civile. In 12,2,10, C 540, Strabone accenna a una scoperta fatta da "minatori di Archelao" (τοῦ Ἀρχελάου μεταλλευταί) di giacimenti di "lastre di cristallo" (κρυστάλλου πλάκας) e di "pietra onichite" (ὄνυχίτου λίθου), vicino al "territorio dei Galati" (πλησίον τῆς τοῦ Γαλατῶν). Poiché la zona del rinvenimento era sul confine, il re e "gli indigeni" (i Galati confinanti?) potrebbero entrambi aver rivendicato i diritti di proprietà e di sfruttamento di quei giacimenti. Va da sé, comunque, che la suggestione non è dettata dall'altrettanto ipotetico raccordo del nostro passo con altri (cfr. Plin. *nat.* 8,9; 18,37; 37,46; 95; 104; 107; Diog. Laert. 2,4,17; Solin. 52,19) da cui emergono gli interessi di Archelao come 'gemmologo'.

⁷⁰ *Tib.* 8,1. Il passo pone problemi di cronologia: Magie, *Roman Rule* cit., II, 1398, n. 24, propende per il 24; G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World* cit., 158-160, per il 19-16 (con preferenza per il 18); B. Levick, *The beginning of Tiberius' Career*, CQ, 21, 1971, 481, per il 26-25; Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 110, per il 24-23. Dal canto non escluderei che l'udienza di Augusto abbia avuto luogo fra l'inverno del 21 e la primavera del 20 e non a Roma, ma a Samo, dove il *princeps* si era fermato due volte, prima e dopo il suo giro in Siria (cfr. Ios. *ant. Iud.* 15,354; Cass. Dio 54,7,4; 54,9,7); la decisione di Augusto di inviare Tiberio in Oriente (cfr. August. *anc.* 27; Suet. *Tib.* 9,1; Cass. Dio 54,9,4), è posta da Strabone subito dopo questa tappa, importante perché Augusto vi svolse numerose pratiche, fra cui il ricevimento di varie ambascerie; cfr. 17,1,54, C 821.

rilevanza storica (τὰ δὲ μικρὰ καὶ ἄδοξα), ma di concentrarsi su quelli più altisonanti (ἐν τοῖς ἐνδόξοις καὶ μεγάλοις διατρέβειν)⁷¹, è normale che non vi si trovi notizia delle vicende minori di cui è protagonista il nostro personaggio. Lo sgarbo da lui arrecato a Tiberio è una di queste e Strabone, quand'anche ne abbia notizia, può tranquillamente infischiarne.

Ma il dono di Elaiussa (e delle altre unità territoriali di cui si è detto) fatto da Augusto al suo vassallo è correlato ad altri episodi non meno importanti, di cui il Geografo non parla nemmeno allusivamente. In altri termini: sa che quel dono è la ricompensa che Archelao ha ricevuto per aver agevolato la missione in Armenia di Tiberio, dopo che (o perché) questi lo ha assistito nella causa contro i Cappadoci; eppure tace degli altri due episodi, facendo passare l'incremento territoriale della Cappadocia, divenuta così "la Grande Cappadocia", per un atto di spontanea generosità di Augusto⁷²; senza ricordare, peraltro, la nuova denominazione che Archelao, per riconoscenza, ha imposto a Elaiussa.

Se mai il Geografo ignora (com'è ammissibile) che Archelao non era più nelle grazie di Tiberio perché – come recitava la versione 'ufficiale' fatta circolare dal nuovo imperatore⁷³ –, lo aveva 'snobbato' negli anni del ritiro a Rodi, è del tutto improbabile che ne dia per avvenuta la morte⁷⁴ senza sapere *dove* e, soprattutto, *in quali circostanze*. A questi interrogativi non si può opporre l'*argumentum ex silentio* perché, data la stretta attualità dei fatti, che riguardano la sua terra, Strabone non può ignorarli: semplicemente li nasconde.

⁷¹ 1,1,23, C 13 (e cfr. 6,3,10, C 285, τὸν μὲν γὰρ μέγαλον οὐδὲν ἂν παραλίπομεν).

⁷² È in 14,5,6, C 671, che rivela come, in realtà, fosse dettato dall'esigenza di fronteggiare il problema della pirateria e del brigantaggio in Cilicia; un re locale vi sarebbe riuscito meglio di un governatore romano, il quale non avrebbe potuto né essere sempre presente sul posto né essere sorretto da forze militari.

⁷³ Come si legge nel resoconto di Tac. *ann.* 2,42,3, *elicit Archelaum matris litteris, quae non dissimulatis filii offensionibus clementiam offerebat, si ad precandam veniret*. Se, per attirare a Roma Archelao, nella lettera di Livia (fittizia quanto si vuole nei contenuti) si faceva affidamento su quella sua ormai remota colpa, fra lui e Tiberio non dovevano esserci più stati contatti diretti; diversamente non si vede la necessità di riesumarla dopo dieci anni, quando si sarebbe potuto accusarlo di responsabilità più recenti; al riguardo Tiberio certo non difettava di fantasia.

⁷⁴ 12,1,4, C 535; 12,3,29, C 556 (cfr. 6,4,2, C 288).

Archelao è morto a Roma⁷⁵, dove è rimasto a lungo in attesa di una decisione definitiva sulla sua sorte; e la sua fine è avvolta dal mistero⁷⁶. Aveva dovuto affrontare il lungo e faticoso viaggio fino alla capitale dell'impero per rispondere di *crimina* ben più gravi che l'aver tenuto in un passato ormai lontano un atteggiamento irriguardoso verso Tiberio. Infatti, il patetico vegliardo podagroso e malfermo sulle gambe, quale ce lo descrivono le fonti⁷⁷ (e non potrebbe essere diversamente, data la loro avversione a Tiberio), soffriva soprattutto di manie di grandezza e a Roma erano giunte voci di sue occulte manovre per espandersi ancora oltre a Oriente. Il suo, dunque, si conclamava come un vero e proprio tentativo di destabilizzazione di tutta quell'area e di insubordinazione, in combutta con il suo alleato di Tarso in Cilicia⁷⁸, nei confronti del popolo sovrano. Effettivamente su questo punto vertevano le accuse⁷⁹ con cui era stato inchiodato dal nuovo principe in senato che, senza condannarlo, lo aveva trattenuto come un prigioniero⁸⁰ fino a quando l'ansia del verdetto (*angor*) non lo aveva stroncato⁸¹.

Non gli era bastato, evidentemente, di aver riunificato la Cappadocia e il Ponto mediante il matrimonio con la regina Pitodoride, alla quale, dopo la morte del marito Polemone – rimasto vittima di un'imboscata tesagli nel Bosforo cimmerio dai barbari Aspurgiani, mentre guidava la spedizione contro di loro⁸² –, era toccato in sorte il regno (διεδέξατο τὴν ἀρχήν)⁸³. Questo era di considerevole ampiezza, giacché comprendeva anche la Colchide, le città di Trapezunte e Farnacia, la Tibarene, la Caldea⁸⁴ e altre regioni “più confortevoli” (χαριέστερα) di queste; per di più uno dei figli della regina regnava sulla Grande Ar-

⁷⁵ Cfr. Tac. *ann.* 2,42,3; Suet. *Tib.* 37,4.

⁷⁶ Lo lascia intuire Tacito (*loc. cit.*) con un'espressione sibillina, *finem vitae sponte an fato implevit*. Ma forse la sua è solo un'insinuazione gratuita; si sa che non amava Tiberio.

⁷⁷ Cfr. Tac. *ann.* 2,42,3; Cass. Dio 57,17,4-7, dove è riportato un aneddoto a riprova dell'infermità anche mentale del re; se fosse vero, non sarebbe da escludere un'abile messinscena per sfuggire al castigo.

⁷⁸ Cfr. Philostr. *V. Ap.* 1,12, sulla cui attendibilità cfr. Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 193 ss.

⁷⁹ Cass. Dio 57,17,4.

⁸⁰ Suet. *Tib.* 37,4.

⁸¹ Tac. *ann.* 2,42,3.

⁸² 11,2,11, C 495.

⁸³ 12,3,29, C 556; cfr. 14,142, C 649.

⁸⁴ 12,3,37, C 559; cfr. 11,2,18, C 499.

menia⁸⁵. Sembrava, quindi, che Archelao stesse ripercorrendo il cammino di Mitridate Eupator.

Ci si può chiedere se anche nel giudizio complessivo che il Geografo ha maturato sul figlio dell'etéra Glafira (l'avrà conosciuta come tale, al pari della fonte di Cassio Dione?)⁸⁶, quel matrimonio non abbia fatto che alimentarne l'ambizione. Un diretto confronto con l'Archelao suo nonno – divenuto inopinatamente il coniuge della regina Berenice, pur sempre una della stirpe dei Tolemei, per quanto degna figlia del più degenerato di essi⁸⁷ – sarebbe stato troppo ingiurioso e perciò Strabone lo ha evitato; ma chissà che non gli sia venuto in mente. Ed è pur vero che, quanto si profonde negli elogi della 'sua' regina, esaltata come "donna saggia" (γυνὴ σώφρων) e "abile nel dominare gli eventi" (δυνατὴ προίσιτασθαι πραγμάτων)⁸⁸, tanto è avaro di apprezzamenti per il suo nuovo marito; sulla cui fine, tuttavia, non aggiunge dettagli che potrebbero rivelarsi imbarazzanti, proprio per il rispetto che prova verso di lei. Questa sorta di riserbo o di autocensura, dunque, è comprensibile: non perché al riguardo si debba tornare alla tesi (di fatto non necessaria) avanzata ai primi dello scorso secolo dal Pais, secondo cui la *Geografia* sarebbe stata redatta (o messa a punto) alla corte della regina Pitodoride; ma perché, si trovi a Roma o ad Amasia, Strabone non può ignorare fatti che nel Ponto, il suo paese, appartengono all'attualità quasi quotidiana⁸⁹.

Del resto, che le mire espansionistiche o autonomistiche di Archelao dovessero prima o poi venire alla luce è chiaro anche dalla titolatura ufficiale da lui regolarmente assunta a partire da una certa data.

Era noto che gli Ariobarzanidi avevano portato, accanto ad altri titoli ad uso 'interno' (Εὐσεβής; Φιλοπάτωρ; Φιλόστοργος; Φιλάδελφος) anche quello di Φιλορώμαιος; era un modo per ostentare la propria devozione a Roma o il rapporto privilegiato che li legava ad essa

⁸⁵ 12,3,29 cit.

⁸⁶ Poco conta, in tal caso, che la titolatura ufficiale o onorifica la celebri, ovviamente, come regina (cfr. *OGIS* 361)

⁸⁷ Diversamente da Augusto, che si era mostrato sprezzante verso l'intera dinastia (cfr. Suet. *Aug.* 18,1), Strabone prende di mira soprattutto l'Aulete (Tolomeo VII) e il Tryphon (Tolomeo IV), salvando almeno i primi tre della lista; cfr. 17,1,11, C 796.

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Per una loro più organica disamina, cfr. Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 192 ss.; Sullivan, *Dynasty* cit., 1160 s.

(dall'altro versante il titolo suonava come *socius et amicus p. R.*)⁹⁰. Di tanto erano testimoni le leggende monetali⁹¹ e le eventuali iscrizioni onorifiche⁹², che, dunque, assicuravano la più ampia circolazione di quel messaggio, così inequivocabile nei suoi risvolti ideologici. Archelao, dal canto suo, aveva adottato quello patriottico di Φιλόπατρις⁹³, che si è interpretato ora come una rivendicazione di autonomia a fronte del servile filoromanismo dei predecessori⁹⁴, ora come il tentativo di accattivarsi il favore della popolazione, che aveva subito la sua nomina per imposizione di un magistrato romano⁹⁵. La prima interpretazione implica che Archelao doveva aver dimenticato presto di essere stato messo al suo posto da Antonio, sebbene fosse il figlio del sacerdote di Comana Pontica deposto da Cesare proprio per aver cospirato contro un re (Ariobarzane III) di innegabili sentimenti filoromani; la seconda si concilia bene con la fase iniziale del regno di Archelao, quando è senz'altro possibile che il nuovo re si sia trovato in difficoltà di fronte all'ostilità dei sudditi, i quali dovevano considerarlo, non a torto, uno 'straniero'; ma pare adattarsi poco alla piena età augustea, che è quella di un regno ormai consolidato e stabile.

Tuttavia entrambe trovano una sintesi nella nuova lettura, ultimamente proposta, di un'epigrafe onoraria rinvenuta molti anni addietro nell'isola di Delo, che recherebbe il duplice titolo di Φιλόπατρις Φιλόκαισαρ⁹⁶ attribuito ad Archelao. Esso da un lato, con l'evocazione di pretese lontane radici macedoni (dall'eroe Temenos) del re, sarebbe indirizzato non ai sudditi Cappadoci, ma al mondo ellenistico in generale, a riprova delle sue aspirazioni egemoniche nell'area medio-orientale; dall'altro mirerebbe a rassicurare Augusto della sua fedeltà

⁹⁰ Cfr. A. von Gutschmid, *Ueber die Beinamen der hellenistischen Koenige* [ungedruckt], in *Kleine Schriften*, IV [herausgegeben von F. Rühl], Leipzig, 1893, 116.

⁹¹ Cfr. Reinach, *Trois rois* cit., 83 ss.; B. Simonetta, *Notes on the Coinage of the Cappadocian Kings*, NC 1, 1961, 45 s.

⁹² Cfr. OGIS 354; 355; 356.

⁹³ OGIS 357-361.

⁹⁴ Cfr. von Gutschmid, *loc. cit.*; Dittenberger, *ad OGIS 357* (I, p. 570, n. 2); Pani, *Roma e i re d'Oriente* cit., 104.

⁹⁵ Cfr. D. Braund, *Rome and the Friendly Kings. The Character of the Client Kings*, London, 1984, 107; Sullivan, *Dynasty of Cappadocia* cit., 184.

⁹⁶ CIG II 1843, 2883 d, lin. 3.

all'impero romano⁹⁷. Si vede, allora, quanto effettivamente il *princeps* restasse persuaso da quel Φιλόκαισαρ, o dopo di lui, lo fosse Tiberio.

Fatto è che le cose sono andate nel modo che conosciamo e la Cappadocia non è rimasta in eredità a Pitodoride, ma è stata ridotta a provincia romana⁹⁸. Strabone ci dà la notizia⁹⁹ quasi in tempo 'reale' (come si usa dire oggi), senza commentare la decisione di "Cesare e del senato"; la condivide o meno, è consapevole che essa è figlia della paura: mai più, da quelle parti, un nuovo Mitridate o un suo emulo, ancorché meno grande.

⁹⁷ Cfr. J.-L. Ferrary, *Le roi Archélaos de Cappadoce à Délos*, CRAI, 145, 2001, 799 ss., spec. 812.

⁹⁸ Vell. 2,39,4; Tac. *ann.* 2,42,3; 56,4; Cass. Dio 57,17,3.

⁹⁹ 12,1,4, C 534.

PTOLÉMÉE ET LA TOPONYMIE DE LA DACIE (I)

Dan DANA (CNRS/ANHIMA, Paris)*,
Sorin NEMETI (Université Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca)**

Mots-clés: *Claude Ptolémée, Dacie, géographie, toponymie*

Résumé: *L'étude de la tradition manuscrite de la Géographie de Claude Ptolémée (3.8.6) semble indiquer qu'un toponyme de la province romaine de Dacie, traditionnellement connu sous la graphie Arcobadara, et récemment identifié dans une dédicace de l'an 246 (AÉ, 2006, 1130 = AÉ, 2007, 1190), devrait être éméndé en *Arcobara. Cette reconstitution permet de reconnaître l'existence d'une série de toponymes daces en -bara («village»?).*

Cuvinte-cheie: *Claudiu Ptolemeu, Dacia, geografie, toponimie*

Rezumat: *Studiul tradiției manuscrise a Geografiei lui Claudiu Ptolemeu (3.8.6) pare să indice faptul că un toponim din Dacia romană, cunoscut în mod tradițional prin grafia Arcobadara și identificat recent într-o dedicație din anul 246 (AÉ, 2006, 1130 = AÉ, 2007, 1190) ar trebui emendat în *Arcobara. Această reconstituire permite recunoașterea unei serii de toponime dacice în -bara („sat”?).*

La *Geôgraphikè Hyphègesis*, ou l'*Introduction à la géographie* de Claude Ptolémée¹, rédigée vers 150 ap. J.-C., représente une source incontournable pour l'histoire de la Dacie. Or, l'examen de la tradition manuscrite et des autres sources géographiques, auxquelles s'ajoutent les apports plus ou moins récents de l'épigraphie², sont en mesure d'éclairer notre connaissance de la toponymie et de l'organisation administrative de la Dacie romaine³. Cette série de notes ponctuelles

* ddana_ddan@yahoo.com

** sorinnemeti@yahoo.com

¹ Pour la vie de Ptolémée, actif sous les règnes d'Hadrien et d'Antonin le Pieux, mort au début du règne de Marc Aurèle, voir E. Gamba, *Claudio Tolomeo. Uno studio delle fonti biografiche*, Acme, 53, 2000, 75-124.

² Voir à ce propos I. Bratu, *Lokale Ortsnamen in den auf dem Gebiet Rümaniens gefunden Inschriften*, Bochum, 1992.

³ Pour la description de la Dacie dans la *Géographie* de Ptolémée, voir, en général, I. Bogdan Cătănciu, *Ptolemeu și provincia Dacia*, AMN, 24-25, 1987-1988, 145-162 (= *Ptolémée et la province de Dacie, Dacia*, NS, 34, 1990, 223-234). Plus

commence par la question de la forme authentique d'un toponyme dace, corrompu dans la tradition manuscrite et abrégé dans une dédicace érigée peu avant le milieu du IIIe siècle.

I. **Arcobara*

Une inscription trouvée durant l'automne 1989 dans la zone de l'agglomération civile située dans le voisinage du camp auxiliaire romain d'Ilișua (dép. Bistrița-Năsăud)⁴, sur la frontière septentrionale de la Dacie Porolissensis, apporte de nouvelles données sur l'organisation administrative du territoire rural de la province de Dacie, et permet notamment la localisation précise d'un toponyme mentionné dans la précieuse liste de πόλεις ἐν τῇ Δακίᾳ ἐπιφανέστεραι transmise par la *Géographie* de Ptolémée.

Si la lecture et la compréhension de cette dédicace fragmentaire de l'an 246, érigée par deux *magistri* élus d'une communauté autonome, a été faite en plusieurs étapes⁵, elle a néanmoins permis d'identifier

récemment, voir S. Nemeti, *Scenarios on the Dacians. The Indigenous Districts*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, 51 (1), 2006, 86-98; *Idem*, *Dacia ... in formam provinciae redacta*, dans E. S. Teodor, O. Țentea (éds.), *Dacia Augusti provincia. Crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României*, Bucarest, 2006, 271-288; *Idem*, *River Names in Roman Dacia*, dans *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj, 2010, 102-113.

⁴ Monographie et études d'ensemble du site: K. Torma, *Az Alsó-Ilosvai római állótábor s műemlékei*, *Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei*, 3-4, 1864-1865, 10-67; D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman de la Ilișua* (roum.: *Le camp romain d'Ilișua*), Bistrița, 1997; S. Nemeti, *Society and Religion in Ilișua*, *C&C*, 5, 2010, 395-433; C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua* (roum.: *Inscriptions et pièces sculpturales du camp romain d'Ilișua*), Cluj, 2011.

⁵ D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua* (jud. Bistrița-Năsăud) [roum.: *Le camp romain et l'établissement civil d'Ilișua* (dép. Bistrița-Năsăud)], *Revista Bistriței*, 10-11, 1996-1997, 56-57, 78-79, 109; C. C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia* (ILD) [roum.: *Inscriptions latines de Dacie* (ILD)], Bucarest, 2005, 295, n° 800; V. Wollmann, R. Ardevan, *Disiecta membra. Inschriftenfragmente aus Dakien*, dans C. Gaiu, C. Găzdac (éds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj, 2005, 673-675, 678, n° 7, fig. 13-14; S. Nemeti, M. Bărbulescu, *Territorium Arcobadarense*, *EphNap*, 16-17, 2006-2007, 107-118, avec l'identification du toponyme (= *AE*, 2006, 1130; C. C. Petolescu,

l'établissement civil auprès du camp de l'*ala I Tungrorum Frontoniana* avec l'une des *poleis* mentionnées par Ptolémée au Nord-Est de la province de Dacie. En raison de la forme consacrée du toponyme dans les éditions de la *Géographie* et dans les références modernes, à savoir Ἀρκοβάδαρα/*Arcobadara*, toutes les reconstitutions de la dédicace partagent le même développement du toponyme (abrégé sur la pierre), et présent en réalité sous une forme adjectivale: *[Geni]o terri|[tor(ii) A]rcoba(darensis) | [M(arcus)? Au]r(eliu)s Sal(---) | [et P(ublius)? A]el(ius) No|[(---)s magg(istri),| [Praese]nte et Al|[bin(o)] co(n)s(ulibus)*⁶.

L'étymologie, mais en premier lieu la forme authentique du toponyme, mériteraient d'être réexaminées de plus près.

Pour Vasile Pârvan, qui utilisait pour les parallèles le recueil de Wilhelm Tomaschek, *Arcobadara* était un nom «parfaitement dace» (roum. *bun dacic*)⁷. Or, paradoxalement, aucune étymologie n'est esquissée pour ce toponyme, en raison de son caractère isolé, dans les ouvrages d'I. I. Russu, C. Poghir, V. I. Georgiev ou I. Duridanov⁸, pour ne citer que les principaux linguistes roumains ou bulgares qui se sont intéressés aux restes de la langue thrace.

CEpR, XXVI, 2006, n° 1191; *Idem*, *CEpR*, XXVII-XXVIII, 2007-2008, n° 1272); I. Piso, *Note sur le territorium Arcobadarensis*, *AMN*, 43-44, 2006-2007, 163-166, avec la restitution correcte de la datation consulaire (= *AE*, 2007, 1190; C. C. Petolescu, *CEpR*, XXIX, 2009, n° 1373); R. Ardevan, V. Wollman, *Câteva inscripții descoperite la Ilișua* (roum.: *Quelques inscriptions découvertes à Ilișua*), *Revista Bistriței*, 21, 2007, 246-247, n° 5, fig. 11; S. Nemeti, M. Bărbulescu, *Arcobadara*, *Latomus*, 69, 2010, 446-455; S. Nemeti, *Society and Religion...* [n. 4], 409, n° 9; C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale...* [n. 4], 70-71, n° I.2.1. Bonne illustration dans *Latomus*, 69, 2010, pl. VII. Le monument est conservé au Musée Départemental de Bistrița (n° inv. 15993).

⁶ Selon la meilleure reconstitution du texte de la dédicace, proposée par Ioan Piso [n. 5].

⁷ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei* (roum.: *Getica. Une protohistoire de la Dacie*), Bucarest, 1926, 256-257; il retrouve la particule *arco-* dans les toponymes locaux *Arcidava*, *Arcinna* et *Arcunae*, et *-badara* dans la «racine adjectivale παταρα» (comme dans le nom du héros bithynien de Tios, Πάταρος), alors qu'il trouve moins probable le rapport avec le nom édonien Βέδαυρος. Ces rapprochements, courants à son époque, sont particulièrement confus. Dans la note 212 (p. 548) de la réédition de 1982 (Bucarest), Radu Florescu pense que la graphie est peut-être corrompue d'*Arcobadava* (hypothèse inutile).

⁸ Par ailleurs, la plupart des étymologies concernant le lexique thrace sont extrêmement douteuses.

Dans une première phase, les deux éditeurs qui ont reconnu ce toponyme dans la dédicace fragmentaire ont été séduits par une explication et par une étymologie celtiques, les parallèles donnés provenant du recueil ancien d'Alfred Holder (*Alt-Celtischer Sprachschatz*)⁹. Or, une telle explication est hautement improbable, aussi bien par la superficialité des analogies formelles¹⁰, que, et surtout, après une analyse attentive de la tradition manuscrite de l'ouvrage de Ptolémée¹¹.

Car, si l'on se tourne vers la transmission textuelle, l'ancienne graphie consacrée ne manque pas de susciter de doutes. Dans les éditions dépassées de F. W. Wilberg et de C. F. A. Nobbe, ainsi que dans l'édition de référence de Carl Müller¹², le toponyme est donné sous la forme Ἀρκοβάδαρα/*Arcobadara*, d'après plusieurs manuscrits; pourtant, Müller précise dans l'apparat critique que le ms. X comporte la forme

⁹ S. Nemeti, M. Bărbulescu, *Territorium Arcobadarensis* [n. 5], 111-112; *Idem*, *Arcobadara* [n. 5], 107-109. Le toponyme était déjà considéré comme celtique par G. Cousin, *Additions au "Alt-Celtischer Sprachschatz" d'A. Holder*, dans *Idem*, *Études de géographie ancienne*, Paris-Nancy, 1906, 359 (critiqué à juste titre par Alexander Falileyev, dans son livre *Celtic Balkans*, sous presse, s.v. *Arcuna*).

¹⁰ Il est intéressant de noter que le récent recueil maximaliste d'A. Falileyev (*Celtic Dacia: Personal Names, Place-Names and Ethnic Names of Celtic Origin in Dacia and Scythia Minor*, Aberystwyth, 2007) ne mentionne jamais *Arcobadara* comme possible toponyme celtique. D'autres rapprochements, certes fortuits, seraient, en Lusitanie, *Arcobriga* (Plinie l'Ancien, *NH* 4.113; Appien, *Hisp.* 75) et *Talabara* (*CIL* II 453).

¹¹ Des réserves, et l'hypothèse d'une forme corrompue à partir d'**Arcobara*, sont déjà formulées à la page 452 et dans les notes 30-31 de l'étude *Arcobadara* [n. 5].

¹² F. W. Wilberg, *Claudii Ptolemaei Geographiae libri octo*, I, Essen, 1838, 207; C. F. A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia*, I, Leipzig, 1843, 179; C. Müller, *Claudii Ptolemaei Geographia*, I, Paris, 1883, 445. Cette forme a été depuis retenue, avec des localisations approximatives dans les rares références modernes, par exemple W. Tomaschek, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, Vienne, 1894 (réimpr. Vienne, 1980), II, 54 (Ἀρκο-βάδαρα); *Idem*, s.v. *Arkobadara*, *RE*, II.1, 1895, 1170; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Vienne, 1957 (réimpr. 1976), 25 (Ἀρκο-βάδαρα); *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes. Izvoare privind istoria României*, I, Bucarest, 1964, 544-545 (*Arcobadara*); A. Vulpe, s.v. *Arcobadara*, dans D. M. Pippidi (éd.), *Dicționar de istorie veche a României* (roum.: *Dictionnaire d'histoire ancienne de la Roumanie*), Bucarest, 1976, 42; V. I. Georgiev, *Thrakische und dakische Namenkunde*, *ANRW*, II.29.2, 1983, 1210 (toponyme suffixé); M. Zahariade, s.v. *Arcobadara*, dans *Idem* (éd.), *Lexicon of the Greek and Roman Cities and Place Names in Antiquity ca. 1500 B.C.-ca. A.D. 500*, fasc. 6, Amsterdam, 2002, 837.

À vrai dire, la question de la graphie semble désormais plus claire. En effet, dans une édition récente de la *Géographie* de Ptolémée¹³ (*Geogr.* 3.8.6, avec une nouvelle numérotation des paragraphes), le toponyme apparaît, de même que ses coordonnées (50° 40′ : 48°), entre parenthèses, étant donné que toute la ligne est omise par la branche Ω de la tradition manuscrite (mss. **UKVR**). Dans l'autre branche de la tradition manuscrite, Ξ , représentée par un *codex unicus* du XIIIe siècle, *Vaticanus graecus* 191 (ms. **X**), la graphie est Ἀρκοβαράδα; en revanche, des manuscrits secondaires plus récents (mais privilégiés par les éditeurs antérieurs) comportent la forme légèrement différente, par métathèse banale, Ἀρκοβάδαρα.

Dans cette éventualité, l'origine dace du toponyme ne fait plus de doute, et rend obsolètes les essais récents de trouver des étymologies celtiques. Deux arguments renforcent cette proposition:

(2) mais aussi le détail que le nom du toponyme est en réalité abrégé dans la dédicace d'Ilişua (suivi par une interponction?): [A]RCOBA() et non [A]RCOBAD(), comme on aurait pu s'attendre si la forme authentique du toponyme était *Arcobadara*.

Ἀρκοβαρα{δα} ν^ο γο' μη^ο.

Ἀρκοβάραδα **X** Stükelberger/Graßhoff: lineam om. **Ω**: Ἀρκοβάραδα codd.
sec. nn. edd. plerique (Nobbe Wilberg Müller)

¹³ A. Stückelberger, G. Graßhoff, *Klaudios Ptolemaios. Handbuch der Geographie*, I (Einleitung und Buch 1-4), Bâle, 2006, 314.

Dans ces conditions, on est devant un toponyme dace composé, dont les deux membres sont connus:

- pour le premier élément, on connaît le toponyme dace Ἀρκιν(ν)α (Ptolémée, *Geogr.* 3.8.10)¹⁴;
- quant au second, il permet de reconnaître l'existence d'une série de toponymes daces en *-bara*. Le toponyme déjà cité, Ζουρόβαρα, semble d'étymologie assez transparente: dans la première partie on trouve sans doute le nom de personne typiquement dace *Zura*¹⁵ (ou, moins probable, un adjectif d'où est tiré le nom de personne); et, dans la seconde, le plus vraisemblablement la variante dace du mot thrace bien connu pour «village», *-para*¹⁶, avec un traitement différent de la labiale (sourde en thrace, sonore en dace).

Ainsi, si *Zourobara* pourrait se traduire par «village de Zura»¹⁷, **Arkobara* reste pour le moment sans étymologie transparente (radical *ark-* + «village»), car il convient de ne pas alourdir inutilement la littérature, particulièrement confuse, au sujet des étymologies thraces. Mais un autre constat est plus important: si les composés toponymiques thraces les plus répandus sont les séries en *-para* («village»), *-bria* («cité») et *-diza* («fortification» ?), pour l'espace daco-mésien on connaissait la fréquence des toponymes en *-dava* («cité») et *-dina* («établissement» ?). Il convient désormais de nuancer cette répartition toponymique: des formes similaires, quoique légèrement différentes – puisqu'il devait s'agir d'idiomes apparentés –, ont néanmoins été utilisées, certes plus sporadiquement, dans les deux vastes territoires: ainsi,

¹⁴ On préfère ne pas inclure parmi les parallèles un autre toponyme dace, Ἀργίδαβα (Ptolémée, *Geogr.* 3.8.9), devenu *Arcidava* dans la Table de Peutinger (7.3).

¹⁵ Pour ce nom fréquent, voir D. Dana, F. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, *Chiron*, 39, 2009, 230-231.

¹⁶ Voir une longue liste chez D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste* [n. 12], 356-357; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor* (roum.: *La langue des Thraco-Daces*), Bucarest, 1967², 114; I. Duridanov, *Der Sprache der Thraker*, Neuried, 1985 (*Bulgarische Sammlung* 5), 80-81.

¹⁷ Pour ce type de toponymes dans le domaine dace, on connaît *Perburidava* en Mésie Inférieure (cf. le nom de personne *Pueriburis*), et, en Dacie, la forme légèrement différente *Piroboridava* (cf. le nom *Pirobor*), mentionnée par Ptolémée et par le célèbre papyrus *Hunt Pridianum*; voir D. Dana, F. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace...* [n. 15], 229. Dans le domaine thrace, où les exemples sont plus nombreux, citons uniquement le toponyme hybride *Longinopara* («village de Longinus») en Mésie Inférieure (*ILBulg* 209).

-deva dans l'espace thrace¹⁸, et, comme il en ressort à présent, -bara dans l'espace dace.

La dédicace qui a fait l'objet de tant de lectures concerne donc le *territorium Arcobarense*, avec la persistance banale de la toponymie indigène d'avant la conquête romaine. Nous estimons par conséquent que la forme restituée *Arcobara* devrait remplacer la forme consacrée par la tradition (*Arcobadara*)¹⁹, certainement corrompue. À la lumière de cette restitution, et suite à une reprise de la lecture²⁰, il convient désormais de reconstituer et de développer d'une autre façon la dédicace fragmentaire d'Ilišua²¹ de l'an 246 :

[Geni]o terri-
[tor(ii) A]rcoba(rensis?)
[--- Au]r(elius) Sal-
[--- et] Ael(ius) No-
5 [---]s magg(istri),
[Praes]ente et Al-
[bino] co(n)s(ulibus).

¹⁸ Par exemple, *Pulpudeva*, traduction thrace de *Philippopolis* (Jordanès, *Rom.* 221), aujourd'hui Plovdiv. À ce propos, l'étude spéciale de la linguiste S. Janakieva, *Apparition, diffusion et variantes des noms de lieux thraces à deuxième thème -daba -dava*, dans *Studia in honorem Borisi Gerov*, Sofia, 1990, 120-124, est très confuse.

¹⁹ Voir désormais le titre de C. Găzdac, C. Gaiu, *Arcobadara (Ilišua)*, Cluj, 2011 (*Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania* 6).

²⁰ Les autres reconstitutions graphiques du monument ont diminué la teneur de la partie gauche, perdue, du moins si l'on se fie à la séquence [GENI]O•TERRI (l. 1), mais aussi aux rayons disposés de manière symétrique à l'intérieur du fronton triangulaire. La restitution de plusieurs mots reste, en l'absence du morceau perdu, hypothétique: le texte comporte des abréviations et plusieurs ligatures (lignes 1, 2, 6); à cette époque, les *praenomina* des deux *magistri* furent le plus probablement omis; les possibilités de compléter les deux *cognomina* sont multiples. On peut aussi penser, ll. 2-3 (si [A]RCOBA), à [A]rcoba|[rens(is)].

²¹ Très discutable est l'hypothèse de C. C. Petolescu, *CEpR*, XXIX, 2009, n° 1373, selon lequel deux toponymes mentionnés par l'Anonyme de Ravenne (4.5), *Sturium* et *Congri*, seraient des formes corrompues de toponymes dérivés des noms de deux unités auxiliaires, l'*ala I Asturum* à Haghiz et l'*ala I Tungrorum* à Ilišua, avec un nom militaire pour le camp et un nom «civil» pour le territoire rural. En réalité, le premier nom, dont la graphie est *Sturum* (et non *Sturium*), est le plus probablement la forme corrompue d'un toponyme dace composé en -*storum*, tel *Ranisstorum* dans la célèbre inscription du *captor Deceballi* (AÉ, 1969-1970, 583 = *IDRE* II 363 = *I. Philippi* 522).

EPIGRAPHIC NOTE ON THE CULT OF JUPPITER DOLICHENUS IN THE IRON GATES*

Dragana GRBIĆ**

(Institute for Balkan Studies,
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

Keywords: *epigraphy, Juppiter Dolichenus, Iron Gates*

Abstract: *The paper deals with the unpublished text of the inscription on a bronze plaque dedicated to Juppiter Dolichenus, that was discovered in the room of principia at a military camp Novae (modern Čezava) in the Iron Gates gorge.*

Cuvinte-cheie: *epigrafie, Iuppiter Dolichenus, Porțile de Fier*

Rezumat: *Articolul prezintă textul unei inscripții inedite aflate pe o placă de bronz dedicată lui Iuppiter Dolichenus în castrul de la Novae (azi, Čezava) din regiunea Porților de Fier.*

During the archaeological excavations in 1965-1970¹, an inscription dedicated to Juppiter Dolichenus was discovered in the *principia* of Roman fort *Novae*² (modern Čezava) in the Iron Gates. It is a small bronze plaque³ in shape of *tabula ansata*, found together with the base of a statue it was fixed to⁴. Lower sides of both *ansae* are damaged. The objects were placed in a room that served, perhaps, as a *sacellum* inside the *castrum*.

The text of the inscription has never, to my knowledge, been published and passed completely unnoticed. It is only mentioned in

* The article results from the project of the Institute for Balkan Studies SASA: *Society, spiritual and material culture and communications in the prehistory and early history of the Balkans* (no. 177012), funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

** ddgrbic@f.bg.ac.rs

¹ D. Pribaković, in *Anciennes cultures* 1969, 88-89; Васић 1982-1983, 91.

² On *castrum Novae*: Васић 1982-1983.

³ Dimensions of the plaque are not indicated, but its size probably did not differ from that of *Egeta* (AE 1958, 453), *infra*.

⁴ Васић 1982-1983, 99.

M. Vasić's article on *castrum Novae* (Васић 1982-1983, 99, 118, f. 22, 11). Fortunately, the author issued a drawing of the inscribed plaque (**Fig. 1**). According to the drawing, text runs as follows:

I(ovi) O(ptimo) Dolicin(o) (!) | M. Cocceius Zeu|xius v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

The quality of the inscription seems poor. Text is arranged in uneven lines; letters are punctured negligently and vary in size and form. In l. 2, and perhaps at the end of l. 4, letter *M* is stretched.

Dolicino is corrupt for *Dolicheno* (cf. *CIL* III 14503, *Pincum*: *[I]ob(i)(!) Opt(imo) M(aximo) Dulceno*; *Dulicino* (*CCID* 305); *Dolceno*, etc.). The epithet *M(aximus)* is omitted, for parallels see e.g. *CIL* VI 414; *CCID* 343, 386, 630.

The name formula with *praenomen* *M. Cocceius* and palaeographic characteristics would suggest a dating in the 2nd century⁵. The *cognomen* of the dedicant is Greek *Zeuxius* (Ζεύξιος), which implies origin from a Hellenophone province⁶. It is important to notice that the same name is attested in an inscription from nearby Drobeta (*IDR* II 13, gen. *Zeuxi*⁷). Based on the context in which the inscription was discovered, military connection is apparent. The dedicant from Drobeta was probably a soldier, stationed at the *castrum*.

Dolichenian monuments, epigraphic and anepigraphic, have so far been discovered in nine locations in the Iron Gates region (see **Fig. 2**)⁸: *Pincum* (Veliko Gradište), Pojejena de Sus, *Novae* (Čezava), *Diana* (Karataš), *Drobeta*, Rtkovo, *Egeta* (Brza Palanka), *Aquae* (Prahovo). To these must be added the important Dolichenian inscription from village Kličevac – a place sited between *Viminacium* and *Lederata* (Ram)⁹. Although they are all published, it seems opportune to record the inscriptions here:

⁵ Петровић 1975, 47-47.

⁶ *LGPN* Va, s.v.

⁷ In *OPEL* IV, 190 s.v; the name is listed under *Zeuxis*. More frequently, it occurs as dental *Zeuxis*, *-idos*, or vocal stem: *Zeuxis*, *-is*.

⁸ Also, recently, a religious complex dedicated to Dolichenus has been identified in military *vicus* at *Praetorium* (Mehadia). D. Benea, *Edificiul de cult roman de la Praetorium (Mehadia)*, Timișoara, 2008.

⁹ Petrović 2003-2004, 217-224.

Kličevac:

V. Petrović 2003-2004, 217-224; AE 2005, 1313:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) | Aur(elius) Iulianus | Iuliani sac(erdos) | eiusdem dei | ex pr(ovincia) Syr(ia) Coel(e) | reg(ione) Cyrr(h)ens(i) | vico Capersin(a?) | [---

Pincum (Veliko Gradište):

Ladek, Premerstein, Vulić 1901, 77-78 (drawing); AE 1902, 20; CIL III 14503; CCID 86:

[I]ob(i) (!) Opt(imo) M(aximo) Dulceno (!) e|x vot(o) Ael(i) Silvanus | {h}et Leonides LEG SIG | EN MIR[---

Pojejena de Sus:

IDR III/1, 11; CCID 172; Popa, Berciu 1978, 27-28, no. 26:

I(ovi) [O(ptimo) M(aximo)] | Doli(cheno) | Q(uintus) Petro[nius] | Novatus [praef(ectus)] | coh(ortis) V Gal[l(orum) v(oto) p(osuit)].

Diana (Karataš):

Mirković 1977, 443-448; CCID 87; AE 2003, 1532:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) [pro salute] | M. Aur(elii) Anto|nini Pii Aug(usti) et Iul(iae) Domne (!) Aug(ustae) ma|tri (!) Aug(usti) et castro|⁵rum dedicante L. | Mario Perpetuo | c(onsulari) per Restutum (!) | m(agistrum) c(ivium) R(omanorum) D(ianae) sacerdo|tes eiusdem loci | p(osuerunt).

Drobeta (Drobeta-Turnu Severin):

Petolescu 2004, 38-47; AE 2004, 1222; ILD 53:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) [D(olicheno)] | pro sal(ute) Im|pp(eratorum) et c(o)hor|tis pri(mae) Sag(ittariorum) |⁵ Silvanus, Flavius et A|tenais (!) sa|cer(dotes) c(o)ho(rtis) s(upra) s(criptae) | ex v(oto) p(osuerunt).

Rtkovo:

Ladek, Premerstein, Vulić 1901, Bbl. 77 sq., 1; *ILJug* 466; Mirković 1977, 444 sq. 30; Gabričević 1987, 143-144:

D(is) M(anibus) | in memoria(m) | Iul(ii) Apollina|ris sacerdo|tis I(ovis) Dol(icheni) et Deae Syriae | [---]XXI | [---].

Egeta (Brza Palanka):

Вучковић-Тодоровић 1964-1965, 176-177. 192, n. 1, fig. 12 AE 1968, 453. AE 1966, 336; *ILJug* 466; CCID 95, tab. 25:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doli|cheni (!) c(o)hor(s) | I Cretu(m).

Вучковић-Тодоровић 1964-1965, 175, 182, n. 3, fig. 6. Zotović 1966, 91-92; AE 1966, 335; *ILJug* 465; AE 1968, 454. CCID 91, tab. 24:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) Pompeius | Isauricus ex | votu (!) posuit.

Вучковић-Тодоровић 1964-1965, 174; Zotović 1966, 90-91, tab. 8, 2; AE 1966, 334; *ILJug* 467, CCID 90, tab. 23:

Ἀγαθῇ τύχῃ | Κάστωρ Κοίντου κυρίῳ Δολιχίνῳ | εὐξάμενος ἀνέθηκα.

Вучковић-Тодоровић 1964-1965, 177, n. 2 (without inscription); Pop-Lazić 1977, 41-44; AE 1981, 737; CCID 95:

Aur(elius) Caius cen(turio) c(o)hor(tis) I Cretum || Aur(elius) Caius cen(turio) c(o)hor(tis) I Cretum.

Aquae (Prahovo):

An inscription dedicated to Dolichenus is mentioned in: Mirković 1968, 88 (unpublished, lost?).

The best preserved Dolichenian site is the small round temple (3,8 x 3,5 m) discovered in 1962 in Brza Palanka (*Egeta*)¹⁰, positively

¹⁰ Вучковић-Тодоровић 1964-1965, 173-180; D. Vučković-Todorović, in *Antiques cultures* 1969, 168-169, tab. LXIV-LXV; CCID 73-80. The complex is dated

identified thanks to the preserved inventory that consists of several inscribed statues of the deity and his pantheon¹¹, a marble head¹², a votive bronze lamp¹³, and other cultic objects. Considering the diffusion of the cult in this, predominantly, military zone, with large influx of traders, mostly Orientals¹⁴, it may be assumed that more Dolichenus' sanctuaries must have existed in the area. C. Petolescu rightly argues that there was a temple of Dolichenus in Drobeta¹⁵. The presence of the cult is attested by the inscription dedicated by three *sacerdotes* of the *cohors I sagittariorum*¹⁶; also, by a marble head (h. 30 cm) belonging to a large statue of Dolichenus, found at the military camp¹⁷. According to M. Mirković, the epigraphic monument from *Diana* (Karataš) was found in a niche of a cultic building in the vicinity of military camp, that probably served as *dolichenaem*¹⁸. The inscription mentions *sacerdotes eiusdem loci*, indicating that *statio Diana* had its own civilian priests of the cult¹⁹. Such might have been the case of *Iulius Apollinaris*, *sacerdos* of *Dolichenus* and *Dea Syria*, commemorated in the inscription from Rtkovo, and the priest from Kličevac, whose Syrian origin is mentioned *expressis verbis*.

Seemingly, all the Dolichenian monuments from this region could be attributed to local shrines, whether they were placed outside the camps, or, as the evidence of the inscription from *Novae* suggest, to *sacella* that existed within military buildings.

in II–III cent. Coins of Geta and Elagabalus were found on the site: Вучковић-Тодоровић 1964–1965, 177–178.

¹¹ *Iuno Dolichena* (Вучковић-Тодоровић 1964–1965, 173, CCID 89).

¹² Вучковић-Тодоровић 1964–1965, 175–176, n. 5; CCID 93.

¹³ Вучковић-Тодоровић 1964–1965, 177; cf. Црнобрња 2006, 144.

¹⁴ Large part of population was of eastern origin cf. e.g. IDR II 56: ... *Laudice (!) | Syrae Col|lina, Phila|delphia...*

¹⁵ Petolescu 2004, 44.

¹⁶ The unit was recruited in Syria (CIL XVI 35). Its presence in Drobeta is confirmed by several epigraphic monuments: IDR II 10, 23, 106, 107, 135; Petolescu 2004, 39–40 (with bibl. references); cf. D. Benea, SCIVA, 27, 1976, 77–84.

¹⁷ Berciu, Petolescu 9, 36–37, n. 21; Popa, Berciu 1978, 22–23, n. 20; CCID 173. The head resembles that of *Egeta*. Perhaps some of the Juppiter bronze figurines found at the spot can be attributed to *Dolichenus*?

¹⁸ Mirković 1977, 444; cf. CCID 87.

¹⁹ Cf. Speidel 1978, 46–54.

Bibliography

- Anciennes cultures* 1969 Ђ. Бошковић, *Старе културе у Ђердапу* / *Anciennes cultures du Djerdap*, Београд, 1969.
- Berciu, I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden, 1976.
- Petolescu 1976 А. Н. Црнобрња, *Култна намена римских жу-жака у Горњој Мезији*, Београд, 2006.
- Црнобрња 2006 М. Gabričević, *Rtkovo-Glamija I – une forteresse de la basse époque, fouilles de 1980-1982, Đerdapske sveske*, III, Beograd, 1986, 72.
- Gabričević 1986 F. Ladek, A. v. Premerstein, N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien*, JÖAI 4, 1901, Bbl. 73-87.
- Ladek, F. Ladek, A. v. Premerstein, N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien*, JÖAI 4, 1901, Bbl. 73-87.
- Premerstein, N. Vulić 1901 M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1968.
- Mirković 1968 M. Mirković, L. Marius Perpetuus, consularis, *ŽA*, 27, 1977, 443-448.
- Mirković 1977 C. C. Petolescu, *Sacerdotes cohortis I sagittariorum, Drobeta*, 14, 2004, 38-45.
- Petolescu 2004 Petrović V., *Sacerdos of Jupiter Dolichenus from an inscription recently discovered in the vicinity of Viminacium*, *Старинар*, LIII-LIV, 2003-2004, 217-224.
- Petrović 2003-2004 P. Pop-Lazić, *A votive plate of Jupiter Dolichenus*, *ArchIug*, 18, 1977, 41-44.
- Pop-Lazić 1977 П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд, 1975.
- Петровић 1975 А. Роп, I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden, 1978.
- Роп, I. Berciu 1978 M. P. Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, Leiden, 1978.
- Speidel 1987 М. Васић, *Чезава – Castrum Novae*, *Старинар*, 1982-1983, 91-122.
- Васић 1982-1983 Д. Вучковић-Тодоровић, *Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци*, *Старинар*, XV-XVI, 1964-1965, 173-181.
- Вучковић-Тодоровић 1964-1965 Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie supérieure*, Leiden, 1966.
- Zotović 1966

Illustrations

Fig. 1 Drawing of the inscription from Novae, from: М. Васић, *Старинар*, 1982-1983, 118, fig. 22/11.

Fig. 2 Map of Dolichenian sites in the Iron Gates.

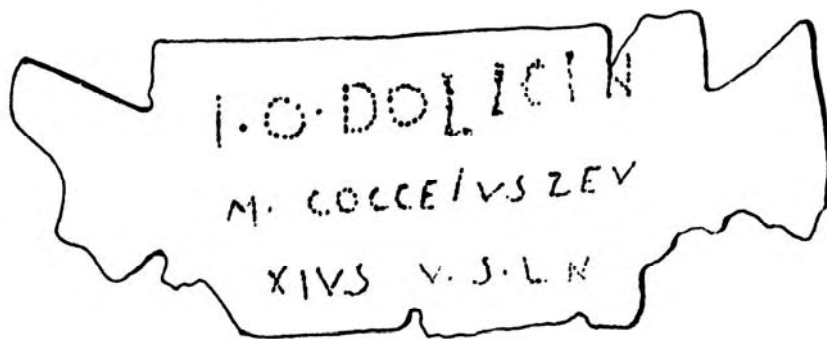

Fig. 1

Fig. 2

L'ADOPTION DE LA TACTIQUE MANIPULAIRE ET LA BATAILLE DE CANNES: PROPOSITIONS POUR QUELQUES REAJUSTEMENTS

Xavier LAPRAY*

(Rattaché au laboratoire ANHIMA, Paris)

Keywords: *Roman army, Battle, Cannae, Manipular tactics, Polybius, Phalanx*

Abstract: *This paper re-examines Delbrück and Samuels' theory about the chronology of manipular tactics. First, it redefines what the expression means, especially to which level of combat it was applied then it clarifies the relationship between armament and tactics. Secondly, it questions the traditional explanation of the use of the Roman phalanx at the battle of Cannae, thanks to a criticism of Polybius' testimony. Finally, this paper collects several arguments which, put together, asserts the existence of major tactical changes in the Roman army during the decade which followed the great military disasters of 218-216. Consequently, these analyze leads to a late dating for the setting up of manipular tactics.*

Cuvinte-cheie: *armată romană, bătălie, Cannae, tactică manipulară, Polybius, falangă*

Rezumat: *Această lucrare reexaminează teoria lui Delbrück și Samuels despre cronologia tacticii manipulare. Mai întâi, el redefinește ce anume înseamnă expresia, mai ales la ce nivel al luptei era aplicată, apoi clarifică relația dintre armament și tactică. În al doilea rând, el pune sub semnul întrebării explicația tradițională dată folosirii falangei romane în bătălia de la Cannae, prin critica făcută mărturiei lui Polybius. În sfârșit, această lucrare adună mai multe argumente care, împreună, demonstrează existența unor schimbări tactice majore în armata romană în decada care a urmat marilor dezastre militare din 218-216. În consecință, această analiză conduce la ideea unei date târzii pentru crearea tacticii manipulare.*

Les mutations d'un système tactique sont en général des phénomènes complexes à expliquer car ils mettent en jeu un grand nombre de facteurs qui se situent tant sur le plan matériel et technique que social, culturel ou politique. C'est ainsi que la mise en place du système de la phalange hoplitique grecque est toujours l'objet de débats nourris entre spécialistes comme c'est aussi le cas pour les

mutations tactiques qui ont affecté l'Europe au Moyen Âge ou au début de l'époque moderne¹. S'agissant de Rome, il en est ainsi de la tactique manipulaire. La question de la chronologie de sa mise en place ou bien de son contenu exact oppose depuis plus d'un siècle de nombreux chercheurs sans qu'on parvienne pour autant à un consensus. On aimerait ici reprendre une partie du dossier afin de procéder à une réévaluation critique du témoignage polybien et de certains arguments avancés par les Modernes à propos de l'ordre bataille adopté par les Romains lors de la bataille de Cannes. Cette entreprise débouche sur une proposition de datation basse pour la mise en place de la tactique manipulaire, à condition de bien s'entendre sur le sens que recouvre cette expression. Si cette thèse a déjà été défendue, notamment par Hans Delbrück et Martin Samuels, notre contribution devrait toutefois permettre d'affiner certaines hypothèses et de préciser certains arguments voire d'en présenter de nouveaux jusqu'à insuffisamment pris en considération². Pour ce faire, il convient d'abord de rappeler les différentes théories émises au sujet de l'établissement du système manipulaire ainsi que les précautions qu'il est de bonne méthode d'observer lorsqu'on entend déterminer l'évolution d'un système tactique. Dans un second temps, il s'agira de réexaminer certains jalons de cette évolution afin de mieux en apprécier la portée.

Les différentes théories relatives à l'établissement du système manipulaire

Récapitulatif des différentes datations proposées par les Modernes

Si l'on reprend les différentes hypothèses proposées par les Modernes, on s'aperçoit que six moments ont été avancés, chacune

* xlapray@club-internet.fr

¹ Pour de bons aperçus sur les débats que suscite la question de la phalange hoplitique, on peut voir: P. Brulé & J. Ouhlen (éd.), *La Guerre en Grèce à l'époque classique*, Rennes, 1999. Pour la causalité des mutations tactiques qui affectent l'Europe au Moyen Âge ou à l'époque moderne, voir par exemple F. Cardini, *La Culture de la guerre, Xe-XVIIIe siècle*, Paris, 1992 (Florence, 1982).

² H. Delbrück, *History of the Art of War, Within the Framework of Political History*, Westport Conn., 1975 (Berlin, 1920³ pour l'édition allemande), 273 sq. et 315 sq.; M. Samuels, *The Reality of Cannae, Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 47 (1), 1990, 7-31.

privilégiant une source particulière. Selon Tite-Live, qui relie l'établissement du *stipendium* à l'adoption du *scutum*, le dispositif manipulateur commencerait à être installé au début du IVe siècle, au moment du siège de Véies, et pourrait ainsi être rattaché à la figure de Camille. Cette hypothèse n'est toutefois plus vraiment retenue parmi la majorité des chercheurs³. En revanche, la thèse selon laquelle l'adoption de cette nouvelle tactique serait liée à la nécessité de faire face au péril gaulois, comme l'affirment Plutarque et Denys, recueille davantage de suffrages⁴. Les Romains, confrontés à un peuple qui attaque avec

³ Tite-Live, VIII, 8, 3. L'exkursus du livre VIII de Tite-Live, qualifié d'«enfant terrible» de la littérature scientifique (J. Kromayer et G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, Munich, 1928, 365), a suscité d'innombrables commentaires afin de concilier les données contradictoires fournies par l'historien romain. Dans cette littérature foisonnante, on peut retenir: J. Marquardt, *De l'organisation militaire chez les Romains*, Paris, 1891, 360-363; H. Delbrück, *op. cit.*, 290-294; E. Meyer, *Das römische manipularheer, seine Entwicklung und seine Vorstufen*, in *Kleine Schriften*, t. II, Halle, 1924, 193-329, notamment 261-265 (*Die Schilderung des römischen Heeres bei Livius VIII, 8*); J. Kromayer et G. Veith, *op. cit.*, 365-366; P. Fraccaro, *Della guerra presso i Romani. Opuscula IV*, Pavie, 1975, 41-64, 170-190 et 287-306; A. J. Toynbee, *Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, Oxford, 1965, t. I, 505-518; G. V. Sumner, *The Legion and the Centuriate Organization*, *JRS*, 60, 1970, 67-78; E. Rawson, *The Literary Sources for the Pre-Marian Army*, *PBSR*, 39, 1971, 13-31; C. Saulnier, *L'Armée et la guerre dans le monde étrusco-romain, VIIIe-IVe s.*, Paris, 1980, 121-137; A.-M. Adam et A. Rouveret (éd.), *Guerre et sociétés en Italie aux Ve et IVe siècles avant J.-C. Les indices fournis par l'armement et les techniques de combat*, Paris, 1986; R. Bloch et C. Guittard (éd.), *TITE-LIVE*, t. VIII, Paris, 1987, LXXXVIII-CXXI; S. P. Oakley, *A Commentary on Livy. Books VII-VIII*, Oxford, 1998, 451-475. Actuellement, un relatif consensus s'est établi sur le fait que, d'origine antiquaire ou annalistique (A. Klotz, *Livius und seiner Vorgänger*, Leipzig, 1940-1941, 203; E. Rawson, *op. cit.*, 29; C. Saulnier, *op. cit.*, 139 sq.), la notice est plus un amalgame d'éléments hétérogènes qu'un tableau d'ensemble d'une hypothétique réforme manipulateur.

⁴ Plutarque, *Cam.*, 40, 3-4; Denys d'Halicarnasse, *AR*, XIV, 9-10; Polyen, VIII, 7, 2. Voir par exemple T. Mommsen, *Histoire romaine*, Paris, 1882, t. II, 132 (qui affiche cependant son scepticisme quant aux diverses traditions d'emprunt d'armement); E. et F. Lammert, *Schlachtordnung*, *RE*, II A, 1 (1921), col. 484; M. Marín y Peña, *Instituciones militares Romanas*, Madrid, 1956, 285; J. E. Lendon, *Soldats et Fantômes. Combattre pendant l'Antiquité*, Paris, 2009 (2005 pour l'édition américaine), 261; P. Fraccaro, *op. cit.*, 58-59; M. J. C. Miller, *The principles and the So-called Camillian Reforms*, *AncW*, 23 (2), 1992, 59-70; A.-M. Adam, *Emprunts et échanges de certains types d'armement entre l'Italie et le monde non-méditerranéen aux Ve et IVe siècles avant J.-C.*, in A.-M. Adam et A. Rouveret (éd.), *op. cit.*, 19-28, notamment p. 27.

une grande impétuosité en formation massive, auraient dû adapter leur dispositif afin d'éviter la dislocation de celui-ci en cas de rupture de leur ligne de bataille. Une troisième explication rencontre l'assentiment du plus grand nombre de savants⁵: les Romains auraient adopté le système manipulaire lors des guerres samnites. Ce conflit, qui conduit les Romains à combattre sur un terrain montagneux ne permettant pas de conserver une phalange rigide, aurait imposé la nécessité d'assouplir le dispositif de combat par un fractionnement en unités plus réduites⁶. Mais certains, comme Plinio Fraccaro ou Michel Humm, retiennent comme facteur décisif la modification du recrutement et du système des classes serviennes qui aurait été opérée à la fin du IVe siècle⁷. D'autres, comme Elizabeth Rawson, s'appuient sur certains passages de Denys d'Halicarnasse, de Plutarque et de Polybe, pour affirmer que la tactique manipulaire commencerait à être mise en place dans le premier tiers du IIIe siècle, avec la guerre de Pyrrhus, et que le fonctionnement du nouveau dispositif de combat, tel que le décrit Polybe autour des années 160, ne serait complètement adopté qu'au moment de la première guerre punique, voire dans les années 220, lors du *tumultus gallicus*⁸. Enfin, pour Hans Delbrück, ce n'est qu'après Cannes que le système manipulaire est véritablement adopté puisque, durant cette bataille, on peut observer un dispositif tactique encore

⁵ Pour l'adoption d'un nouvel armement sous l'influence des Samnites: Salluste, *Cat.*, 51, 38; Athénée, VI, 273 F; Diodore, XXIII, 2, 1; *Inédit du Vatican* (H. von Arnim, *Ineditum Vaticanum*, *Hermes*, 27, 1892, 118-130 = E. Ofenloch, *Caecilii Calactini fragmenta*, Leipzig, 1907, 220); *Exc. Const.*, 4, p. 347. Sur ces quatre derniers textes, on peut utilement se référer à l'article de D. Briquel (*La tradition sur l'emprunt d'armes samnites par Rome*, in A.-M. Adam et A. Rouveret (éd.), *op. cit.*, 66-89, notamment 87-89). Pour les témoignages plus tardifs sur cette tradition: Clément d'Alexandrie, *Strom.*, I, 16, 75; Symmaque, *Ep.*, III, 11; Eusèbe, *PE*, 10, 6.

⁶ G. de Sanctis, *Storia dei Romani*, t. II, Turin, 1907, 206-207; P. Fraccaro, *op. cit.*, 41-60; T. E. Salmon, *Samnium and the Samnites*, Cambridge, 1967, 105-107 et 232; G. V. Sumner, *op. cit.*, notamment 69-71; C. Saulnier, *op. cit.*, 136-137; A. Rouveret, *Tite-Live*, Histoire romaine, IX, 40: *la description des armées samnites ou les pièges de la symétrie*, in A.-M. Adam et A. Rouveret (éd.), *op. cit.*, 91-120, notamment 120. J. Kromayer et G. Veith (*op. cit.*, 263) sont quant eux plus sceptiques sur la possibilité que les guerres contre les Samnites aient conduit à une modification profonde de la tactique des Romains.

⁷ P. Fraccaro, *op. cit.*, 41-64, 170-190 et 287-306; M. Humm, *Appius Claudius Caecus. La République accomplie*, Rome, 2005, 291.

⁸ E. Rawson, *loc. cit.*

proche de la phalange; c'est avec l'action de Scipion l'Africain que se met véritablement en place la tactique manipulaire décrite par le témoignage polybien⁹. On s'aperçoit en définitive qu'entre l'assignation la plus haute et la datation la plus basse on compte au bas mot près de deux siècles – du début du IVe siècle à la fin du IIIe siècle – et que quatre types de détermination sont avancés pour expliquer cette évolution tactique: l'adoption d'un nouvel armement (notamment le couple *scutum* – *pilum* qui se substitue au couple *clipeus* – *lancea*, caractéristique d'un système phalangite); la rencontre d'un nouvel adversaire qui pousse les Romains à modifier leur dispositif de combat (Étrusques, Gaulois, Samnites ou Carthaginois); la figure tutélaire d'un grand réformateur (Camille, Appius Claudius Caecus, voire Scipion l'Africain); enfin, l'évolution intérieure de la cité, notamment la modification de son organisation sociale et politique avec le système des classes et des tribus. Ce sont donc ces deux questions – une causalité multiple et des étapes non moins nombreuses – qu'il importe d'examiner.

Les facteurs déterminant l'évolution d'un système tactique

S'agissant des facteurs qui déterminent l'établissement d'un nouveau système tactique, il est sans doute simplificateur de s'en tenir à une cause unique. Toutefois, accepter qu'un jeu complexe de facteurs a pu être à l'origine de l'adoption d'une nouvelle organisation tactique ne doit pas pour autant conduire à mettre sur le même plan des causes de nature différente, lesquelles n'ont pas la même importance dans l'évolution d'un système militaire. Ainsi, des quatre causalités mises en avant par les sources antiques ou certains chercheurs modernes, celle qui revient à attribuer à un personnage unique la responsabilité de la réforme semble la moins assurée, particulièrement dans le cas d'une figure aussi légendaire que Camille. Dans l'état de la documentation, il est donc vain de vouloir statuer sur le rôle d'une telle individualité¹⁰. Les facteurs d'évolution interne à la cité ont pu tenir une place. La qualification censitaire – et donc l'organisation du

⁹ H. Delbrück, *op. cit.*, 290.

¹⁰ Voir les remarques de M. Coudry et T. Späth (*L'Invention des grands hommes de la Rome antique* = *Die Konstruktion der grossen Männer Altoms*, Paris, 2001, 10 et 49) qui parlent de «consistance historique mince pour Camille» lequel est une sorte de «figure éclatée» qui, «sur le plan de l'historicité, accumule les invraisemblances».

corps civique – connaît d'importantes mutations au IVe siècle qui se traduisent par une augmentation considérable des effectifs. Cet accroissement n'est pas seulement lié à une réforme du recrutement mais aussi à une réforme organique de l'armée, laquelle atteint alors le nombre canonique de quatre légions consulaires annuelles¹¹. Toutefois, comme le remarque Luigi Loreto, la réforme organique de l'armée et la réforme proprement tactique constituent deux phénomènes distincts, lesquels ne sont pas forcément concomitants¹². D'ailleurs, avec la modification du cadre de recrutement qui intervient à la fin du IVe siècle, l'unité tactique de base deviendrait le manipule et non la centurie, tandis que le cadre du recrutement n'est plus la centurie mais la tribu. Dispositif tactique et système de recrutement ne coïncident plus. Ces déterminations internes à la cité ont donc pu jouer un rôle mais seulement en établissant un cadre qui a rendu possible certaines transformations tactiques. Ces dernières obéissent à d'autres logiques qui tiennent avant tout aux réalités du champ de bataille. C'est la confrontation avec un adversaire en passe de vaincre, lorsque la vie des individus ou de la cité est en jeu, qui exige d'adapter sa méthode de combat lorsque celle-ci ne permet plus de vaincre. Deux dimensions apparaissent donc essentielles: d'un côté l'évolution de l'armement et son utilisation; de l'autre les différents adversaires rencontrés lesquels, par leur méthode de combat, contraignent les Romains à adapter les leurs afin de l'emporter. C'est donc en concentrant l'attention sur ces deux facteurs qu'on doit examiner les traces permettant de percevoir une évolution tactique. Mais l'entreprise soulève de nombreux problèmes.

Il s'agit d'abord de clarifier les liens qu'on peut établir entre armement et tactique. Les armes conditionnent en grande partie la méthode de combat aussi bien à l'échelle individuelle, c'est-à-dire technique, qu'à l'échelle collective, c'est-à-dire tactique. Cette dernière ne s'occupe toutefois pas des armes *stricto sensu* mais de leur emploi dans une action de combat concertée; c'est pourquoi elle implique également la disposition des unités sur le champ de bataille ainsi que leurs manœuvres. Aussi convient-il de ne point lier trop étroitement armement et tactique même s'ils sont tributaires l'un de l'autre. Un même armement peut entraîner des tactiques différentes. Ainsi le

¹¹ Tite-Live, X, 30, 3.

¹² L. Loreto, *La riforma romana della leva a partire dal 318 a. C.*, *BIDR*, 3e série, 31-32, 1989-1990, 617-624.

pilum, dont la présence sur le sol italique remonte au moins au IVe siècle et qui est assez proche la *falarica* ibérique, ne devient une arme offensive employée de manière massive et systématique par les Romains qu'aux IIIe-IIe siècles. A l'inverse, une même tactique peut être appliquée avec différents types d'armes: la formation en coin, *cuneus* ou **embolion**, est employée aussi bien dans les affrontements terrestres que dans les batailles navales. Par ailleurs, l'archéologie ne fournit pas toujours les renseignements qu'on aimerait obtenir sur l'usage des armes. Les contextes dans lesquels la majorité des armes antiques sont retrouvées ne permet pas toujours de déterminer avec certitude leur fonction compte tenu du fait qu'il peut s'agir d'un instrument d'apparat et que sa présence dans une sépulture peut être destinée à signifier le statut social du défunt plutôt que renvoyer à une pratique de combat. L'identification des armes pose par ailleurs des difficultés dans la mesure elles ne constituent pas toujours des marqueurs ethniques fiables étant donné les phénomènes d'échanges constants que suscite la conflictualité entre les communautés¹³. Il n'est en outre pas toujours aisé de remonter, à partir d'un artefact datant de plusieurs milliers d'années dont l'état de conservation est toujours imparfait, à sa technique d'emploi au combat, en dépit de la vogue récente du *re-enactement* et de l'archéologie expérimentale. Les représentations iconographiques sont à ce titre délicates à interpréter tant elles obéissent à des canons esthétiques ou à des registres d'expression dont la chronologie est loin de correspondre à l'évolution des pratiques du champ de bataille. Enfin, dans les armées romaines, au moins jusqu'à la fin du IIe siècle, les soldats s'équipaient eux-mêmes ce qui, malgré une certaine homogénéisation de la production de l'armement, devait conduire à des armées beaucoup plus bigarrées qu'on ne l'estime ordinairement. Au total, cette série de restrictions doit conduire non pas à nier les liens unissant armement et tactique – ils sont évidents et doivent être affirmés – mais à relativiser une association trop stricte, notamment sur un plan chronologique. D'autant que, et c'est là le point décisif, un type d'arme peut entraîner un mode de combat spécifique à l'échelle individuelle mais

¹³ Voir par exemple A.-M. Adam, *Évolution de l'armement et des techniques de combat aux IVe et IIIe siècles d'après les sources historiques et archéologiques*, in E. Caire & S. Pittia (éd.), *Guerre et diplomatie romaines (IVe-IIIe siècles)*. Pour un réexamen critique, Aix-en-Provence, 2006, 245-257.

ne conduit pas immédiatement ou exclusivement à une tactique, c'est-à-dire à une méthode de combat collectif. Pour ce faire, on doit préciser ce qu'on entend par cette notion et ce qu'elle désigne lorsque elles appliquée à légion manipulaire.

La signification de la tactique manipulaire

Si l'on veut aborder le problème des différentes étapes nécessaires à la mise en place de la tactique manipulaire, il faut répondre non seulement à la question *quand* – quand cette tactique de combat a-t-elle été établie ? – mais aussi à la question *quoi* – qu'entend-on par tactique manipulaire ? La tactique, issue de la notion grecque de **tacij**, désigne au départ la disposition des hommes sur le champ de bataille mais cette acception s'est depuis élargie. Si, d'un point de vue général, le concept désigne selon Clausewitz l'emploi des forces au combat (*Gefecht*), il renvoie aujourd'hui plus précisément à l'art de disposer, de manœuvrer et d'employer les troupes au combat, d'où les deux dimensions capitales que sont l'articulation des forces et leur combinaison¹⁴. Appliquée à la légion, la tactique manipulaire désigne donc la manière d'employer les manipules au combat c'est-à-dire la façon de les disposer sur le champ de bataille, de les faire manœuvrer et de les combiner durant l'affrontement. Trois aspects sont donc en question: celui de l'articulation de la légion en unités plus réduites, celui de la position de ces unités dans l'espace et enfin celui de leur fonctionnement durant le combat. Le point de départ de la mise en place d'un tel système de combat est constitué par le dispositif en phalange. Celle-ci était composée de plusieurs rangs continus et étroitement solidaires de fantassins armés de boucliers ronds et de lances. Ce dispositif est en vigueur dans les armées romaines au moins jusqu'au début du IVe siècle. C'est donc entre le début du IVe siècle et le milieu du IIe siècle que s'est opéré un double fractionnement du dispositif de combat: en profondeur, avec la division en trois lignes de bataille et, le long du front, avec la division de chaque ligne de bataille en manipules; ce fractionnement étant censé procurer à la disposition des soldats beaucoup plus de souplesse que le rigide système

¹⁴ C. von Clausewitz, *De la guerre*, Paris, 1955 pour l'édition française, 118; M. Yakovleff, *Tactique théorique*, Paris, 2009, 35 sq. et 189 sq.

de la phalange. Encore s'agit-il de déterminer le degré de souplesse que ce dispositif autorise et l'échelle de combat à laquelle il s'applique.

S'agissant du fractionnement en profondeur, on ignore quand la séparation en différentes lignes de bataille a été établie. Elle est sûrement antérieure à la légion manipulaire compte tenu du fait qu'il y eût très tôt des distinctions entre différentes catégories de soldats selon leur capacité à s'équiper avant que le critère de l'âge ne l'emporte¹⁵. Surtout, la division de l'armée en plusieurs lignes de bataille ne conduit pas forcément à leur autonomie tactique sur le champ de bataille, phénomène qui est seulement attesté à partir des opérations que Scipion l'Africain conduit en Espagne dans la seconde partie de la deuxième guerre punique. Auparavant, bien que séparés, ces trois corps de bataille paraissent étroitement dépendants au point qu'ils ne peuvent mener des attaques dans des directions différentes. On observe par ailleurs que ce fractionnement s'exerce à une échelle relativement importante du combat puisque chaque ligne de bataille regroupe plus d'un millier d'hommes¹⁶ ce qui, à l'échelle d'une bataille antique, peut être assimilée à des manœuvres de «grande tactique»¹⁷. Le fractionnement de long de la ligne de front en manipules conduit également à s'interroger sur la liberté d'action de chacune de ces unités. Les manipules regroupant une centaine d'hommes, à une échelle de combat donc inférieure à celle de la ligne de bataille, elles relèvent individuellement de la «petite tactique», sauf s'il s'agit de prendre en compte la

¹⁵ Avec les vélites et les cavaliers, le critère de la richesse et de l'armement demeure (cf. M. Humm, *op. cit.*, 296-297) sans parler de l'équipement des triaires qui, jusqu'à une date inconnue, se différencie des deux premières lignes. Sur le passage du critère de richesse à celui de l'âge, voir notamment J. Marquardt, *op. cit.*, 20; E. et F. Lammert, *op. cit.*, col. 484.

¹⁶ Chaque ligne de bataille regroupant dix manipules, cela aboutit au chiffre théorique de 1200 hommes pour les deux premières lignes et de 600 hommes pour la troisième ligne. Cf. E. Meyer (*op. cit.*, 199, n. 1 et 263).

¹⁷ C'est à partir du milieu du XVIIIe siècle qu'on commence à distinguer, notamment chez le baron de Guibert, la tactique élémentaire de la «grande tactique», laquelle désigne l'art du général, le mouvement des armées. Ce n'est qu'à l'extrême fin du XVIIIe siècle que l'on commencera de distinguer la tactique, qui concerne l'action au contact de l'ennemi, de la stratégie qui quant à elle désigne l'action hors de portée des armes ou de la vue de l'ennemi. Au XIXe siècle, cette notion de «grande tactique» en vient à désigner les actions qui préparent le combat, avant que n'apparaisse au XXe siècle la notion d'art opératif. On emploie ici l'expression dans le sens qui lui était conféré au XVIIIe siècle (nos remerciements vont à T. Widemann pour les précisions qu'il a bien voulu apporter sur ces questions de terminologie).

manœuvre conjointe de plusieurs manipules, de l'ordre d'une aile, comme les Anciens nous l'indiquent pour la bataille du Métaure ou pour celle des Thermopyles¹⁸. Ce qui est sûr, en tout cas, c'est que la question des intervalles est décisive, qu'il s'agisse d'intervalles individuels entre les hommes ou bien d'intervalles entre les unités. Or ces deux questions opposent depuis longtemps les chercheurs¹⁹. D'un côté, certains soutiennent qu'il n'est pas vraisemblable que des intervalles entre les manipules subsistent une fois les deux lignes de bataille adverses entrées en contact. Sans cela, il serait d'abord impossible d'opérer la relève des unités sous la pression de l'ennemi; la description que Tite-Live fait du mécanisme au début du livre VIII reflèterait plutôt un exercice de «place d'armes» que les réalités effectives du combat²⁰. Au demeurant, l'existence de cet échiquier de manipules est mise en doute, le terme de *quincunx* étant une invention moderne²¹. Surtout, la persistance d'intervalles durant le combat laisserait la possibilité aux adversaires des Romains de s'engouffrer dans ces espaces durant le combat; aussi devaient-ils être comblés juste

¹⁸ On peut rappeler que la tactique commence avec la section (*platoon* en anglais), à savoir la plus petite unité commandée par un officier; dans le cas romain il s'agit donc de la centurie ou du manipule.

¹⁹ – Rejettent la possibilité que les intervalles entre manipules persistent durant le combat: H. Delbrück, *op. cit.*, 273-293 et 406-410; W. Soltau, *Die Manipulartaktik*, *Hermes*, 20, 1885, 262; L. Keppie, *The Making of the Roman Army. From Republic to Empire*, Londres, 1998, 39; P. Connolly, *Greece and Rome at War*, Londres, 1981, 141; F. Quesada Sanz, *Not So Different: Individual Fighting Techniques and Small Unit Tactics of Roman and Iberian Armies within the Framework of Warfare in the Hellenistic Age*, *Pallas*, 70, 2006, 245-263. – Affirment que les intervalles sont maintenus durant au moins une partie de la lutte: H. Köchly et W. Rüstow (éd.), *Griechische Kriegsschriftsteller*, t. II/1, Leipzig, 1854, 48; J. Kromayer et G. Veith, *op. cit.*, 359-366 et *Id.*, *Antike Schlachtfelder*, t. I, Berlin, 1912, 323; G. de Sanctis, *op. cit.*, t. III/2, 148; F. E. Adcock, *The Roman Art of War under the Republic*, Cambridge (Mass.), 1940, 4; P. Fraccaro, *op. cit.*, 55-58; M. Marín y Peña, *op. cit.*, 288-297; E. L. Wheeler, *Legio as Phalanx*, *Chiron*, 9, 1979, 303-318, notamment 306 sq.; *Id.*, *Firepower: Missile Weapons and the "Face of Battle"*, *Electrum*, 5, 2001, 169-184; P. Sabin, *The Face of Roman Battle*, *JRS*, 100, 2000, 1-17, en particulier 16. – Quant à E. et F. Lammert (*op. cit.*, col. 484), ils présentent les deux théories en refusant de prendre position.

²⁰ Tite-Live VIII, 1-12. Pour E. Meyer (*op. cit.*, 264), ainsi que J. Kromayer et G. Veith (*Heerwesen*, 366), le récit de cette bataille est dans l'ensemble plausible; *contra*: H. Delbrück, *op. cit.*, p. 293 et G. de Sanctis, *op. cit.*, t. III/2, 149.

²¹ De Juste Lipse précisément, dans le *De militia romana*, Anvers, 1596, 153 (cité dans P. Fraccaro, *op. cit.*, 50, n. 45).

avant le contact. Ceux qui s'opposent à cette interprétation rétorquent que le comblement des intervalles conduit à une ligne de bataille continue qui dès lors ne se distingue plus de la phalange. D'autant que, dans le cas d'un affrontement entre dispositif manipulateur et dispositif en phalange, les membres de cette dernière ne peuvent pénétrer dans les intervalles laissés entre les manipules sans risquer de briser leur ordonnancement qui tire justement sa force de cette structure rigide et impénétrable. Dans le cas d'un adversaire combattant en ordre plus ouvert, la pénétration dans les intervalles serait vouée à l'échec puisque les soldats faisant irruption dans ces espaces devraient alors combattre sur deux côtés. Enfin, ces intervalles pouvaient être de taille variable et, s'ils étaient équivalents au front d'un manipule dans l'ordre de bataille précédant le combat, ils devaient ensuite être réduits durant la mêlée. La question de l'intervalle, cette fois individuel entre les soldats, est donc décisive.

Les estimations sur l'espace individuel qu'occupe chaque soldat reposent principalement sur les informations fournies par Polybe dans sa comparaison entre la phalange hellénistique et la légion manipulaire²². Mais les chiffres donnés sont en partie contradictoires et la manière dont on les corrige varie²³. Delbrück, au nom de la *Sachkritik* dont il s'est fait le héraut²⁴, retient le chiffre minimal de trois pieds soit un espace de 89 cm de côté, ce qui représente un peu moins d'un mètre carré. Kromayer souligne en revanche que Polybe attribue au soldat romain *au moins* (**elaxiston**) trois pieds, surface qui doit donc être comprise non pas comme un maximum, mais comme un minimum. C'est la distance de six pieds qui ainsi constituerait, en largeur comme en profondeur, l'espace nécessaire au soldat romain pour combattre, soit un espace d'à peu près 1,80 m de côté, ce qui repré-

²² Polybe, XVIII, 29, 2 et 30, 6-9.

²³ F. Lammert, *RE*, Suppl. IV (1924), s. v. *Kriegskunst (röm.)*, col. 1084-1085; E. Meyer, *op. cit.*, 204-205; P. Fraccaro, *op. cit.*, 51-52; Walbank, *Comm. II*, 588-589.

²⁴ H. Delbrück, *op. cit.*, 403, et E. Meyer, *op. cit.*, 203-204. La distance entre hoplites puis soldats phalangites macédoniens n'est d'ailleurs pas l'objet d'un consensus chez les spécialistes du monde grec: voir notamment W. K. Pritchett (*The Greek State at War*, I, Berkeley, 1971, 144-154) qui confronte les données polybiennes à celles, divergentes, fournies par Asclépiodote (*Tact.*, IV, 3), lequel indique trois espacements différents (une coudée, soit 50 cm, deux coudées, soit 1 m, et quatre coudées, soit 1,80 m, selon la formation adoptée: **puknwsij** ou **sunaspismoj**).

sente un peu moins de quatre mètres carrés²⁵. Si cette distance paraît plus plausible compte tenu de l'espace que nécessite le maniement de l'épée ou le lancement du *pilum*, il convient de garder à l'esprit qu'il ne doit s'agir de toute façon que d'une moyenne²⁶: on voit mal en effet comment plusieurs milliers de soldats parviendraient à maintenir entre eux une distance uniforme aussi précise dans le chaos de la mêlée alors qu'ils ne sont pas, comme les soldats de la phalange, rangés au coude à coude, disposition qui permet de maintenir des écarts à peu près identiques. Aussi ces indications doivent-elles être prises comme un ordre de grandeur, d'autant qu'elles sont délivrées par Polybe, un historien féru de science tactique hellénistique dont les manuels qui nous sont parvenus montrent l'obsession de «mathématiser» l'ordonnancement des soldats au détriment, sans doute, de la réalité effective des combats.

Au total, ce qu'il importe de souligner dans ces questions, ce sont deux dimensions qui ont trait à la chronologie et à l'échelle du combat où l'on se place. La question de la date de la mise en place du système est en effet essentielle. Il est peu probable que les Romains, qui se battaient auparavant en phalange, se soient brusquement mis à combattre avec un front discontinu composé de manipules. Le procédé a donc dû être graduel et l'on peut, à l'instar de Delbrück, suivi sur ce point par Kromayer, imaginer une étape intermédiaire – qu'il nomme «phalange manipulaire» – qui voit les Romains combattre au *pilum* et à l'épée sans pour autant que leur front de bataille ait été discontinu²⁷; seul l'espacement individuel entre les soldats a dû s'ac-

²⁵ J. Kromayer et G. Veith, *op. cit.*, 406 sq. Asclépiodote (*Tact.*, I, 3) qui, on l'a vu, fournit plusieurs espacements possibles, indique cependant que c'est l'espacement le plus large, soit quatre coudées, c'est-à-dire six pieds, qui est le «plus naturel» (**kata fusin**).

²⁶ C'est ce qui pousse P. Sabin à affirmer qu'il faut considérer l'espace de trois pieds séparant chaque soldat comme une moyenne, cet espace étant inférieur pour la phalange macédonienne et supérieur pour la légion manipulaire (*Land Battle [Hellenistic World and Roman Republic]*, in P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby (éd.), *Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, 1, Cambridge, 2007, 426).

²⁷ H. Delbrück, *op. cit.*, 272 sq.; J. Kromayer et G. Veith, *op. cit.*, 265. Kromayer et Veith qui, on le verra, rejettent la datation basse proposée par Delbrück de même qu'ils réfutent son idée de disparition des intervalles durant le combat, considèrent en revanche que le stade appelé «phalange manipulaire», avec des intervalles très réduits entre les manipules, ce qui rend la ligne de bataille proche de la phalange, doit être considéré avec intérêt. A. J. Toynbee (*op. cit.*, 516-518) présente des vues finalement assez proches. Il affirme lui aussi que la transformation de la phalange en lé-

croître à cette occasion. Or, comme l'apparition du manipule en tant que division de la légion semble pourvoir être datée de la fin du IVe siècle, il apparaît que ces unités ont dû exister avant que ne se mettent en place la tactique consistant à leur conférer une certaine autonomie tactique sur le champ de bataille et donc, pour cela, à les séparer par des intervalles. On s'aperçoit ainsi qu'il existe vraisemblablement un décalage dans le temps entre les trois phénomènes distincts que sont l'adoption d'un certain type d'armement – lequel induit une manière de combattre à l'échelle individuelle –, la division de la légion en un certain nombre d'unités et enfin le fonctionnement de ces deux composantes en une méthode de combat collectif qui induit une autonomie tactique de groupements de soldats, de l'ordre de la centaine d'hommes, pour le manipule, ou du millier d'hommes, pour la ligne de bataille²⁸. Pour tenter de préciser les étapes de cette mise en place progressive, il faut donc se tourner vers les récits de bataille qui nous décrivent le fonctionnement de ce système de combat.

Les jalons de la mise en place de la tactique manipulaire

Plusieurs traces, offrant un aperçu ponctuel sur une évolution par ailleurs continue, renseignent sur la mise en place de la tactique

gion manipulaire telle que Polybe la décrit – changement qu'il qualifie de révolutionnaire – n'a pu se dérouler en une seule fois. L'organisation des *uelites* en formation distincte, telle que Tite-Live la décrit jusqu'en 211, date que Toynbee accepte, constitue selon lui la dernière étape pré-polybienne de ce «processus révolutionnaire». L'exkursus du livre VIII de Tite-Live fournirait par ailleurs un aperçu sur une étape intermédiaire, étape où la phalange de première ligne s'est transformée en ordre ouvert tandis que la phalange traditionnelle a vu son rôle réduit à une réserve placée en dernière ligne. Ce stade intermédiaire est donc constitué des rudiments de la légion manipulaire coexistant avec des survivances de la légion phalangite.

²⁸ Distinction opérée d'ailleurs par Tite-Live dans son fameux ex-cursus du livre VIII puisqu'il écrit bien que les Romains *commencèrent* à être rangés en manipules *après* avoir été équipés du *scutum*, ce qui peut indiquer qu'il y a un décalage chronologique entre l'adoption d'un nouvel équipement et la mise en place d'un nouveau dispositif tactique (Tite-Live, VIII, 8, 3-4: *Clipeis antea Romani usi sunt, dein, postquam stipendiarii facti sunt, scuta pro clipeis fecere; et quod antea phalanges similes Macedonicis, hoc postea manipulatim structa acies coepit esse; postremo in plures ordines instruebantur*). Sur les émendations apportées au passage (notamment *postremo* astucieusement corrigé en *postremi*, ce qui ne résoud pas tous les problèmes) et les sens qu'on peut conférer à *ordo*, voir en dernier lieu Oakley, *Comm. II*, 459.

manipulaire: la guerre de Pyrrhus, les combats menés contre les Gaulois dans les années 220 et la deuxième guerre punique avec la bataille de Cannes comme pivot.

La guerre de Pyrrhus

Le premier dossier a été mis en avant par Elizabeth Rawson et l'on peut reprendre certaines de ses conclusions même si toutes ne sont pas assurées²⁹. Cherchant à réévaluer la valeur historique de Denys d'Halicarnasse – qui serait tributaire ici de sources contemporaines aux événements dont il parle –, elle exhause une remarque de l'historien grec à propos de la bataille de Bénévent pour affirmer qu'à cette époque les *principes* combattent au corps à corps avec une lance lourde³⁰. Or, comme elle estime que les *hastati* étaient au même moment déjà armés de l'épée – se fondant sur un passage de Plutarque qui lui aussi s'inspirerait des mêmes sources³¹ –, il s'en suivrait que

²⁹ E. Rawson, *op. cit.*, 48 sq.

³⁰ Denys d'Halicarnasse, *AR*, XX, 11, 2 (Kiessling/Jacoby = XX, Pittia = G) «Ceux qui affrontent la cavalerie en combat rapproché, avec des lances que l'on manie à deux mains en les tenant par le milieu, et qui, souvent, redressent la situation dans les combats, sont appelés *Principes* par les Romains» (**Touj toij ippikoij dorasin ek dialabhj amfoteraij taij xersi kratoumenoi maxomenouj sustadhn kai ta polla katorqountaj en taij maxaij Prigkipaj Rwmaioi kalousin**); trad. S. Pittia et al. (Denys d'Halicarnasse, *Rome et la conquête de l'Italie aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.*, Paris, 2002). E. Rawson, *op. cit.*, 48-50, suppose que le passage, qui se réfère à la bataille de Bénévent en 275, possède une valeur historique. P. Lévêque (*Pyrrhos*, Paris, 1957, 521 sq.) attribue à Denys une source grecque de valeur, Hiéronymos de Cardia, pour de nombreux passages. Le fragment pose néanmoins deux problèmes. Le premier tient au fait que peut-être il se réfère à une époque où les *principes* étaient placées en première ligne (S. Pittia et al., *op. cit.*, 435-437, n. 86). La seconde difficulté résulte du fait qu'on voit mal pourquoi ce serait des fantassins de la première ou de la deuxième ligne romaine qui devraient affronter les cavaliers de Pyrrhus, et non la cavalerie romaine. Au total, le fragment, quoi qu'intrigant, est néanmoins frappé d'un grand nombre d'incertitudes.

³¹ Plutarque, *Pyrrh.*, 21, 10: «pressés d'enfoncer les hoplites avant l'arrivée des éléphants, ils engagèrent de terribles mêlées avec leurs épées contre les sarisses sans se ménager, ne visant qu'à blesser et à abattre, et ne tenant pas compte des coups auxquels ils s'exposaient» (**kai speudontej wsasqai touj oplitaj prin epibhnai ta qhria, deinouj peri taj sarisaj tw n cifwn agwnaj eixon, afeidountej eautwn kai to trwsai kai katabalein orwntej, to de paqein eij ouden tiqemenoi**); trad. R. Flacelière et E. Chambry (*Plutarque. Vies*, t. VI, Paris, CUF, 1971). Comme pour le passage précédent, mais celui-ci est relatif à la bataille d'Asculum, P. Lévêque

ces récits de la guerre de Pyrrhus offriraient la trace d'une étape intermédiaire de la mise en place du système manipulaire avec une première ligne déjà équipée du *pilum*, du *scutum* et du *gladius* – et donc combattant en formation plus ouverte que dans une phalange – tandis que la deuxième et *a fortiori* la troisième ligne combattraient toujours en ordre phalangite. S'agissant de l'évolution ultérieure, les indices sont plus ténus, mais l'historienne britannique voit dans une remarque de Polybe relative à la bataille de Panormus, ou dans le dessin de quelques monnaies de la même époque, la trace possible d'une adoption de l'équipement – et donc de la formation manipulaire – de la deuxième ligne romaine aux alentours de la première guerre punique³². Quant à la troisième ligne, elle considère que l'affirmation de Polybe, au livre VI, selon laquelle les *triarii* combattent à la lance, peut effectivement être encore d'actualité dans les années 160. Ce serait plus tardivement – à une date inconnue, dans le courant du IIe siècle – que les triaires auraient adopté à leur tour l'équipement manipulaire des deux premières lignes³³.

On peut retenir deux enseignements de son analyse. L'historienne britannique identifie complètement l'adoption d'un nouvel équipement à la mise en place d'une nouvelle tactique, associant ici la lance lourde à une formation serrée de type phalangite et le *pilum* – plus que le *gladius* – ainsi que le *scutum* à une formation plus ouverte nécessaire pour pouvoir utiliser les armes de jet. Cette identification est convaincante du point de vue l'espace individuel accordé aux soldats mais doit être relativisé s'agissant du fractionnement en manipules, lequel s'exerce à une autre échelle du combat. Les Romains ont en effet très bien pu adopter un équipement nécessitant plus d'espace pour combattre individuellement sans pour autant que les unités soient espacées par des intervalles les dotant d'une certaine autonomie tactique. En second lieu, Elizabeth Rawson insiste sur le caractère extrêmement progressif de l'établissement du système manipulaire, lequel serait peu à peu mis en place entre le début du IIIe siècle – elle ne dit pas quand la première ligne aurait adopté le *pilum*, le *scutum* et le *gladius*, mais le fait est qu'ils seraient employés par les *principes* au

attribue au moraliste grec deux sources dont l'une, de valeur, serait Hiéronymos de Cardia (*op. cit.*, 279 et 386-387).

³² Polybe, I, 40, 12; E. Rawson, *op. cit.*, 50-51.

³³ Polybe, VI, 23; E. Rawson, *op. cit.*, 35; Walbank, *Comm. I, ad loc.*

moment de la guerre de Pyrrhus – et le milieu du IIe siècle, date approximative de l'abandon de l'équipement phalangite par les *triarii*. Si cette idée d'un temps long pour une telle évolution tactique est en effet à retenir, il faut bien avouer que, dans le détail de la chronologie ou l'analyse des fragments, les indices sont ténus.

Les guerres contre les Gaulois à la fin des années 220

Le deuxième jalon témoignant d'une évolution des méthodes de combat romaines au IIIe siècle se situerait au moment des guerres gauloises de la fin des années 220. Polybe fait en effet allusion au système tactique utilisé par les Romains à l'occasion de la bataille conduite par Flaminius contre les Insubres, près de Milan, en 223 ou peut-être 222³⁴. L'historien grec rapporte à cette occasion que les tribuns militaires auraient équipé la première ligne romaine de lances prises aux triaires afin de briser au premier choc l'efficacité des épées gauloises. Ce n'est que dans un second temps que les premiers rangs auraient employé l'épée, dans un ordre de surcroît plus serré qu'à l'ordinaire car le consul, adossant son armée à une rivière, aurait privé les manipules de l'espace habituel nécessaire à leur repli³⁵. Ce passage pose cependant des problèmes d'interprétation. Il attesterait que, juste avant la deuxième guerre punique, les deux premières lignes romaines ont adopté l'épée. À ce titre, il fournirait un *terminus ante quem* à l'adoption par la deuxième ligne de la tactique manipulaire – si l'on associe l'adoption de cet équipement à la mise en place de cette tactique, lien qui n'est pas établi –, tandis que la bataille de Bénévent fournirait un *terminus post quem*; cette modification de l'équipement de la deuxième ligne de bataille romaine devrait donc être située entre 275 et 222. On peut néanmoins voir aussi dans cette réutilisation de lances d'arrêt par la première ligne la trace d'un usage encore récent; trace qui, mise en rapport avec la formation en phalange adoptée six ans plus tard à la bataille de Cannes, ainsi que l'affirmation polybienne selon laquelle les triaires sont encore adeptes de cette même tactique dans les années 160, témoignerait d'une permanence fort

³⁴ Voir A. Piganiol (*La Conquête romaine*, Paris, 1974, 230) pour qui la campagne, conduite par les consuls de 223, Furius et Flaminius, aurait pu s'étendre sur l'année suivante et la bataille en question se dérouler au printemps 222.

³⁵ Polybe, II, 33, 1-8.

tardive de pratiques phalangites³⁶. Mais le témoignage de l'historien grec doit être reçu avec précaution. Son récit relève d'abord d'une toponymie de la description des manières de combattre gauloises. Il recycle des archétypes sur ce peuple qui aurait été fougueux mais sans endurance au combat; on peut douter de l'exactitude de tels stéréotypes nationaux. Par ailleurs, en louant une hypothétique **xiliarxwn pronoia** qui aurait compensé les dispositions désastreuses prises par Flaminius, Polybe reprend une tradition hostile au consul qui paraît bien suspecte, ce dernier ayant tout de même remporté une large victoire³⁷. Polybe décrit enfin des événements dont non seulement il n'est pas le contemporain mais qui sont antérieurs à la seconde guerre punique, ce qui limite d'autant la possibilité qu'il ait pu s'entretenir avec des témoins encore vivants de l'événement. On s'aperçoit que l'information polybienne peut être mise en doute sous plusieurs aspects et qu'il est donc périlleux de l'utiliser comme seul indice d'une évolution pour établir une datation de la mise en place du système manipulateur. Reste un troisième dossier – la deuxième guerre punique – qui lui aussi est entaché de nombreuses incertitudes.

La deuxième guerre punique et la bataille de Cannes

Tout le monde s'accorde sur le fait qu'à l'occasion de la bataille de Cannes les Romains auraient adopté un dispositif de combat proche de la phalange. Les explications avancées pour expliquer une telle disposition tiennent à l'importance des effectifs engagés par l'*Vrbs*: autour de 70 000 hommes, ce qui représente près du double des forces carthagoises qui leur sont opposées. L'ordre resserré choisi par les

³⁶ Voir à ce sujet les remarques de E. L. Wheeler, *The Legion as Phalanx*, *Chiron*, 9, 1979, 303-318, notamment 306 même si l'on ne retient pas l'explication traditionnelle qu'il reprend pour expliquer l'adoption de la phalange lors de la bataille de Cannes.

³⁷ Cf. E. Rawson, *op. cit.*, 35 sq. et Walbank, *Comm. I*, *ad loc.* Pour M. Gelzer (*Römische Politik bei Fabius Pictor*, *Hermes*, 68, 1933, 129-166, notamment 152-153) la source de ce passage est Fabius Pictor et la bataille est racontée à la lumière de Trasimène. M. Caltabiano (*Motivi polemici nella tradizione storiografica relativa a C. Flaminius*, in M. Sordi (éd.), *Storiografia e propaganda*, Milan, Vita e pensiero, coll. «CISA» 3, 1975, 65-81) distingue quant à elle deux composantes dans la tradition anti-flaminienne. La première, grecque, insiste sur la démagogie et les fautes militaires du consul tandis que la seconde, romaine, souligne les fautes religieuses de Flaminius mais sa bravoure au combat.

Romains en 216, qui se traduisait par une profondeur bien supérieure à celle adoptée d'ordinaire, tirerait donc son origine des conditions particulières de l'affrontement. Ce sont ces mêmes chercheurs qui considèrent que le système manipulaire était pourtant déjà en vigueur bien avant cette bataille, durant l'essentiel du IIIe siècle voire une partie du siècle précédent, comme les indices qu'on a examinés peuvent éventuellement le laisser supposer. L'ordre de bataille romain adopté à Cannes aurait ainsi été une exception, une parenthèse dans l'évolution militaire, en une sorte de «retour en arrière» aussi bref que désastreux³⁸. Il constituerait un *hapax* dans une évolution par ailleurs continue, laquelle, depuis le IVe siècle, conduisait les Romains à préférer l'ordre ouvert du système manipulaire. Cette explication, la plus communément admise, ne laisse cependant pas de poser des problèmes. C'est pourquoi il convient de réexaminer les données sur lesquelles elle se fonde pour résoudre cette curieuse aporie dans l'évolution tactique des Romains.

La disposition en phalange est déduite d'une phrase de Polybe qui rapporte l'ordre de bataille romain à Cannes: «[Varron] déploya les fantassins en serrant les unités plus que d'ordinaire et en donnant aux manipules beaucoup plus de profondeur que de front» (*pukno-*

³⁸ Pour J. Kromayer et G. Veith (*op. cit.*, 293), si l'on veut comprendre le développement tactique opéré par Scipion l'Africain, on ne doit pas prendre comme référence la tactique adoptée à Cannes qui est une exception, «un retour» ou «une rechute» vers un système dépassé appartenant au passé, mais se référer à la tactique de l'époque précédente («vorcannenische»), c'est-à-dire typiquement romaine, qui fut mise en œuvre contre Pyrrhus et les Gaulois. Pour ces auteurs, la bataille de Cannes constitue donc, du point de vue de la tactique romaine, comme une parenthèse. Cette théorie est suivie par l'essentiel de l'historiographie postérieure. A. J. Toynbee (*op. cit.*, t. I, 518, n. 2) considère l'ordre de bataille romain adopté à Cannes comme un retour («reversion») à la formation phalangite par rapport à la formation plus ouverte qui était devenue l'habitude à cette date. «Il est évident que cette formation "regressive" et, comme cela a été prouvé, désastreuse, a dû être plus simple à établir que la formation normale qu'était la formation *semi-phalangite* [c'est nous qui soulignons] décrite par Tite-Live VIII, 8 et que, si c'était déjà la formation en ordre complètement ouvert décrite par Polybe, VI, 19-42». Même interprétation chez F. Cornelius, *Cannae. Das militärische und das literarische Problem*, Leipzig, 1932, 24-36 («Phalanx und Manipulheer»); J. F. Lazenby, *Hannibal's War. A Military History of the Second Punic War*, Warminster, 1978, 80; G. Brizzi, *Annibale. Strategia e immagine*, Pérouse, 1984, 43; G. Daly, *Cannae. The experience of battle in the Second Punic War*, Londres, 2002, 161; A. K. Goldsworthy, *Cannae. Hannibal's Greatest Victory*, Londres, 2001, 43.

teraj h prosqen taj shmeiaj kaqistanwn kai poiwn pol l aplasion to baqoj en taij speiraij tou metwpou)³⁹. Le général romain aurait ainsi réduit à la fois les intervalles inter-manipulaires – ce qui conduit à une phalange puisque les unités sont «collées» l'une à l'autre, sans intervalle – et le front des manipules⁴⁰. Deux séries d'arguments incitent à considérer cette assertion avec précaution. La première tient là encore à la fiabilité du témoignage polybien qui doit être soumis à la critique historique. L'historien grec fait en effet reposer la responsabilité de cette disposition – comme celle de l'engagement de la bataille et de la défaite – sur la personne de Varron dont il critique par ailleurs la conduite⁴¹. Or cette version a depuis longtemps été mise en doute. Si l'appartenance de Varron à telle ou telle faction du sénat est hypothétique, l'opposition avec son collègue a en revanche de bonnes chances d'avoir été inventée par l'historiographie puisque la décision de livrer une bataille décisive avait été prise bien avant l'affrontement, par le sénat et non par ce seul général⁴²; Paul Émile est en

³⁹ Polybe, III, 113, 3; trad. J. de Foucault, Paris, *C.U.F.*, 1971.

⁴⁰ Selon J. Kromayer (*Antike Schlachtfelder*, t. III/1, 356), la profondeur ainsi obtenue aurait été de 82 hommes, comprenant les trois lignes de bataille auxquels s'ajoutent les fantassins légers, mais le savant allemand considère que le front, selon lui habituel, de chaque manipule est de 12 hommes et qu'il était ici réduit à 6 alors qu'on doit plutôt compter 20 hommes pour le front ordinaire d'un manipule; le fait de compter les *uelites* dans les rangs est par ailleurs soumis à caution. D'après G. de Sanctis (*op. cit.*, t. III/2, 157 sq.), la profondeur probable serait de 30 hommes avec des manipules présentant un front de 20 soldats mais le savant italien compte 4 légions seulement dans l'armée romaine présente à Cannes alors que la plupart des chercheurs s'accordent sur le chiffre de huit. Selon Walbank (*Comm. I*, 444), les incertitudes sont trop nombreuses: seul le terme **pol l aplasion** implique que la profondeur est supérieure à la largeur, ce qui autorise 50 hommes pour la profondeur totale des 3 lignes (20 + 20 + 10 ?), chiffre qui a généralement été retenu par l'historiographie postérieure, notamment par J. F. Lazenby (*loc. cit.*) et G. Brizzi (*loc. cit.*) qui aboutissent dès lors à une longueur totale pour le front romain voisinant 1,5 km (1,05 km pour A. K. Goldsworthy, *op. cit.*, 99).

⁴¹ Polybe, III, 110, 3-4; 112, 4 (critiques avant la bataille de son inexpérience et de sa volonté d'engager le combat malgré un terrain défavorable); 116, 13 (mention de sa fuite et évaluation critique de son comportement et de son commandement).

⁴² Tout un courant historiographique, adepte d'une lecture prosopographique de la vie politique romaine, s'est attaché à montrer le poids des factions dans l'attribution des commandements à cette époque. S'agissant des élections consulaires pour 216, on peut retenir: M. L. Patterson, *Rome's Choice of Magistrates during the Hannibalic War*, *TAPhA*, 73, 1942, 319-340; H. H. Scullard, *Roman Politics, 220-150 BC*, Oxford, 1973 (1951¹), 39-74 et 274-275; T. A. Dorey, *Livy and the*

autre placé au début des combats à l'aile droite, position de prestige marquant sa prééminence de patricien qui ne plaide pas pour une mise à l'écart du processus de décision⁴³. Même en choisissant de retenir l'argument de la supposée incompétence de Varron, toute la fine fleur de l'aristocratie romaine était présente ce jour-là; on voit mal, en dépit des prérogatives de l'*imperium*, comment tous ces anciens consulaires auraient accepté de se placer dans un dispositif jugé aussi désastreux et choisi par un *homo nouus* juste avant un affrontement considéré par tous comme décisif. Enfin, la carrière ultérieure de Varron montre qu'on a continué à lui attribuer crédit puisque le sénat l'a non seulement remercié lors de son retour à Rome mais lui a par la suite confié des postes de responsabilité durant la suite de la guerre ce qui va à l'encontre d'une supposée incompétence dans ce domaine⁴⁴. La critique moderne a d'ailleurs tenté de reconstituer le cheminement de cette falsification et Giuseppe Zecchini, notamment, a distingué au moins trois traditions relatives au personnage dont l'une est positive même si elle est plus tardive⁴⁵. Le tableau des prétendus manquements du consul romain suit enfin un schéma stéréotypé appliqué à tous les autres généraux vaincus du début de la guerre qui consiste à taxer l'un des deux commandants d'incompétence militaire – **akrisia** ou **apeiria**⁴⁶ – auxquelles sont associées des tares politiques

Popular Leaders, Orpheus, 2, 1955, 55-60; F. Cassola, *I gruppi politici romani nel III secolo a. C.*, Trieste, 1962, 363-368; J. E. A. Crake, *Roman Politics from 215 to 209 BC*, *Phoenix*, 17 (2), 1963, 123-130; G. V. Sumner, *Elections at Rome in 217 BC*, *Phoenix*, 29 (3), 1975, 250-259; E. S. Gruen, *The Consular Elections for 216 BC and the Veracity of Livy*, *California Studies in Classical Antiquity*, 11, 1979, 61-74; R. Develin, *The Practice of Politics at Rome, 366-167 BC*, Bruxelles, 1985, 153-157 et 224-231; P. Erdkamp, *Polybius, Livy and the "Fabian Strategy"*, *AH*, 23, 1992, 127-147.

⁴³ M. Samuels, *op. cit.*, 23 sq.

⁴⁴ Sur la carrière de C. Terentius Varro après Cannes, voir T. R. S. Broughton, *MRR*, vol. 1, 256-325 (de 215 à 200 av. J.-C.). Sur les sources relatives à Varron, voir la notice de F. Münzer, *RE*, V A, 1 (1934), s. v. *Terentius*, n° 83, *C. Terentius Varro*, col. 680-690.

⁴⁵ G. Zecchini, *La figura di C. Terenzio Varrone nella tradizione storiografica*, in M. Sordi (éd.), *I canali della propaganda nel mondo antico*, Milan, 1976, 118-130.

⁴⁶ Polybe, III, 84, 4; III, 107, 8; Plutarque, *Fab.*, 14, 2; Appien, *Ann.*, (X) 39; (IX) 38; (XIII) 55. Voir aussi Diodore, XXVI, fr. 6 (P. Goukowsky (éd.), Paris, 2006), qui parle de **apeiria** à propos de Minucius.

– **docokopia**, **kenodocia**, **dhmagwgia**, **oxlokopia**⁴⁷ – qu'il s'agisse de Sempronius à la Trébie, de Flaminius à Trasimène ou bien de Minucius à Gereonium⁴⁸. Mais les similitudes, en particulier avec Flaminius, ne s'arrêtent pas là et conduisent à émettre une seconde réserve à l'encontre du témoignage polybien.

On a vu en effet que sa dénonciation des mesures qu'auraient prises Flaminius lors de la bataille qui l'opposa aux Gaulois en 222 est sujette à caution: en devoir d'expliquer une victoire sous le commandement d'un personnage qu'il récuse, Polybe attribue aux tribuns militaires les mesures qui selon lui expliquent la victoire alors qu'il reproche au consul une disposition qui aurait à ses yeux pu être désastreuse. Or, assignant à Varron le même comportement de démagogie politique, il lui attribue une faute tactique similaire – ne pas laisser assez d'espace aux manipules –, ce qui laisse légitimement planer le doute sur la véracité d'une telle allégation. Tite-Live, qui re-laye lui aussi une version critique du commandement de Varron, ne dit d'ailleurs mot de cet aspect⁴⁹. Par ailleurs, bien que Polybe témoigne

⁴⁷ **Filodocia** dénoncée par Polybe (III, 70, 7) chez Sempronius lors de la bataille de la Trébie et chez Minucius lors des opérations devant Gereonium (III, 104, 1). **Kenodocia** chez les chefs incompetents dans la digression qui suit le portrait de Flaminius (III, 81, 9) ou encore chez Minucius (III, 105, 9). Il dénonce aussi en III, 80, 3 le fait que Flaminius soit «avide de popularité» (**oxlokopoj**) et «démagogue» (**dhmagwoj**).

⁴⁸ Sur ce schéma de description des généraux responsables de la défaite, plutôt étudié chez Tite-Live mais perceptible aussi chez Polybe, voir notamment H. Brückmann, *Die römischen Niederlagen in Geschichtswerk des T. Livius*, Diss., Bochum, 1936, 62-107 et 125; M. Rambaud, *Exemples de déformation historique chez Tite-Live: le Tessin, la Trébie, Trasimène*, in R. Chevallier (éd.), *Histoire et Historiographie: Clio*, Paris (Caesarodorum 15 bis), 1980, 109-126, notamment 115; W. Will, *Imperatores victi. Zum Bild besiegtter römischer Consuln bei Livius*, *Historia*, 33, 1983, 173-182, notamment 179.

⁴⁹ G. Zecchini, *loc. cit.*, distingue trois traditions relatives au personnage. La première, plus ancienne bien qu'on en perçoive un écho uniquement chez Valère Maxime, le taxe d'impiété et date sûrement de Fabius Maximus, *via* Fabius Pictor, mais fut abandonnée assez tôt au IIe siècle. Une variante de cette tradition est représentée par Tite-Live et Plutarque qui ont laissé tomber l'accusation d'impiété mais qui, inspirés en grande partie de Fabius Pictor, ont créé un Paul-Émile temporisateur, ajoutant à cette fiction le lien improbable entre ce dernier et Fabius Maximus. Cette divergence avec la tradition fabienne peut s'expliquer par une *mittel-* ou *zwischenquelle* que A. Klotz identifie à Valerius Antias et que H. Peter ou W. Soltau identifient à Coelius Antipater (A. Klotz, *Über die Quellen Plutarchs in der Biographien des Q. Fabius Maximus*, *RhM*, 84, 1935, 125-133; H. Peter, *Die Quellen Plu-*

d'un intérêt bien connu pour la tactique, il lui arrive à plusieurs reprises dans son œuvre de pêcher par anachronisme sur ce chapitre. C'est ainsi qu'au livre XII de son ouvrage, lorsqu'il entreprend de critiquer longuement la manière dont Callisthène décrit le dispositif adopté lors de la bataille d'Issos, il commet l'erreur de juger cette description de la phalange macédonienne en fonction des paramètres de son temps alors que ceux-ci diffèrent beaucoup de ceux qui avaient cours au temps d'Alexandre⁵⁰. De même, s'agissant du tableau de l'armée romaine qu'il brosse dans le livre VI, plusieurs aspects peuvent difficilement correspondre à l'époque où il écrit, s'agissant notam-

tarchs in den Biographien der Römer. Neu Untersucht, Halle, 1865, 51-57). La deuxième tradition date justement de cette époque et fait porter l'accent sur sa ténacité. Elle est sûrement le fait de l'entourage des Scipion, relayé par Polybe, car elle attribue au futur vainqueur de Zama le regroupement des rescapés après la bataille et exalte Paul-Émile. Or, l'alliance entre les *Aemilii Paulli* et les *Cornelii Scipiones* n'est intervenue qu'au IIe siècle, d'autant que cette tradition fait silence sur Fabius Maximus. Cette tradition, qu'on peut lire chez Polybe, aurait également, selon G. Zecchini, inspiré Appien, par une source intermédiaire, mais Klotz nie tout lien entre Polybe et Appien. Enfin, une troisième tradition, qu'on peut lire essentiellement chez Valère Maxime et Frontin, est d'orientation plus favorable à Varron, cherchant à souligner la *constantia* et la *modestia* du consul malheureux, en développant les motifs concernant sa conduite après la bataille. Le fait qu'elle prenne sans hésitation à sa charge l'accusation d'impiété et la responsabilité du consul dans la défaite pour mieux souligner la vertu de sa conduite après la bataille prouverait le caractère tardif de ce que Zecchini nomme une «réaction philovarronienne». W. Will (*art. cit.*, 182) estime aussi que les tentatives de réhabilitation du général relèvent d'un phénomène plus tardif, même si, à l'inverse de Zecchini, il identifie presque complètement Polybe à Fabius Pictor.

⁵⁰ La critique de Polybe porte sur les incohérences relatives à la topographie et aux effectifs, calculés en fonction de la longueur des rangs et des intervalles entre soldats; à l'issue de ses calculs, Polybe conclut à l'impossibilité matérielle des opérations rapportées par Callisthène (XII, 19, 7; 20, 2). Or cette critique n'est elle-même pas exempte de faiblesses. P. Pédech remarque dans son édition du livre XII (Paris, CUF, 1961, 114-115) que l'historien grec «se représente la phalange d'Alexandre et son emploi à la manière de son temps». K. Meister estime d'ailleurs que la description de Callisthène ne mérite pas la sévérité polybienne (*Historische Kritik bei Polybios*, Wiesbaden, 1975, 81-91) laquelle doit en outre être replacée dans le contexte polémique du livre XII (voir notamment F. W. Walbank, *Polemic in Polybios*, *JRS*, 52, 1962, 1-12; G. Schepens, *Polemic and Methodology in Polybios' Book XII* et T. Wiedemann, *Rhetoric in Polybios*, in H. Verdin, G. Schepens et E. De Keyser (éd.), *Purposes of History. Studies in Greek Historiography from the 4th to the 2nd centuries BC Proceedings of the International Colloquium*, Leuven, 24-26 May 1988, Louvain, 1990, 39-62 et 289-300).

ment du *dilectus*, comme l'a bien montré Peter Brunt⁵¹. Dans cette optique, on conçoit que Polybe puisse faire de même avec Varron ou Flaminius, leur attribuant dans un but tout aussi polémique – relayer des critiques sur leur commandement – des erreurs tactiques en fonction de l'état de la légion, sinon de son temps, du moins d'un état ultérieur à ce qu'elle était alors. En somme, la disposition que Polybe prête aux Romains à Cannes et qu'il attribue à Varron résulte à la fois d'une tradition de critique varonienne dont la véracité est plus que douteuse et d'autre part de sa propension à taxer d'incompétence tactique les commandants qu'il veut noircir, généralement en fonction de considérations qui relèvent davantage des développements tactiques de son temps que de ceux de l'époque considérée⁵².

Cela dit, critiquer cette partie de l'exposé polybien ne doit pas conduire à en rejeter toutes les données. Ce qui doit être mis en doute – le fait que Varron ait resserré les manipules – ne signifie pas que le front romain n'était pas une phalange mais seulement que ce dispositif était à l'époque ordinaire. L'historien s'attarde d'ailleurs assez peu sur cette information puisque l'essentiel de la bataille est décrite du point de vue des Carthaginois, point de vue qui provient de la source punique qu'il a sûrement consultée pour écrire son récit. Les allusions négatives à Varron sont courtes et ponctuelles, situées au début et à la fin de sa narration comme si elles avaient été insérées – car provenant d'une autre source, romaine celle-là – à une trame contée principalement du côté punique ; ce sont davantage les prouesses d'Hannibal qui l'intéressent dans ce passage. C'est donc l'explication de cet ordre de bataille plus que sa nature même de phalange qui doit être rejetée. Il s'agit alors de trouver une autre explication.

On voit mal en effet pourquoi la bataille de Cannes aurait conduit à un retour en arrière dans le système tactique adopté. Les effectifs engagés étaient certes sans précédent, du côté romain, mais la plaine de Cannes est bien assez vaste pour accueillir des armées plus

⁵¹ P. A. Brunt, *Italian Manpower, 225 BC-AD 14*, Oxford, 1987 (1971¹), 626 sq. et Walbank, *Comm. I*, 703.

⁵² Les commentateurs ont d'ailleurs noté que sa description des combats à Cannes est faite d'un point de vue carthaginois, ce qui résulte sûrement de la source punique qu'il a consultée, peut-être Sosylos, même si elle est combinée avec une source romaine, souvent identifiée à Fabius Pictor, lorsqu'il évoque les prétendus différends qui auraient opposé les deux consuls (voir par exemple Walbank, *Comm. I*, 440-441).

nombreuses comme en témoignent les multiples endroits proposés par les chercheurs pour localiser le champ de bataille⁵³. Les Romains ont certes aussi cherché à augmenter la profondeur de leur dispositif afin de conférer à leur poussée un effet de masse susceptible de percer la formation adverse mais, avec 70 000 hommes, ils avaient réuni un effectif bien suffisant pour réaliser ce dessein sans qu'il ait été nécessaire pour cela de resserrer ainsi leurs unités. Ils auraient pu réduire leur front de bataille afin de d'obtenir une extension similaire au front présenté par Hannibal, lequel engageait des effectifs deux fois moins nombreux, mais on voit mal pourquoi; leur supériorité numérique aurait plutôt dû les inciter au contraire. Surtout, l'explication paraît un peu courte pour justifier le retour à un dispositif de combat censé avoir été abandonné depuis un certain temps déjà, assurément pour des raisons d'efficacité. En outre, il n'y a pas, à notre connaissance, dans l'histoire de l'évolution des systèmes tactiques, d'exem-

⁵³ Parmi les tenants d'une localisation de la bataille sur la rive droite de l'Aufide, localisation la plus communément admise, l'une des hypothèses, encore soutenue récemment (A. K. Goldsworthy, *op. cit.*, 88-89) consiste à placer les lignes de bataille romaines entre les berges de la rivière et les contreforts de la colline de Cannes (à condition de modifier le cours actuel de l'Ofanto qui a effectivement pu varier depuis l'antiquité). Le but d'une telle disposition aurait consisté à protéger les ailes de cavalerie romaines, notoirement inférieures à celle des Carthaginois, d'attaques contre leurs flancs. Si cette théorie est à première vue astucieuse (les textes précisent effectivement que l'aile droite de cavalerie légionnaire était appuyée sur l'Aufide afin de prévenir les mouvements enveloppants qu'auraient permis leur infériorité numérique), elle doit toutefois être rejetée pour deux raisons. La première tient à ce que les Romains avaient placé sur leur aile gauche la cavalerie italienne, laquelle était à peu près équivalente en nombre à la cavalerie numide qui lui faisait face. Il s'agissait de surcroît de cavaliers pesamment armés opposés à une cavalerie légère. A ce double titre, ils pouvaient être considérés comme tout à fait capables de se mesurer aux cavaliers africains et c'est d'ailleurs ce qui se passera durant toute la première phase du combat; il faudra le renfort de la cavalerie ibéro-celtique pour qu'enfin elle cède le pas. La seconde raison tient au fait qu'aucune source ne mentionne que l'aile gauche romaine ait été adossée aux contreforts de Cannes alors que la position de l'autre aile sur les rives de l'Aufide est en revanche expressément soulignée par les Anciens. On doit donc préférer aux raisonnements modernes, certes judicieux, le silence des sources qui plaide pour une autre localisation laquelle, dans ces conditions, ne peut être située qu'un peu plus en aval de l'actuelle colline de Cannes, comme le suggèrent avec raison J. Kromayer et G. Veith (*Antiken Schlachtfelder*, t. III/1, 278 sq.). Hormis cet accident topographique susceptible de confiner les armées, le reste de la plaine laisse donc largement assez d'espace pour déployer un grand nombre d'hommes et l'argument du confinement ne peut ainsi plus être retenu pour expliquer le front resserré des Romains.

ples attestant d'un tel retour en arrière aussi bref que soudain, avant de poursuivre une évolution par ailleurs continue. Enfin, et c'est là sans doute l'argument le plus décisif, la bataille de Cannes ne constitue pas un affrontement isolé mais intervient à la suite d'une série de confrontations armées proches dans le temps, entre adversaires identiques, qui présentent logiquement des traits similaires.

Du Tessin à Gereonium, en passant par la Trébie et Trasimène, les armées romaines, diversement composées et commandées par différents généraux, ont toutes eu le dessous face à Hannibal. Seule l'ampleur de la défaite différencie la bataille de Cannes des affrontements qui l'ont précédée, ampleur qui s'explique non seulement par les effectifs engagés mais aussi par les perfectionnements apportés par Hannibal à son système. Alors que le Tessin, la Trébie et Trasimène avaient été des succès tactiques incontestables, ils n'avaient cependant pas revêtu de caractère décisif puisqu'à chaque fois un contingent romain non négligeable avait pu s'échapper en perçant le centre à l'avant du dispositif adverse. A Cannes, en revanche, il semble qu'Hannibal ait pu remédier à ce défaut afin d'aboutir à la destruction quasi complète de l'armée romaine⁵⁴. L'ensemble des revers qu'ont subis les armées de l'*Vrbs* durant les premières années de la guerre présentent donc des similitudes tactiques qui ne plaident guère pour le caractère exceptionnel du dispositif de combat employé à Cannes. Les Romains ont d'ailleurs été battus à cette époque par des généraux carthaginois autres qu'Hannibal, notamment en Espagne. Cet effet de série conduit à avancer des causes structurelles. On voit ainsi que tant la logique de l'évolution d'un système tactique que les données dont on dispose sur l'affrontement et les batailles qui l'ont précédée ou bien les légitimes précautions avec lesquelles on doit lire le témoignage polybien n'accréditent pas la thèse d'une sorte de retour en arrière à Cannes. Il convient donc de trouver une autre explication au dispositif resserré adopté par les Romains à Cannes lequel ne résulte manifestement ni de l'incompétence d'un général, ni des conditions topographiques ou tactiques particulières à cet affrontement.

⁵⁴ Certains chercheurs soutiennent cependant que les Romains sont parvenus à percer le centre carthaginois à Cannes mais que la brèche a ensuite été colmatée lors de l'attaque de l'infanterie libyenne sur les flancs (J. Kromayer et G. Veith, *op. cit.*, 318 sq. et F. Cornelius, *op. cit.*, 36 sq.); *contra*: W. W. Tarn, *CR*, 46 (4), 1932, 167 et E. T. Sage, *CPh*, 28 (3), 1933, 239.

Si le dispositif en phalange paraît avéré mais son exceptionnalité mise en doute, la logique conduit à admettre que la tactique manipulaire n'était pas encore adoptée en 216⁵⁵. Les Romains avaient certes une armée divisée en manipules mais leur front de bataille ressemblait à une phalange; le front de la phalange grecque, particulièrement lorsqu'elle était composée de contingents issus de cités différentes, devait d'ailleurs présenté quelques intervalles⁵⁶. Ils combattaient certainement au *pilum* et à l'épée pour les deux premières lignes, ce qui devait nécessiter un espacement entre les soldats plus important que dans une phalange de piquiers où les soldats sont au coude à coude, mais les manipules étaient collées l'une à l'autre dans un front de bataille continu et n'étaient donc dotées d'aucune autonomie. Les lignes de bataille étaient entre elles étroitement solidaires et ne pouvaient manœuvrer afin de changer la direction d'attaque, notamment la troisième ligne qui était encore constituée de piquiers et dont le rôle se limitait à être une ligne d'arrêt en cas de défaite des deux premières lignes. Il s'agit donc d'un stade intermédiaire entre la phalange rigide constituée uniquement de piquiers et le dispositif plus souple constitué de manipules autonomes qu'on connaîtra par la suite. Ce qui ressort de la série de défaites du début de la guerre contre Hannibal, c'est que l'armée romaine d'alors est particulièrement efficace dans les percées de front, comme les percées opérées à la Trébie et à Trasimène en témoignent ou bien la poussée opérée contre le centre gaulois à Cannes, et qu'elle est particulièrement vulnérable aux attaques sur les flancs ou sur les arrières, comme l'atteste l'encercllement obtenu par

⁵⁵ Dans un article polémique dirigé contre W. Soltau, H. Delbrück (*Die Manipularlegion und die Schlacht bei Cannae*, *Hermes*, 21, 1, 1886, 65-90) distingue deux périodes dans l'époque manipulaire, articulée autour de la deuxième guerre punique. Une première période (*der vorscipationischen Manipularlegion*) est caractérisée certes pas la distinction de trois lignes en profondeur et par l'existence d'intervalles latéraux mais ces derniers, comblés avant le choc, dessinent un front de bataille proche de la phalange et les trois lignes de soldats ne sont pas encore indépendantes tactiquement les unes des autres. La seconde période, marquée par un système qui se met en place entre Baecula et Zama, consiste à doter au moins la troisième ligne d'une autonomie sur le champ de bataille, laquelle lui permet d'opérer des mouvements, notamment d'enveloppement, indépendants des deux premières lignes. Dans *History of the Art of War*, Delbrück situe la modification entre Cannes et Zama (p. 366) puis affirme que c'est à propos de la bataille de Zama qu'on trouve pour la première fois la tactique des échelons (p. 370-372).

⁵⁶ E. L. Wheeler, *Land Battle [Archaic and Classical Greece]*, in *Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, 1, 204.

Hannibal à Cannes. Or, si l'on met en rapport ces affrontements avec ceux qui marquent la seconde partie du conflit, des différences notables apparaissent. On peut en effet observer, quelques années après ces défaites retentissantes, que désormais certaines composantes de la légion (les manipules d'une aile au Métaure, les lignes de batailles dans les affrontements conduits par Scipion en Espagne ou en Afrique) sont désormais capables d'opérer en plein combat des manœuvres indépendantes les unes des autres, afin de mener des attaques de flanc et donc de changer de direction d'attaque. Force est de constater qu'une évolution décisive s'est produite entre temps.

Les indices de changements tactiques après 216

Quels facteurs ont pu conduire les armées romaines à opérer de telles manœuvres alors qu'elles n'en étaient manifestement pas capables auparavant? Tout d'abord, seuls des soldats expérimentés ayant déjà connu plusieurs fois le stress des situations de combat devaient être capables d'exécuter ce type de manœuvre dans un environnement hostile. C'est justement ce qui arrive à partir de 216. Auparavant, les armées ayant affronté les Carthaginois étaient dans leur majorité composées de recrues sans grande expérience, comme Polybe le remarque justement avant Cannes⁵⁷. Au mieux, sans doute, pouvait-on trouver des soldats ayant déjà accompli une ou deux campagnes mais on était loin des armées de vétérans aguerris qui œuvreront dans la seconde partie du conflit. Parallèlement à cette expérience acquise au combat, il est possible que des mesures d'entraînement spécifique aient été mises en place⁵⁸. Le commandement, enfin, s'est sûrement mis à l'école du raffinement de l'ordonnancement hellénistique adopté par les Carthaginois⁵⁹. On est là en présence d'un phénomène classique

⁵⁷ Polybe, III, 108-109.

⁵⁸ Cf. G. Horsmann, *Untersuchungen zur militärischen Ausbildung im republikanischen und kaiserzeitlichen Rom*, Mayence, 1988, 34-41.

⁵⁹ J. Kromayer et G. Veith (*Heerwesen*, 251), reconnaissent d'ailleurs que c'est sous la pression de la crise d'Hannibal que se développe la tactique d'affrontement déjà latente dans le système manipulaire. Quant à P. Fraccaro (*op. cit.*, 137), il reconnaît que l'ordonnancement manipulaire est, jusqu'à la deuxième guerre punique, une phalange articulée en ligne et en profondeur pour conduire un combat frontal dans une seule direction. C'est donc, selon lui, durant la guerre d'Hannibal que les Romains apprennent de l'adversaire comment mener une manœuvre combinée des divers éléments différenciés de l'armée.

d'égalisation du niveau de deux adversaires grâce à la guerre, grand vecteur d'échanges culturels; les armées puniques ont d'ailleurs emprunté aux Romains leur armement. Mais d'autres indices, épars, témoignent d'une série de réformes en matière militaire qui, prises dans leur ensemble, font sens. S'il n'y a pas consensus sur la portée de ces changements, on aimerait ici rappeler tous les éléments qui peuvent attester une mutation tactique.

Il y a tout d'abord la question du serment militaire. Tite-Live indique en effet qu'à partir de la bataille de Cannes – en fait juste avant ce mémorable affrontement –, le serment que se prêtaient habituellement les soldats entre eux est désormais contracté à l'égard des officiers qui les commandent⁶⁰. Cette indication assez curieuse est habituellement interprétée comme une mesure de précaution prise avant Cannes afin que les légionnaires romains fassent le serment de ne pas quitter le rang, c'est-à-dire ici de ne pas reculer ni fuir, comme ils auraient peut-être eu tendance à le faire dans les défaites qui ont précédé. Mais on peut faire une autre lecture de l'épisode. En premier lieu, on n'est pas forcé de considérer *stricto sensu* la date assignée par cet historien souvent peu soucieux d'exactitude chronologique; la mention apparaît d'ailleurs insérée dans la trame chronologique de manière assez artificielle⁶¹. Cette modification aurait pu intervenir non pas forcément juste *avant* la bataille de Cannes mais aux alentours de cet événement, notamment dans les années qui suivirent. L'historien augustéen, ou ses prédécesseurs, face au peu de précisions des sources, aurait placé ce fait à cet endroit de son récit pour

⁶⁰ Tite-Live, XXII, 38, 1-5: «lorsque [les soldats] avaient rejoint leur unité, de leur propre gré, ils se prêtaient mutuellement serment, au sein de leur décurie pour les cavaliers, au sein de leur centurie pour les fantassins, de ne pas s'enfuir ni s'en aller sous l'effet de la peur, de ne pas s'écarter des rangs sauf pour récupérer ou s'emparer d'une arme, frapper l'ennemi ou protéger la vie d'un concitoyen» (*et ubi ad decuriandum aut centuriandum conuenissent, sua uoluntate ipsi inter sese decuriati equites, centuriati pedites coniurabant sese fugae atque formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis feriendi aut ciuis seruandi causa*); voir aussi Frontin, *Str.*, IV, 1, 4. Pour une analyse du serment, voir S. Tondo, *Il "sacramentum militiae" nell'ambiente culturale romano-italico*, *SDHI*, 29, 1963, 1-123 et A. Momigliano, c. r. de S. Tondo, *Il "sacramentum militiae" nell'ambiente culturale romano-italico* (*SDHI*, 29, 1963, 1-123), *JRS*, 57 (1-2), 1967, 253-254.

⁶¹ Sur les incertitudes dans l'établissement du texte et dans les termes employés par Tite-Live, voir notamment les remarques de G. Vallet dans son édition du livre XXII (Paris, 1966, *ad loc.*).

en accentuer la dramatisation. Or, si l'on accepte de situer cette modification, attestée nulle part ailleurs, légèrement plus tard que ne l'indique Tite-Live, elle prend un autre sens. On a vu en effet que le légionnaire romain disposait sans doute avant Cannes d'un espace individuel de combat supérieur à celui de la phalange – afin de pouvoir manier l'épée et le *pilum* – mais que cet espacement n'autorisait manifestement pas l'autonomie des différents manipules entre eux ou des lignes de batailles entre elles. C'est dans cette perspective qu'on peut interpréter la modification de ce serment qui présente en effet deux volets: le premier, de nature phalangite, exprime l'obligation pour le soldat romain de ne pas quitter le rang – c'est-à-dire de ne pas fuir⁶²; le second volet précise que cette obligation souffre des exceptions qui pour ramasser une arme, qui pour sauver un camarade, qui pour attaquer l'ennemi. Une certaine liberté d'action est donc laissée au légionnaire. Enfin, et c'est là le changement majeur d'après Tite-Live, ce serment n'est plus prêté entre soldats mais à l'égard du commandement. On peut là aussi interpréter cette modification dans le sens d'une plus grande autonomie laissée aux manipules⁶³. Ceux-ci, ou les regroupements constitués par chaque ligne de bataille, ayant été dotés de plus d'autonomie tactique sur le terrain, le corollaire aurait été un renforcement de l'emprise des officiers – centurions et tribuns militaires – sur les unités qu'ils avaient la charge de diriger au combat.

C'est également autour de ces années-là, au moment du siège de Capoue, que Tite-Live parle d'une autre transformation qui aurait concerné cette fois l'infanterie légère. Quel que soit le caractère incertain de cette assignation, il est peut-être aussi significatif que, à cette époque, les fantassins légers, qui prennent désormais le nom de *velites*, sont désormais intégrés à chaque manipule, comme Polybe l'évoque un demi-siècle plus tard⁶⁴. Cette modification va aussi dans le sens

⁶² J. Rüpke parle de «*Magna Carta de la phalange*» (*Domi militiae. Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart, 1990, 76-96, notamment 77-80 et 93-94).

⁶³ Voir L. Rawlings, *Army and Battle during the Conquest of Italy (350-264 BC)*, in P. Erdkamp (éd.), *A Companion to the Roman Army*, Malden (Mass.), 2007, 43-62, particulièrement 51. L'auteur remarque que si la première partie du serment insiste sur la cohésion de groupe, la seconde partie évoque en revanche plutôt des petits groupes de soldats dotés d'une certaine liberté de mouvement.

⁶⁴ Tite-Live, XXVI, 4, 9-10. Pour J. Marquardt (*op. cit.*, 41-42), A. J. Toynbee (*op. cit.*, t. I, 85, n. 3 et 89 sq.) et E. Gabba (*Republican Rome, The Army and the Allies*, Berkeley, 1976, 5), l'historicité de cette réforme est acquise. Le savant italien

d'une plus grande liberté d'action des manipules puisque désormais elles sont dotées d'un contingent de fantassins légers qui leur est attaché en propre aboutissant ainsi une unité composite dotée de deux catégories distinctes de troupes. Enfin, il est fort probable que des modifications dans l'équipement interviennent à cette époque, s'agissant de la cavalerie notamment qui avait jusqu'alors eu constamment le dessous contre la cavalerie carthaginoise⁶⁵. Ce serait par ailleurs entre 216 et 209 que le *gladius hispaniensis*, cette version espagnole de l'épée de La Tène I, serait devenue l'épée en usage dans l'armée romaine⁶⁶. Aucun de ces changements, pris un par un, n'est attesté avec certitude ou précision dans les sources ce qui conduit la critique moderne à discuter tant la teneur que la chronologie ou la portée de chacune de ces mutations⁶⁷. Toutefois, pris en série et insérés dans l'évo-

affirme notamment que l'information fournie par Tite-Live est trop souvent traitée comme une glose sans valeur alors que, selon lui, sa place dans le texte indique une source annalistique, ce qui lui semble attester l'historicité de la réforme rapportée. *Contra*: J. Kromayer et G. Veith, *op. cit.*, 309 (pour qui il ne s'agit que d'un changement de dénomination officielle des *rorarii* en *velites*); E. Meyer, *op. cit.*, 260-261 (pour qui tout le passage est sans valeur historique); S. P. Oakley, *op. cit.*, 470, n. 1 (pour qui ce passage est trop incertain et Gabba lui accorde trop de poids).

⁶⁵ Voir notamment J. B. McCall, *The Cavalry of the Roman Republic. Cavalry Combat and Elite Reputations in the Middle and Late Republic*, Londres – New York, 2002, 26 sq.

⁶⁶ F. Quesada Sanz, *El legionario romano en época de las guerras púnicas: formas de combate individual, táctica de pequeñas unidades e influencias hispanas, Espacios, Tiempo y Forma*, série II, n° 16, 2003, 163-196, notamment 179 sq. (à noter que l'auteur défend par contre la chronologie traditionnelle de l'établissement de la tactique manipulaire).

⁶⁷ Tout le monde n'est pas d'accord sur l'existence ou la portée de cette «réforme militaire» qui se serait produite durant les années qui suivirent la bataille de Cannes. G. Daly (*op. cit.*, 48) juge que les conclusions de Samuels sont rarement convaincantes, reposant notamment sur «a careless use of primary sources». Si la seconde partie du propos n'est pas forcément inexacte, elle ne suffit pas à invalider ses conclusions; c'est pourquoi on s'est attaché dans cet article à montrer que d'autres arguments, fondés sur une lecture attentive des sources, méritent d'être considérés. A cet égard, on peut noter l'argumentation circulaire qu'emploie Daly pour expliquer la présence de la phalange à Cannes: les Romains auraient choisi cet ordre serré contre le contingent gaulois d'Hannibal car il avait montré son efficacité quelques années plus tôt, en 223-222. On a non seulement montré que le témoignage polybien sur lequel s'appuie cette affirmation doit être remis en question mais on peut ajouter que l'armée d'Hannibal comptait déjà des guerriers celtes dans les batailles qui avaient précédé sans que Daly n'indique que le dispositif en phalange ait à ces occasions été adopté. Quant à A. K. Goldsworthy (*op. cit.*, 43), il juge qu'on ne

lution qu'on vient de souligner – les armées romaines, constamment défaites par Hannibal, pour des raisons tactiques, jusqu'à la bataille de Cannes, se mettent progressivement à l'emporter –, ils acquièrent plus de consistance et surtout prennent sens. Le caractère progressif et collectif de ces changements paraît d'ailleurs confirmé par le fait que ce n'est pas seulement sous l'égide de Scipion que les Romains l'emportent – la bataille du Métaure est là pour l'attester – ce qui éloigne encore une fois l'idée d'une figure tutélaire associée à des modifications militaires majeures. D'ailleurs, les progrès des armées conduites par Scipion semblent avoir été très progressif, n'aboutissant que peu à peu à une autonomie tactique des lignes de bataille, désormais capables d'opérer des manœuvres indépendantes en plein combat. C'est pourquoi l'Africain obtient certes au début de sa campagne d'Espagne des succès, notamment lors de la bataille de Baecula, mais non décisifs puisqu'une part non négligeable de l'armée adverse parvient à s'échapper, comme Hannibal de son côté n'est parvenu au départ qu'à des succès tactiques avant de remporter une grande victoire stratégique à Cannes. C'est seulement au prix de perfectionnements constants que, progressivement, le général romain obtient des victoires de plus en plus décisives, avec destruction complète du corps de bataille adverse, à Ilipa puis surtout aux Grandes Plaines et à Zama⁶⁸. Et c'est une armée issue de ces modifications que décrit sans doute Polybe, soixante ans plus tard, ce qui étonne peu tant on sait qu'il était proche des Scipion et qu'il s'est notamment entretenu avec Laelius, le lieutenant de l'Africain. Aussi est-il probable que le fonctionnement de l'armée manipulaire tel que le décrit l'historien grec, au milieu du IIe siècle, devait tenir certaines de ses caractéristiques de

peut savoir si l'armée décrite par Polybe dans son livre VI avait cette forme lors de la bataille de Cannes mais il juge la chose probable: elle ne devait selon lui différer que sur des détails. Les sources pour une réforme majeure de l'armée romaine après 216 ne sont à ses yeux pas convaincantes. On a taché ici de montrer que les indices étaient suffisamment nombreux et concordants pour montrer qu'elle était probable, à condition de ne pas la réduire à la simple question des *velites*, ce qui conduit Samuels à parler abusivement de la «réforme de 211» (*op. cit.*, 11); les changements ont dû être opérés de manière beaucoup plus graduelle et ne pas porter sur la seule infanterie légère.

⁶⁸ Sur la «*manövrirfähigkeit*» de Scipion, voir notamment J. Kromayer et G. Veith, *op. cit.*, 294-297; H. H. Scullard, *Scipio Africanus. Soldier and Politician*, Londres, 1970, 68-85-105 et 140 sq.; G. Brizzi, *Le Guerrier de l'Antiquité classique. De l'hoplite au légionnaire*, Monaco, 2004, 109 et 113-122.

manière fort récente. L'armée manipulaire de Cannes et de l'époque qui précède n'était pas dotée des qualités de souplesse et de manœuvrabilité qu'on lui prête habituellement, même si déjà, vraisemblablement, elle était divisée en manipules mais ceux-ci n'avaient pas d'autonomie réelle durant le combat et les lignes de bataille étaient étroitement dépendantes les unes des autres. La fonction des manipules pourrait avoir été dans un premier temps le déplacement de l'armée formée en ligne de bataille, avant le combat, ce qui lui permettait, si l'on retient par exemple l'explication selon laquelle cette division serait intervenue au moment où les Romains affrontaient les Samnites sur un terrain accidenté, de ne point souffrir des inconvénients dénoncés par Polybe pour la rigide phalange macédonienne. L'expression de «phalange manipulaire» qu'emploie Delbrück prend alors tout son sens. D'ailleurs, si l'on considère avec cet auteur que l'affirmation polybienne selon laquelle les triaires sont équipés de lances n'est plus valable à l'époque où il écrit mais vaut pour des années antérieures, notamment à Cannes, et que l'adoption par cette troisième ligne de l'équipement manipulaire, que les sources ne datent pas, aurait pu intervenir plus tôt, pourquoi ne pas placer cette évolution justement dans les années qui suivent la bataille de Cannes ? Il se trouve que les manœuvres que fait opérer Scipion l'Africain à sa troisième ligne pour attaquer de flanc l'adversaire se comprennent mieux si ces triaires étaient dotés de l'épée et du *pilum* plutôt que de la lance⁶⁹; l'infanterie libyenne qui opère à Cannes son attaque sur les flancs aurait justement été équipée à la romaine, ses mouvements se concevant mieux que dans le cadre d'une phalange de piquiers plus difficilement manœuvrable.

La thèse qui a ici été défendue n'est pas nouvelle puisque plusieurs auteurs, notamment Delbrück et Samuels, l'ont déjà suggérée avec plus ou moins d'ampleur. On s'est attaché ici à souligner que non seulement elle avait été injustement considérée mais que surtout elle

⁶⁹ H. Delbrück (*op. cit.*, 273 sq.) remarque que la distinction en trois groupes d'âges différents a dû devenir une simple formalité au moment de la deuxième guerre punique, même les *hastati* n'étant plus aussi jeunes. Le sens des groupements d'âge a disparu à partir du moment où les unités sont devenues des échelons, et que les triaires, supposés être favorisés, étaient maintenant rangés de manière libre, comme force détachée, pour attaquer de flanc ou de front. Ils affrontaient alors les plus grands dangers et les pertes les plus importantes.

pouvait s'appuyer sur des arguments jusque-là insuffisamment relevés. L'explication polybienne de l'ordre de bataille romain à Cannas ne doit pas être retenue. Si l'on s'accorde sur cette révision, il s'agit dès lors d'expliquer autrement la présence de la phalange à Cannas. Or, comme Polybe doit dans le même esprit être remis en question s'agissant de ses allégations à l'encontre de Flaminius pour la bataille de 223-222, les données dont on dispose entrent en accord pour réévaluer la chronologie de la tactique manipulaire, à condition de bien distinguer trois phénomènes qui doivent être séparés dans le temps : l'organisation de l'armée, notamment sa division en manipules ; l'adoption d'un nouvel armement et l'échelle du combat – l'adoption du *gladius*, du *scutum* et du *pilum* entraîne un espacement individuel plus lâche entre les soldats mais pas forcément entre les unités – ; et enfin une tactique – l'utilisation de ces unités de manière souple et autonome au combat qu'autorise la nouvelle division de l'armée ou ce nouvel armement mais qui ne l'induit pas forcément. Ces révisions opérées au moyen d'une critique des sources et d'une clarification des données en jeu permettent de penser l'évolution du système tactique comme un lent perfectionnement, au gré de l'évolution de la cité mais surtout des adversaires rencontrés, plutôt que d'offrir cette évolution saccadée de réformes éloignées dans le temps et relativement brusques dans leur surgissement, généralement attachées à une figure tutélaire, qui paraissent peu vraisemblables. La solution qu'on vient de présenter permet d'expliquer les raisons du dispositif adopté à Cannas lequel, sans cela, est difficilement compréhensible, en le replaçant dans la série de défaites qui le précèdent et la série de victoires qui lui succèdent, ces dernières n'ayant pu intervenir sans des modifications tactiques majeures. Il semble dès lors qu'il faille adopter pour la mise en place de la tactique manipulaire, caractérisée par l'autonomie tactique des manipules et des lignes de bataille, une datation plus basse qu'on ne l'a habituellement proposée.

COLUMELLA: LO SCIENZIATO E L'ARTISTA*

Enrico DI LORENZO**
(Università di Salerno)

Keywords: *Columella, rhythmical clauses, cursus*

Abstract: *The author highlights the art and style of a 'technical' author as Columella. Critics have so far preferred to emphasize mainly the scientific aspect of his works, but through an examination of the clauses of re rust. 12,52,9-13 and arb. 26, the author shows that Columella particularly takes care in his text of rhetorical structure too.*

Cuvinte-cheie: *Columella, încheieri ritmice, cursus*

Rezumat: *Autorul evidențiază arta și stilul unui autor "tehnic" precum Columella. Până recent, criticii au preferat să evidențieze în principal aspectul științific al lucrărilor sale, dar prin examinarea încheierilor din re rust. 12,52,9-13 și arb. 26, autorul arată că, în textul său, Columella a fost atent, deopotrivă, la structura ritmică.*

Columella nel *De re rustica* si rivela scienziato e artista, in un'in-scindibile sinergia in cui lo scrittore mostra grande amore per la scienza agraria e riesce a curare la forma letteraria della sua opera¹.

L'orientamento della critica, specialmente in questi ultimi anni, com'era naturale, ha preferito ripercorrere ed approfondire l'aspetto scientifico del *De re rustica*, la tecnica agraria, l'arboricoltura, la cereali-coltura, l'allevamento del bestiame e degli animali da cortile, la formazione dell'*agricola*, i lavori del *villicus* e della *villica* nella fattoria².

* Questo lavoro segue quello su *Columella tra scienza e arte* in corso di stampa in *Misure Critiche*, Dip. Studi Umanistici, Univ. di Salerno 2011.

** annamaria.arenello@istruzione.it

¹ Cfr. A. Marcone, *Storia dell'agricoltura romana dal mondo arcaico all'età imperiale*, Firenze, 1997 e in particolare M. R. Cataudella, *Agronomia*, in *Letteratura scientifica e tecnica di Grecia e Roma*, a cura di Ida Mastrorosa e Antonino Zumbo, direzione e coordinamento di Carlo Santini, Roma, 2002, 50.

² R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins et leur conceptions économiques et sociales*, Paris, 1070, 289-373; id., *État present des études sur Colu-*

Noi, al contrario, pur non trascurando il contenuto tecnico del *De re rustica*, preferiamo analizzarne l'aspetto artistico, ossia la lingua, lo stile e le clausole. E da un esame di uno *specimen* del Nostro, appare chiara l'arte dello scrittore³, che si dimostra un abile oratore, che sa distribuire con ordine la materia, riesce a strutturare gli argomenti, usa la tecnica oratoria, lo statuto retorico nelle varie sezioni della sua opera. Columella, infatti, nella prefazione generale e nei proemi dei diversi libri, discute e anticipa gli argomenti, dimostra le sue tesi, confuta le varie teorie agronomiche, apporta gli *exempla* a difesa delle sue argomentazioni, chiude i diversi capitoli con l'analisi delle diverse tematiche⁴.

Del resto il Nostro è un profondo conoscitore delle tecniche agrarie, uno sperimentatore che applica alla teoria nuove esperienze e si manifesta un esperto di *res rustica* in tutti i suoi aspetti, un maestro che vuole fornire ai suoi lettori la dottrina, formare l'agricola ideale⁵. Ma l'autore, rispetto ad altri agronomi della trattatistica tradizionale latina, come Catone, Varrone e Palladio, attribuisce grande importanza soprattutto alla forma letteraria, in virtù di un'approfondita conoscenza della tecnica oratoria, che mira ad entusiasmare il lettore⁶.

Lo scrittore spagnolo, non solo nel *De re rustica*, appare un *doctor*, che insegna ai discepoli le varie discipline dell'*agricolatio* in un momento di una grave crisi dell'agricoltura, nel I sec. d.C.⁷, ma anche

melle, in ANRW, II/32.3, 1960-1979. Per il testo di Columella ci siamo avvalsi dell'edizione critica di V. Lundström e di altri, Upsaliae 1897-1968.

³ Cfr. Eralda Noé, *Columella artifex agricola*, RAL, serie IX, vol. XI, fasc. 3, 399-441.

⁴ C. Santini e N. Scivoletto, in *Prefazioni, prologhi, proemi di opere tecniche e scientifiche, come prosa d'arte*, a cura di C. S. e N. S., I, Roma, 1990, VIII, sottolineano a ragione «la propensione di quasi tutti gli autori a dare alle premesse giustificative del loro lavoro uno 'statuto retorico'» e notano poi «la consapevolezza di tutti gli autori di manuali, più o meno espressa, di essere portatori di un sapere finalizzato al perfezionamento della vita umana e, quindi, a ben considerare, di un sapere unitario e unificato dal criterio della centralità dell'uomo». Cfr. anche R. D. Goodyear, *La letteratura latina*, Cambridge University, tr. it. Milano, 1992 (= Cambridge, 1982), II, 410.

⁵ Cfr. N. Scivoletto, *Le prefazioni nei rei rusticae libri di Columella*, in *Prefazioni, prologhi, proemi cit.*, II, 769-817.

⁶ Cfr. E. Di Lorenzo, *Columella tra scienza e arte cit.*, in corso di stampa.

⁷ Sulla crisi agraria del I sec. d.C., in particolare A. Momigliano, *L'impero romano da Augusto agli Antonini*, VIII, in *Storia del mondo antico*, tr. it. Milano, 1975, 392-400 e 306.

nel *liber de arboribus*, l'altro suo scritto⁸, non si mostra inferiore alla sua opera maggiore sul piano artistico, e sa organizzare la sua lingua, il suo stile, con ordine ed equilibrio rispettando con varietà le clausole nei diversi *cola* e periodi finali.

Il Nostro è convinto, quale *praeceptor*, di insegnare al futuro *agricola* tutte le tematiche utili del mondo agrario e per entusiasmarlo, appassionarlo e convincerlo si serve di una prosa nitida e piacevole, in cui gli argomenti sono disposti in una scrittura strutturata attraverso esempi, precetti, proverbi, esperienze personali, tali da procurare al lettore una gradita lettura; e un continuo colloquio tra maestro e discepolo, un calore umano, uno scambio di esperienze vissute sembrano emergere nell'illustrazione della materia. Quindi non compaiono né elementi di erudizione astratta, né teorie vuote, né generiche discussioni, ma tutti quei precetti asciutti e rigorosi di memoria catoniana sono riscritti in una prosa letteraria, che sembra quasi riprodurre la prosa di Cicerone oratore e privilegiare il linguaggio poetico di Virgilio. Dal primo, infatti, Columella ha appreso non solo l'arte di presentare gli argomenti secondo la tecnica oratoria dell'*exordium*, della *narratio* dell'*argumentatio*, della *demonstratio* e della *confutatio*, ma anche di imitare ed apprezzare l'equilibrio fra atticismo e asianesimo dell'oratoria ciceroniana, un temperamento di una forma intermedia tra uno stile elevato e solenne e uno stile più semplice e dimesso. Del secondo ha gustato ed assimilato il lessico poetico della terra, delle piante e degli animali, specialmente nella ricerca di immagini, nella musicalità e melodia verbale, nella bellezza della natura⁹.

A conferma di questo duplice aspetto, quello scientifico e quello artistico del *De re rustica* e del *Liber de arboribus*, noi prenderemo in esame due brani molto interessanti, per evidenziare sia l'aspetto artistico e letterario sia quello scientifico.

Il brano della preparazione dell'olio di oliva (12,52,9-13), una tematica molto importante nell'economia romana¹⁰, può essere messo a

⁸ M. von Albrecht, *Storia della letteratura latina*, tr. it. Torino, 1994 (= München, 1994, 2ª ed. migliorata e accresciuta), I, 563 e II, 1240.

⁹ Sull'olicoltura nell'economia romana, cfr. Ida Mastrorosa, *L'oleicoltura in Palladio: la tecnica nel solco della tradizione*, in *L'Africa romana*, XII, 181- 221.

¹⁰ Cfr. E. Di Lorenzo, *Columella tra scienza e arte* cit.

confronto con il cap. 26 del *De arboribus*, in cui l'autore tratta del *de insitione*, ossia della tipologia degli innesti¹¹.

Riportiamo per comodità del lettore il passo sull'olio di oliva (12,52,9-13):

Cum primum bacae variare coeperint et iam quaedam nigrae fuerint, plures tamen albae, sereno caelo manibus restringi olivam oportebit et, substratis tegetibus aut cannis, cribri et purgari; tum diligenter emundatam protinus in torcular deferri et integram in fiscis novis includi prelisque subici, ut, quantum possit, paulisper exprimatur. Postea, resolutis torculis, emoli debebunt, adiectis bini sextariis integri salis <in> singulos modios, et aut regulis, si constituendo erit regionis, aut certe novis fiscis samsae esprimi. Quod deinde primum defluerit in rotundum labrum - nam id melius est quam plumbeum quadratum vel structile gemellar - protinus capulator depleat et in fictilia labra, huic usu preparata, defundat. Sin< t > autem in cella olearia tres laborum ordines, ut unus primae notae, id est primae pressurae, oleum recipiat, alter secundae, tertius tertiae; nam plurimum refert non miscere iterationem, multoque minus tertiationem, cum prima pressura, quondam longe melioris saporis est, quod minore vi preli, quasi lixivum, defluerit.

Cum deinde paulum in labris primis constiterit oleum, eliquare id copulator in secunda labra debebit et deinde in sequentia usque ad ultima(m). Nam, quanto saepius translatione ipsa ventilatur et quasi exercetur, tanto fit liquidius et amurca liberatur. Sat erit autem in singulis ordinibus tricena componi labraque, nisi si vasta fuerint oliveta et maiorem numerum desideraverint. Quod si frigoribus oleum cum amurca congelabitur, plusculo sale cocto utique utendum erit: ea res resolvit oleum et separato ab omni vitio.

Neque <ve>rendum est, ne salsum fiat; nam quantumcumque adieceris salis, nihilominus saporem non recipit oleum. Solet autem ne si<c> quidem resolveri, cum maiora frigora incesserunt; itaque nitrum torretur et contritum inspargitur et conmiscetur; ea res eliquat amurcam.

Quidam quamvis diligentes olearii bacam integram prelo non subiciunt, quod existimant aliquid olei deperire; nam cum preli pondus accipit, non sola exprimitur amurca, sed et aliquid secum pinguedinis attrahit. Illud autem in totum praeciendum habeo, ut neque fumus neque fuligo, quamdiu viride oleum conficitur, in torcular admittitur aut in cellam oleariam nam est utraque res inimica huic rei. Peritissimique olearii vix patiuntur ad unam lucernam opus fieri, quapropter ad eum statum caeli et torcular et cella olearia constituenda est, qui maxime a frigidis ventis aversus est, ut quam minime vapor ignis desideretur.

Dolia autem et seriae, in quibus oleum reponitur, non tantum eo tempore curanda sunt, cum fructus necessitas cogit, sed ubi fuerint a mercatore vacuata, confestim vilica debet adhibere curam, ut, si quae faeces aut amurcae in fundis vasorum subsederam, statim emundentur et non calidissima lixivia, ne vasa ceram remittant, semel atque iterum eluantur, deinde aqua tepida leviter mani-

¹¹ L'arte dell'innestatura è una riprova del carattere scientifico dell'opera di Columella, uno scrittore aperto alle innovazioni e al progresso scientifico.

bus defricentur et saepius eluantur, atque spongia omnis umor adsiccetur. Sunt qui cretam figularem in modum liquidae faecis aqua resolvant et, cum vasa laverint, hoc quasi iure intrinsecus oblinant et patiantur arescere; postea, cum res exigat, ali*<i>* pura aqua, nonnulli prius amurca, deinde aqua vasa perluunt et adsiccant; tum considerant, numquid ceram novam dolia desiderent: nam fere sexta quaque olivitate creari oportere antiqui dixerunt, quod fieri posse non intellego: nam quemadmodum vasa, si calefiant, liquidam ceram facile recipiant, sic vetera non crediderint propter olei sucum ceraturam pati. Quam tamen et ipsam ceraturam nostrorum temporum agricolae repudiaverunt existimaveruntque satius esse nova dolia liquida gummi perluere siccataque subfumigare alba cera, ne pallorem aut malum odorem capiant. Eamque suffitionem semper faciendam iudicant, quotiensque vel nova dolia vel vetera vasa curantur *<et>* oleo novo praeparantur.

Multi cum semel nova dolia vel serias crasse gummi liverunt, una in perpetuum gummitione contenti sunt; et sane, quae semel oleum testa conbibit, *<i>*am alteram gummatationem non recipit: respuit enim olei pinguitudo talem materiam, qualis est gummi.

Columella divide i due momenti della raccolta delle olive: quando incominciano a nereggiare e quando sono raccolte per la spremitura nei torchi. Poi il Nostro in un secondo momento accenna, secondo l'usanza, dopo aver messo le olive sotto il torchio, all'uso del sale in quantità stabilita. Vi sono molte espressioni tecniche come *defluere in rotundum labrum* che si riferisce alla tazza rotonda, il *labrum rotundum*, che accoglie il primo olio; così anche il *plumbeum quadratum vel structile gemellar*¹² sono i recipienti quadrati di piombo o quelli a due scomparti di coccio. Anche l'espressione *capulator depleat* allude al personale incaricato di attingere l'olio per versarlo in bacili di terracotta.

Lo scrittore tratta delle spremiture, nei tre gradi, la prima, la seconda, la terza, la *tertiatio*¹³; la migliore è la prima, perché l'olio uscito dal torchio quasi da solo è il migliore di sapore. L'olio riposa un po' nei recipienti, i *prima labra*, poi è travasato nei successivi e liberato della morchia, attraverso la ventilazione.

¹² Il sintagma *structile gemellar* è il recipiente di coccio a due scomparti: *gemellar* è un *hapax*: cfr. in particolare Maria Grazia Bruno, *Il lessico agricolo latino*, Amsterdam, 1969 (2 ed.) e Silvia Andrei, *Aspects du vocabulaire agricole latin*, Roma, 1981. Per il lessico columelliano, cfr. G. G. Betts and W. D. Ashworth, *Index to the Uppsala edition of Columella*, Uppsala, 1971.

¹³ *Tertiatio*, un *hapax*, è la terza torchiatura della poltiglia delle olive ed è congettura del Lundström.

Il Nostro ritiene sufficienti trenta bacili per ogni fila, in caso contrario bisogna disporre un numero maggiore per oliveti più estesi.

Columella tra i consigli che fornisce al *capulator*, il travasatore di olio¹⁴, quando d'inverno l'olio si congela per il freddo con la morchia, vi è quello di usare un po' di sale cotto, per sciogliere l'olio e liberarlo dalla morchia. Così quando il freddo è intenso e l'olio non si scioglie, allora si fa scaldare il nitro al fuoco, si riduce in polvere e si sparge sull'olio e si mescola e questo scioglie la morchia. Alcuni diligenti oleari sottopongono le bacche integre al *prelum*, quando vi è la spremitura, e l'olio porta la morchia ma anche un po' di grasso, la *pinguetudo*¹⁵.

Columella, inoltre, consiglia che né il fumo né la fuliggine siano ammessi nel torchio o nella cella olearia, perché sono ostili e gli oleari più esperti a stento permettono che tutto il lavoro avvenga alla luce di una sola lucerna. I dogli e i recipienti non siano preparati e puliti al momento della raccolta delle olive, ma la massaia, subito dopo che la partita d'olio è stata venduta, provveda a pulirli dalla feccia e dalla morchia con una liscivia non troppo calda, perché non vada perduta l'inceratura e a sfregarli leggermente con acqua tiepida e asciugarli con una spugna.

L'autore riferisce l'esperienza di alcuni oleari che preferiscono altre tecniche per pulire i recipienti: stemperano creta nell'acqua per ottenere una densità maggiore della feccia e, dopo aver lavato i vasi, spalmano questa poltiglia all'interno e li lasciano asciugare, poi li risciacquano con acqua pura e esaminano se i dogli debbano avere nuova cera. Secondo la tradizione degli antichi, ogni sei raccolte di olive i vasi debbono essere incerati.

Ma Columella osserva anche che i vasi nuovi riscaldati possono ricevere nuova cera, così non crede che i vecchi recipienti imbevuti di olio possano ricevere una nuova inceratura.

Lo scrittore ricorda l'esperienza degli agricoltori del suo tempo che ritengono sufficiente bagnare abbondantemente i nuovi recipienti con gomma liquida e, asciugati, suffumigarli con cera bianca per evitare cattivi odori e muffe. E questo suffumigio, la *suffitio*¹⁶ si deve praticare ogni volta che si ha cura dei vasi nuovi o vecchi per il nuovo

¹⁴ Il *capulator*, il travasatore di olio, è un termine di antica memoria catoniana (*Agr.* 66, 1): cfr. *TLL*, s.v.

¹⁵ Un termine tecnico, *pinguitudo*, è parola presente già in Catone, in Varone e in altri scrittori: cfr. *TLL*, s.v.

¹⁶ *Suffitio* è un termine noto anche a Plinio (*N. H.* 28, 251).

olio. Molti oleari, quando hanno praticato una ingommatura¹⁷ densa nei vasi, si astengono da altre.

L'autore, che conosce esperienze tradizionali e nuove dell'olicoltura, opportunamente conferma con la sua esperienza che il vaso di coccio imbevuto di olio, che è grasso, non può essere penetrato da una materia come la gomma.

Il Nostro, nel passo ricco di particolari e chiaro nella forma, conia neologismi lessicali come *gemellar*, *tertiatio*, *ceratura*, *lixivia*, *gummitio*, e molti tecnicismi come *labrum*, *capulator*, *olivitas*, *prelum*, *torcular*, *spongia*, *suffitio*, *pinguitudo*, *gummis*, o forme verbali composte come *defluo*, *depleo*, *defundo*, *congelio*, *inspargo*, *conmisceo*, *amitto*, *eluo*, *defrico*, *aresco*, *subsedeo*, *emendo*, *adsicco*, *subfumigo*, *conbibito*, spesso collocati nella chiusa dei diversi periodi o *cola*, quasi ad evidenziare le varie operazioni agricole del lavoro della torchiatura delle olive.

La presenza dell'autore si manifesta costantemente nel brano con le espressioni verbali come *illud in totum praecipendum habeo*, o *quod fieri posse non intellego*, o *non crediderim*, che con abile arte sono ben inserite nel contesto. I periodi piuttosto ampi ed articolati, con una struttura frasale di subordinate, sono costruiti con ordine e chiarezza e non mancano anche particolari che aiutano il lettore alla comprensione del testo. Le figure retoriche frequenti quali l'allitterazione o l'anafora come *vel nova vel vetera vasa <et> oleo novo*, o l'omeoteleuto come *ipsa ventilatur et quasi exercetur ... liberatur*, o *ipsam ceraturam nostrorum temporum*, sono espressive e ricercate¹⁸.

Le clausole dei *cola* e dei periodi di 12,52,9-13 sono varie e diverse rispetto a quelle di Cicerone¹⁹:

¹⁷ L'ingommatura, la *gummitio*, parola coniata dal Nostro, densa nei vasi, permette che gli oleari si astengono da altre.

¹⁸ La *ceratura*, l'inceratura dei vasi, operazione molto delicata, è raccomandata dallo scrittore: cfr. per il termine, di nuova formazione, il *TLL*, s.v.

¹⁹ Per l'esame delle clausole abbiamo tenuto conto delle ultime due parole finali dei membri o del periodo, con un minimo di cinque sillabe ad un massimo di otto sillabe. Per la prosa d'arte antica greca e latina, cfr. E. Norden, *La prosa d'arte dal VI secolo a. C. all'età della rinascenza*, ed.it. a cura di Benedetta Heinemann Campana, con una nota di aggiornamento di G. Calboli e una premessa di S. Mariotti, Roma, 1986 (Stuttgart, 1915, rist. 2 ed.) I, 212 ss.; Anton D. Leeman, *Orationis ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, ed. it. a cura di E. Pasoli, Bologna, 1974 (Amsterdam, 1963), 113 ss.

quaedam nigrae fuerint: palimbacchio + coriambo
plures tamen albae: ionico a maggiore + spondeo
olivam oportebit et: anfibraco + ionico a maggiore
tegetibus aut cannis: peone quarto + molosso
cribrari et purgari: doppio molosso
prelisque subici: bacchio + cretico
quantum possit: dispondeo
paulisper exprimatur: cretico + anfibraco
resolutis torculis: epitrito primo + cretico
emoli debebunt: cretico + molosso
< in > singulos modios: cretico + anapesto
et aut regulis: giambo + anapesto
consuetudo erit regionis: dattilo + peone terzo
samsae exprimi: spondeo + cretico
in rotundum labrum: bacchio + trocheo
structile gemellar: dattilo + palimbacchio
in fictilia labra: peone primo + trocheo
praeparata, defundat: trocheo + palimbacchio
tres laborum ordines: spondeo + cretico
unus primae notae: molosso + cretico
primae pressurae: spondeo + molosso
oleum recipiat: anapesto + proceleusmatico
alter secundae: spondeo + bacchio
tertius tertiae: doppio bacchio
miscere iterationem: ionico a maggiore + dicoreo
minus tertiationem: bacchio + peone terzo
prima pressura: trocheo + palimbacchio
melioris saporis est: dattilo + cretico
minore vi preli: anfibraco + molosso
quasi lixivium, defluxerit: epitrito terzo + ionico a maggiore
constiterit oleum: peone primo + tribraco
usque ad ultima[m]: trocheo + dattilo
et quasi exercetur: dattilo + molosso
amurca liberatur: molosso + anfibraco
componi labra: molosso + trocheo
numerus desideraverint: palimbacchio + anapesto
cum amurca congelabitur: molosso + peone quarto
utique utendum erit: anapesto + dattilo
ab omni vitio: bacchio + anapesto

neque <v>erendum est: pirrichio + bacchio
ne salsum fiat: spondeo + dattilo
adieceris salis: peone terzo + palimbacchio
non recipit oleum: peone primo + tribraco
quidam resolvi: spondeo + bacchio
frigora incesserunt: dattilo + molosso
inspargitur et conmiscetur: peone quarto + molosso
ea res eliquat amurcam: palimbacchio + peone terzo
prelo non subiciunt: molosso + coriambo
aliquid olei deperire: anapesto + dicoreo
preli pondus accepit: trocheo + palimbacchio
exprimitur amurca: coriambo + amfibraco
pinguedinis attrahit: doppio dattilo
praecipendum habeo: coriambo + anapesto
neque fumus neque fuligo: ionico a maggiore + molosso
oleum conficitur: anapesto + coriambo
in cellam oleariam: dattilo + tribraco
inimici huic rei: spondeo + coriambo
ad unam lucernam opus fieri: dattilo + bacchio
olearia constituenda est: dattilo + spondeo
ventis aversus est: molosso + cretico
vapor ignis desideretur: molosso + epitrito secondo
dolia autem et seriae: spondeo + cretico
oleum reponitur: anapesto + peone secondo
tempore curanda sunt: dattilo + epitrito terzo
fructus necessitas cogit: molosso + trocheo
a mercatore vacuata: epitrito quarto + peone terzo
adhibere curam: epitrito terzo + trocheo
vasorum subsederint: bacchio + epitrito terzo
calidissima lixivia: cretico + epitrito terzo
ceram remittant: spondeo + palimbacchio
iterum eluantur: pirrichio + epitrito secondo
et saepius eluantur: dattilo + epitrito secondo
umor adsiccetur: cretico + molosso
faecis aqua resolvant: coriambo + anapesto
cum vasa laverint: bacchio + anapesto
patiantur arescere: spondeo + ionico a maggiore
cum res exigat: spondeo + dattilo
ali <i> pura aqua: anapesto + epitrito terzo

nonnulli prius amurca: bacchio + ionico a maggiore
perluunt et adsiccant: cretico + epitrito primo
tum considerant: spondeo + anapesto
dolia desiderant: dattilo + coriambo
antiqui dixerunt: doppio molosso
posse non intellego: cretico + epitrito terzo
quemadmodum nova vasa: cretico + peone terzo
si calefiant: dattilo + giambo
facile recipiant: tribraco + peone quarto
ceraturam pati: molosso + cretico
subfumigare alba cera: trocheo + molosso
odorem capiant: palimbacchio + anapesto
faciendam iudicant: peone terzo + cretico
novo praeparantur: doppio palimbacchio
gummi liverunt: spondeo + molosso
gummitione contenti sunt: cretico + molosso
autem et seriae: spondeo + cretico
oleum reponitur: anapesto + peone secondo
tempore curanda sunt: dattilo + epitrito terzo
necessitas cogit: cretico + trocheo
a mercatore vacuata: trocheo + peone terzo
adhibere curam: peone terzo + trocheo
vasorum subsederint: cretico + epitrito terzo
et non calidissima lixivia: dattilo + epitrito terzo
ceram remittant: spondeo + molosso
iterum eluantur: anapesto + spondeo
saepius eluantur: dattilo + epitrito secondo
umor adsicetur: trocheo + epitrito quarto
aqua resolvant: giambo + bacchio
cum vasa laverint: palimbacchio + anapesto
patiantur arescere: ionico a minore + ionico a maggiore
cum res exigat: spondeo + dattilo
ali<i> puraque aqua: anapesto + epitrito terzo
nonnulli prius amurca: epitrito quarto + ionico a minore
perluunt et adsiccant: cretico + epitrito primo
tum considerant: spondeo + anapesto
dolia desiderant: dattilo + coriambo
antiqui dixerunt: doppio molosso
posse non intellego: cretico + epitrito terzo

quemadmodum nova vasa: anfibracio + peone terzo
si calefiant: trocheo + anapesto
facile recipiant: tribracio + coriambo
ceraturam pati: molosso + cretico
subfumigare alba cera: anapesto + molosso
odorem capiant: anapesto + anapesto
faciendam iudicant: peone terzo + cretico
novo praeparantur: anapesto + palimbacchio
gummi liverunt: spondeo + molosso
gummitione contenti sunt: cretico + molosso
testa conbibit: trocheo + palimbacchio
gummitionem non recipit: spondeo + ionico a maggiore
talem materiam: spondeo + peone primo
qualis est gummis: trocheo + palimbacchio

Anche il lungo cap. 26 sugli innesti del *liber de arboribus*, sia nell'esame delle clausole, sia nell'analisi dello stile e della lingua mette in evidenza la particolare cura dello scrittore nella scelta del lessico, nella struttura frasale, nella disposizione dei verbi alla fine del periodo o dei vari membri di esso, nell'uso delle figure retoriche.

Questo serve a dimostrare che anche in quest'opera, che secondo alcuni pare sia stata scritta in una prima fase²⁰, non mancano la *perspicuitas*, l'*ornatus*, l'*elegantia* e l'*urbanitas* della struttura frasale, anche se talvolta lo scrittore dà soprattutto un tono e un andamento didascalico al suo stile.

Così l'autore usa in prevalenza l'imperativo futuro, tipico del genere didascalico, dopo un inizio in cui si dichiara legato alla tradizione agraria e ben adatto alla sua professione di insegnamento (... *traditionem ... a nobis repertam docebimus*).

Il Nostro costruisce i periodi con una minuziosa disamina della tecnica dell'innestatura, ed i consigli all'innestatore sono circoscritti

²⁰ Il *liber de arboribus* tratta della coltivazione della vite, dell'olivo e degli alberi da frutto, argomento trattato da Columella nei libri III-V dell'opera maggiore. I critici sono incerti sui rapporti tra questi due scritti. Alcuni ritengono che lo scrittore abbia composto precedentemente il trattato del *De arboribus* e poi abbia ampliato l'argomento nei libri del *De re rustica*. Non manca chi ritiene che il *de arb.* sia un riassunto proprio di quei tre libri, composto da Columella per finalità pratica. Sull'argomento, cfr. C. Marchesi, *Storia della letteratura latina*, Milano-Messina, 1958 (= 8 ediz. rived.), II, 328 ss.

non solo agli arnesi, ma anche alla particolare cura nella scelta del ramo da innestare, alle gemme, al tempo e alle altre precauzioni che l'innestatore deve tener presenti. E difatti numerosi sono i verbi composti, quali *reseo*, *adligo*, *dilabro*, *astringo*, *dispalo*, *demitto*, *remitto*, *adrado*, *delabro*, *circumsigno*, *ablino*, *circumcido*, *avoco*, *praecido*, *insero*, ben disposti nelle subordinate o nelle coordinate, spesso in fine di *cola* o di periodi. Columella impiega, oltre i termini *fessura*, *commissura*, *cuneus*, *falx*, *scalpellum*, *surculus*, il neologismo semantico *emplastrum*, la gemma a scudetto. Compaiono alcuni neologismi, come *emplastratio*, l'innesto a scudetto, *gummitio*, l'ingommatura, *ceratura*, l'inceratura, *lixivia*, il ranno e *terebratio*, la perforazione, un neologismo semantico.

Riportiamo il testo di *arb.* 26 analizzandone le clausole:

Omnis surculus inseri potest, si non est ei arbori, cui inseritur, dissimilis cortice; si vero fructum etiam eodem tempore fert, sine ullo scrupolo optime inseritur. Tria autem genera insitionum antiqui tradiderunt: unum, quod resecta et fissas arbore recipit insertos surculos, alterum, quo resecta inter librum et materiem admittit semina, quae utraque genera verni temporis sunt; tertium, cum ipsas gemmas cum exigua cortice in partem sui delibratam recipit, quam vocant agricolae emplastrationem; hoc genus aestatis est; quarum insitionum rationem cum tradiderimus, a nobis quoque repertam docebimus omnes arbores simulatque gemmas agere coeperint, luna crescente inserito, olivam autem circa aequinoctium vernum usque in Idus Apriles; ex qua arbore inserire voles et sarculos ad insitionem sumpturus est, videro ut sit tenera et ferax nodisque crebris, et cum primum germina tumbunt, de ramulis anniculis, qui solis ortum spectabunt et integri erunt, eos legito crassitudine minimi digiti; surculi sint biblici. Arborem, quam inserere voles, serra diligenter ex secato ea parte, quae maxime nitida et sine cicatrice est, dabisque operam, ne librum laedas.

Cum deinde truncam reddideris, acuto ferramento plagam levato; dein quasi cuneum ferrum vel osseum inter corticem et materiem ne minus digitos tres, sed lente dimittito, ne laedas aut rumpas corticem. Postea surculos, voles, falce acuta ab una parte eradito tam alte quam cuneum demisisti, sed ita ne medullam neve alterius partis cuneum vellito statimque surculos demittito in ea foramina, quae cuneo adacto inter corticem et materiem facta sunt. Ea autem fine, qua adraseris, surculos demittito, ut sex digitis de arbore extent. In una autem arbore duos aut tres ramulos figito, dum ne minus quaternum digitorum inter eos sit spatium. Pro arboris magnitudine et corticis bonitate haec facito.

Cum omnes sarculos, quos arbor patietur, demiseris, libro ulmi vel minime arborem adstringito; postea paleato luto bene subacto oblinito totam plagam et spatium, quod est inter surculos usque eo, ut duobus digitis insita extent; supra lutum muscum inposito et ita adligato, ne pluvia dilabatur. Si pusillam arborem inserere voles, iuxta terram abscidito, ita ut sesquipedem a terra extet.

Cum deinde abscideris, plagam diligenter levato et medium truncum acuto scalpro modice fido, ita ut fissura trium digitorum sit. In eam deinde

cuneum, quo dispaletur, inserto et surculos ex utraque paret adrasos demittito ita ut librum seminis libro arboris aequalem facies.

Cum surculos diligenter aptaveris, cuneum vellito et arborem, ut supra dixi, alligato et ablinito, dein terram circa arborem aggerato usque ad ipsum insitum. Ea res a vento et calore maxime tuebitur. Tertium genus insitionis cum sit subtilissimum, non omni generi arborum idoneum est, et fere eae recipiunt talem insitionem, quae humidum sucosumque et validum librum habent, sicut ficus. Nam et lactis plurimum remittit et corticem robustam habet. Optime itaque ea inseritur tali ratione. Ex qua arbore inserere voles, in ea quaerito novellos et nitidos ramos. In his deinde observato gemmam, quae bene apparebit certamque spem germinis habebit; eam duobus digitis quadratis circumsignato, ut gemma media sit, et ita acuto scalpello circumcisam diligenter, ne gemmam laedas, delibrato. Item quam arborem inserere voles, in ea nitidissimum ramum eligito et eiusdem spatii corticem circumcidito et a materie delibrato. Deinde in eam partem, quam nudaveris gemmam, quam ex altera arbore sumseras, aptato, ita ut ante emplastrum circumcisae parti conveniat. Ubi haec feceris, circa gemmam bene vincito, ita ne laedas; deinde commissuras et vincula luto oblinito, spatio relicto, qua gemmam libere germinet. Materiem quam inseveris, si subolem vel supra ramum habebit, omnia praecidito, ne quid sit, quo possit avocari aut cui magis quam insito serviat. Post unum vel vicesimum diem solvito emplastrum. Hoc genere optime etiam olea inseritur.

Quartum illud genus insitionis iam docuimus, cum de vitibus disputavimus²¹; itaque supervacuum est hoc loco repetere iam traditam rationem terebrationis.

La lingua e lo stile del brano si caratterizzano per i periodi ampi e ben articolati, con la *dispositio verborum*, con l'uso dei verbi nella chiusa finale dei diversi membri. Il lessico è ben scelto, con termini tecnici ricercati, come *suboles*, *commissura*, *emplastrum*, *fissura*, *fermentum*, *crassitudo*. Numerosi sono i verbi composti, quali *reseo*, *adligo*, *dilabro*, *astringo*, *dispalo*, *demitto*, *remitto*, *adrado*, *delabro*, *circumsigno*, *ablino*, *circumcido*, *avoco*, *praecido*, *insero*, adoperati nelle subordinate o nelle coordinate, spesso in fine di *cola* o di periodi nella forma di imperativo futuro. Lo scrittore impiega, oltre i termini *fessura*, *commissura*, *cuneus*, *falx*, *scalpellum*, *surculus*, il neologismo semantico *emplastrum*, la gemma a scudetto. Compagno alcuni neologismi, come *emplastratio*, l'innesto a scudetto²², *gummitio*, l'ingommatura, *ceratura*, l'inceratura, *lixivia*, il ranno e *terebratio*, la perforazione, un neologismo semantico.

²¹ *De arb.* 8

²² Per *emplastratio*, neoformazione columelliana, è utilizzata da Columella 5 volte nel *De re rustica*: cfr. *Index to the Uppsala edition of Columella cit.*, 168.

Anche l'aggettivazione è raffinata, talvolta a coppia o tripla variata, come *tenera et ferax nodisque* o *humidum sucosumque et validum librum* o *novellos et nitidos ramos* ben ricercata con omoteleuto e allitterazione.

La scelta dei verbi composti è una caratteristica dello stile columelliano, come ricerca di abbellire la forma. L'espressione con un duplice diminutivo *de ramulis anniculis*, a nostro giudizio, come altri diminutivi, ha valore affettivo. Anche molto presenti le figure retoriche come l'anafora e l'omeoteleuto.

Ecco le clausole dei *cola* e di periodi:

inseri potest: cretico + giambo
si non est rei arbori: doppio cretico
cui inseritur: spondeo + anapesto
dissimilis cortice: cretico + dattilo
eodem tempore fert: bacchio + coriambo
optime inseritur: trocheo + peone primo
antiqui tradiderunt: trocheo + spondeo
insertos surculos: spondeo + trocheo
admittit semina: molosso + dattilo
verni temporis sunt: spondeo + coriambo
delibratam recipit: spondeo + tribraco
agricolae emplastrationem: molosso + anfibraco
hoc genus aestatis est: spondeo + giambo
cum tradiderimus: trocheo + tribraco
repertam docebimus: spondeo + proceleusmatico
agere coeperint: tribraco + cretico
crescente inserito: spondeo + coriambo
in Idus Apriles: spondeo + palimbacchio
ad insitionem sumturus es: spondeo + ionico a maggiore
germina tumbunt: dattilo + anapesto
de ramulis anniculis: anapesto + coriambo
et integri erunt: anfibraco + spondeo
minimi digiti: doppio anapesto
surculi sint bisulci: trocheo + spondeo
inserere voles: peone primo + giambo
exsecato ea parte: giambo + trocheo
sine cicatrice est: peone quarto + spondeo
dabisque operam: giambo + tribraco

ne librum laedas: dattilo + spondeo
truncam reddideris: spondeo + coriambo
plagam levato: spondeo + molosso
inter corticem et materiem: coriambo + peone primo
ne minus digitos tres: dattilo + ionico a minore
sed lente dimittito: spondeo + coriambo
rumpas corticem: spondeo + dattilo
inserere voles: peone primo + giambo
cuneum dimisisti: epitrito quarto + molosso
partis corticem laedas: dattilo + spondeo
paratos habueris: spondeo + peone quarto
cuneum vellito: tribraco + cretico
dimittito in ea foramina: tribraco + peone secondo
materiem facta sunt: coriambo + cretico
autem fine, qua adraseris: epitrito terzo
surculos demittito: dispondeo
de arbore extent: dattilo + spondeo
tres ramulos figito: trocheo + coriambo
inter eos sit spatium: spondeo + tribraco
corticis bonitate haec facito: spondeo + anapesto
quos arbor patietur: epitrito primo + spondeo
arborem adstringito: doppio cretico
totam plagam et spatium: giambo + tribraco
inter surculos usque eo: doppio cretico
insita extent: dattilo + spondeo
et ita adligato: anapesto + spondeo
ne pluvia dilabatur: peone quarto + molosso
inserere voles: peone primo + giambo
iuxta terram abscidito: molosso + coriambo
a terra extet: spondeo + trocheo
cum deinde abscinderis: coriambo
modice findito: anapesto + cretico
trium digitorum sit: anapesto + trocheo
in eam deinde cuneum: trocheo + tribraco
quo dispaletur: spondeo + molosso
adrasos demittito: molosso + epitrito quarto
aequalem facies: spondeo + anapesto
diligenter aptaveris: trocheo + ionico a maggiore
vellito et arborem: cretico + dattilo

ut supra dixi: anapesto + spondeo
alligato et oblinito: epitrito secondo + coriambo
usque ad ipsum insitum: giambo + dattilo
maxime tuebitur: cretico + proceleusmatico
tertium genus insitionis: anapesto + peone terzo
cum sit subtilissimum: spondeo + dattilo
arborum idoneum est: doppio giambo
recipiunt talem insitionem: dattilo + trocheo
validum librum habent: doppio anapesto
corticem robustum habet: cretico + ionico a maggiore
inseritur tali ratione: spondeo + peone terzo
inserere voles: peone primo + giambo
novello set nitidos ramos: anapesto + doppio giambo
observato gemmam: spondeo + trocheo
spem germinis habebit: dattilo + tribraco
quadratis circumsignato: molosso + spondeo
gemma media sit: trocheo + proceleusmatico
circumcisam diligenter: molosso + anfibraco
ne gemmam laedas: dispondeo
laedas, delibrato: trocheo + spondeo
inserere voles: peone primo + giambo
a materie delibrato: trocheo + spondeo
deinde in eam partem: coriambo + trocheo
quam nudaveris: spondeo + dattilo
ex altera arbore sumseras: dattilo + cretico
parti conveniat: spondeo + peone primo
ubi haec feceris: giambo + dattilo
bene vincito: pirrichio + cretico
ita ne laedas: anapesto + spondeo
luto oblinito: spondeo + coriambo
spatio relicto: anapesto + antibaccheo
libere germinet: cretico + dattilo
materiem quam inseveris: peone primo + epitrito terzo
supra ramum habebit: giambo + proceleusmatico
omnia praecidito: dattilo + coriambo
quam insito serviat: cretico + dattilo
solvito emplastrum: cretico + trocheo
olea inseritur: tribraco + peone primo
iam docuimus: molosso + proceleusmatico

de vitibus disputavimus: trocheo + dattilo
rationem terebrationis: peone terzo + trocheo

Da un esame delle clausole appare chiaro che Columella anche nel *De arboribus* sa usare e variarle.

Un confronto fra il brano degli innesti (*De arb.* 26) e quello dell'olio di oliva (12,52,1-9), della stessa lunghezza, mette in luce, fin dall'inizio, l'impegno dello scrittore e la sua esperienza di agricola. Infatti, per gli innesti, Columella, dopo una precisazione dei tre tipi di innesti tradizionali tramandati dagli agronomi greci e latini antichi²³, si vanta di aver inventato un quarto tipo di innesto: *quorum insitionum rationem cum tradiderimus, a nobis quoque repertam docebimus*. E così il Nostro, dopo una minuziosa e precisa descrizione della tecnica, del tempo e degli alberi da innestare, conclude nell'ultimo periodo con una nuova affermazione, di essere un esperto inventore di un nuovo tipo di innesto, a proposito delle viti: *quantum illud genus insitionis iam docuimus, cum de vitibus disputavimus*.

Il Nostro, allo stesso modo, in 12,52,9-13, dopo l'accento al tempo della raccolta delle olive, l'*olivitas* e alla formazione dell'olio verde e maturo, esprime sull'argomento le sue riflessioni, le sue opinioni: *pauca tamen ad rem pertinentia commemoranda sunt, quae prius omiseram*. In seguito, lo scrittore tratta della mola e del macinatoio e, prima di accennare ai vari utensili, i recipienti e le attrezzature per l'*olivitas*, la raccolta delle olive (Varr. *rust.* 1,60) e Columella (1,1,5)²⁴: *haec, antequam de oleo conficiendo dissererem, praefari necesse esse* e nella parte finale conclude: *sed iam, quod pollicitus sum, exequar*.

Tra i neologismi semantici del lessico tecnico dell'olicoltura columelliana da notare *iteratio*, la doppia torchiatura, *triteratio*²⁵, la terza torchiatura e *gemellar*, un vaso a due scomparti, un altro neologismo²⁶.

²³ Cfr. M. R. Cataudella, *Agronomia* cit., 31 ss.

²⁴ Sull'*olivitas*, la raccolta delle olive (Varr. *rust.* 1,60) e Columella (1,1,5), cfr. TLL, s.v. *Terebratio*, la perforazione, un neologismo semantico, è usato da Columella anche in 4, 29,13 e in 5,11,12: cfr. *Index to the Uppsala edition of Columella* cit., 591.

²⁵ Per *triteratio*, un *hapax*, che non è registrato né in Forcellini, né in OLD, né nell'*Index* di Betts e Ashworth, né in altri lessici, ma accolto da V. Lundström e altri, *op. cit.*

²⁶ *Gemellar*, un vaso a due scomparti, l'oliera, è un neologismo semantico. Il termine è poi in Agostino (*psalm.* 80, 1).

Pertanto Columella nei diversi libri mette in risalto la sua personalità di agricola e di scienziato, di appassionato studioso dell'*ars ruris*: come si rileva all'inizio di ogni brano nell'esordio, l'autore si serve di diversi sintagmi verbali per introdurre l'argomento, dare consigli, ricordare, approvare o dissentire come ad es. *censeo, reor, premoneo, repeto, praecipiam, minime probo, magisque adsentior*, o forme verbali leggermente variate nella forma del plurale, quasi a coinvolgere anche il lettore come *potius dicemus, iteremus, docuimus, disseremus, persequemur, commemorabimus*.

Lo scrittore introduce la discussione con garbo e sicurezza, o affronta i problemi con decisione e responsabilità, quasi coinvolgendo e appassionando il lettore in un colloquio con il destinatario. Così domina nella struttura frasale della *narratio* o dell'*argumentatio* la figura dominante dell'*auctor loquens*, che assume diversi atteggiamenti, dell'educatore, del maestro, di colui che intreccia un discorso molto vivo e a volte concitato: ora l'autore afferma, nega, riprende, confuta, in una ordinata ipotassi, nella parte centrale, come è confermato dai lessemi del linguaggio retorico, come *censeo, dico, puto, non dubito, existimo, confiteor, profiteor*.

E la sicurezza e il possesso della materia sono discussi, spiegati e illustrati dall'autore con verbi tipici del lessico retorico, come *probamus, conperimus, loquimur, demonstrabimus, ducimus, eligemus, probabimus, memorabimus, praebebimus, precipiimus, muniemus, digeramus, comperiemus, referemus, censemus, conscripsimus, considerabimus*²⁷.

Allo stesso modo Columella nel *liber de arboribus* costruisce un discorso organico e dimostrativo, come appare dal sintagma *demonstrabimus*, in cui i precetti, gli insegnamenti non sono sterili e astratti, ma sono connotati da prove e riprove che dimostrano la verità delle sue teorie, supportate da sperimentazioni sui diversi problemi agronomici.

Il Nostro, del resto, in una struttura tematica molto complessa ed ampia, disciplina gli argomenti e li ordina, e nella parte finale dei capitoli conclude l'argomento con argomentazioni sagge, con utili consigli, frutto dell'esperienza e delle letture dei testi di agronomia greca e latina, come è comprovato dalle forme verbali *praecepero, disseremus, loquimur, comprobavimus, persequar*.

²⁷ Cfr. E. Di Lorenzo, *Columella tra scienza e arte cit.*

Lo scrittore anche in altri passi sa variare l'inizio con la ripresa, dopo una parentesi, della discussione, richiamando l'attenzione del lettore sulle sue tesi, sulle sue interpretazioni come ad es. *nunc ad reliquum ordinem prepositae disputationis redeo* (3,11), oppure *redeo nunc ad eam partem disputationis* (4,28), *nunc ad ordinem redeo* (5,3), *venio nunc ad alvorum curam* (9,2). Il Nostro non si ripete, ricorre spesso a sinonimi e alla fine dei capitoli impiega espressioni come *haec ... dixisse satis habeo* (6, 29), *quare revertamur ad ea quae alveorum cultoribus apta sunt* (9, 2), oppure *nunc de genere vinearum disputabimus* (Arb.3) o *nunc culturam earum docebimus* (Arb. 4) per mostrarsi abile ed eloquente trasmettitore di tematiche agricole, conciliando così il possesso di una saggezza tecnica ed un'eloquenza espressiva²⁸.

La sollecitazione emotiva dell'uditorio e la vivacizzazione del discorso sono la centralità del messaggio dello scrittore, il quale accanto al momento informativo (*docere*) e a quello di intrattenimento (*delectare*) si prefigge di suscitare la mozione degli affetti (*excitare, movere, concitare*)²⁹.

²⁸ Cfr. *Ibidem*.

TERRE SOTTO I MARI NELL'ENEIDE

Olga MONNO*
(Università di Bari Aldo Moro)

Keywords: *physici, physica ratio, geophysical theory, auctores, exegesis ad auctores, linguistic matter, classroom, quotation, virgilian reminiscence*

Abstract: *Servius' notes ad Aen. 1,381 and ad Aen. 3,522 show that Vergil's exegesis is sometimes only the pretext to give his class/readers the first rudiment of science and philosophy, teaching scientific-naturalistic theories attributed to a hardly identifiable group of physici. The notes, written to explain the unusual use of conscendere and the meaning of humilis respectively, share the same reference to an odd physic law, digressing from literary to scientific matter. Even if different in structure, form and content, both the notes prove that Servius quotes with generic and repeated formulas a philosophical thought, that is not particularly complex and defined, but nevertheless is always consistent with the comment of Vergil.*

Riassunto: *L'esame delle note ad Aen. 1,381 e ad Aen. 3,522 dimostra come l'esegesi a Virgilio costituisca a volte per Servio solo il pretesto per poter insegnare ai suoi allievi/lettori anche teorie o nozioni di carattere scientifico-naturalistico riconducibili ad un non ben identificato gruppo di physici. I due interventi, originati dalla necessità di spiegare rispettivamente l'uso inconsueto del verbo conscendere e il valore semantico di humilis, sono accomunati dal fatto di sconfinare, attraverso l'identico riferimento ad una strana legge della «fisica», dalle litterae alla scienza. In particolare, per quanto differenti per struttura e focus argomentativi, ambedue le note testimoniano come spesso Servio richiami con formule generiche e ripetitive una 'scuola di pensiero' non particolarmente complessa e definita, ma pur sempre in coerenza e aderenza al commento al testo virgiliano.*

Tra le diverse letture a cui si presta l'*Eneide* nell'ottica di Servio non manca occasione in cui, attraverso l'esegesi del verso, il *magister* espone agli studenti-lettori teorie o nozioni di carattere scientifico-naturalistico, traendo spunto o pretesto dalle pieghe del testo per invocare *physici* e *physica ratio*¹. Tra le note che ineriscono a questo

* servius@virgilio.it

orientamento esegetico desta particolare interesse quella relativa all'*incipit* dell'autopresentazione che Enea fa a Venere, apparsagli sotto le mentite spoglie di una giovane cacciatrice al fine di esortarlo a dirigersi senza timore a Cartagine. Servio si sofferma sul sintagma *conscendi aequor* con cui l'eroe descrive il primo atto delle sue peregrinazioni da profugo, quando, *matre monstrante viam*, solca il mare con venti navi:

Serv. Aen. 1,381 *CONSCENDI bene 'conscendi' secundum physicos, qui dicunt terram inferiorem esse, quia omne quod continetur supra illud est quod continet: unde est humilemque videmus Italiam*².

Che *conscendi* presenti qualche difficoltà lo dimostra con evidenza il fatto che l'esegeta, ad apertura di nota, con l'avverbio *bene*, che non è dunque aggiunta superflua³, tenti immediatamente di fugare con fermezza qualsiasi dubbio in merito alla liceità dell'uso virgiliano. Del resto, neanche ai moderni virgilianisti è sfuggita l'irregolarità, per così dire, della dipendenza dell'accusativo *aequor* dal verbo, che po-

¹ Si è recentemente occupata dell'argomento M. L. Delvigo, *Servio e la poesia della scienza*, Pisa-Roma, 2011, la quale, smentendo la presunta identificazione degli stoici con i *physici*, dimostra che il termine, tanto presente nel commento serviano, individua una categoria più ampia (p. 37), alla cui *auctoritas* l'esegeta ricorre in subordine a diversi ambiti di interesse cosiddetto 'scientifico' (botanica, medicina, meteorologia, fisiologia, astronomia, astrologia, ottica, teologia).

² Per il testo di Servio cf. l'edizione curata da G. Thilo e H. Hagen, *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, I-III, Leipzig, 1881-1887 (rist. Hildesheim, 1986).

³ *Bene*, che corrisponde ad εὖ, assai diffuso nell'uso scolastico e scoliastico greco, è molto più comune negli scoliasti virgiliani rispetto a *belle* e *pulchre*, termini elogiativi, anch'essi corrispondenti ad un altro termine tecnico dell'esegesi, il più antico καλῶς. Per G. Funaioli, *Esegesi virgiliana antica. Prolegomeni alla edizione del commento di G. Filargirio e di T. Gallo*, Milano, 1930, 257 *bene* è strumento utile «a rivelare bellezze e intenzioni nascoste» e ad esprimere «il godimento artistico» dell'esegeta «su certi effetti estetici». Coglie in Servio Vulgato l'uso «ammirativo, e perciò encomiastico» della formula, di cui accetta il significato estetico, anche V. Ussani jr., *Un problema di esegesi virgiliana antica*, *SIFC*, 21, 1946, 83-99, in part. 89. Per A. Setaioli, *Filoni interpretativi nell'esegesi tardo-antica delle Georgiche*, in *Atti del Convegno Virgiliano sul Bimillenario delle Georgiche*, Napoli 17-19 dicembre 1975, Napoli, 1977, 521-547, in part. 526, n. 22, si tratterebbe invece «di un modulo di cui lo scoliasta si serve per sottolineare la corrispondenza dei passi virgiliani in questione ai dati culturali accettati da lui e dai contemporanei» e va inteso nel valore di «giustamente», «bene a proposito», «convenientemente».

trebbe spiegarsi come un'estensione secondaria di tipo analogico del più consueto uso di *conscendere* seguito o meno da *navem* come caso dell'oggetto interno⁴. L'antico commentatore tuttavia non ricorre a questa spiegazione grammaticale, optando per una di tipo 'naturalistico': a garanzia dell'opportunità della scelta del poeta invoca infatti l'*auctoritas* dei *physici* secondo cui *omne quod continetur supra illud est quod continet*, «tutto ciò che è contenuto si trova sopra ciò che lo contiene»⁵, vale a dire che nel brano in esame, la terra, essendo il

⁴ È proprio sulla scorta di questo costrutto, piuttosto abituale in contesti nautici (ma si tratterebbe di «a novel use» per R. G. Austin, *P. Vergili Maronis Aeneidos liber primus, with a commentary*, Oxford, 1971, 138), che, secondo J. Conington - H. Nettleship (*The works of Virgil, I, Containing the last six books of the Aeneid*, London, 1883⁴, rist. Hildesheim, 1979, 46), Virgilio si sarebbe potuto permettere la *licentia* della *iunctura* '*conscendi aequor*': anche se non immediatamente perspicua sul piano sintattico, l'anomala *iunctura* risultava ugualmente intelligibile quanto al senso, dal momento che Virgilio, accomunando uomo e imbarcazione nella medesima azione del «salire» sul mare, con essa descrive chiaramente la sensazione che si avverte alzando il capo oltre la cresta dell'onda per scrutare l'orizzonte, secondo un'immagine corrispondente all'esperienza pratica e diretta di chi va per mare. Heyne (*P. Vergilii Maronis Opera varietate lectionis et perpetua annotatione illustratus a Ch. G.H.*, cur. G. P. E. Wagner, II, Leipzig-London, 1830⁴, rist. Hildesheim, 1968, 142), per il quale il sintagma virgiliano è «*doctius dictum pro vulgari conscendere naves*», osserva del resto che questa immagine di Enea che «sale sul mare» è del tutto coerente con quella di Enea che «*in altum evehitur*» dei precedenti vv. 378-379 *Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste penatis / classe veho mecum fama super aethera notus*. Resta che, tra le pochissime altre occorrenze in letteratura di *conscendere* + *aequor* o simili, due riadattano chiaramente Verg. *Aen.* 1,381: *Hist. Aug.* 8,6, in cui Severo, a quanti lo interrogano sulla durata del suo regno, risponde «vent'anni» usando le parole virgiliane (*item cum qu<a>ereretur, quamdiu imperaturus esset, respondisse Graece dicitur: 'bis denis Italum cons<c>endit navibus aequor: /si tamen una ratis transiliet pelagus'*); Ps. Quint. *decl.* 5,10,13 *pro duobus maria conscendi* («per due ho affrontato la navigazione», secondo l'interpretazione di R. L. Pagliario, *Pseudo-Quintiliano. Declamationes XIX Maiores*, con proposta di traduzione in CD-Rom, Napoli, 2004; si ricordi con A. Becker, *Pseudo-Quintiliana. Symbolae ad Quintiliani quae feruntur declamationes XIX maiores*, Ludwigshafen a. Rh., 1904, 23, che la giudica «caduca», la proposta di *emendatio* di P. Burman (Lugduni, 1720, 113) '*transcendit*' per '*conscendit*' sulla scorta di Val. Fl. 4,220 *transcendere ... fretum*, oltre che del meno utile Lucan. 3,59 *transcendere... in urbes*). Cfr. anche Querol. 33 Jacquemard-Le Saos (p. 19,3 Ransstrand) *Age igitur, conscende maria, te tuosque pariter undis et ventis credito*.

⁵ Si noti la genericità della formula, ottenuta passando dal particolare (*terra*) al generale attraverso l'impiego nel neutro dell'indefinito (*omne*) e del dimostrativo (*illud*). L'apoforisma si potrebbe completare con l'affermazione di base «ogni cosa o contiene o è contenuta» che si legge nello scolio *ad ecl.* 6,31, per un'attenta analisi

contenitore dell'*aequor* su cui fluttuano le venti navi di Enea, è *inferior* e dunque da essa «si sale» (*conscendi*) nel mare⁶, che è tanto più «alto» quanto più è «mare aperto». Con questa osservazione Servio sembrerebbe riferirsi in maniera un po' cursoria e con poca precisione a quella che oggi si definirebbe «teoria sulla convessità della terra», prova evidente già per gli antichi della sfericità del globo. Teoria che, a dire dell'esegeta, sarebbe stata presente al poeta anche per la composizione di *Aen.* 3,522, verso che pertanto viene opportunamente citato nella chiusa della nota: *unde est humilemque videmus Italiam*.

1. È bene rilevare che quando nel commento serviano occorre il termine piuttosto generico *physici* non è facile capire di quali «studiosi della natura» si stia invocando l'*auctoritas*⁷. Qualche utilità in questo senso può venirci da alcuni isolati interventi, tra i quali forse uno dei casi più felici è *Serv. auct. georg.* 4,379 (**SORORES ... et Oceanum patrem rerum secundum physicos dixit, qui aiunt omnium rerum elementum aquam esse: in quibus Thales primus**)⁸ in cui lo scoliasta danielino, soffermandosi sull'*incipit* 'O-

del quale cf. M. L. Delvigo, *Servio e la filosofia della scienza*, in *Servius et sa réception de l'Antiquité à la Renaissance*. Études réunies par M. Bouquet et B. Méniel avec la collaboration de G. Ramires, Rennes, 2011, 121-141. Il commentatore espone altre «teorie fisiche» ricorrendo a soluzioni formali generalizzanti, come il soggetto indeterminato di prima persona plurale: cf. e.g. *Serv. Aen.* 12,273 *TERITVR QVA SVTILIS ALVO BALTEVS rem physicam dixit: omnia enim quibus utimur, non nos terunt, sed ea nos terimus*.

⁶ In particolare che la terra si trovasse in posizione inferiore rispetto all'acqua lo credevano Platone, Aristotele e i Peripatetici (cf. W. Hüber – G. Bignami, *Da Cicerone a Manilio. Il cielo e la terra*, in *I classici e la scienza. Gli antichi, i moderni, noi*, a c. di I. Dionigi, Milano, 2007, 221-244, part. 234). Seneca sembra invece riconoscere a Talete la paternità della teoria opposta, nel momento in cui gli attribuisce l'*inepta sententia* secondo la quale l'orbe terrestre viene sostenuto dall'acqua (*Sen. nat.* 3,14,1 *terrarum orbem aqua sustineri*) e trasportato su quest'onda come un'imbarcazione di grandi dimensioni (*Sen. nat.* 6,6,1 *'hac' inquit 'unda sustinetur orbis velut aliquod grande navigium'*): una *sententia* in evidente contrasto con l'immagine dell'*aequor* sopra la terra a cui ricorre *Serv. Aen.* 1,381.

⁷ Piuttosto generiche risultano del resto anche le formule con cui viene introdotto il pensiero di questi anonimi «naturalisti» (tra le più frequenti *physici dicunt, secundum physicos qui dicunt, physicam rationem dixit* e simili, ma non mancano espressioni come *physicum est, physice loquitur e physicam rem dixit*), nominati 59 volte da Servio Vulgato e soltanto 5 volte dal Danielino (*Serv. auct. Aen.* 3,30; 8,429; 11,51; *ad ecl.* 5,57; *ad georg.* 4,379).

⁸ Qui e altrove riporto in grassetto le cosiddette «aggiunte» danieline, con riferimento al testo, pubblicato per la prima volta nel 1600 da Pierre Daniel, del

ceanumque patrem rerum' di v. 382⁹, annovera con chiarezza Talete tra i *physici*, ricordandone la teoria secondo cui l'acqua è all'origine di tutte le cose. La registrazione del *locus* delle *Georgiche* accanto al nome del filosofo di Mileto non è idea originale dell'*auctus*, dal momento che occorre già in un intervento vulgato di poco precedente a questo, Serv. *georg.* 4,363, che si conclude per l'appunto con la citazione finale della *iunctura* '*Oceanumque patrem rerum*' a sostanziare la teoria «fisica» dell'acqua *ex qua cuncta procreantur*¹⁰. Ma si veda anche la stringata nota puntuale al verso didascalico, in cui il commentatore fa seguire immediatamente al lemma il nome del filosofo, scegliendo di non dilungarsi su una questione che evidentemente ritiene di aver già trattato poco prima con esaustività e limitandosi, perciò, a rinviare rapidamente, con la consueta formula *ut diximus supra*, al suo ben più ampio intervento precedente: Serv. *georg.* 4, 381 OCEANVMQVE PATREM *secundum Thaletam, ut diximus supra*. Si aggiungano, infine, la nota alla VI ecloga sulle *variae philosophorum opiniones de rerum origine*¹¹ e quanto si legge nel commento al libro III dell'*Eneide* sulle Arpie, *obscenae pelagi volucres*, figlie di Net-

Servius *auctus*, che è una versione più lunga rispetto a quella cosiddetta 'vulgata' del commento di Servio a Virgilio.

⁹ Si noti che, a partire da v. 338 (*Nisaeae Spioque Thaliaque Cymodoceque*), la numerazione delle glosse di Servio risulta arretrata di un'unità rispetto a quella delle edizioni moderne, che espungono ma comunque conteggiano detto verso.

¹⁰ Serv. *georg.* 4,363 *lacus autem dicit fontium et fluviorum receptacula. haec autem non sunt per poeticam licentiam dicta, sed ex Aegyptiis tracta sunt sacris: nam certis diebus, in sacris Nili, pueri de sacris parentibus nati a sacerdotibus nymphis dabantur. qui cum adolevisent, redditu narrabant lucos esse sub terris et inmensam aquam omnia continentem, ex qua cuncta procreantur: unde est illud secundum Thaletam <381> Oceanumque patrem rerum.*

¹¹ Cfr. anche Serv. *ecl.* 6,31 *variae sunt philosophorum opiniones de rerum origine: nam alii dicunt omnia ex igne procreari, ut Anaxagoras; alii ex umore, ut Thales Milesius, unde est Oceanumque patrem; alii ex quattuor elementis, ut Empedocles, secundum quem ait Lucretius <I 715> ex imbri, terra atque anima nascuntur et igni.* Serv. *Aen.* 11,186 *namque Heraclitus qui omnia vult ex igne constare, dicit debere corpora in ignem resolvi. Thales vero qui confirmat omnia ex umore creari, dicit obruenda corpora, ut possint in umorem resolvi.* Queste note, in cui, oltre a Talete, trovano menzione Anassagora, Empedocle o Eraclito, tra i primi ad elaborare teorie *de rerum origine*, sembra testimoniare la volontà del maestro di fornire ai suoi studenti, seppur in una forma assai elementare, una conoscenza di base degli inizi del pensiero ionico.

tuno¹²: in entrambi i casi il Vulgato richiama l'*auctoritas* di *Thales Milesius*, per il quale *omnia ex umore procreantur*, e registra subito dopo il succitato verso delle *Georgiche*, quasi che questo possa fungere da 'manifesto' ufficiale del pensiero del filosofo¹³.

Resta, comunque, che la cittadinanza nel gruppo dei «naturalisti» riservata a Talete, che trova conforto nell'uso inaugurato da Aristotele di indicarlo con il termine φυσικός, «filosofo della natura», è prerogativa del solo scoliasta danielino. Mai, infatti, nelle note del Vulgato, il nome del filosofo di Mileto occorre abbinato a *physicus*, co-occorrenza che permetterebbe altrimenti di delineare con maggiore precisione questa categoria, la cui identità storica e biografica, pertanto, per quanto riguarda la redazione vulgata del *commentarius*, andrà sciolta, e solo parzialmente, grazie ad indicazioni di altro tipo¹⁴.

Si veda ad esempio l'intervento su *Aen.* 2,694 (MVLTA CVM LVCE CVCVRRIT *nunc theologicam rationem sequitur, quae adserit, flammaram quos cernimus tractus nimbum esse descendentis numinis; alibi physicam, ut vento indipendente videbis, flammaram longos a tergo albescere tractus*), in cui Servio offre una duplice spiegazione della scia tracciata in cielo dalla meteora che indica ad Enea la via da percorrere per fuggire da Troia: secondo la *ratio theologica*, che in questo caso sembra coincidere con la scienza augurale

¹² Serv. *Aen.* 3,241 *alii dicunt eas (i.e. Harpyias) Neptuni filias, qui fere prodigiorum omnium pater est: nec inmerito; nam secundum Milesium Thaletem omnia ex umore procreantur: unde est Oceanumque patrem rerum.*

¹³ Se l'idea che all'origine del mondo ci fosse Oceano, sentito come principio cosmico fluido, è antica e s'incontra molto precocemente nelle immagini mitico-allegoriche della letteratura greca (cfr. Hom. *Il.* 14,246 Ὠκεανού, ὅς περ γένεσις πάντεσσι τέτυκται), è soltanto a partire dal VI secolo, tuttavia, che con il filosofo di Mileto fu per la prima volta elaborata in maniera sistematica la teoria essenzialmente «fisica» dell'acqua all'origine di tutto e questo elemento primordiale venne concepito esclusivamente come «una parte visibile del mondo empirico»: cf. W. Jaeger, *La teologia dei primi pensatori greci*, trad. it. a c. di E. Pocar (or. *Die Theologie der frühen griechischen Denker*, Stuttgart, 1953) Firenze, 1961, 29-30, 32-33.

¹⁴ A tal proposito, si consideri anche che nel Vulgato i *physici* sono affiancati a Lucrezio due volte (*ad Aen.* 6,239 *Lucretium et alios physicos; ad georg.* 4,51 *secundum physicos, qui dicunt ... quod etiam Lucretius*) e in una nota, in aggiunta a Lucrezio, la loro menzione si accompagna a quella di anonimi *medici* (*ad Aen.* 6,596), che a quanto pare l'esegeta considera categoria a parte, in quanto studiano e sperimentano prevalentemente su base autoptica molto più dei *physici*, a cui invece è concesso ricorrere, oltre che all'osservazione diretta dei fenomeni, anche alla «presunzione analogica»: cfr. M. L. Delvigo, *Servio e la poesia*, op. cit. 36.

romana¹⁵, si tratterebbe del *nimbus descendentis numinis*; secondo quella *physica*, una sorta di «scienza meteorologica», la scia accompagna invece sempre il movimento delle stelle quando sta per sopraggiungere una bufera, come dimostra *georg.* 1,365. Sembrerebbe che la netta distinzione tra *ratio physica* e *ratio theologica* ripercorra le strade già segnate dall'uso oppositivo φυσικός vs θεολόγος di matrice aristotelica¹⁶, con il primo termine ad indicare quei «filosofi della natura»¹⁷ che ne studiano i problemi esplorando la realtà sensibilmente

¹⁵ Per i *theologi*, esperti delle cose divine (cf. Serv. *Aen.* 8,84 MAXIMA IVNO quaesitum est quae sit 'Iuno maxima' ... et dicunt theologi ipsam esse matrem deum, quae terra dicitur), da intendere come categoria distinta da *philosophi* e *poetae* cf. e.g. Serv. *Aen.* 5,735 PIORVM CONCILIA ELYSIVMQVE COLO elysium est ubi piorum animae habitant post corporis animaeque discretionem quod secundum poetas in medio inferorum est suis felicitatibus plenum ... secundum philosophos elysium est insulae fortunatae ... secundum theologos circa lunarem circum, ubi iam aër purior est e Serv. *Aen. praef.* 6, p. 1, ll. 1-4 Totus quidem Vergilius scientia plenus est ... et dicuntur aliqua simpliciter, multa de historia, multa per altam scientiam philosophorum, theologorum, Aegyptiorum). In Serv. *Aen.* 6,645 theologus è sinonimo di sacerdos, appellativo sacrale di Orfeo (cf. anche Serv. *ecl.* 4,58 nam satis excesserat dicendo Linum poetam, Orphea theologum), dopo il quale 'teologo' fu detto anche il vate Museo (cf. Serv. *Aen.* 6, 667 e Serv. *Aen.* 6, 669).

¹⁶ Aristotele impiega i due termini in opposizione quando, in un'analisi dia-cronica della storia del pensiero filosofico, contrappone ai «fisici», cioè ai «filosofi più antichi», i «teologi», ovvero gli antichi poeti che, avendo riferito di teorie sulla vita degli dei e la sorte dell'anima umana attingendo alla tradizione mitica, rappresentano quello stadio pre-filosofico del pensiero che soltanto nelle epoche successive, con i φυσικοί appunto, diventa più radicale e scientifico (per un uso analogo di *theologus* si veda Macrobio nella sua esposizione sugli *Inferi in somn.* 1,10,17, per cui cfr. Macrobio. *Commento al Somnium Scipioni. Libro I*, intr., testo, trad. e comm. a c. di M. Regali, Pisa, 1983, 311). Con W. Jaeger, *La teologia dei primi pensatori greci*, op. cit. 6 andrà tuttavia ricordato che in altri contesti, ovvero al di fuori di un discorso storico sul pensiero filosofico, la «teologia» resta per Aristotele la filosofia pura, «la scienza filosofica fondamentale».

¹⁷ Non si tratta di semplici osservatori dei fenomeni naturali, come potevano esserlo, ad esempio, i contadini, la cui *sapientia* Servio distingue da quella più specificamente filosofica attraverso la formula chiarificatrice *physica rusticanorum* (cf. Serv. *ecl.* 1,69 POST ALIQVOT ARISTAS post multa tempora. et quasi rusticus per aristas numerat annos: nam physica rusticanorum est in paleis et in messibus). Che si trattasse di «filosofi» nel senso di «pensatori» siamo portati a crederlo sia sulla scorta dell'aggiunta danielina ad *Aen.* 2,488 (secundum philosophos **physicos**, qui dicunt, vocem corpus esse), da cui si ricava l'implicita equivalenza *physici* = *philosophi*, che per la iunctura '*physica philosophia*' con cui il Vulgato nelle note ad *georg.* 2,483 (NATVRAE ACCEDERE PARTES physicae philosophiae, unde sunt illa

sperimentabile, il secondo quanti attingono invece dalla tradizione mitica o da qualsiasi altra tradizione non scientificamente fondata per approdare ad una conoscenza ingenua e antropomorfa delle più potenti manifestazioni naturali¹⁸. Pare, in altre parole, che per Servio, come per Aristotele, la *physica disciplina* rappresenti, nell'evoluzione del pensiero, un gradino più alto rispetto alla *theologia*, caratterizzandosi per un sistema organizzato di idee che nascono dall'osservazione del *naturale*¹⁹, ovvero dall'esperienza sensibile, per spiegare in maniera scientifica e razionale²⁰ anche ciò che non è percepibile con i sensi, come i vizi e le virtù degli uomini²¹, i miti, la religione, gli dei²².

quae dixit) e *ad georg.* 2,490 (*et rustici felices sunt, et qui tribuunt operam philosophiae. 'rerum causas' id est physicam philosophiam*) fa chiaramente riferimento alla speculazione filosofica quale via d'accesso per pochi privilegiati alle remote *rerum causae*. Sulla «fisica» come parte della «filosofa» cf. soprattutto *Macr. sat.* 7, 15,14.

¹⁸ Significativamente, nella nota *ad Aen.* 2,255 (*TACITAE LVNAE aut more poetico noctem significat, aut physicam rationem dixit. nam circuli septem sunt, Saturni, Iovis, Martis, Solis, Veneris, Mercurii, Lunae. et primus, hoc est Saturni, vehementer sonat, reliqui secundum ordinem minus, sicut audimus in cithara*) la correlazione disgiuntiva *aut ... aut* sottolinea l'inconciliabilità tra *mos poeticus* e *physica ratio*, invocati dall'esegeta per illustrare l'attributo *tacita* riferito alla luna: o si tratta di una «immagine poetica» per significare che è notte, oppure, secondo un «concetto di fisica astrale», la luna è *tacita* in quanto tra i sette pianeti è quella con l'orbita che risuona meno intensamente (per una traduzione della nota cf. A. Cignarella, *Virgilio a scuola. Servio e il secondo libro dell'Eneide*, Foggia, 2011, 201).

¹⁹ Cf. e.g. *Serv. Aen.* 1,52 *VASTO ANTRO physica ratione hoc fingit poeta. naturale enim est ut loca concava plena sint ventis*.

²⁰ Forse andrebbe letta in questa direzione l'insistenza con cui l'esegeta si riferisce alla *physica* in abbinamento al termine *ratio*: cf. e.g. *Serv. Aen.* 9,693 (*SE PRIMVS AGEBAT ... 'se agebat', hoc est incedebat ... tractus autem sermo est a ratione physica; nam agitur corpus animi iudicio*) in cui il sintagma *se agebat* viene interpretato come espressione derivata dalla «fisiologia»: un corpo infatti non si muove da solo, ma quasi 'subisce' l'azione dello spostamento prodotta per «calcolo del cervello», da cui deriva il vero impulso al movimento (per la traduzione del passo cfr. R. Scarcia, *Il commento di Servio al libro IX dell'Eneide*, *Schol(i)a*, 7, 2002, 4 (3), 87-111, in partic. 107). Anche per Danielino, del resto, spesso parlare *physice* comporta anche parlare *rationabiliter*: cf. e.g. *Serv. auct. Aen.* 3,30 **GELIDVSQVE COIT physice loquitur et rationabiliter; nam hinc et pallor nascitur, cum se ad praecordia fugiens contrahit sanguis**.

²¹ *Serv. georg.* 4,399 *DOLI CIRCVM HAEC DEMVM F. I. circa vincula novissime eius desinent doli, id est formarum varietas: cuius figmenti physicam volunt esse rationem, quia habet homo in se libidinem, stultitiam, ferocitatem, dolum: qui ratio physica è la chiave interpretativa per cui le varie forme e sembianze assunte da*

2. Nel presentare il contenuto della nota *ad Aen.* 1,381 è stato immediatamente rilevato su quali puntelli argomentativi Servio abbia inteso costruire la propria difesa del sintagma virgiliano *aequor con-scendi*: da un lato l'esegeta, invocando l'*auctoritas* dei *physici*, ha cercato una conferma, per così dire, esterna dell'uso linguistico nella teoria scientifica della terra che contiene il mare; dall'altro, nella chiusa dell'intervento ha fornito compiuto sviluppo alla stessa linea argomentativa, dotandola di una sorta di conferma 'interna' attraverso il confronto intra-testuale con *Aen.* 3,522 *humilemque videmus Italiam*. È interessante rilevare come la citazione, per il tramite del commento lasciato da Servio *ad locum*, permetta all'ambigua categoria dei *physici* di fare ancora una volta capolino, abbinata alla stessa «precisa, apparentemente un po' strana»²³ teoria geofisica del mare contenuto dalla terra. In particolare, in questo nuovo accenno alla legge «naturale», Serv. *Aen.* 3,522 sembra per certi versi quasi duplicare, sia nell'argomentazione specifica che nelle scelte lessicali, Serv. *Aen.* 1,381, rilevando contestualmente uno di quei nodi di collegamento, nella fitta rete di note di richiamo, che sono caratteristica peculiare dei *commentarii* serviani e in vista dei quali la lettura sinottica di interventi tra loro simili risulta tanto più utile e preziosa. Ma ciò che veramente interessa non è solo il fatto che la nota in questione offre un ulteriore tassello per la ricostruzione delle convinzioni scientifiche eventualmente condivise dal nostro esegeta, ma l'architettura d'insieme che regge questo elaborato intervento.

Proteo per liberarsi dai tenaci lacci di Aristeo (cinghiale, tigre, serpente, leonessa, fuoco e acqua) corrispondono nell'uomo a «libidine», «stoltezza», «ferocia» e «astuzia».

²² Per J. W. Jones, *An analysis of the allegorical interpretations in the servian commentary on the Aeneid*, Chapel Hill, 1959, in part. 95s. si tratterebbe in questi casi di «physical allegorism». Cf. e.g. Serv. *Aen.* 1,78 TV MIHI QVODCVMQVE HOC REGNI rediit ad physicam rationem. nam motus aëris, id est Iunonis, ventos creat, quibus Aeolus praeest (Eolo comanda i venti perché è creato da Giunone = aer); *ad Aen.* 1,133 IAM CAELVM TERRASQVE ... aut certe illud est, quod tria haec numina, licet divisa imperia teneant, videntur tamen invicem regni totius habere potestatem, sicut et ipsa elementa quae retinent physica inter se quadam ratione iunguntur (a Nettuno spetta il regno del mare e il tridente, ad Eolo quello dell'aria: tre sono infatti gli elementi, acqua, terra e aria, ed altrettanti i regni toccati in sorte a tre differenti divinità); *ad Aen.* 8,139 FVDIT ... celeritatem parientis ostendit, quod infantibus dicitur omen felicitatis adferre. spectat etiam ad rationem physicam: nam celer est ubique Mercurius, ut diximus **supra** <IV 239>, et ideo dicit eum etiam in ortu fuisse velocem (sulla celeritas propria di Mercurio).

²³ M. L. Delvigo, *Servio e la poesia*, op. cit. 29.

Vediamo innanzi tutto il contesto virgiliano: dopo la breve sosta nella terra dei Cerauni, i Troiani con la traversata del Canal d'Otranto riprendono la navigazione per raggiungere il litorale italico, quand'ecco che dalle navi intravedono i primi colli della penisola, ancora *obscuri* perché è l'alba²⁴. Tra le dinamiche sollecitazioni visive che provocano nei *nautae* grida festose di gioia non è questo primo elemento di avvistamento dal mare, quanto piuttosto tutto il territorio italico in sé a polarizzare l'attenzione dell'esegeta:

Serv. Aen. 3,522 *HVMILEMQVE VIDEMVS ITALIAM aut naturam provinciae ostendit: **quod verum est in illo transitu**: ut Sallustius Italiae plana ac mollia: aut rem physicam exprimit, quia omne quod continetur altius est ab eo quod continet: aut quia procul visentibus terra humilis semper videtur, ut Lucanus <III 7> et dubios cernit vanescere montes.*

Servio si sofferma su *humilis*, riferito alla penisola finalmente apparsa ai Troiani ormai prossimi ad attraccare a *Castrum Minervae*²⁵, e cerca di sciogliere l'ambiguità semantica di questo aggettivo, di cui propone pertanto tre interpretazioni, tutte a quanto pare originate da considerazioni (in certi casi anche banali) di tipo empirico-naturalistico. La maniera in cui il commentatore inanella tra loro le tre proposte, ritmicamente scandite da una correlazione (*aut ... aut ... aut*) che lascia presupporre che sul piano razionale godano tutte di uguale validità, rileva già la prima sostanziale differenza rispetto a Serv. Aen. 1,381, testimoniando al contempo come nel commentario, al di là di note in cui l'esegeta serba memoria, probabilmente condividendola, di un'unica particolare linea interpretativa, non mancano quelle che invece riflettono con marcata evidenza quanto vario e 'pluristratificato' fosse il materiale esegetico a disposizione del nostro commentatore. Complessa ed articolata, la nota ad Aen. 3,522, che muove anch'essa da una discussione linguistica, non ricorre infatti alla 'scienza'

²⁴ Verg. Aen. 3,522-523 *Cum procul obscuros colles humilemque videmus / Italiam.*

²⁵ Vale a dire la baia di Otranto e dei laghi Alimini, sotto il colle della Minerva, la prima costa bassa adriatica a nord dei Capi Iapigi (*colles*): cf. G. Nenci, *Hvmilemque videmus Italiam* (Verg. Aen. 3,522-523), *NAC*, 9, 1980, 193-196, in part. 194, per il quale il contrasto *humilis-colles* riprenderebbe quello tra αἰγιαλός («spiaggia bassa e arenosa») e ἄκται («promontori») proprio della periegetica antica, con *humilis* probabile calco di χαμαλός riferito ad Itaca in Hom. *Od.* 9,25 e 10,196.

come unica ed indiscussa strada per spiegare il lemma; inoltre, nel registrare linee interpretative anche di diverso orientamento, all'interno delle quali il *magister* non ha voluto (o saputo) operare scarti selettivi, veicola specifici 'interessi letterari' in aggiunta a quelli di esegesi virgiliana in senso stretto.

L'intervento si apre, infatti, con l'ipotesi di intendere *humilis* nel significato di «pianeggiante» sulla base delle oggettive peculiarità geofisiche della *provincia* descritta che, dato acquisibile anche con una semplice osservazione autoscopica, si caratterizza per pianure e dolci declini²⁶. Molto opportunamente l'esegeta cita un passo di Sallustio, in cui l'occorrenza di *plana* (sott. *loca*), con chiaro riferimento alla natura pianeggiante del paesaggio italico²⁷, non dovrebbe dare adito a dubbio alcuno in merito all'equivalenza semantica *humilis* = *planus*.

Non propriamente convinto, tuttavia, della spiegazione appena proposta, Servio si appella in seconda battuta alla «teoria fisica» che recita come un paradigma facile da mandare a memoria e particolarmente efficace per la sua incisività formulare: l'Italia è «bassa» in quanto «ciò che è contenuto si trova più in alto rispetto a ciò che lo contiene». Questa seconda ipotesi interpretativa fa ripensare a Serv. Aen. 1,381: si tratta ancora una volta di rendere percepibile, con un'espressione altrettanto sintetica e sentenziosa, in quale rapporto «fisico» si trovino tra loro terra e mare, anche se, rispetto a quanto abbiamo già letto nella nota al I dell'*Eneide* (*secundum physicos, qui dicunt terram inferiorem esse, quia omne quod continetur supra illud est quod continet*), il nuovo aforisma inverte l'ordine degli elementi, partendo dalla prospettiva del mare, che è il contenuto (*quod continetur*) e si trova perciò più in alto rispetto al suo contenitore (*altius*

²⁶ Decisamente orientato verso questa prima spiegazione è il Danielino (cf. ***quod verum est in illo transitu***), mentre la rifiuta recisamente Tiberio Claudio Donato, che nel commento *ad locum* spiega *humilis* in maniera ancor più razionalistica, riecheggiando chiaramente la chiusa della nota vulgata: *non quia natura sua humilis erat atque depressa, sed quia etiam illa quae alta sunt, cum navigantibus longe apparuerint, esse videntur humilia*.

²⁷ Mollia invece riferisce la dolcezza del clima: Sall. *hist. frg.* 4,24 (ed. Maurenbrecher). Per G. Nenci, *Humilemque videmus Italiam*, *op. cit.* 194, n. 1, Sallustio descrive la costa bassa che si estende tra Otranto e il Gargano, che si presenta in lunghi tratti paludosa; invece A. La Penna, *Per la ricostruzione delle Historiae di Sallustio*, *SIFC*, 35, 1963, 5-68, in part. 48-49 non crede si possa trattare con certezza dell'Italia meridionale.

est ab eo quod continet), la terra: nel caso specifico, l'Italia risulta «bassa» agli occhi dei naviganti che al momento dell'avvistamento si trovano in mezzo al mare, cioè «più in alto». Ma diversamente da quanto abbiamo riscontrato a proposito del lemma *conscendi*, la *res physica* qui non solo non è l'unica soluzione proposta per *humilis*, ma non è neanche quella verso cui si orienta manifestamente la preferenza assoluta del nostro esegeta. Anche se, in chiusura di nota, Servio, lanciandosi, come terza e ultima opzione, in un'audacissima spiegazione su base etimologica²⁸ che riconduce ancora una volta il senso puntuale dell'aggettivo al momento decisivo dell'avvistamento in mare aperto²⁹, sembra quasi offrire sostegno all'impalcatura argomentativa della *res physica*: l'Italia è *humilis* nel senso che è «molto bassa sull'orizzonte» e questo si verifica soltanto quando la si guarda «da lontano» (*procul*)³⁰. Si tratta, a ben vedere, ancora una volta di una teoria 'scientifica' e, più nello specifico, del corollario sulla curva-

²⁸ «**Humiliter: et tractum est ab humo**» recita il Danielino *ad Aen.* 4,255 a proposito dell'*humilis avis* che vola «bassa» sul mare pescoso, un *locus* che il redattore della voce del *Thesaurus* (V, I, 3, 3103-3114) annovera come esempio d'uso proprio dell'aggettivo riferito ad elementi naturali (3104, l. 68).

²⁹ Verso questa interpretazione sembra maggiormente orientato anche Cova (*Il terzo libro dell'Eneide*, a c. di P. V. Cova, Milano, 1994, 109), ma si vedano anche molte delle traduzioni moderne del passo, tra cui Paratore (*Virgilio. Eneide. Libri III-IV*, trad. di L. Canali, introd., comm. di E. Paratore, vol. II, Milano, 1978, 165: «bassa») il quale, peraltro facendo propria l'annotazione di J. Henry (*Aeneidea*, II, Dublin, 1878, rist. Hildesheim, 1969, 486), ritiene che la problematicità del luogo virgiliano sia stata alimentata anche dalla confusione creata da Dante, il quale in *inf.* 1,106-107 (*di quell'umile Italia fia salute / per cui morì la vergine Camilla*) 'moralizza' l'Italia, facendola apparire *umile* nel senso di «dimessa, appartata» prima dell'arrivo di Enea e della fortunata fusione fra Troiani e Latini. Per la «formula tolta di peso da Virgilio» e moralizzata in Dante cf. già A. Ronconi, *Virgilianismi danteschi*, in *Interpretazioni grammaticali*, Roma, 1971, 95-106, in part. 101-102.

³⁰ Vale la pena segnalare Serv. *Aen.* 3,72 che commenta un *locus* simmetrico e speculare rispetto ad *Aen.* 3,522, in quanto con *terraeque urbes recedunt* Virgilio descrive non l'avvicinamento della flotta troiana alla costa, ma il suo allontanamento in mare aperto: *TERRAEQVE VRBESQVE RECEDVNT physicam rem dixit: ita enim navigantibus videtur, quasi ab his terra discedat*. L'esegeta, invece di spiegare l'immagine figurata di un *recessus* di *terrae* e *urbes* come un evidente 'scambio di soggetto', molto vicino nell'effetto all'ipallage, tra le navi, che effettivamente si allontanano dalla costa, e le terre o le città, che danno l'impressione di muoversi (cf. N. Horsfall, *Virgil, Aeneid 3. A commentary*, Leiden-Boston, 2006, 91), si appella nuovamente alla *res physica*, ma senza riferire esplicitamente la teoria del rapporto tra *quod continetur* e *quod continet*.

tura del mare che, limitando lo sguardo ai naviganti, permette la visione di oggetti sulla riva ma con un particolare effetto ottico: sembrano infatti come collocati all'altezza degli occhi, risultando perciò più «bassi» – noi diremmo «più piccoli» – di quanto siano nella realtà.

E ancora una volta la scrittura serviana è priva degli elementi teorici che, normalmente, ci si attendeva di trovare in un commento destinato ad un pubblico di scuola. Per conferire maggiore chiarezza all'abbozzo dottrinale Servio, piuttosto, ricorre, come suo costume, ad una citazione letteraria, la seconda nella nota dopo il *flash* sallustiano sui *plana* d'Italia, perfettamente funzionale, giova ricordarlo, all'interpretazione di *humilis* in senso geofisico. Il nuovo fotogramma, di matrice lucanea, che assurge di fatto a pilastro portante e strutturale dell'impianto argomentativo della chiusa della nota, non è un 'fermo-immagine' sulle pianure, ma sui rilievi montuosi della regione italica, e sembra pertanto, almeno *prima facie*, più collegato con il verso virgiliano a commento³¹ che con l'idea generale di un'Italia che appare ai naviganti, «bassa», ovvero «piccola», se vista dal mare. Un esercizio di rilettura dell'intero brano lucaneo diventa vincolante perché il rapidissimo richiamo intertestuale al verso del III libro della *Pharsalia*, e dunque l'invocazione stessa dell'*auctoritas* del poeta epico, risulti più aderente alla sostanza e alla funzione del nesso *ut Lucanus*, posto in immediata successione di *aut quia procul visentibus terra humilis semper videtur*. È infatti il contesto da cui è tratta la citazione a costituire un valido aiuto per integrare il testo della nota nei suoi significati inespressi, dal momento che quello che Servio non dice, ma appare evidente ad un buon conoscitore di Lucano, è che ad aprire il III libro del poema è proprio l'immagine di un'Italia (v. 4 *Hesperia*) che diviene sempre più piccola man mano che Pompeo si allontana dal porto per solcare con la sua flotta le onde dello Ionio. In questa breve descrizione, la stringa riportata da Servio ritrae il *Magnus* che non riesce a distogliere lo sguardo dal suolo patrio finché non vede rimpicciolirsi, fino al punto di svanire del tutto, «le cime coperte di nubi ed i monti indistinti»³². Per 'completare' il senso della citazione, dunque, e co-

³¹ Forse alla luce delle puntuali riprese formali (*obscurus colles* in Verg., *dubios ... montes* in Lucan.), un po' troppo sbrigativamente V. Hunink (M. Annaeus Lucanus. *Bellum Civile. Book III*, a commentary by, Amsterdam, 1992, 32) sostiene che Servio avrebbe citato la *Pharsalia* per commentare *obscuri colles*.

³² Lucan. 3,1-7 *Propulit ut classem velis cedentibus Auster / incumbens mediumque rates movere profundum, / omnis in Ionios spectabat navita fluctus:*

glierne appieno la funzionalità, il lettore, messo forse in allerta dagli espliciti richiami verbali tra il *locus* virgiliano a commento e il verso lucaneo, deve necessariamente prendere visione dell'intero brano evocato. Ma è proprio a questo punto che verosimilmente si accorge anche di quanto la scena lucanea sia speculare e simmetrica rispetto a quella virgiliana: al di là del vistoso corrispondersi, nelle immagini degli *obscuri colles* e dei *dubii montes*, dell'idea di una visibilità scarsa e incerta della terra all'orizzonte, dovuta da una parte, all'incredulità dei Troiani e all'ora del loro approdo, dall'altra, dal progressivo allontanarsi dalla costa della flotta pompeiana, sono infatti differenti le atmosfere e gli stati d'animo prodotti dagli opposti sensi di navigazione delle flotte: in Virgilio, la sconfinata scena del mare illuminato dall'aurora contribuisce a creare una radiosa *suspense*, che si scioglie nelle grida festose con cui l'improvvisa apparizione della terra promessa è salutata dai profughi Troiani; in Lucano si avverte invece la situazione psicologicamente ed emotivamente contraria del lacerante addio con cui la patria viene abbandonata dalla flotta e, in modo particolare, dal suo comandante, che appare sempre più provato nell'animo man mano che la nave prende il largo. La natura stessa partecipa diversamente ai due momenti esistenziali diametralmente opposti, ma ugualmente carichi di *pathos*, dell'arrivo e dell'addio: più luminosa in Virgilio, avvolta in una nostalgica *nuance* di colori e ombre in Lucano.

Non si può escludere che anche Servio abbia colto questo raffinato equilibrio di analogie e antitesi e, anzi, proprio in virtù di ciò abbia voluto citare Lucan. 3,7. È stato più volte dimostrato, infatti, che spesso nel commentario il richiamo ad un *auctor*, pur in assenza di segnali espliciti, sembra favorito dal riconoscimento di un procedimento di *imitatio/aemulatio* messo in atto dall'*auctor* stesso in modo antifrastico rispetto al modello virgiliano³³. Il rapporto in cui stanno tra loro i brani messi indirettamente a confronto da quel breve inciso *ut Lucanus* potrebbe rappresentare, in altre parole, il valore aggiunto per cui, al di là della comune percezione di un'Italia «piccola» e «bassa» se osservata dal mare, Servio ha ritenuto di dover citare un verso

/ *solus ab Hesperia non flexit lumina terra* / *Magnus, dum patrios portus, dum litora numquam* / *ad visus reditura suos tectumque cacumen* / *nubibus et dubios cernit vanescere montis.*

³³ È il caso, ad esempio, di alcune citazioni di Giovenale, per cui cf. il mio *Iuvenalis docet. Le citazioni di Giovenale nel commento di Servio*, Bari, 2009, in part. 42s.

in cui di fatto neanche è impiegato quell'aggettivo *humilis* che pure costituisce il *focus* del suo intervento su Virgilio.

In questo senso, è tanto più significativo che a prezioso completamento e chiarimento della propria esegesi Servio abbia per esempio preferito Lucan. 3,7 a Lucan. 5,650, tratto anch'esso da una descrizione di viaggio per mare (quello della piccola imbarcazione di Cesare colta dalla bufera mentre si dirige verso la costa italiana)³⁴, in cui occorre proprio l'aggettivo che ha messo in moto le osservazioni relative ad *Aen.* 3,522. In Lucan. 5,650 *humilis* qualifica la piccola isola di Sàsona, posta lungo la costa illirica di fronte al Salento, quasi a metà del cammino tra l'Epiro e Brindisi³⁵, nota e temuta per le secche dai naviganti in traversata lungo il canale d'Otranto³⁶. La cosa che desta ancor più meraviglia è che l'antica esegesi *ad locum* mostra evidentsimi punti di contatto con la nota di Servio ad *Aen.* 3,522:

Adnot. Lucan. 5,650 NON HUMILEM bene 'humilem', altior enim erat navis erecta fluctibus quam insula erat, sive 'planam' humilem, ut Vergilius 'humilemque videmus Italiam', id est sub fluctu iacentem. 'Humilem vadis' accipimus, [id est] ubi alta non sint litora ad navis accessus.

Anche lo scoliasta lucaneo si sofferma, apprezzandolo (*bene*), sull'attributo *humilis* che spiega in due maniere, con il dato meccanico legato alla «visione» dell'isola dalla prospettiva di una nave che, sollevata in alto dai flutti, appare più «alta» rispetto all'isola stessa – e in ciò c'è un vaghissimo riecheggiamento del serviano *aut quia procul videntibus terra humilis semper videtur*; ma anche³⁷ con una in-

³⁴ Si tratta della traversata che Cesare nell'inverno del 48 a.C. azzarda da solo su una *parva puppis*, pilotata dal pescatore Amicla senza altro equipaggio, per raggiungere a Brindisi Antonio che, nonostante le ripetute sollecitazioni, non lo raggiungeva sulla costa opposta dello Ionio dove si era recato all'inseguimento di Pompeo (Lucan. 5,500-503 *sponte per incautas audet temptare tenebras / quod iussi timuere fretum, temeraria prono / expertus cessisse deo, fluctusque verendos / classibus exigua sperat superare carina*). Per un'analisi del famoso episodio del V libro, dai singolari e complessi intrecci intertestuali, cf. E. Narducci, *Lucano. Un'epica contro l'impero*, Bari, 2002, 247-258.

³⁵ Cf. Strabo 6,3,5.

³⁶ L'isola della «Calabria» (Adnot. Lucan. 5,650 *SASONA insula Calabriae*) era anche frequentata dai pirati: cf. Plin. *nat.* 3,152 *piratica statione nota*.

³⁷ Per *sive* «coniunctio copulandi et ampliandi aliquando vim habens» cf. Forcellini, s.v., IV, 345.

interpretazione in senso geografico di *'humilis'* pro *'plana'* che ricorda invece molto più da vicino la nota di Servio e in particolare il riferimento iniziale alla *natura provinciae*. Con l'esegesi virgiliana, del resto, lo scoliasta lucaneo stabilisce prontamente un collegamento diretto attraverso la citazione di *Aen.* 3,522 con cui suggella questa seconda ipotesi interpretativa per sostenere che Sàsona è «piatta» come lo è l'Italia di Virgilio (*ut Vergilius 'humilemque videmus Italiam'*), che è *humilis* nel senso che «sta sotto i flutti». Questa curiosa parafrasi è molto meno banale e scontata di quanto possa apparire ad una prima lettura. Che l'Italia sia *sub fluctu iacens* potrebbe voler significare, infatti, che lo scoliasta ha ben inteso che l'approdo di Enea è avvenuto su una penisola (quella salentina) che, non diversamente da un'isola (come Sàsona), sorge dalle acque; più nello specifico, la sua linea costiera che, proprio perché priva di rilievi (*plana*) aderisce alle acque, è una zona particolarmente ospitale dove le onde del mare non si infrangono violente su scogliere alte e inaccessibili per le imbarcazioni, ma si protendono sul litorale favorendo la formazione naturale di porti sicuri. Allo stesso modo, pare infine concludere lo scoliasta evidentemente movendo dalla convinzione che nel *locus* lucaneo *vada* valga *litora*, dobbiamo intendere *'humilem vadis'*: «nell'isola di Sàsona non ci sono coste tanto alte da impedire l'attracco alle navi»³⁸.

A parte l'evidente circolazione di materiale esegetico comune all'esegesi virgiliana e lucanea³⁹, il confronto con la glossa a Lucan.

³⁸ Sàsona in realtà è un isolotto paragonabile ad un grosso scoglio che, altissimo, non offre alcuna possibilità di attracco alle imbarcazioni. Alla luce di ciò è tanto più opportuno rilevare che è del tutto fuorviante l'antica esegesi, evidentemente orientata dal confronto un po' forzato con il passo virgiliano, e che lo è, peraltro, anche rispetto al reale significato dell'espressione lucanea: nella priamel dei vv. 650-653, accanto ad altri luoghi notoriamente ostili ai naviganti, i *saxosa litora* della Tessaglia e i *maligni portus* d'Ambracia, i «bassi fondali» dell'isola di Sàsona stanno a significare la ben nota difficoltà di navigazione causata dalle secche (per una situazione simile cf. Sen. Ag. 558 *ubi humilis unda, scrupeis mendax vadis*; per *humilis* nel valore di «non profundus» cf. TLL s.v. *humilis*, VI,3, in part. p. 3105, ll. 74s.). Per un commento al passo cf. tra tutti M. Matthews, *Cesar and the storm. A commentary on Lucan De Bello Civili. Book 5 lines 476-721*, Bern, 2008, 221-223.

³⁹ Tra quanti sostengono che sull'esegesi a Lucano abbia esercitato un'influenza decisiva il commentario a Virgilio e ritengono che, proprio alla luce della stretta relazione esistente con Servio, vada accordata agli scolii un'attenzione meno rapsodica di quanto sia avvenuto finora, P. Esposito, *Virgilio e Servio nella scoliastica lucanea: tra Adnotationes super Lucanum e Commenta Bernensia*, in *Gli scolii a Lucano ed altra scoliastica*, Pisa, 2001, 25-77 (con tabelle 78-107), il quale,

5,605 testimonia ancora una volta l'eccezionalità della preferenza di Serv. *Aen.* 3,523 per Lucan. 3,7, che a quanto pare il nostro esegeta sceglie di citare per ragioni non immediatamente subordinate all'esegesi puntuale di *humilis*⁴⁰. Si è già accennato alla possibilità che siano stati i rapporti intertestuali intercorrenti con *Aen.* 3,522 ss. a fare di Lucan. 3,7 un referente privilegiato per una citazione dotta. A ciò si aggiunga l'alto grado di riconoscibilità del verso che, facendo parte di un *incipit*, era verosimilmente tra i *loci* più soggetti alla memorizzazione da parte degli studenti, che in tal modo acquisivano con il suddetto brano una tale familiarità da essere particolarmente pronti, nel caso di 'memoria virgiliana', al suo immediato svelamento. Nello specifico, gli allievi di Servio, condotti dall'immagine dell'Italia virgiliana a quella parallela lucanea, non solo hanno potuto finalmente comprendere il significato di *humilis*, ma verosimilmente hanno anche riconosciuto in *Aen.* 3,522 ss. il modello eventualmente soggiacente all'*incipit* del III della *Pharsalia*. A questo punto, proprio in vista della brevità estrema della formula introduttiva *ut Lucanus* dovremmo presupporre lettori abituati a questo particolare tipo di approccio didattico ed esegetico molto di più di quanto noi moderni riusciamo a percepire, chiamati come siamo a colmare mentalmente e a distanza le tracce vuote della comunicazione orale, oltre che scritta, del *magister* nella sua aula.

In conclusione, le due note serviane qui esaminate, *ad Aen.* 1, 381 e *ad Aen.* 3,522, con i loro percorsi e contesti in realtà non troppo differenti, testimoniano entrambe che, per quanto riguarda la presenza nel commentario di *physici* e *physica ratio*, abbiamo a che fare con una 'scuola di pensiero' non particolarmente complessa e definita, che Servio richiama esprimendosi con formule spesso generiche e ripetitive, ma sempre in coerenza e aderenza al commento al testo virgiliano. In particolare, la nota *ad Aen.* 3,522 ha confermato l'orientamento prevalentemente 'umanistico' di Servio (e conseguentemente

nella pur ampia selezione di glosse considerate per la presenza di citazioni virgiliane, non analizza tuttavia Adnot. *Lucan.* 5,650.

⁴⁰ Non pare peraltro che tale preferenza sia giustificabile con una particolare 'affezione' dell'esegeta al III della *Pharsalia*, dal quale egli ricava infatti un numero di citazioni solo di poco inferiore (15 contro 19) rispetto a quelle del V libro. Per le citazioni dal III e dal V libro cf. J. F. Mountford – J. T. Schultz, *Index rerum et nominum in scholiis Servii et Aelii Donati tractatorum*, Ithaca N.Y., 1930, rist. Hildesheim, 1962, s.v. *Lucanus*.

la formazione prevalentemente letteraria dell'*entourage* scolastico e intellettuale cui è destinato il suo commento), che per una spiegazione di tipo linguistico si affida questa volta, oltre che ad una consolidata dottrina di tipo scientifico, alla parola degli *auctores*, evidentemente reputando Sallustio e Lucano garanzie più che valide per le interpretazioni proposte.

LA FIDUCIA, L'INGANNO, IL TRADIMENTO (NELLE ELLENICHE SENOFONTEE)

Domenica Paola ORSI*
(Università di Bari Aldo Moro)

Keywords: *Xenophon, Hellenica, trust, deception, treason, lexical approach*

Abstract: *The subject of this paper is the analysis of three concepts that are present in Xenophon's Hellenica: trust, deception, treason. In this analysis a particular attention is paid to foreign relations. If trust and loyalty produce and maintain situations of stability, deception and treason are dynamic elements and are cause of change. The approach is lexical.*

Parole-chiave: *Senofonte, Elleniche, fiducia, inganno, tradimento, approccio lessicale*

Riasunto: *La fiducia, l'inganno e il tradimento non di rado accompagnano e condizionano lo sviluppo degli eventi storici. Nelle pagine che seguono se ne vuole indagare la presenza nelle Elleniche senofontee, rivolgendo attenzione particolare all'ambito della politica estera. L'approccio scelto è lessicale.*

Cuvinte-cheie: *Xenophon, Hellenica, încredere, înșelăciune, trădare, abordare lexicală*

Rezumat: *Subiectul acestui articol este analiza a trei concepte prezente în Hellenica lui Xenofon: încrederea, înșelăciunea, trădarea. În această analiză, o atenție deosebită este acordată relațiilor externe. În timp ce încrederea și loialitatea produc și mențin situații de stabilitate, înșelăciunea și trădarea sunt elemente dinamice și cauzează schimbare. Abordarea este lexicală.*

1. *La fiducia*¹. Le parole usate da Senofonte sono: i verbi πιστεύω / ἀπιστέω, i sostantivi πίστις / πίστεις e πιστότης, l'aggettivo πιστός / πιστό: una sfera semantica ben rappresentata e ricca di passi. Cominciamo con una parola chiara nei suoi significati, l'aggettivo πιστός.

* d.orsi@lettere.uniba.it

¹ Cfr. J. Taillardat, *Philotes, Pistis et Foedus*, REG, 95, 1982, 1-14; Y. Garlan *Guerra e società nel mondo antico* (Paris 1972), tr. it., Bologna, 1985, 50-52.

Il significato più frequente è «fedele» e, dato il taglio dell'opera, si tratta, prevalentemente, di fedeltà a Sparta²: da parte dei *béltistoi* ateniesi nel 404/3 (II 3,25; v. anche 4,30), oppure dei Corinzi (dopo la stipulazione della pace di Antalcida: V 3,27). Le testimonianze si infittiscono per il periodo successivo al 371, quanto più si diradano gli alleati fedeli (VI 5,44 e 45; VII 2,2; 3,1; 3,2). Al di fuori della fedeltà a Sparta, Senofonte ricorda *a.* l'esortazione rivolta dal satrapo Farnabazo ai suoi alleati greci a mostrarsi «uomini fedeli al re» (*scil.* Artaserse II: IV 8,8); *b.* le città greche fedeli nella guerra contro il barbaro (il riferimento è, soprattutto, a Platea: VI 3,1). Il secondo significato attestato per πιστός è «credibile» in due passi. Il primo, complesso, mette a fuoco la figura del traditore ed è costruito giocando sui concetti espressi dalle parole σπένδομαι e πιστεύω / πιστός: con i nemici gli uomini σπένδονται e, di nuovo, diventano πιστοί (degni di fede); con il traditore nessuno né ἐσπείσατο né ἐπίστευσε (ebbe fiducia)³. Ai Filasii, pronti ad arrendersi, Agesilao chiede ἔργον τινὸς πιστοῦ: un'azione credibile⁴. Si tratta della consegna dell'acropoli (V 3,15).

Passiamo ora a considerare i verbi πιστεύω / ἀπιστέω⁵. Gli Spartani hanno interesse a concludere la pace, mal sopportando la guerra, perché costretti a presidiare le città di cui *si fidavano* (ἐπίστευον), per non farle distruggere, quelle di cui *non si fidavano* (ἡπίστων), perché non si ribellassero (V 1,29). Subito dopo la stipulazione della pace di Antalcida, decidono di punire gli alleati e di metterli nella condizione per cui non possano più *apistein*. Inviano, per prima cosa, ambasciatori a Mantinea⁶, cui ordinano di abbattere il muro di cinta: οὐκ ἂν πιστεύσειαν ἄλλως αὐτοῖς (V 2,1).

Intorno alla fiducia ruota il rapporto tra Sparta e Atene (e, soprattutto, Teramene) nella fase finale della guerra del Peloponneso. Nel suo discorso di difesa, dopo essere stato messo sotto accusa da

² Cfr. D. P. Orsi, *L'egemone e l'alleato (nelle Elleniche senofontee)*, RSA, 37, 2007, 55-57.

³ II 3,29: per il passo completo v. l'inizio del par.3.

⁴ Per questo episodio v. il par. 2.1.

⁵ Un passo è stato già segnalato: II 3,29; v. anche VI 5,43.

⁶ *Elleniche* V 2,1-7; Diodoro, XV 5,1-5 e 12,1-2. Sul diecismo di Mantinea v. da ultimo C. Bearzot, *Federalismo e Autonomia nelle Elleniche di Senofonte*, Milano, 2004, 37-43; P. Funke, *Sparta und die Peloponnesische Staatenwelt zu Beginn des 4. Jahrhunderts und der Dioikismos von Mantinea*, in Chr. Tuplin (ed.), *Xenophon and his World*, Stuttgart, 2004, 427-435.

Crizia⁷, Teramene ricorda che fu il popolo ad istituire il governo dei Quattrocento, consapevole del fatto che i Lacedemoni πάση πολιτείᾳ μᾶλλον ἂν ἢ δημοκρατίᾳ πιστεύσειαν (II 3,45), mentre Crizia, nel suo discorso di accusa contro Teramene, gli riconosce il merito di aver avviato un rapporto di fiducia e di amicizia con i Lacedemoni (ἄρξας τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους πίστεως καὶ φιλίας; II 3,28). Dopo la sconfitta subita ad Egospotami, Teramene aveva proposto al popolo di inviarlo come ambasciatore presso Lisandro, per capire se i Lacedemoni insistevano nella loro richiesta di abbattimento delle mura perché volevano ridurre in schiavitù la città ἢ πίστεως ἔνεκα, per avere una garanzia⁸. Abbiamo visto che la richiesta di abbattimento delle mura è presentata dai Lacedemoni ai Mantinei per lo stesso motivo (v. *supra*).

1.1. Rimangono da esaminare le parole *pisteis* e *pistà*. La prima differenza che si coglie è che le *pisteis* si collocano a conclusione di una azione, i *pistà* nella fase di avvio; inoltre, è frequente il caso che i *pistà* vengano scambiati (λαμβάνειν καὶ διδόναι; ἀλλήλοις). Cominciamo proprio da quest'ultima parola.

Si incontrano gli eserciti guidati, rispettivamente, da Dercilida e da Tissaferne⁹: siamo in Asia Minore, agli inizi dell'estate del 397¹⁰.

⁷ Cfr. V. Gray, *The Character of Xenophon's Hellenica*, Baltimore, 1989, 94-99; J. Dillery, *Xenophon and the History of His Times*, London-New York, 1995, 138-163. Sui Trenta Tiranni v., da ultimo, G. Németh, *Kritias und Die Dreissig Tyrannen*, Stuttgart, 2006, *passim*; C. Bearzot, *La sovversione dell'ordine costituito nei discorsi degli oligarchici ateniesi in Ordine e sovversione nel mondo greco e romano*, Pisa, 2009, 69-86 (in particolare, 77-86); F. Hurni, *Théramène ne plaidera pas coupable*, Basel, 2010, *passim*.

⁸ II 2,16. Lo stesso significato in III 4,5 e VII 1,44; per il significato di «fedeltà» v. VII 2,17, significato presente anche nella parola πιστότης (IV 8,4).

⁹ Cfr. R. Lonis, *Les Usages de la Guerre entre Grecs et Barbares*, Paris, 1969, 136-137.

¹⁰ Per una ricostruzione generale del quadro storico v. Ch. D. Hamilton, *Sparta's Bitter Victories*, Ithaca and London, 1979, 99-134 e 182-204; H. D. Westlake, *Decline and Fall of Tissaphernes*, *Historia*, 30, 1981, 257-279; *id.*, *Spartan Intervention in Asia, 400-397 B.C.*, *Historia*, 35, 1986, 405-426; P. Cartledge, *Agésilao and the Crisis of Sparta*, Baltimore, 1987, 208-218; Ch. D. Hamilton, *Agésilao and the Failure of Spartan Hegemony*, Ithaca and London, 1991, 86-103; Chr. Tuplin, *The Failings of Empire*, Stuttgart, 1993, 47-51 e 56-60; E. Winter, *Derkyllidas in Kleinasien in Neue Forschungen zu Neandria und Alexandria Troas*, hrsg. von E. Schwertheim und H. Wiegartz, Bonn, 1994, 1-20; P. Debord, *L'Asie Mineure*

Il satrapo preferisce evitare il combattimento e invia ambasciatori a chiedere un colloquio. Dercilida accetta a queste condizioni: πιστὰ καὶ ὁμήρους δοτέον καὶ ληπτέον (III 2,18). Risulta chiaro che i *pistà* non vanno identificati con gli ostaggi. Subito dopo Senofonte informa che gli eserciti si allontanano: quello persiano si ritira a Tralle di Caria, quello greco a Leucoftri. Il giorno seguente Greci e Persiani (non sappiamo quanti; di sicuro Dercilida per i Greci, Farnabazo e Tissaferne per i Persiani) si incontrano nel luogo concordato e hanno inizio i colloqui che si concludono con la stipulazione di una tregua (*ibid.* 19-20).

Meno chiaro il rapporto *pistà*/ostaggi nelle trattative che si svolgono tra Giasone di Fere e Polidamante di Farsalo¹¹. Poiché Sparta risponde negativamente alla sua richiesta di aiuto, Polidamante è costretto ad accordarsi con Giasone, cui chiede di non costringerlo a consegnargli l'acropoli che i Farsalii gli hanno affidato; gli dà i propri figli come ostaggi, promettendogli (ὑποσχόμενος) di procurargli l'alleanza della città e l'elezione a tago; ὥς δὴ τὰ πιστὰ ἔδοσαν ἀλλήλοις, subito i Farsalii vivevano in pace e Giasone veniva eletto tago dei Tessali (VI 1,18). La descrizione senofontea non offre ulteriori elementi che consentano di accertare in che cosa siano consistiti i *pistà* scambiati fra i due protagonisti: forse, solo reciproche promesse (v. ὑποσχόμενος detto di Polidamante) solenni (accompagnate da sacrifici e giuramenti?) e, forse, proprio in questo consistono i πιστὰ τὰ μέγιστα ricevuti da Timocrate di Rodi. Anche in questa occasione avviene uno scambio (*lambanein* / *didonai*). Titrauste invia in Grecia Timocrate di Rodi con cinquanta talenti e gli ordina di *didonai* il danaro agli uomini politici più influenti nelle città greche, affinché facciano scoppiare la guerra contro Sparta, ricevendo in cambio le più alte garanzie (πιστὰ τὰ μέγιστα λαμβάνοντα: III 5, 1). Dal momento che ci troviamo nel corso di una azione diplomatica non ufficiale, le ga-

au IVe Siècle (412-323 a.C.), Bordeaux, 1999, 233-253; J. Buckler, *Aegean Greece in the Fourth Century BC*, Leiden-Boston, 2003, 39-74; D. P. Orsi, *Sparta e la Persia. La guerra in Asia, 400-394 a.C., Incidenza dell'Antico*, 2, 2004, 41-58.

¹¹ Cfr. J. Mandel, *Jason, the Tyrant of Pherae*, RSA, 10, 1980, 56-61; S. Sprawski, *Jason of Pherae*, Krakow, 1999, 71-75; C. Bearzot, *op. cit.*, 63-72.

ranzie che Timocrate potrà ricevere saranno assicurazioni orali, promesse di tener fede all'impegno¹².

Un accordo basato sulla parola stringe Epaminonda con gli Achei. Il beotarco si impose (ἐνδυναστεύει: evidentemente, c'erano forti contrasti sulle condizioni da imporre agli Achei, come risulterà dal seguito della narrazione senofontea), ottenendo che i notabili achei non fossero esiliati né fosse mutata la costituzione: è questo ciò che Epaminonda dà agli Achei (la situazione in cui sempre si collocano i *pistà* è di scambio: v. anche VII 3,8), πιστὰ λαβών dagli Achei che si sarebbero comportati da alleati e avrebbero seguito in guerra i Tebani (VII 1,42). Da parte di Epaminonda c'è un atto di fiducia negli Achei: l'accordo dovrà essere ratificato a Tebe.

Due passi dell'*Anabasi* gettano luce sullo scambio dei *pistà*.

1. Dopo la battaglia di Cunassa, lo spartano Clearco e il persiano Arieo giurano di non tradirsi reciprocamente e di essere alleati. Dopo il giuramento uccidono un toro, un capro e un agnello su di uno scudo; nel sangue degli animali sacrificati i Greci immergono una spada, i barbari una lancia. ἐπεὶ δὲ τὰ πιστὰ ἐγένετο, Clearco prende la parola (II 2,8-10).

2. Durante il viaggio di ritorno, i Greci giungono presso i Macroni e spiegano di non voler fare loro del male: sono in guerra con il re persiano e si propongono di raggiungere il mare. I Macroni chiedono εἰ δοῖεν ἂν τούτων τὰ πιστά. I Greci rispondono di voler καὶ δοῦναι καὶ λαβεῖν. Allora i Macroni danno ai Greci una lancia barbara, gli Elleni ai Macroni una lancia ellenica: ταῦτα γὰρ ἔφασαν πιστὰ εἶναι. Entrambi chiamano a testimoni gli dei. Μετὰ δὲ τὰ πιστά, i Macroni guidano i Greci, forniscono vettovaglie e in tre giorni li scortano fino al territorio dei Colchi¹³.

¹² Che i *pistà* siano promesse basate sul rispetto della parola data si coglie in due episodi non riguardanti trattative internazionali. Quando Sparta è attaccata da Epaminonda, i magistrati annunciano agli iloti che, se combatteranno a fianco degli Spartani, τὰ πιστὰ λαμβάνειν (riceveranno la garanzia) che saranno liberi (VI 5,28). I tebani Fillida e Melone si incontrano ad Atene e si accordano per uccidere i polemarchi tebani: πιστὰ δοῦς καὶ λαβών, procedono all'esecuzione del piano. E' chiaro che si tratta di un accordo privato, basato sul rispetto della parola (V 4,2, v. anche II 4,25).

¹³ IV 8,6-8. In *Ciropedia* VII 4,3 pare che i *pistà* consistano in uno scambio di giuramenti; v. anche Diodoro, XVIII 7,7-8.

Nei due passi si rintracciano elementi già noti: l'atto dello scambio, il fatto che i *pistà* precedano l'avvio dell'azione. Purtroppo, lo scambio avviene fra Greci e popoli non-greci. Se ne potrebbe inferire che i *pistà* siano un atto formale, una cerimonia di scambio, un impegno solenne, indipendente dai contenuti dell'accordo; questi, invece, risultano dalle clausole del giuramento¹⁴, che spesso – ma non sappiamo se sempre – accompagnava lo scambio dei *pistà*.

1.2. La frase *πίστεις ποιεῖν*¹⁵ figura due volte nel terzo capitolo del libro primo, in riferimento ad Alcibiade: nei due passi *pisteis* non ha lo stesso significato. Non meraviglia, se si rammenta quanto già scritto, che in I 3,12 la parola significhi «garanzie», un significato molto diffuso. Si conclude la trattativa fra gli strateghi ateniesi e Farnabazo per il controllo di Calcedone¹⁶, accordo suggellato da un giuramento e di cui Senofonte riferisce diffusamente le clausole (I 3, 8-9). Alcibiade non partecipa al giuramento, perché impegnato in operazioni militari a Selimbria. Ma Farnabazo chiede che giuri anche Alcibiade, il quale, a sua volta, chiede che Farnabazo ripeta il giuramento. Di conseguenza, Alcibiade giura a Crisopoli alla presenza degli inviati di Farnabazo, Mitrobate e Arnape; Farnabazo giura a Calcedone alla presenza degli inviati di Alcibiade, Eurittolemo e Diotimo: Farnabazo e Alcibiade giurano *τόν τε κοινὸν ὄρκον καὶ ἰδίᾳ ἀλλήλοις πίστεις ἐποιήσαντο* (*ibid.* 12). Il *koinos horkos* è il giuramento comune (pubblico, ufficiale), già prestato da Farnabazo e dagli strateghi ateniesi; in più, Farnabazo e Alcibiade *ἰδίᾳ* (privatamente, a livello personale) *πίστεις ἐποιήσαντο*. L'unico significato che si può riconoscere a *pisteis* è «garanzie», cioè Alcibiade e Farnabazo si scambiarono (*ἀλλήλοις*) garanzie, un impegno solenne, basato sulla fiducia.

Veniamo al secondo passo (I 3,2-4). Gli Ateniesi si accampano presso la città di Calcedone, i cui abitanti hanno già provveduto a trasferire tutto il bottino presso i Traci di Bitinia, loro confinanti. Al-

¹⁴ Cfr. anche R. Lonis, *op. cit.*, 137, n.38.

¹⁵ Cfr. E. Baltrusch, *Symmachie und Spondai*, Berlin-New York, 1994, 61, n. 334.

¹⁶ Senofonte, *Elleniche* I 3,2-14; Diodoro, XIII 66,1-3; Plutarco, *Vita di Alcibiade* 29,6-30,2; 31,1-2. Per una analisi dell'episodio cfr. M. Amit, *Le traité de Chalcédoine entre Pharnabaze et les stratèges athéniens*, AC, 42, 1973, 436-457; A. B. Bosworth, *The Emasculation of the Calchedonians: a forgotten Episode of the Ionian War*, *Chiron*, 27, 1997, 305-309; B. Bleckmann, *Athens Weg in die Niederlage*, Stuttgart und Leipzig, 1998, 72-80.

cibiade, con pochi opliti e cavalieri, si reca presso i Traci; minacciando di far loro guerra, chiede ed ottiene le ricchezze dei Calcedoni, quindi ritorna all'accampamento τήν τε λείαν ἔχων καὶ πίστεις πεποιημένος (I 3,4). E' chiaro che Alcibiade ha stipulato un accordo con i Traci (la frase πίστεις ποιεῖν ricorda σπονδάς, εἰρήνην ποιεῖν), interpretazione confermata da Plutarco: i Traci, per timore, τήν τε λείαν ἀπέδωσαν αὐτῷ καὶ φιλίαν ὁμολόγησαν (*Vita di Alcibiade* 29,6). Il significato di «accordo» per *pisteis* è raro, ma fornisce chiarimenti un ben informato passo della *Suda*¹⁷, sotto il lemma συνθήκαι.

Συνθήκαι· αἱ πίστεις αἱ διὰ τριῶν ἐτελοῦντο· λόγων, ἔργων, χειρῶν. λόγων μὲν οἷον δι' ὄρκων, ἔργων δὲ οἷον τῶν ἐν τοῖς βωμοῖς θυσιῶν, χειρῶν δὲ ἐπεὶ αἱ πίστεις διὰ χειρῶν ἐγίνοντο. καὶ Ὅμηρος¹⁸ καὶ δεξιαί, ἧς ἐπέπιθμεν. καὶ τρία ἐγκλήματα παραβασίας, βωμός, πίστις, ὄρκος.

Il significato più diffuso per la parola *pisteis* (della quale è facile rintracciare più di un migliaio di attestazioni) è garanzia, impegno; pure, in pochissimi casi, seguendo il suggerimento della *Suda*, si può scorgere la presenza del significato di accordo, patti. Oltre il passo senofonteo già segnalato, si rinvia a Erodoto, III 8,1 (anche IX 92,1?); Tucidide, IV 51; Demostene, *Sulla Corona* 164; Polibio, IX 36,12 (τῆς ἐγγράπτους πίστεις) e XVI 13,3; Posidonio di Apamea 136 E 24 B Theiler (p. 121); Dionigi di Alicarnasso, *Antichità Romane* I 59,2.

2. *L'inganno*¹⁹. La fedeltà, la lealtà, la fiducia creano e mantengono situazioni di stabilità; dinamismo viene infuso alle vicende storiche dall'inganno, dalla menzogna e dal tradimento. Le parole usate da Senofonte sono ἐξαπατάω/ἀπάτη, ψεύδομαι, ἀδόλως, προδίδωμι e προδο-

¹⁷ V. anche lo scolio ad Aristofane, *Acarnesi* 308.

¹⁸ Omero, *Iliade* II 341 e IV 159.

¹⁹ Per una analisi complessiva della terminologia di lingua greca relativa all'inganno cfr. E. L. Wheeler, *Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery*, Leiden, 1988, 25-49. V. anche Z. M. Packman, *The Incredible and the Incredulous: the Vocabulary of Disbelief in Herodotus, Thucydides and Xenophon*, *Hermes*, 119, 1991, 399-414 (in particolare 408-409); A. Powell, *Mendacity and Sparta's Use of the Visual*, in *Classical Sparta*, ed. by A. Powell, London, 1989, 173-192; A. S. Bradford, *The Duplicitous Spartan*, in *The Shadow of Sparta*, ed. by A. Powell and S. Hodkinson, London and New York, 1994, 59-85; v. anche J. Hesk, *Deception and Democracy in Classical Athens*, Cambridge, 2000, 31-40.

σία. Non sono molti gli episodi²⁰ in cui si descrive un inganno, vediamo i più significativi.

2.1. Agesilao οὐκ ἐψεύσατο²¹; la frase ricorre in due passi – III 4,21 (di cui parleremo fra poco) e IV 5,10 – e fotografa bene il comportamento del re spartano, ispirato, secondo Senofonte, ai più alti ideali di giustizia e di onore, che permeano la vita degli Spartani²². In IV 5,10 Agesilao promette agli ambasciatori dei Beoti, che si sono recati ad incontrarlo, di condurli dove le truppe spartane sono state sconfitte e, appunto, οὐκ ἐψεύσατο, mantiene la parola. Non sorprende, dunque, che egli si mostri molto duro nei confronti dei Fliasii²³, contro i quali guida una spedizione e che accusa di avergli mentito. Anche in questo episodio il comportamento di Agesilao è esemplare, descritto in termini negativi da Senofonte quello dei Fliasii. Essi inviano ambasciatori al re e gli offrono danaro per scongiurare l'invasione; Agesilao risponde di essere in marcia non per commettere

²⁰ Per l'inganno in ambito militare v. *Elleniche* VI 2,31 e 5,25; in ambito assembleare v. III 5,13 e VII 1,12.

²¹ Cfr. D. P. Orsi, 'Agesilao non menti' (*Senofonte, Elleniche* III 4,21), *AFLB*, 50, 2007, 55-59.

²² Un'ampia narrazione Senofonte dedica all'episodio della assoluzione di Sfodria, colpevole di aver attaccato di propria iniziativa il Pireo e, soprattutto, di aver fallito (*Elleniche* V 4,20-33). Il re Agesilao, dapprima ostile a Sfodria, ne favorisce poi l'assoluzione con questa motivazione: ὅστις μέντοι παῖς τε ὢν καὶ παιδίσκος καὶ ἡβῶν πάντα τὰ καλὰ ποιῶν διετέλεσε, χαλεπὸν εἶναι τοιοῦτον ἄνδρα ἀποκτινύναι· τὴν γὰρ Σπάρτην τοιούτων δεῖσθαι στρατιωτῶν (V 4,32). Il figlio di Sfodria, Cleonimo, ringrazia Archidamo, figlio di Agesilao, per il suo intervento presso il padre e gli promette che non si vergognerà della sua amicizia: καὶ οὐκ ἐψεύσατο, ἀλλὰ καὶ ζῶν ἀπαντ' ἐποίει ὅσα καλὰ ἐν τῇ Σπάρτῃ, καὶ ἐν Λεύκτροις πρὸ τοῦ βασιλέως μαχόμενος σὺν Δείνωνι τῷ πολεμάρχῳ τρεῖς πεσὼν πρῶτος τῶν πολιτῶν ἐν μέσοις τοῖς πολεμίοις ἀπέθανε (V 4,33). Cfr. D. P. Orsi, *L'assoluzione di Sfodria* (*Senofonte, Elleniche* V 4,20-33), *AFLB*, 48, 2005, 245-251.

²³ Su Fliunte v. Senofonte, *Elleniche* V 2,8-10; 3,10-17; 21-25; Diodoro, XV 19,3. V., inoltre, R. P. Legon, *Phliasian Politics and Policy in the Early Fourth Century B.C.*, *Historia*, 16, 1967, 324-337; W. E. Thompson, *The Politics of Phlius*, *Eranos*, 68, 1970, 224-230; L. Piccirilli, *Fliunte e il presunto colpo di stato democratico*, *ASNP*, 4/1, 1974, 57-68; P. Cartledge, *op. cit.*, 226-229, 262-266; Ch. D. Hamilton, *op. cit.*, 1991, 129-134; Chr. Tuplin, *op. cit.*, 1993, 90-93; J. Dillery, *op. cit.*, 209-214; G. Daverio Rocchi, *La città di Fliunte nelle Elleniche. Caso politico e modello letterario in Il Peloponneso di Senofonte*, a cura di G. Daverio Rocchi e M. Cavalli, Milano, 2004, 41-56; P. Pontier, *Xénophon, Sparte et Phlionte*, *Ktèma*, 32, 2007, 363-377.

ingiustizia²⁴, ma per portare aiuto agli offesi (οὐχ ἵνα ἀδικοίη στρατεύοιτο, ἀλλ' ὅπως τοῖς ἀδικουμένοις βοηθήσειεν: V 3,14). A questo punto i Fliasii si dichiarano disposti ad accettare le sue condizioni. Agesilao risponde ὥς οὐκ ἂν πιστεύσειε λόγοις - καὶ γὰρ τὸ πρότερον ψεύσασθαι αὐτούς - ἀλλ' ἔργου τινὸς πιστοῦ²⁵ δεῖν (*ibid.* 15). In questo passo troviamo accostati e contrapposti i termini ψεύδομαι e πιστεύω / πιστός: l'inganno e la menzogna ledono il rapporto di fiducia; non si può avere fiducia in chi si scopra a mentire e ingannare. Agesilao non crede alle parole dei Fliasii – dai quali dichiara di essere stato già ingannato – e chiede non più parole ma una azione che li renda credibili. L'episodio si chiude con lo stesso concetto e con la stessa scelta lessicale con cui si era aperto. Ai Fliasii, che gli chiedono quale azione richieda, il re risponde: ciò che essi avevano fatto anche in passato quando οὐδέν ὑφ' ἡμῶν ἡδικήθητε; la richiesta è durissima, la consegna dell'acropoli (*ibid.* 15).

2.2. Un gioco di inganni e menzogne percorre e condiziona il rapporto fra Agesilao e Tissaferne negli anni 396-5²⁶. L'inganno diventa un'arma, efficace come quelle in metallo, da usare contro i nemici.

Nel 396, appena Agesilao giunge ad Efeso, Tissaferne invia ambasciatori e gli fa chiedere perché sia venuto. Agesilao risponde di volere l'autonomia per le città greche d'Asia²⁷, come ne godono le città in Grecia. A questo punto Senofonte riferisce un dialogo, fittizio²⁸. Risponde Tissaferne:

- se vuoi stipulare una tregua finché io mando ad informare il re, potresti – io ritengo – ripartire dopo aver ottenuto ciò, se lo volessi.
- Ma lo vorrei – disse Agesilao – se non pensassi di essere ingannato (ἐξαπατᾶσθαι) da te.

²⁴ Cfr. D. P. Orsi, *Giustizia e 'Realpolitik' nelle Elleniche di Senofonte*, Simblos, 4, 2004, 77-104.

²⁵ Per questo passo v. il par.1.

²⁶ Per una analisi più ampia dell'episodio cfr. D. P. Orsi, *L'inganno e il tradimento di Tissaferne*, Simblos, 5, 2008, 209-224. V. anche la bibliografia elencata, qui, alla nota 10.

²⁷ La richiesta di Agesilao non è una novità: era stata già presentata a Tissaferne e a Farnabazo da Dercilida nella primavera del 397 (*Elleniche* III 2,20).

²⁸ Tissaferne e Agesilao non si sono incontrati; Agesilao ha parlato con gli inviati di Tissaferne, non sappiamo se in un'unica circostanza o in più incontri.

- Pure, ti è possibile – disse Tissaferne – ricevere garanzia che senza inganno (ἄδολως²⁹)... (segue una lacuna nel testo che riprende con la risposta di Agesilao)
- se tu fai ciò, noi non recheremo danno al tuo territorio durante la tregua (III 4,5).

Subito dopo, Agesilao invia, presso Tissaferne, Erippida, Dercilida e Megillo: alla loro presenza giura il satrapo ed essi, a loro volta, giurano a nome di Agesilao. Tissaferne giura che πράξειν ἄδολως τὴν εἰρήνην; gli inviati di Agesilao giurano che, se lui fa ciò, rispetteranno la tregua. Tissaferne ἃ ὤμοσεν εὐθὲς ἐψεύσατο: invece di εἰρήνην ἔχειν, chiede rinforzi al Gran Re. Agesilao, per quanto si sia accorto di ciò, tuttavia rispetta gli accordi³⁰.

Agesilao si mostra, fin dall'inizio, prevenuto³¹ nei confronti del satrapo: in avvio di trattativa, quando Tissaferne gli propone di concludere una tregua, Agesilao afferma di temere di essere ingannato (ἐξαπατᾶσθαι) detto da Agesilao, cui Tissaferne risponde con la parola ἄδολως. In realtà, fino a quel momento, Senofonte non ha raccontato inganni orditi da Tissaferne, il quale propone ad Agesilao di πίστιν λαβεῖν: la *pistis* risulta essere il giuramento. Ma, nel seguito del racconto, proprio questo risulterà il punto debole di Tissaferne. Occorre precisare quali fossero i contenuti dell'accordo, stipulato fra Tissaferne e Agesilao, per poter individuare in che cosa consista l'inganno: in che cosa, cioè, il satrapo ha violato i patti. Dall'analisi del racconto nelle *Elleniche* e nell'*Agesilao* pare potersi inferire che,

²⁹ «Il termine ἄδολος/ἄδολως si configura come centrale e specifico del lessico degli accordi interstatali» (F. Gazzano, *Senza frode e senza inganno: formule 'precauzionali' e rapporti interstatali nel mondo greco*, in *Dalle parole ai fatti. Relazioni interstatali e comunicazione politica nel mondo antico*, a cura di L. Santi Amantini, Roma, 2005, 19; per una analisi complessiva v. le pp. 15-22).

³⁰ III 4,6; cfr. anche Senofonte, *Agesilao* I 10-11.

³¹ Altrettanto prevenuto nei confronti del satrapo sarà stato Senofonte, testimone oculare dell'inganno ordito da Tissaferne a danno di Clearco e degli altri strateghi greci, che avevano combattuto con Ciro a Cunassa. Tissaferne aveva esortato i Greci a πιστὰ λαβεῖν, promettendo di riportarli in Ellade ἄδολως. Alla proposta era seguito il giuramento (*Anabasi* II 3,26-28), violato quando, con l'inganno, Tissaferne aveva fatto venire presso di sé alcuni strateghi, fra cui Clearco, e alcuni soldati greci per un colloquio chiarificatore e, invece, li aveva fatti uccidere (*ibid.* 5,1-33). V. anche G. Danzig, *Xenophon's wicked Persian or What's wrong with Tissaphernes? Xenophon's views on lying and breaking oaths*, in *Persian Responses*, ed. by Chr. Tuplin, Swansea 2007, 27-50.

secondo Senofonte, l'inganno perpetrato da Tissaferne sia il seguente: il satrapo si è impegnato con giuramento ad adoperarsi per ottenere il riconoscimento dell'autonomia delle città greche d'Asia (il che porrebbe fine alla guerra), ma, «invece di lavorare per la pace»³², chiede rinforzi al re. E così intendono il testo senofonteo due autori che, nella loro esposizione, lo stanno seguendo: Cornelio Nepote e Polieno³³. In altre parole, Tissaferne, anziché presentare al re la richiesta avanzata da Agesilao (l'autonomia per le città greche) e appoggiarla (come aveva giurato), avrebbe chiesto rinforzi per continuare la guerra.

Alcune osservazioni. Senofonte non può sapere quale sia stata la richiesta presentata al re da Tissaferne, perché non è in grado di avere informazioni su questo argomento³⁴. Si può avanzare una ipotesi. Forse Senofonte ricostruisce il comportamento di Tissaferne a posteriori, in base a quello che realmente avviene: l'invio di rinforzi da parte del re. Poiché il re invia rinforzi, Senofonte inferisce che questa è stata la richiesta di Tissaferne che, dunque, ha ingannato i Greci ed è colpevole di spergiuo.

Ricevuti i rinforzi dal re Artasere II, Tissaferne presenta un ultimatum ad Agesilao, intimandogli di lasciare l'Asia. Mentre gli alleati e i Lacedemoni presenti sono preoccupati, perché ritengono l'esercito a disposizione di Tissaferne più forte del loro, Agesilao risponde agli ambasciatori del satrapo, dicendo di essere lieto del fatto che Tissaferne, ἐπιορκήσας, ha reso gli dei amici degli Spartani, nemici dei Persiani³⁵. Ordina ai soldati di prepararsi per la spedizione; alle città, situate in direzione della Caria, di preparare viveri; a Ioni, Eoli ed Ellespontii di mandargli truppe ad Efeso. Tissaferne, poiché riteneva (ὅτι ἤγχεϊτο) che Agesilao fosse irritato con lui διὰ τὴν ἀπάτην ed essendo realmente convinto che egli si sarebbe diretto contro la Caria,

³² ἀντὶ γὰρ τοῦ εἰρήνην πράττειν: Agesilao I 11.

³³ Cfr. Cornelio Nepote, *Vita di Agesilao* 2,3-4 (Tissaferne chiede una tregua ad Agesilao *simulas se dare operam ut Lacedaemoniis cum rege conveniret, re autem vera ad copias comparandas easque impetravit trimestris*) e Polieno, II 1,8 (Τισσαφέρνης ἀνοχὰς συνέθετο. Αἱ δὲ ἀνοχαὶ τρεῖς μῆνες, ἐφ' ᾧ τε βασιλέα πείσαι, ὅσαι πόλεις Ἑλληνίδες ἐν Ἀσίᾳ, καὶ δὲ αὐτονόμους ἀφεῖναι).

³⁴ «It is not clear that Tissaphernes violated the truce. Apparently he did send to the King, and how could Xenophon know what his representatives said?» (Xenophon, *Hellenika* II.3.11-IV.2.8, ed. by P. Krentz, Warminster, 1995, 185).

³⁵ Cfr. Eliano, *Storia Varia* XIV 2; v. anche, Senofonte, *Anabasi* III 2,10 (Senofonte adopera la stessa argomentazione nel discorso che rivolge ai soldati).

trasferisce qui l'esercito. Invece, Agesilao muove contro la Frigia, nella direzione opposta (*Elleniche* III 4,11-12).

Nell'*Agesilao* la narrazione è, nello stesso tempo, identica ma più ricca, perché contiene osservazioni personali. Senofonte elogia Agesilao per aver mostrato un Tissaferne ἐπίορκον e averlo reso ἄπιστον πᾶσιν, mentre ha mostrato ἑαυτὸν ... ὅρκους ἐμπεδοῦντα, ἔπειτα συνθήκας μὴ ψευδόμενον (I 12). Ancora, Senofonte osserva che Agesilao si è comportato da bravo generale perché, essendo stata dichiarata la guerra, τὸ ἐξαπατᾶν ὁσιόν τε καὶ δίκαιον ἐξ ἐκείνου ἐγένετο, παῖδα ἀπέδειξε τὸν Τισσαφέρνην τῇ ἀπάτῃ (*ibid.* 17). Senofonte, dunque, approva³⁶ il comportamento di Agesilao, definendo ὁσιόν τε καὶ δίκαιον l'inganno, riuscito, contro Tissaferne che, in questo campo, a confronto di Agesilao, risulta essere un παῖς³⁷.

Un'ultima osservazione. Senofonte scrive che Tissaferne riteneva (ἡγεῖτο) che Agesilao fosse irritato con lui διὰ τὴν ἀπάτην. Che Senofonte possa conoscere i pensieri di Tissaferne, cioè sapere che il satrapo ritiene che Agesilao sia irritato con lui a causa dell'inganno – e che, quindi, giudichi egli medesimo il proprio comportamento come inganno – è difficile a credersi³⁸. Senofonte, evidentemente, riferisce o una sua personale interpretazione dei fatti o l'interpretazione che se ne dava nel campo greco (forse, suggerita proprio da Agesilao), interpretazione consequenziale al fatto che il precedente comportamento di Tissaferne era stato giudicato un inganno.

Trascorso un anno (siamo nella primavera del 395), Agesilao annuncia ai soldati che li avrebbe guidati per la via più breve nella regione più importante, parole allusive che vengono interpretate da Tissaferne, sempre ben informato, nel senso che Agesilao si sarebbe espresso così πάλιν βουλόμενον ἐξαπατῆσαι ma che, in realtà, intenda attaccare la Caria dove, di nuovo, il satrapo trasferisce le truppe. Agesilao οὐκ ἐψεύσατο: l'inganno è solo immaginato da Tissaferne, gli

³⁶ V. anche *Memorabili* IV 2,15. Per una analisi del pensiero di Senofonte sull'opportunità dell'inganno in guerra v. P. Krentz, *Deception in Archaic and Classical Greek Warfare in War and Violence in Ancient Greece*, ed. by H. van Wees, London, 2000, 169-170; v. anche F. Gazzano, *op. cit.*, 10-11. Sull'etica della ritorsione v. K.-J. Hölkenskamp, *La guerra e la pace*, in *I Greci* 2.II, Torino, 1997, 486-488.

³⁷ Lo stesso giudizio è espresso da Plutarco, *Vita di Agesilao* 9,4

³⁸ Cfr. H. D. Westlake, *op. cit.*, 1981, 265: «To Xenophon there was no means of determining the opinions and intentions of Tissaphernes except by inference from his communications with the Spartans and from his actions».

è suggerito da una errata interpretazione delle parole del re il quale, come aveva (oscuramente) annunciato, si dirige contro Sardi (III 4,20-21).

Senofonte carica Tissaferne di tratti negativi – egli inganna, mente, spergiura allo scopo di far meglio risaltare l'irreprensibilità di Agesilao, sintetizzata nella concisione di: οὐκ ἐψεύσατο. Tissaferne non capisce il suo avversario, gli attribuisce un comportamento infido e sleale simile al proprio e, per questo, fraintende le parole del re spartano: egli non è ingannato da Agesilao, si autoinganna. L'esito di questa vicenda appare scontato. Tissaferne trasferisce le truppe in Caria, perché ritiene che lì sia diretto Agesilao; il re si dirige, invece, contro Sardi, nelle cui vicinanze si scontra vittoriosamente con i Persiani. Tissaferne si trova a Sardi e, di conseguenza, i Persiani lo accusano di averli traditi (III 4,22-25). La narrazione senofontea esclude che Tissaferne si sia macchiato di tradimento, piuttosto di incapacità nel valutare il suo avversario e la situazione. Il satrapo, che pratica l'inganno contro Agesilao e interpreta come inganno le parole pronunciate dal re spartano, rimane vittima di un analogo modo di ragionare: è ritenuto responsabile dai Persiani che gli sono vicini dell'inganno peggiore che si possa perpetrare, il tradimento.

2.2. La contiguità di inganno e tradimento si rintraccia in un altro episodio, dalle conseguenze politiche più gravi rispetto a quello che si è esaminato. Convengono a Tegea, per stipulare la pace con l'Elide, Arcadi da tutte le città³⁹. Mentre si svolgono i festeggiamenti, l'armoste tebano di stanza in città arresta gli Arcadi che ritiene ostili, ma fra questi pochi Mantinei, obiettivo principale dell'operazione, perché la maggior parte di loro si è già allontanata dalla città. Appreso il fatto, i Mantinei allertano le altre città arcadiche e, grazie alla loro pressione, l'armoste libera tutti i prigionieri e convoca gli Arcadi; si difende affermando di essere stato ingannato (ὥς ἐξαπατηθείη): gli era stato riferito che gli Spartani erano in armi ai confini e che alcuni

³⁹ Sulla situazione in Arcadia v. J. Roy, *Arcadia and Boeotia in Peloponnesian Affairs, 370-362 B.C.*, *Historia*, 20, 1971, 569-599; W. E. Thompson, *Arcadian Factionalism in the 360's*, *Historia*, 32, 1983, 149-160; H. Beck, *Polis und Koinon*, Stuttgart, 1997, 74-83; J. Roy, *Problems of Democracy in the Arcadian Confederacy 370-362 BC*, in *Alternatives to Athens*, ed. by R. Brock and S. Hodkinson, Oxford 2000, 308-326; C. Bearzot, *op. cit.*, 127-138.

Arcadi erano pronti a consegnare loro Tegea. Gli Arcadi lo lasciano libero *καίπερ γινώσκοντες ὅτι ἐψεύδετο περὶ σφῶν* (VII 4,35-39).

L'episodio cade in un momento in cui si è già verificata una forte tensione all'interno della confederazione arcadica: i Mantinei si sono opposti all'uso delle sacre ricchezze per il pagamento degli epariti, truppe scelte. I loro oppositori sono non meglio identificati *archontes* della confederazione arcadica, i quali informano i Tebani che, se non intervengono, gli Arcadi rischiano *πάλιν λακωνίσαι* (VII 4,33-34). Espressione di questa nuova linea politica, ispirata da Mantinea, è l'alleanza stipulata da Licomede di Mantinea con Atene (*ibid.* 2), a sua volta alleata di Sparta e, forse, la decisione di stipulare la pace con l'Elide, rimasta fedele a Sparta (*ibid.* 19). C'è, dunque, tensione in Arcadia e in questa atmosfera di sospetto si inserisce il tentativo, fallito, dell'armoste tebano di stanza a Tegea di imprigionare i Mantinei. Egli, come si è visto, si giustifica davanti agli Arcadi, che ha convocato, dicendo di essere stato erroneamente informato della presenza dell'esercito spartano ai confini e del fatto che «alcuni Arcadi» avevano in animo di *prodidonai* agli Spartani la città di Tegea. *Prodidonai* una città è un atto di tradimento. L'armoste è generico, parla di «alcuni Arcadi», ma obiettivo della sua azione sono stati, soprattutto, i Mantinei, presenti a Tegea in occasione della stipulazione della pace con l'Elide. Gli Arcadi, che ascoltano le parole dell'armoste, forse le comprendono a fondo: essi – scrive Senofonte – lo lasciano andare, pur sapendo che egli *ἐψεύδετο περὶ σφῶν*, a loro riguardo, sulle loro intenzioni (di consegnare Tegea agli Spartani). E', forse, questa l'accusa che, allusivamente, l'armoste fa balenare; Senofonte usa sempre la parola generica Arcadi, ma essi non possono essere che i Mantinei e gli altri Arcadi che la pensano come loro (il che risulterà chiaro dal successivo svolgimento dei fatti). Insoddisfatti della risposta dell'armoste, gli Arcadi mandano una ambasceria a Tebe e ne chiedono la condanna a morte. Il loro interlocutore è Epaminonda, che parla schietto: l'armoste ha agito bene quando ha arrestato gli uomini, non quando li ha rilasciati; noi – continua Epaminonda – siamo entrati in guerra per causa vostra, voi avete stipulato la pace (*scil.* con l'Elide) senza consultarci; come, dunque, non potrebbe essere giusto accusarvi di tradimento (*prodosian*)? (VII 4,40). L'esito della vicenda è noto: Epaminonda invade il Peloponneso e trova la morte nella battaglia che combatte presso Mantinea.

3. *Il tradimento*⁴⁰

il tradimento è peggiore della guerra, perché è più difficile difendersi da ciò che è nascosto che da ciò che è visibile; più odioso, perché con i nemici gli uomini stipulano accordi (σπένδονται) e ritornano degni di fiducia (αὐθις πιστοὶ γίνονται), con chi sia sorpreso a tradire nessuno mai volle accordarsi (ἐσπείσατο) né in lui ebbe più fiducia (οὐτ' ἐπίστευσε) (II 3,29).

Queste parole sono pronunciate da Crizia nel suo discorso di accusa contro Teramene, definito subito dopo φύσει προδότης e di cui Crizia si accinge ad elencare i misfatti (*ibid.* 30). Se la situazione, che produce il discorso di Crizia, rientra nell'ambito della politica interna di Atene (la resa dei conti all'interno dei Trenta), il passo delineava una situazione di carattere internazionale: la guerra, i nemici, gli accordi fra ex-nemici. Ed infatti, il traditore si pone a metà strada fra amici e nemici: con la sua azione tradisce gli amici (la città⁴¹, i concittadini, gli alleati⁴²) e favorisce i nemici. Ma, dice Crizia, neppure i nemici si fidano del traditore da cui sono stati beneficiati⁴³, perché il tradimento comporta un *vulnus* irreparabile al rapporto di fiducia (πιστοί, οὐτ' ἐπίστευσε). Né è casuale che la parola scelta per designare l'accordo sia σπένδομαι, parola che coglie il momento religioso (le *spondaî*) della stipulazione. Il traditore entra in collisione con la sfera del sacro e con quella della fiducia, due elementi irrinunciabili nell'ambito delle relazioni umane.

Eurittolemo, che parla a favore degli strateghi ateniesi posti sotto processo per il disastro delle Arginuse, consiglia al popolo di giudicarli κατὰ τόνδε τὸν νόμον... ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδόταις⁴⁴. La legge riguarda congiuntamente i traditori e i ladri sa-

⁴⁰ Cfr. G. Herman, *Ritualised Friendship and the Greek City*, Cambridge, 1987, 156-161.

⁴¹ Il tradimento consiste nella consegna di qualcosa al nemico, prevalentemente una città (Bisanzio agli Ateniesi: I 3,16-20 e II 2,1; in un testo di legge ateniese la città è, ovviamente, Atene: I 7,22; Oinoe ai Tebani: I 7,28; Corinto agli Spartani: IV 5,3; Fliunte agli esuli: VII 2,5; Tegea agli Spartani: VII 4,39); in un solo caso navi da guerra: II 1,32.

⁴² Per queste due categorie v. I 2,18; II 3,29,33,43,46; III 4,25; VII 3,3, 8 e 10.

⁴³ In realtà, proprio Atene ricompensò i Bizantini, che le avevano consegnato Bisanzio, con la concessione della cittadinanza: v. il par. 3.1.

⁴⁴ I 7,22. La legge prescrive: se qualcuno tradisce la città o ruba beni sacri, giudicato nel tribunale, se riconosciuto colpevole, non sia sepolto in Attica e i suoi

crileghi. Non si tratta di una posizione solo ateniese: essa appare condivisa in Grecia. Come traditore è descritto da Senofonte, oltre Teramene (nel discorso pronunciato da Crizia), Eufrone di Sicione⁴⁵, passato disinvoltamente dall'appoggio al tradizionale governo oligarchico all'appoggio a quello democratico fino a farsi tiranno della sua città; in politica estera passato dalla tradizionale alleanza con Sparta a quella con Tebe, poi, di nuovo a quella con Sparta; egli è ucciso a Tebe, mentre tenta di ristabilire buoni rapporti con questa città. Il suo assassino, un Sicionio di ceto elevato – di cui non conosciamo il nome ma il discorso, pronunciato in difesa di sé alla presenza delle autorità tebane – ha buon gioco nel presentare Eufrone come un traditore e due passi del suo discorso sono interessanti perché accostano il traditore ad altre figure ugualmente odiose. L'assassino inizia la sua autodifesa ricordando ai Tebani che essi hanno ucciso subito, senza regolare processo, Archia, Ipate e i loro sostenitori, che si erano comportati come Eufrone, νομίζοντες τῶν τε περιφανῶς ἀνοσίῳν καὶ τῶν φανερώς προδοτῶν καὶ τυραννεῖν ἐπιχειρούντων ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων θάνατον κατεγνώσθαι (VII 3,7), luogo nel quale è rilevante la successione: empi, traditori, aspiranti tiranni. Eufrone, secondo il suo assassino, quando si era fatto tiranno, aveva trovato i templi pieni di offerte in oro e in argento e li aveva svuotati⁴⁶. La legge ateniese, come si è visto, colpiva congiuntamente chi rubasse beni sacri e il traditore. Ancora, l'assassino afferma (il passo non è chiarissimo ma il senso generale dovrebbe essere questo) che in nessun luogo in Grecia sono ammesse *spondai* προδόταις ἢ παλιναντομόλοις ἢ τυράννοις (*ibid.* 10), passo nel quale sia ritorna la giustapposizione traditore / tiranno,

beni siano confiscati. E' ovvio che questo comporta una condanna a morte. Non fu sepolto in Attica, dopo l'esecuzione con cicuta, Focione, condannato per tradimento (Plutarco, *Vita di Focione* 37,3-38,1).

⁴⁵ Senofonte, *Elleniche* VII 1,44-46; 3,1-5; Diodoro, XV 70,3. Per una analisi di queste vicende v. H. Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, München, 1967, I, 305-307; II, 676; E. Frolov, *Tyrannis und Monarchie im Balkanischen Griechenland*, in *Hellenische Poleis*, hrs. von E. Ch. Welskopf, I, Berlin, 1974, 376-388; J. Seibert, *Die Politischen Flüchtlinge und Verbannten in der Griechischen Geschichte*, Darmstadt, 1979, I, 119-133; II, 484-492; A. Griffin, *Sikyon*, Oxford, 1982, 70-74; Chr. Tuplin, *op. cit.*, 1993, 121-124; S. Lewis, καὶ σαφῶς τύραννος ἦν: *Xenophon's Account of Euphron of Sicyon*, *JHS*, 124, 2004, 65-74.

⁴⁶ *Ibid.* 8; v. anche VII 1,46: Eufrone, divenuto tiranno, non aveva risparmiato né le ricchezze pubbliche né quelle sacre. Le ricchezze così acquisite servivano, probabilmente, per assicurarsi la fedeltà dei mercenari e per ottenere il favore dei nuovi alleati, Arcadi e Argivi.

comprensibile alla luce del pensiero politico greco, sia il legame con la situazione nota per Atene è data dalla presenza del termine *spondai*, che ricorda analoga scelta lessicale presente nel discorso contro Teramene, attribuito da Senofonte a Crizia e da cui siamo partiti.

3.1. Senofonte descrive con grande ricchezza di dettagli l'episodio del tradimento di Bisanzio. La città era difesa dall'armoste Clearco e fu assediata dagli Ateniesi⁴⁷ che, non ottenendo grandi risultati, entrarono in contatto con alcuni Bizantini e li convinsero a consegnare loro la città. Clearco, convinto che la città non corresse rischi, si allontanò per farsi dare da Farnabazo lo stipendio per i soldati e raccogliere navi, con le quali mettere in difficoltà gli Ateniesi. Partito Clearco, è facile per i traditori consegnare la città agli Ateniesi. Prima di dare notizia dell'ingresso degli Ateniesi in città, Senofonte inserisce una digressione, in cui descrive il processo cui fu sottoposto a Sparta uno dei traditori, di nome Anassilao. Costui, ὤστρερον, fu accusato di delitto capitale a Sparta a causa del suo tradimento, ma fu assolto. Si difese affermando di non aver tradito la città ma di averla salvata – lui che era bizantino e non spartano – perché vedeva donne e bambini morire di fame. Clearco, infatti, distribuiva viveri solo ai soldati. Per questo motivo egli aveva fatto entrare i nemici, non perché fosse stato corrotto o perché odiasse gli Spartani (I 3,19). E' certamente singolare l'esito di questo processo, come l'esito del processo che vede assolto a Tebe l'assassino di Eufrone di Sicione. Entrambi ammettono di aver commesso il fatto (tradimento, omicidio), ma ne danno una giustificazione che lo riscatta e nobilita. Se un ragionamento del genere può convincere i Tebani, tutto sommato indifferenti al destino di Eufrone e, forse, irritati dal suo precedente comportamento, la cosa sorprende per Sparta, che è stata gravemente danneggiata dalla perdita di Bisanzio. Forse una chiave interpretativa è offerta dalla frase pronunciata da Anassilao: Βυζάντιος ὢν καὶ οὐ Λακεδαιμόνιος, che rimarca la sua appartenenza alla città di Bisanzio e la sua estraneità a Sparta: egli deve rendere conto di ciò che ha fatto a Bisanzio, non a Sparta. Vedendo che donne e bambini morivano di fame, mentre Clearco di-

⁴⁷ *Elleniche* I 3,14-22; un ampio racconto anche in Diodoro, XIII 66,3-67,7 e in Plutarco, *Vita di Alcibiade* 31,3-8; v. anche Polieno I 47,2 e Frontino III 11,3. Cfr. L. A. Losada, *The Fifth Column in the Peloponnesian War*, Leiden, 1972, 22-23 e 77-78; H. D. Westlake, *Abydos and Byzantium: The Sources for Two Episodes in the Ionian War*, *MH*, 42, 1985, 322-327; B. Bleckmann, *op. cit.*, 80-91.

stribuiva i viveri solo ai soldati, egli ha salvato e non tradito la città. In altre parole, solo la *polis* di Bisanzio, i suoi concittadini, potrebbero accusarlo e condannarlo per aver consegnato la città agli Ateniesi. Sparta, al cui corpo civico egli non appartiene, non è competente a giudicarlo⁴⁸. Ma gli Ateniesi dettero prova concreta della loro riconoscenza. Dopo Egospotami, Lisandro si reca a Bisanzio per riceverne la resa: di qui la guarnigione ateniese si è già allontanata. I traditori della città, coloro che l'avevano consegnata ad Alcibiade, si rifugiarono prima nel Ponto, poi ad Atene καὶ ἐγένοντο Ἀθηναῖοι (II 2,1), ricevettero la cittadinanza ateniese. A seguito di quali circostanze e in quale periodo Anassilao sia finito a Sparta, non è noto⁴⁹.

⁴⁸ Anche Plutarco racconta l'episodio, ampliandolo rispetto a Senofonte ma senza contraddirlo (*Vita di Alcibiade* 31,7-8).

⁴⁹ «Presumably he was one fifth columnist who did not escape when Lysander recaptured Byzantium» (L. A. Losada, *op. cit.*, 77, n. 5).

SFÂNTUL GRIGORIE AL NYSSEI DESPRE INFINITATEA DIVINĂ

Liviu PETCU*

(Universitatea „Alexandru I. Cuza” din Iași)

Keywords: *divine infinity, Gregory of Nyssa's theology, Contra Eunomium, De vita Moysis and In Canticum canticorum, Ekkehard Mühlenberg*

Abstract: *The notion of divine infinity is important in Gregory of Nyssa's theology; it is even argued by Ekkehard Mühlenberg that Gregory was the first to ascribe infinity to God. It appears that Mühlenberg's interpretation has to be nuanced. In this article key texts on divine infinity in Gregory, taken from Contra Eunomium, De vita Moysis and In Canticum canticorum are discussed. The argument for God's infinity in De vita Moysis and In Canticum canticorum is along the same lines as in Contra Eunomium: God, being the absolute Good, does not admit of any opposite, and since he can only be limited by His opposite, he does not have any limit.*

Cuvinte-cheie: *infinitate divină, teologia lui Grigorie de Nyssa, Contra Eunomium, De vita Moysis, In Canticum canticorum, Ekkehard Mühlenberg*

Rezumat: *Noțiunea de infinitate divină este deosebit de importantă în teologia Sfântului Grigorie de Nyssa. Teologul Ekkehard Mühlenberg susține că Sfântul Grigorie a fost primul care a încercat să demonstreze și să dezbată noțiunea de infinitate divină, însă alți teologi opiniază că această afirmație trebuie nuanțată. În prezentul studiu, sunt discutate cu precădere textele-cheie din operele de maturitate ale Sfântului Grigorie al Nyssei: Contra Eunomium, De vita Moysis și In Canticum canticorum. Argumentul pentru infinitatea lui Dumnezeu în De vita Moysis și în In Canticum canticorum se derulează pe aceleași coordonate ca în Contra Eunomium: Dumnezeu, fiind Binele absolut, nu admite opus, și, din moment ce poate fi limitat doar de opusul Său, nu are nici o limită.*

A fost Sfântul Grigorie al Nyssei primul care a precizat că Dumnezeu este infinit?

Noțiunea de infinitate divină este importantă în teologia Sfântului Grigorie de Nyssa. Teologul apusean Ekkehard Mühlenberg a susținut chiar că Sfântul Grigorie a fost primul care a încercat să demonstreze infinitatea lui Dumnezeu. În acest studiu, se vor discuta

texte-cheie asupra infinității divine la Sfântul Grigorie, texte preluate din câteva dintre lucrările sale, și anume: *Contra Eunomium*, *De vita Moysis* și *In Canticum canticorum*. Se pare că interpretarea lui Mühlenberg trebuie oarecum nuanțată. Henri Guyot apără teza conform căreia Filon din Alexandria a fost primul care a avansat noțiunea de infinitate divină. Deși teza lui Guyot suferă critici — Filon nu-l caracterizează niciodată pe Dumnezeu ca infinit —, la Filon regăsim puncte de pornire surprinzătoare în favoarea acestei perspective¹.

Am dori să subliniem două aspecte legate de înțelegerea Revelației ca simpla revelație a tăinuirii divine: primul aspect privește *origine* incomprehensibilității divine; al doilea, un efect al acestei incomprehensibilități. Mai întâi, cauza incomprehensibilității divine rezidă în convingerea Sfântului Grigorie că natura lui Dumnezeu este una infinită. După cum a reliefat Anthony Meredith în monografia sa asupra Sfântului Grigorie de Nyssa, chiar această conexiune a incomprehensibilității divine cu infinitatea divină este cea care conferă noutate apofatismului Sfântului Grigorie². Faptul că Dumnezeu este infinit (ἄπειρος) ajunsese, până la timpurile sale, a fi o noțiune obișnuită³.

În viziunea gânditorului nysean, deși Dumnezeu și virtutea sunt infinite, există o măsură a perfecțiunii pe care o poate obține omul, și există un mediu în care poate fi portretizată; autorul citează, în opozi-

* patristica10@yahoo.com

¹ Albert-Kees Geljon, *Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria*, VCh, 59/2, 2005, 152.

² Anthony Meredith, *Gregory of Nyssa*, London, Routledge, 1999, 13. Referințele la textele Sfântului Grigorie de Nyssa se adresează ediției lui W. Jaeger, *Contra Eunomium*, în *Gregorii Nysseni Opera*, 2 volume, vol. 1.1, 3-409; vol. 2.2, 3-311, edit. de Werner William Jaeger, Leiden, Brill, 1960; pentru opera *In Canticum canticorum* – (*Gregorii Nysseni Opera*), Editor H. Langerbeck, Leiden: Brill, 1986; pentru opera *De vita Moysis* – (*Gregorii Nysseni Opera*), Editor Herbertus Musurillo, Leiden, Brill, 1964.

³ Instructiva și profunda carte a lui E. Mühlenberg, care poartă tema infinității divine chiar în titlu – (*Die Unendlichkeit Gottes bei Gregor von Nyssa*, Göttingen, 1966) și care ne induce, într-un fel, în eroare, în privința pregătirii Sfântului Grigorie. Infinitatea lui Dumnezeu este o obișnuință pentru el, deși o interpretează într-o manieră profundă și distinctă. Chiar și Origen, care a insistat că puterea lui Dumnezeu nu poate fi nelimitată, susține și că, în măsura în care Dumnezeu nu are început și sfârșit, El este incomprehensibil și scapă etern înțelegerii intelectului uman (*De principii* 3.5.2.). Acel pasaj pare să fi modelat gândirea Sfântului Grigorie în *Contra Eunomium* 1.361-9 (conform 667-9; 3.6.66-74); a se vedea C. W. Macleod, *The Preface to Gregory of Nyssa's "Life of Moses"*, JTS, 33, 1982, 188.

ție frapantă cu tendința argumentației sale, cartea biblică Matei 5, 48: „Fiți desăvârșiți, precum Tatăl vostru Cel ceresc desăvârșit este”. Un rezultat deloc banal. În privința descrierii bunătății, Sfânta Scriptură furnizează modelele în narațiuni. Așa cum, în marile teofanii ale lumii, înțelegerea filosofică sau teologia negativă sunt acompaniate de confirmarea articolelor de credință⁴, tot așa, în introducere, dilemele argumentației conduc la Scriptură.

Mai pertinente pentru Sfântul Grigorie în susținerea învățăturii infinității lui Dumnezeu sunt Sfinții Vasile cel Mare și Grigorie din Nazianz, care, și ei, au utilizat doctrina infinității divine pentru a respinge punctul de vedere al lui Eunomie că există grade de divinitate în cadrul Trinității⁵. Astfel, controversa dogmatică este cea care dă formă și inspiră doctrina principală a învățăturii Sfântului Grigorie: această fuziune a dogmei și misticii este o caracteristică a sa, ca și a filosofiei antice și teologiei patristice în general.

Revenind la gândirea clasică, subliniem că unul dintre atribuțiile conferite lui Dumnezeu este infinitatea. Acest aspect se distanțează izbitor de tradiția filosofică grecească a lui Platon și Aristotel, la care infinitatea – considerată nedeterminată și imperfectă – nu este niciodată afirmată la adresa ființei supreme. În Occident, primul care se preocupă extensiv de infinitatea divină la Sfântul Grigorie de Nyssa, este teologul Ekkehard Mühlenberg care susține că Părintele Capadocian ar fi fost *inventatorul* infinității divine. Teza sa, așa cum am precizat mai sus și cum consideră, de asemenea, unii teologi, poate fi nuanțată⁶. Ekkehard Mühlenberg a publicat o monografie asupra infinității divine la Sfântul Grigorie de Nyssa⁷. El susține că Sfântul Grigorie a fost primul gânditor care a *atribuit* infinitatea lui Dumnezeu și a conceput infinitatea ca exprimând esența lui Dumnezeu⁸ (idee pe care o vom comenta în paginile de mai jos și la care nu putem subscrie).

⁴ C. W. Macleod, *Allegory and Mysticism in Origen and Gregory of Nyssa*, JTS, 22, 1971, 376-378, precum și idem, *The Preface to Gregory of Nyssa's ...*, 190.

⁵ Sf. Vasile cel Mare, PG 29, col. 568A; Sf. Grigorie de Nazianz, PG 35, col. 1005A; Sf. Grigorie de Nyssa, *Contra Eunomium*, i.168-70, 236.

⁶ Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 152.

⁷ E. Mühlenberg, *Die Unendlichkeit Gottes bei Gregor von Nyssa. Gregors Kritik am Gottesbegriff der klassischen Metaphysik*, Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 16 (1966).

⁸ Nu este adevărată a doua parte a afirmației lui Mühlenberg, căci lectura textului Sfântului Grigorie nu stă cheazăie a concluziei că Sfântul Grigorie consideră infinitatea ca fiind esența lui Dumnezeu.

Din perspectiva lui Mühlenberg, nici un filosof sau teolog grec înainte de Sfântul Grigorie nu menționează infinitatea ca atribut al lui Dumnezeu, pentru că infinitatea era asociată imperfecțiunii și lumii materiale. Mai mult, infinitatea, conform logicii grecești, implică necunoașterea, pentru că numai lucrurile care au limite sunt comprehensibile. Minte nu poate conștientiza lucrurile nelimitate⁹. Infinitatea principiului celui mai înalt implică faptul că este și necunoscut. În cuvintele simple ale lui Mühlenberg: „Teologia negativă, pe care a fondat-o Platon, nu a adus niciodată în discuție un predicat al Dumnezeirii: Infinitatea. La Sfântul Grigorie de Nyssa, acest predicat al lui Dumnezeu se regăsește pentru prima dată în istoria gândirilor filosofice și creștine. Dacă susținem și noi neapărat această ipoteză, prin aceasta vrem să spunem că Sfântul Grigorie de Nyssa este primul gânditor care a argumentat și *introdus* infinitatea lui Dumnezeu în filosofia platonico-aristotelică și în istoria teologiei”¹⁰. „Dumnezeu este infinit! Aceasta este o afirmație pe care Părinții vechi ai teologiei negative nu au făcut-o niciodată”¹¹.

Fie că a fost sau nu primul care să-I atribuie infinitatea lui Dumnezeu¹², maniera sa marchează o extraordinară îndepărtare de tradiția greacă anterioară, atât de cea filosofică, cât și de cea teologică, în care infinitatea este înțeleasă ca informă — deci, irațională — iar incomprehensibilitatea marchează întotdeauna o lipsă, un defect, ceva

⁹ Mühlenberg, *op. cit.* (n. 10), 19, 26-28, 47, 50.

¹⁰ *Ibidem*, 26.

¹¹ *Ibidem*, 92.

¹² Tamsin Jones Farmer, (*Revealing The Invisible: Gregory of Nyssa on the Gift of Revelation*, în *MT*, 21/1, 2005, 73) susține că nu este clar dacă Sfântul Grigorie a fost „primul”. Plotin vorbește și el despre Unul ca Infinit. A se vedea, de exemplu, *Enneade* 5.5., 10-11. Totuși, există o diferență între concepția plotiniană asupra Unicului Infinit, a cărei abundență emană automat pentru a produce lumea ca un „dar” automat și dezinteresat, și concepția Sfântului Grigorie de Nyssa asupra iubirii excesive sau abundente a Dumnezeului infinit, Care alege în mod liber să dea darul creației. A se vedea David Bentley Hart asupra acestui subiect în ediția recentă a unei versiuni revizuite a disertației sale, *The Beauty of the Infinite: The Aesthetics of Christian Truth*, Grand Rapids, Michigan, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2003, 192: „În timp ce Unul /plotinian – n. n./ își investește puterea neobosită într-o revărsare dezinteresată și nesfârșită în ființă, Dumnezeul creștin (specific teologiei Sfântului Grigorie de Nyssa) creează din această sărbătoare care este viața Treimii. Dumnezeu nu numai conferă diferențiere ființei, dar alege fiecare lucru în particularitatea sa, se întoarce spre el și îl ia în considerare, aducându-l înapoi la El fără a-l dezbrăca de diferențierea sa”.

ce trebuie depășit. Sfântul Grigorie inversează ambele negații într-o mișcare curajoasă în care infinitatea lui Dumnezeu nu este egală cu „lipsa de formă” a lui Dumnezeu, ci cu lipsa limitelor exterioare, iar orice imperfecțiune a cunoașterii nu rezultă atât de mult din deficitul nostru, cât din excesul divin. Incapacitatea noastră de a-L înțelege pe deplin pe Dumnezeu nu este niciodată depășită, ci, mai curând, realizarea acestui deficit constituie o realizare pozitivă în care Dumnezeu a fost revelat corespunzător, în „căutarea care constă în a nu căuta, pentru că ceea ce este căutat transcende orice cunoaștere, fiind separat pe toate laturile prin incomprehensibilitate ca printr-un tip de întuneric”¹³.

Sfântul Grigorie se desprinde din cadrele tradiției platoniciene prin ideea nemărginirii lui Dumnezeu și prin accentul pus pe importanța lucrării virtuților. Langerbeck încearcă să demonstreze că insistența Sfântului Grigorie pe faptul că Dumnezeu este infinit nu este rodul unei experiențe personale, ci rezultatul confruntărilor dogmatice în care era angajat. Prin urmare, susține acesta, *obscuritatea* și *progresul neîncetat*, ἐπέκτασις, sunt privite ca decurgând dintr-o poziție teologică la care s-a ajuns pe alte căi decât cele mistice, duhovnicești¹⁴. Însă, este fără îndoială că fără o viață duhovnicească înaltă nu se poate ajunge la cunoașterea lui Dumnezeu și, prin urmare, la formularea dogmelor teologice.

Sfântul capadocian insistă asupra deosebirii dintre creat și neCreat, susținând că „e o mare deosebire între firea creată și cea necreată: cea creată e limitată, pe când cea necreată nu are margini, cea creată e cuprinsă în măsuri proprii... cea necreată are ca măsură infinitul; firea creată... e constrânsă în timp și spațiu, firea necreată depășește orice noțiune de interval sau distanță”¹⁵. Necunoașterea noastră cu privire la Dumnezeu vine atât din abisul care separă natura creată de natura necreată, ca și din caracterul infinit al naturii divine. Afirmând infinitatea lui Dumnezeu și inaccesibilitatea ființei divine, Sfântul Grigorie aduce o contribuție importantă teologiei apofatice¹⁶.

¹³ *De vita Moysis*, Éditions du Cerf, Paris, 1968 (SC 1), 210-212.

¹⁴ Anthony Meredith, *Capadocienii*, traducere din limba engleză de Pr. Constantin Jinga, Editura Sophia, București, 2008, 161.

¹⁵ Sf. Grigorie de Nyssa, *Contra Eunomium*, 3, PG 45, col. 933A.

¹⁶ Michel van Parys, *Grégoire de Nysse, moine, théologien et évêque*, estratto dalla *Revista Seminarium*, Nr. 2, 1969, Città del Vaticano, 301.

Natura umană, după Sfântul Grigorie, este un infinit în mișcare, în timp ce Dumnezeu este un infinit în ființă: „Natura îngerilor și a sufletelor (oamenilor) nu cunoaște limită și nimic nu o împiedică de a progresa la infinit”¹⁷. Cu cât înaintează în unire cu Dumnezeu, sufletul este tot mai nesătul și mai nesatisfăcut în dorința sa, pentru că Dumnezeu este infinit și îi rămâne totdeauna inaccesibil în ființa Sa.

Tensiunea este evidentă și în autorelevarea progresivă a lui Dumnezeu în cartea Exodului, unde Dumnezeu este progresiv „El care este” (Exod 3, 14), incomprehensibil (Exod 20, 21) și infinit (Exod 33, 20). Volumul *De vita Moysis* este deosebit de instructiv în această privință, pentru că ne permite să-l vedem pe Sfântul Grigorie aplicându-și introspecțiile teologice, generate de controversa anomeană, la viața spirituală. Descoperirea unei revelații progresive în Exod pare a-i aparține. Cu certitudine, lipsește din omiliile lui Origen asupra aceleiași lucrări¹⁸.

De asemenea, s-a examinat și încă se mai examinează problema infinității divine la exegetul evreu Filon din Alexandria, despre care se crede că a exercitat o profundă influență asupra primilor scriitori creștini, inclusiv asupra Sfântului Grigorie¹⁹. Unii susțin că Sfântul Grigorie cunoștea scrierile lui Filon²⁰. Problema infinității divine la Filon este o problemă controversată în rândul cercetătorilor moderni. Unii discern noțiunea de infinitate divină, ori cel puțin un impuls inițial spre definirea acesteia, la exegetul evreu, alții o neagă cu vehemență²¹.

Sfântul Grigorie de Nyssa despre infinitatea divină în scrierea Contra Eunomium

Între anii 381 și 383, Sfântul Grigorie a scris vasta sa operă *Contra Eunomium* (CE) ca teorie de combatere a scrierii lui Eunomie, *Apolo-*

¹⁷ Sf. Grigorie de Nyssa, *Contra Eunomium*, 8, PG 45, col. 792D.

¹⁸ A se vedea textul original, tradus la noi mai târziu, al cărții lui Anthony Meredith, *Gregory of Nyssa ...*, 135.

¹⁹ A se vedea D. T. Runia, *Philo in Early Christian Literature*, Assen-Minneapolis, 1993, 243-261.

²⁰ A se vedea Albert-Kees Geljon, *Philonic exegesis in Gregory of Nyssa's "De Vita Moysis"*, Providence, 2002, 73-174 și idem, *Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria*, VCh, 59/2, 2005, 152-153.

²¹ În această privință a se consulta studiul lui R. S. Brightman, *Apophatic theology and divine infinity in St. Gregory of Nyssa*, GOTR, 18, 1973, 97-114.

gia apologiae. Apologia lui Eunomie îl avea ca țintă pe fratele Sfântului Grigorie, Vasile cel Mare, dar după trecerea la Domnul a acestuia din urmă, Sfântul Grigorie și-a asumat rolul de apărător al credinței niceene. Eunomie, episcop de Cizicus, în jurul anului 360, era conducătorul neo-arienilor. Principalul punct de dispută între această mișcare și capadocieni se referă la esența lui Dumnezeu. Eunomie presupune existența unei diferențe între Dumnezeu Tatăl și Dumnezeu Fiul. Din punctul de vedere a lui Eunomie, esența lui Dumnezeu (οὐσία) poate fi total definită prin noțiunea de „nenăscut” (ἀγγένητος, conform lui Eunomie, *Apologia*, 7), dar acest termen nu-l poate fi aplicat Fiului, care are o natură diferită de cea a Tatălui (cf. *CE* 1.475). Prin energia Sa, Tatăl Îl zămislește pe Fiul, care este mai mic decât Tatăl. Sfântul Grigorie citează cuvintele lui Eunomie din *CE* 1.155: „Prezentarea învățăturilor sale constă din următoarea ordine: ființa supremă și cea mai reală (οὐσία), urmată de o a doua ființă, superioară tuturor celorlalte ființe, dar inferioară primei. În sfârșit, există o a treia ființă, care nu se află la nivelul nici uneia dintre primele două, ci îi este subordonată primei ca și cauză, celei de a doua, ca și unei activități (ἐνέργεια)”²².

Sfântul Grigorie apără credința niceeană conform căreia Dumnezeu Fiul are aceeași esență ca și Dumnezeu Tatăl. Punctul de vedere al lui Eunomie, conform căruia Fiul nu este egal Tatălui implică faptul că se neagă divinitatea Fiului, și astfel, Fiul se demonstrează a fi o creatură (conform *CE* 2.15)²³. Spre deosebire de oponentul său, Sfântul Grigorie susține că însăși esența lui Dumnezeu nu poate fi descrisă sau definită prin nici o concepție umană și este incomprehensibilă pentru om (*CE* 2.12)²⁴.

Primul pasaj în care Sfântul Grigorie menționează infinitatea lui Dumnezeu este *CE* 1.167-171, unde discută declarația lui Eunomie conform căreia numai Dumnezeu Tatăl este ființa supremă și cea mai

²² Traducere după A. Meredith, *Gregory of Nyssa ...*, 29-30.

²³ Albert-Kees Geljon, *Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria...*, 153.

²⁴ Pentru incomprehensibilitatea lui Dumnezeu la Sfântul Grigorie, a se vedea și W. Völker, *Fortschritt und Vollendung bei Philon von Alexandrien*, Leipzig, 1938, 36-38, Brightman, *op. cit.*, n. 4, D. Carabine, *The unknown God. Negative theology in the Platonic tradition: Plato to Eriugena*, Louvain Theological and Pastoral Monographs 19, Leuven-Grand Rapids, 1995, 236-258, Th. Böhm, *Theoria Unendlichkeit Aufstieg. Philosophische Implikationen zu "De vita Moysis" von Gregor von Nyssa*, Suplimente la *VCh*, 35, Leiden, 1996, 248-255.

adecvată (1.151, 161, 163). Însuși Sfântul Grigorie neagă că Ființa Supremă are superioritate de putere sau de bunătate, declarând că Singurul Născut și Duhul Sfânt sunt și ei perfecți în bunătate (167). „Fiecare lucru bun, în măsura în care nu posedă un element al opusului în el însuși, este un bine nelimitat. Motivul pentru aceasta este că, în general, lucrurile pot fi limitate doar de opusele lor – un adevăr verificat în exemple particulare. Puterea este limitată de slăbiciunea care i se circumscrie, viața de moarte, lumina de întuneric și, în general, fiecare lucru bun este restricționat prin opusul său (168)”²⁵.

Vom vedea că în *De vita Moysis*, antinomiile inerente noțiunii de infinitate²⁶ (în special când este abordată în sensul său pozitiv și nu în sensul de „nefinit”) atenuează distincțiile obișnuite în fiecare moment. Lucrurile perceptibile au limite și pot fi măsurate, în timp ce virtutea nu are. În realitate, toate bunurile sunt fără o limită naturală și pot fi delimitate doar de comparația cu contrariile lor: viața cu moartea, lumina cu întunericul. Așa cum limita vieții este moartea, tot așa *stasis* (staza) a virtuții este începutul viciului. Prin urmare, urmăm, și nu atingem niciodată, în mod desăvârșit, perfecțiunea. Natura divină (Bunătatea însăși) este și ea infinită, pentru că ar putea fi limitată doar de rău. Modul nostru de a ne împărtăși de ea este extensia infinită (*De vita Moysis*, 3f), din moment ce, ca și creaturi, nu existăm pe deplin, nici nu înțelegem pe deplin ființa adevărată, neschimbătoare. Prin urmare, se manifestă o antinomie, în măsura în care infinitatea lui Dumnezeu este, de fapt, neextinsă și deplin actuală, spre deosebire de infinitatea noastră extinsă și continuă, în timp ce analogiile Sfântului Grigorie sugerează de fapt că Dumnezeu este El Însuși Binele la nesfârșit extins. Mai mult, în timp ce este adevărat că în timpul obișnuit, sfârșitul vieții este moartea și sfârșitul virtuții este viciul, în iubirea infinită care constituie viața eternă, un sfârșit nu este începutul urii față de Dumnezeu. Din contra, în acest caz, atât

²⁵ Text tradus după A. Meredith, *Gregory of Nyssa...* (n. 6), 32; vezi și Albert-Kees Geljon, *Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria...*, 155.

²⁶ Pentru pasaje similare la Sfântul Grigorie, prin care el dovedește că Dumnezeu este infinit a se vedea și: *Contra Eunomium*, 1.168-70, 236; *De anima et resurrectione*, 97A; *In Canticum canticorum*, 157.14-158.12; *De vita Moysis*, 115. 14-116.23 = 236-9.

sfârșitul, cât și începutul sunt cuprinse în iubirea și *posesiunea* neîntreruptă²⁷.

În continuarea ideilor împotriva învățăturii greșite a lui Eunomie, Sfântul Grigorie, făcând referire la natura celor două Persoane divine – Fiul și Duhul Sfânt –, precizează: „Prin urmare, dacă el (adică Eunomie) presupune că natura Singurului Născut și a Duhului pot deveni mai rele, este rezonabil să predice ideea unei bunătăți reduse la ei. Dacă, totuși, divinul și natura neschimbătoare este incapabilă de deteriorare – o realitate pe care o recunosc oponenții noștri – atunci, în mod clar, va fi nelimitată în bunătate. Pentru că lipsa de limitare înseamnă același lucru ca și infinitatea (τὸ δὲ ἀόριστον τῷ ὑπερίκω τούτων ἔστιν). Este culmea nebuniei să presupui că poate fi mai mult sau mai puțin acolo unde se pune problema «nelimitării» sau «infinității». Pentru că atunci cum s-ar putea conserva noțiunea de infinitate, dacă s-ar postula existența a «mai mult» sau «mai puțin» în ea?»²⁸.

În acest pasaj, Sfântul Grigorie utilizează infinitatea pentru a respinge părerea lui Eunomie că Fiul este inferior Tatălui, susținând că nu există mai mult sau mai puțin în Trinitatea divină, pentru că divinul este infinit. Nelimitarea se bazează pe bunătatea lui Dumnezeu. Sfântul Grigorie postulează că lucrurile pot fi limitate doar de opusul lor (lumina, spre exemplu, de întuneric) și, prin urmare, binele poate fi limitat doar de rău. Pentru că Dumnezeu, Care este Binele absolut, este incapabil de stricăciune, El este fără limită²⁹. La obiectele sensibile, perfecțiunea presupune o limită; dar în cazul bunătății (ἀρετῆς), singura sa definiție (ὅρον) este că nu are nici o limită (ὄρον). Orice lu-

²⁷ Astfel, Sfântul Grigorie anticipează tipul de obiecție ridicat de G. Melhuish în *The Paradoxical Nature of Reality*, Bristol, 1973, 163: „Cei care doresc să păstreze, după exemplul majorității teologilor creștini, o perioadă viitoare infinită de timp pentru o creatură finită trebuie să ajungă la o concluzie stânjenitoare ... Prețul uniunii noțiunilor antitetice de perioadă infinită și creatură finită constituie ceva ce conduce la anularea conceptuală a ambelor afirmații”. Sfântul Grigorie concepe „perioada infinită” ca fiind un timp transcendent compatibil cu ființa creată.

²⁸ Traducere după A. Meredith, *Gregory of Nyssa*, în vol. *The Early Church Fathers*, London, 1999 (n. 6), 32.

²⁹ Ideea că Dumnezeu este Binele absolut o găsi dezvoltată și de D. L. Balás, în studiul său *Μετονοία Θεοῦ. Man's participation in God's perfections according to Saint Gregory of Nyssa*, SA, 55, Roma, 1966, 65-71; mai multe detalii vezi în studiul lui Albert-Kees Geljon, *Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria...*, 155.

cru bun este lipsit de limită (ὅρον) prin propria-i natură, dar este limitat (ὀρίζεται) de către opusul său: de exemplu, viața este limitată de moarte. Și așa cum încetarea vieții este începutul morții, tot așa, a te opri din cursa bunătății înseamnă să începi să alergi în cursa răutății. Astfel că, bunătatea nu poate fi limitată sau definită³⁰.

Precum am precizat și mai sus, în argumentarea sa, Sfântul Grigorie face uz de o noțiune obișnuită, care este recunoscută și de oponentii săi, adică aceea că divinul nu se poate înrăutăți. Prin utilizarea acestei ὁμολογούμενον ca fundament, autorul ajunge la o concluzie — că Dumnezeu este nelimitat în bunătatea Sa — la care Eunomie nu subscie.

Dumnezeu, oricare ar fi natura Sa, este binele adevărat și original. Acum, din moment ce singura limită a bunătății este răutatea și din moment ce Dumnezeu nu-l poate admite (ἀπαράδεχτον) pe opusul său, Dumnezeu este „înțeles” a fi nelimitat (ἀόριστος ... καὶ ἀπεράτωτος χαταλαμβάνεται)³¹. Dar oricine caută bunătatea participă în Dumnezeu, Care este bunătatea perfectă. Astfel, din moment ce este de dorit să participăm la bine (τὸ χαλόν) și din moment ce este și nelimitat, dorința participantului nu poate fi niciodată potolită.

În aparență, prima secțiune a acestui argument prezintă un mare gol. Ce spune Sfântul Grigorie despre bunătate ar putea fi spus despre orice este nematerial; pentru că dacă singura care delimitează este măsura cantitativă, atunci nici o inteligibilă nu are limită. Oricât de surprinzător ar suna această propoziție, Sfântul Grigorie o afirmă totuși explicit în *In Canticum canticorum* 173.7.174.20. Aici continuă să distingă între infinitatea ființelor create și infinitatea lui Dumnezeu necreat: El este imutabil, ei sunt continuu recreați, pentru că există prin virtutea participării la El, Care este infinit. Cele două tipuri de infinitate pot fi regăsite la Plotin, care face distincția între „ceea ce este deja un întreg, deja împreunat și dezlegat” și „o succesiune dezlegată continuă”: această distincție se alătură celei dintre timp și eternitate, care este atât de importantă pentru Sfântul Grigorie³².

³⁰ C. W. Macleod, *The Preface to Gregory of Nyssa's*, 186.

³¹ Un oximoron izbitor, din moment ce ἀόριστος este în mod normal sinonim cu ἀχατάληπτος. Poate și acesta este un ecou al Filip. 3, 12: διώχω δὲ καὶ χαταλάβω.

³² Vezi C. W. Macleod, *A Study in Ancient Mysticism*, JTS, 21, 1970, 43-55, J. Daniélou, *L'être et le temps chez Grégoire de Nysse*, cap. 5, Leiden, 1970 și C. W. Macleod, *The Preface to Gregory of Nyssa's*, 186-187.

Revenind la studiul lui Mühlenberg, vedem că acesta analizează extensiv CE 1.167-171, în căutarea unui argument pentru infinitatea lui Dumnezeu pe baza neschimbabilității Sale. Autorul formulează un rezumat al argumentației Sfântului Grigorie, pornind de la o premisă logică și metafizică³³:

I. Premisa logică: limita bunătății, puterii sau înțelepciunii poate fi determinată doar prin opusele lor.

II. Premisa metafizică: natura divină este neschimbătoare³⁴.

Linia de argumentare a Sfântului Grigorie este următoarea:

- a) Pentru că Dumnezeu este neschimbător, nu există un opus al prezenței Sale în El Însuși;
- b) Pentru că Dumnezeu este dincolo de opușii Săi, este Binele absolut;
- c) Pentru că Dumnezeu nu poate fi limitat, este nelimitat în bunătate;
- d) Nelimitarea este același lucru cu infinitatea.

Un alt pasaj din CE interpretat de Mühlenberg este 1.236-237³⁵, unde, Sfântul Grigorie angajează noțiunea de infinitate divină pornind de la bunătatea lui Dumnezeu, pentru a-l contracara pe Eunomie, examinând chiar cuvintele oponentului său care susține: „Fiecare dintre cele trei Ființe este simplă și în totalitate una” (231). Teologul capadocian argumentează că descrierea Ființei supreme ca simplă este incompatibilă cu restul sistemului său, pentru că simplitatea trinității divine nu admite mai mult sau mai puțin, după cum presupune Eunomie (232). Cum poate percepe cineva diferențe de mai mult sau mai puțin în Dumnezeu? Dacă da, atunci introduce noțiunile de bogăție sau diminuare în problema bunătății, puterii, înțelepciunii sau în orice altceva care poate fi atribuit lui Dumnezeu. Prin urmare, nu poate evita ideea de compunere (233). Nimic care posedă înțelepciune sau putere sau orice alt bine — nu ca dat exterior, ci înrădăcinat în natura sa — nu poate suferi diminuarea acestui atribut (234). Binele poate fi slăbit doar de prezența răului. Acolo unde natura este incapabilă de a deveni mai rea, nu poate fi concepută o limită a bunătății. Nelimitatul (τὸ ἀόριστον), considerat în el însuși, eludează orice limită. Cum se

³³ Mühlenberg, *op. cit.*, 119-122.

³⁴ Albert-Kees Geljon, *Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria...*, 153.

³⁵ Acest pasaj este discutat și de L. Sweeney, *Divine infinity in Greek and Medieval thought*, New York, 1992, 482-487.

poate gândi ceva că o infinitate este mai mult sau mai puțin decât altă infinitate? (236). Prin urmare, dacă Eunomie recunoaște că Ființa supremă este simplă și omogenă, atunci să admită și că este asociată cu simplitatea și infinitatea³⁶. Dar dacă le demarcă una de cealaltă — Singurul Născut de Tatăl și Sfântul Duh de Singurul Născut — și vorbește de mai mult sau mai puțin în ele, atunci transformă natura divină în ceva compus (237)³⁷.

Mühlenberg consideră această linie de gândire ca fiind argumentul fondat pe simplitatea lui Dumnezeu, inițiind următoarea analiză a liniei de gândire a Sfântului Grigorie³⁸:

I. Premisă logică: limita a ceea ce este determinat de prezența opusului său.

II. Premisă metafizică: esența lui Dumnezeu este simplă³⁹.

- a) Dacă Dumnezeu este simplu în El Însuși, atunci este bun prin El Însuși, și nu prin participarea la bunătate;
- b) Pentru că Dumnezeu nu este compus din părți eterogene — este simplu — este imposibil ca răul să fie prezent ca opusul Său;
- c) Bunătatea lui Dumnezeu nu poate fi limitată;
- d) Prin urmare, Dumnezeu este binele nelimitat, adică este infinit.

Interpretarea lui Mühlenberg a fost criticată de W. Ullmann și Th. Böhm. Ullmann explică faptul că cele două premise sunt situate pe niveluri diferite, nefiind clar modul în care sunt asociate. Mai mult, legătura cu polemica susținută cu Eunomie este neclară, pentru că Trinitatea nu este menționată în silogisme⁴⁰. Böhm, ulterior criticii lui Ullmann, adaugă că în pasajele analizate, Sfântul Grigorie nu are ca obiectiv să creeze un silogism pentru a demonstra infinitatea divină, ci pentru a-l combate pe Eunomie, demonstrând că nu există mai mult sau mai puțin în natura divină⁴¹. De asemenea, Ullmann delimi-

³⁶ Și aici Grigorie face uz de o noțiune obișnuită, vezi CE 1.169.

³⁷ În ceea ce privesc rezumatele, a se vedea și traducerea engleză a lui W. Moore – H. Wilson, *Select writings and letters of Gregory, bishop of Nyssa*, în vol. *The Nicene and Post-Nicene Fathers*, II.5, (1892, repr. 1988).

³⁸ Mühlenberg, *op. cit.* (n. 10), 122-126.

³⁹ Albert-Kees Geljon, *Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria...*, 156.

⁴⁰ W. Ullmann, *Der logische und der theologische Sinn des Unendlichkeitsbegriffs in der Gotteslehre Gregors von Nyssa*, *BJJ*, 48, 1987, 158-161.

⁴¹ Böhm, *op. cit.* (n. 7), 123-131.

tează înțelesul teologic al infinității divine la Sfântul Grigorie: acesta exprimă modul în care Dumnezeu transcende ființa și cunoașterea creaturii. Ullmann susține că infinitatea trebuie înțeleasă în sensul aristotelic al infinității potențiale. Aristotel explică faptul că adăugarea de termeni într-o serie este potențial nelimitată (*Physica*, 206 a 14-18). În contra lui Ullmann, Böhm declară că infinitatea potențială se referă la ceea ce se află într-un proces al devenirii, dar scopul Sfântului Grigorie este de a demonstra că în natura divină nu există mai mult sau mai puțin. Infinitatea potențială este posibilă numai dacă Dumnezeu este supus devenirii. În plus, Böhm remarcă pe drept că noțiunea de infinitate potențială nu ne ajută să înțelegem și să interpretăm infinitatea la Sfântul Grigorie⁴².

O altă parte a argumentului s-ar putea baza, în concepția lui C. W. Macleod⁴³, pe presupunerea că binele și răul sunt contradicții logice: adică, ceea ce nu este unul trebuie să fie celălalt. Aceasta este o doctrină caracteristic stoică, pe care, susțin unii, fără prea multe argumente convingătoare, este posibil ca Sfântul Grigorie să o fi găsit la Filon și Origen. Este implicit susținută prin doctrina platoniană asupra răului ca fiind absența binelui, care este o *proprietate* obișnuită în rândul Părinților greci. Pentru Sfântul Grigorie, ca scriitor creștin, acesta este un mod de a afirma libertatea de voință⁴⁴. Răul constă în întoarcerea omului de la bine; și prin natura sa, omul trebuie pururea să aleagă unul sau altul. Libera voință abundă în întregul *Vieții lui Moise*.

În alte pasaje, Sfântul Grigorie aduce infinitatea divină în prim-planul relației cu eternitatea. În CE 1.359-369, el discută eternitatea (αἰδιότης) Fiului, care nu are un început⁴⁵. Părintele Capadocian începe prin a face distincția între lumea dinaintea creației (adică natura divină) și creație⁴⁶. Ultima este percepută în prelungirea timpurilor (τὸ τῶν αἰώνων διάστημα), dar lumea deasupra creației, separată de orice concepție a prelungirii, eludează toate secvențele temporale, nici începând la un capăt, nici terminându-se la o limită. Este preexisten-

⁴² *Ibidem*, 131-134, 157-163.

⁴³ *The Preface to Gregory of Nyssa's ...*, 187.

⁴⁴ *Ibidem*, 187.

⁴⁵ Pentru eternitatea lui Dumnezeu la Sfântul Grigorie, a se vedea D. L. Balás, *Eternity and time in Gregory of Nyssa's "Contra Eunomium"*, în H. Dörrie, M. Altenburger, U. Schramm, *Gregor von Nyssa und die Philosophie*, Zweites Internationales Kolloquium über Gregor von Nyssa, Leiden, 1976.

⁴⁶ Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 157.

tă timpurilor (1.362-3). În *Contra Eunomium*, 364, Sfântul Grigorie scrie: „Traversând timpurile și tot ceea ce s-a produs pe această linie, gândul nostru surprinde o frântură a naturii divine, ca a unui ocean imens⁴⁷, dar când imaginația năzuiește să o cuprindă, nu ne dă nici un semn, în cazul care o privește, de existența vreunui început; astfel că acel care, după ce și-a pus întrebări, cu curiozitate, asupra «priorității» timpurilor, încearcă să urce spre sursa tuturor lucrurilor, nu va fi niciodată capabil să realizeze un singur calcul măcar pe care să se poată baza; ceea ce caută el se va afla etern în mișcare și nu i se va oferi nici un fundament pe care să-și bazeze curiozitatea gândului”⁴⁸. Divinul nu poate fi măsurat prin nimic; nu se situează în timp, ci timpul curge din el. Din contra, lucrurile create sunt limitate prin mărimile de ajustare ca între niște granițe (1.365-6). Puterea creatoare a desemnat tuturor lucrurilor create limitele lor, iar ele rămân perpetuu între granițele creației. Puterea creatoare prin ea însăși nu este circumscrisă de nimic și eludează orice încercare de a atinge limita infinitului (1.367)⁴⁹.

În acest text, infinitatea este amplasată într-un context diferit de cel al celor două pasaje anterioare: nu este angajată pentru a combate mai multul sau mai puținul din divin, ci este asociată eternității vieții divine. Divinul poate fi numit infinit pentru că nu posedă prelungire în timp, neavând început sau sfârșit. Sfântul Grigorie se referă la Dumnezeu ca transcendând timpurile (αἰῶνες; CE 1.362, conform 2.528), care denotă temporalitatea întregii creații⁵⁰. Creația este caracterizată de δι᾽ ὅσθητα, care indică extensia, atât în timp, cât și în

⁴⁷ Comparația cu un imens ocean apare și la Sfântul Grigorie de Nazianz (*Oratio*, 38.7), unde Sfântul Grigorie declară că divinul este nelimitat și dificil de surprins, și numai acest aspect este comprehensibil, și anume că este infinit. Data acestui discurs este incertă, Crăciunul anului 379 sau 380. Mühlenberg susține ultima dată, conchizând că, în privința noțiunii de infinitate divină, Sfântul Grigorie de Nazianz manifestă o dependență de Sfântul Grigorie de Nyssa (Mühlenberg, *op. cit.* (n. 10), 115-118). Sfântul Grigorie de Nazianz se referă la Dumnezeu ca nelimitat în *Oratio* 23.8, 23-11, 28.7; Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 158.

⁴⁸ Traducerea Moore & Wilson, *op. cit.* (n. 17), 69.

⁴⁹ CE 2.70. Natura necreată este nelimitată și țărnută doar de infinitate; natura creată este limitată și măsurată prin timp și spațiu. A se vedea Sweeney, *op. cit.* (n. 15), 487-493; Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 159.

⁵⁰ In *Ecclesiasten homiliae*, 440.3-7 (referință la Ecleeziastul 3:11, καὶ γε σὺν τὸν αἰῶνα ἔδωκεν ἐν καρδίᾳ αὐτῶν) ὁ δὲ αἰὼν διαστηματικόν τι νόημα ὧν πᾶσαν δι' ἑαυτοῦ σημαίνει την κτίσιν την ἐν αὐτῷ γενομένην. A se vedea Balás *art. cit.* (n. 22), 152; vezi pe larg la Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 158.

spațiu⁵¹. Dumnezeu nu are διάστημα, fiind denumit ἀδιάστατος⁵². În privința infinității ca esență a lui Dumnezeu (ideea pe care nu o împărtășim și am combătut-o mai sus), Mühlenberg se referă și la CE 1.754, pe care o traduce după cum urmează⁵³: „Pentru că El (adică Dumnezeu) nu are nimic, care să fi fost vizibil înaintea Lui, și nu există limite care să I se aplice, ci există etern peste tot, El depășește noțiunea de sfârșit și conceptul de început prin infinitatea vieții și prin posesiunea eternului, care trebuie surprinse în fiecare afirmație”⁵⁴.

Comentând acest pasaj, Mühlenberg scrie: „Grigorie rezumă aici, într-o formulare precisă, faptul că infinitatea vieții dumnezeiești se constituie în propriu-i termen pentru natura lui Dumnezeu”⁵⁵. Oricum, Sfântul Grigorie nu vorbește de esența lui Dumnezeu; ci numai declară că Dumnezeu este etern, neavând nici început, nici sfârșit. Din acest pasaj putem conchide doar că Sfântul Grigorie consideră eternitatea lui Dumnezeu ca fiind infinitatea vieții Sale. Una peste alta, așa cum am mai spus, se pare că lectura textului Sfântului Grigorie nu stă cheazășie a concluziei că Sfântul Grigorie consideră infinitatea ca fiind esența lui Dumnezeu⁵⁶.

La sfârșitul primei cărți din CE, Sfântul Grigorie explică termenii „nenăscut” și „etern”. Eternitatea vieții lui Dumnezeu înseamnă că nu se admite un moment în care El să nu fi fost, sau când urmează a fi. Sfântul Grigorie compară natura infinită (ἡ ἀόριστος φύσις) cu un cerc. În același mod în care un cerc nu are un punct de pornire și nici

⁵¹ In *Ecclesiasten homiliae*, 412.14: „Creația nu este altceva decât διάστημα”. Pentru noțiunea de διάστημα la Sfântul Grigorie, a se vedea H. von Balthasar, *Présence et pensée. Essai sur la philosophie religieuse de Grégoire de Nysse*, Paris, 1942, 1-10 și B. Otis, *Gregory of Nyssa and the Cappadocian conception of time*, SP, 14, 1976, 327-357, în special 343-353.

⁵² CE 3.7.33, „Natura divină este ἀδιάστατος și, fiind ἀδιάστατος, nu are limită; și ceea ce este nelimitat este infinit și este denumit ca atare”.

⁵³ Am tradus textul din limba engleză.

⁵⁴ CE 1.574 οὐκ ἔχων ὅ τι πρὸ ἑαυτοῦ ἴδι οὐδὲ εἰς ὅ τι πέρας μεθ' ἑαυτὴν καταλήξει, ἀλλὰ πανταχόθεν ἐπίσες αἰεὶ ὦν καὶ τέλους ὄρον καὶ ἀρχῆς ἔννοιαν τῇ ἀπειρίᾳ τῆς ζωῆς διαβαίνων πάσῃ προσηγορίᾳ συνυπακουόμενον ἔχει καὶ τὸ αἰδνον. Moore și Wilson, *op. cit.*, n. 17, traduc după cum urmează (am tradus textul din limba engleză): „Acesta este El, Cel care nu are în El nimic observabil, nici un sfârșit la care să înceteze de a fi. Oriunde ne-am uita, El există în mod egal și etern; El transcende limita oricărui sfârșit, ideea oricărui început, prin infinitudinea vieții Sale; oricare I-ar fi titulatura, eternitatea este o implicație a acesteia” (88).

⁵⁵ Mühlenberg, *op. cit.* (n. 10), 113.

⁵⁶ Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 159.

nu este întrerupt de vreun sfârșit, viața eternă nu are nici început, nici sfârșit (1.667-668). Pentru a confirma eternitatea lui Dumnezeu, Sfântul Grigorie citează din diverse versuri ale Scripturii care privesc conducerea eternă și regească a lui Dumnezeu⁵⁷. Aceste versuri indică faptul că Dumnezeu precede orice început și depășește orice sfârșit. Infinitatea, continuitatea și eternitatea vieții lui Dumnezeu sunt exprimate prin termenii „nenăscut” (ἀγγένητος) și „fără sfârșit” (ἀτελεύτητος; 1.669)⁵⁸. Aici, sunt avansate aceleași noțiuni ca în 1.359-369; infinitatea, asociată eternității, implică să nu existe un început sau un sfârșit.

Conform lui Mühlenberg, Sfântul Grigorie introduce infinitatea, care conține ne-nașterea, ca noțiune unificatoare a lui Dumnezeu („einheitlicher Gottesbegriff”). Mühlenberg face referință la CE 2. 446-468 ca dovadă a interpretării sale⁵⁹. Acest text, în care Sfântul Grigorie discută un pasaj din volumul *Contra Eunomium* al Sfântului Vasile și atacul lui Eunomie la adresa volumului, poate fi rezumat după cum urmează:

- 446 Citat din *Contra Eunomium* al Sfântului Vasile (I. 7):
 „Îl numim Dumnezeu universului indestructibil și nenăscut, utilizând aceste denumiri conform diverselor puncte de vedere. Când analizăm timpurile care au trecut, descoperind că viața lui Dumnezeu transcende orice început, Îl numim nenăscut. Dar când ne îndreptăm analiza spre timpurile care vin, Îl numim indestructibil, pe El, Care este infinit, fără limită și fără sfârșit. După cum ceea ce are viață fără sfârșit este indestructibil, tot așa și ceea ce nu are început este denumit nenăscut”.
- 447 Sfântul Grigorie analizează acuzația lui Eunomie.
- 448 Eunomie spune că, din perspectiva lui Vasile, Dumnezeu nu este indestructibil prin natura Sa.
- 449 Sfântul Grigorie declară că indestructibilitatea îi aparține lui Dumnezeu conform naturii Sale.
- 450 Eunomie consideră că Vasile conferă (πορίζω) indestruc-

⁵⁷ Ps. 28, 10; Ps. 73, 12; conform CE 2.461, 3.6.64.

⁵⁸ Infinitatea asociată eternității lui Dumnezeu apare și în CE 2.52, 2.459, 2.469, 2.512-513, 3.6.8. (referință la Isaia 44, 6), 3.6.67-71, 3.7.31-33; vezi și Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 160.

⁵⁹ Mühlenberg, *op. cit.* (n. 10), 114-115.

- tibilitate lui Dumnezeu. Înțelege oare Eunomie că atribuirea este același lucru cu conferirea?
- 452 El (Dumnezeu) Care posedă ceva ce altcineva nu are *oferă*; El Care numește pe nume ceea ce alții au *atribuie*.
- 453 Declarația Sfântului Vasile atribuie indestructibilitate lui Dumnezeu, Eunomie Îl însărcinează cu conferirea de indestructibilitate.
- 454 În realitate, Eunomie se acuză pe el însuși, pentru că el conferă indestructibilitate lui Dumnezeu.
- 455 Citat al lui Eunomie.
- 456 Sfântul Vasile spune că aceea ce este dincolo de timpuri în esența divină este denumit prin anumite titlaturi.
- 457 Eunomie spune că Vasile împarte timpurile în două părți.
- 458 Sfântul Vasile vrea să semnifice doar eternitatea lui Dumnezeu.
- 459 Viața umană este măsurată prin trecut și viitor; acest proces i se aplică lui Dumnezeu. Nici trecutul nu exclude ideea de infinitate, nici viitorul nu preconizează o limită a vieții infinite.
- 460 Și Scriptura reprezintă infinitatea lui Dumnezeu prin același concept.
- 461 Citat din Exod 15, 18, Psalmi 73, 12 (conform CE 1.669), Psalmi 54, 20.
- 462 Eunomie nu acordă atenție Scripturii, ci spune că Vasile vorbește de două vieți: una fără început și una fără sfârșit și realizează astfel o separație în ideea de Dumnezeu.

Interpretarea lui Mühlenberg asupra acestui pasaj poate fi pusă sub semnul întrebării, pentru că infinitatea lui Dumnezeu, ca și concepție unificatoare asupra lui Dumnezeu, nu poate fi discernută atât de neechivoc cum consideră Mühlenberg. El declară că, la Sfântul Grigorie, noțiunea de nenaștere este surclasată de cea de infinitate, care este, în conceperea sa ca eternitate, o noțiune pozitivă, în timp ce nenașterea este negativă. Totuși, Sfântul Grigorie analizează în principal reproșul adus de Eunomie Sfântului Vasile că ar împărți timpurile în două părți – trecut și prezent – realizând astfel o separație în ideea de Dumnezeu. Sfântul Grigorie replică prin aceea că trecutul și viitorul vieții umane, chiar dacă este incorect să procedăm astfel, îi sunt aplicabile lui Dumnezeu, pentru că intelectul uman poate măsu-

ra eternul numai printr-un trecut și printr-un prezent (457-462). Autorul nu postulează infinitatea ca o concepție unificatoare despre Dumnezeu. De asemenea, merită să notăm că, în pasajul citat din *Contra Eunomium* al Sfântului Vasile, acesta din urmă se referă la Dumnezeu ca nelimitat și infinit (ἄόριστος ... ἄπειρος). Dorind să-și argumenteze teza principală, Mühlenberg subliniază diferența dintre cei doi autori, la care noi nu subscriem, cum am precizat și mai sus, cum că Sfântul Vasile nu vede esența lui Dumnezeu exprimată în infinitate, așa cum o face Sfântul Grigorie⁶⁰.

Învățătura despre infinitatea lui Dumnezeu în De vita Moysis și In Canticum canticorum

La sfârșitul vieții, după 390, Sfântul Grigorie a scris în tratatul său *De vita Moysis* (VM), în care arată modul în care viața lui Moise se constituie într-un exemplu de imitat pentru viața sa virtuoaasă⁶¹. Căutarea lui Dumnezeu este fără de sfârșit pentru că Dumnezeu nu are limită. În *Introducere*, Sfântul Grigorie explică faptul că perfecțiunea tuturor lucrurilor care sunt măsurate prin percepția simțurilor este demarcată de anumite limite. Fiecare mărime cantitativă este circumscrisă de granițele sale corespunzătoare. Perfecțiunea în virtute și neîncetatul urcuș în cunoașterea lui Dumnezeu nu are nici o limită pentru că Dumnezeu Însuși este infinit și fără limită. Căutarea nesfârșită a lui Dumnezeu constituie miezul teologiei mistice a Sfântului Grigorie.

Ulterior, în acest tratat – *De vita Moysis* – Sfântul Grigorie utilizează aceeași linie de argumentație bazată pe bunătatea lui Dumnezeu în contextul unei exegeze a Exodului 33, unde este scris că Moise Îl roagă pe Dumnezeu să Se arate (II. 236-239)⁶². Totuși, Dumnezeu răspunde că Moise nu-I poate vedea fața, pentru că nici un om nu poate vedea fața lui Dumnezeu și să trăiască (Ieș. 33, 20). Acest text, explică marele Părinte al Bisericii, arată faptul că natura divină este infinită prin natura sa, nu circumscrisă de o limită. Argumentația lui poate fi rezumată după cum urmează:

⁶⁰ Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 160-161.

⁶¹ J. Daniélou, *La chronologie des oeuvres de Grégoire de Nysse*, SP, 7, 1966, 168-169.

⁶² Discutat de Sweeney, *op. cit.*, 499-501; vezi și Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 162.

1) Ce are limită se sfârșește undeva și este înconjurat de ceva care are o natură diferită de a sa.

2) Ceea ce circumscrie este mult mai mare decât ceea ce este circumscris. Sfântul Grigorie ilustrează acest postulat prin câteva exemple: peștele este înconjurat de apă, iar păsările, de aer; apa este limita pentru ceea ce înoată, iar aerul, pentru ceea ce zboară.

3) Natura divină este frumoasă/bună, iar ceea ce se află în afara frumosului/binelui este rău în natură.

Pe baza acestor presupuneri, Sfântul Grigorie procedează la o *reductio ad absurdum* pentru a demonstra infinitatea lui Dumnezeu: dacă frumosul/binele (adică Dumnezeu) are o limită, atunci trebuie că este înconjurat de ceva diferit în natură (adică, răul) fiind guvernat de ceea ce-l înconjoară. Ceea ce este absurd. Prin urmare, Sfântul Grigorie conchide că înțelegerea naturii infinite nu poate fi concepută (οὐχ ἄρα περιλήψις τις τῆς ἀορίστου φύσεως νομισθήσεται). Pornind de la infinitatea lui Dumnezeu, el conchide că înălțarea sufletului la Dumnezeu este fără sfârșit (II. 238)⁶³.

Înțelegerea umană nu poate cuprinde în totalitate sau exprima bunătatea mai mult decât o poate realiza viața umană. Aceasta nu înseamnă că anumite vieți nu o pot întrupa; iar viața lui Moise este o astfel de viață. Alegându-l pe Moise ca temă a sa, Sfântul Grigorie îmbină firele conceptelor din lucrările sale anterioare și în special cele prezentate în *In Canticum canticorum*; pentru că, în acest context, manipulează toate cele trei teofanii pe care se articulează prezentarea sa asupra progresului spiritual al lui Moise în *De vita Moysis*, oferind, în același timp, și un studiu comprehensiv al existenței sale⁶⁴.

O problemă mai acută o constituie următoarea: considerând că bunătatea umană trebuie să constea dintr-o relație cu Dumnezeu, Care este bunătatea perfectă, ce este această relație și cum este ea posibilă? Problema este cu atât mai dificilă, cu cât Sfântul Părinte Grigorie insistă asupra marii diferențe dintre Creator și creatură. Noțiunea platoniană a participării (μετοχή, μετουσία) este cea care, mai presus de

⁶³ Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 163. A se vedea și E. Ferguson, *God's infinity and man's mutability: perpetual progress according to Gregory of Nyssa*, GOTR, 18, 1973, 59-78.

⁶⁴ A se vedea *Comm. in Cant.* 322.9-323.9, 353.11-357.2. Suplimentar, JTS, 22, 1971 (n. 1), 376.

orice, în concepția Sfântului, împiedică omul de a fi separat total de Dumnezeu⁶⁵.

Sfântul Grigorie compară viața în virtute cu o cursă pe un stadion; și în afara prefeței, se revine la această comparație chiar la climaxul lucrării (117.20 – 119.12 = 242-6), unde servește pentru a exprima principala doctrină a Sfântului Grigorie, conform căreia bunătatea omenească este un progres continuu către sau dincolo de un Dumnezeu infinit (ἐπέκτασις)⁶⁶.

În aceeași perioadă în care Sfântul Grigorie scria *De vita Moy-sis* (VM), a compus și omiliile asupra *Cântării Cântărilor* (*In Canticum canticorum*), care au aceeași temă ca și VM, anume înălțarea nesfârșită a sufletului spre Dumnezeu Cel infinit. În cea de-a cincea omilie, Sfântul Grigorie pledează pentru infinitatea lui Dumnezeu utilizând aceeași argumentație ca în VM și în CE: bunătatea lui Dumnezeu nu admite nici un rău⁶⁷.

În exegeza *Cântării Cântărilor*, și de aici, în înțelegerea „misterului” relațiilor lui Dumnezeu cu umanitatea, Sfântul Grigorie a introdus un principiu pe care îl enunțase anterior clar și în mod repetat, în polemica sa împotriva lui Eunomie Neorianul; principiul conform căruia Dumnezeu e fără limită, internă sau externă; că bunătatea divină este literal infinită; și că, prin urmare, natura divină eludează toate încercările umane de a o sonda sau surprinde⁶⁸.

Sfântul Grigorie declară că natura binecuvântată și eternă nu este înconjurată de o graniță. Nimic nu poate fi conceput în jurul ei, nici, de exemplu, timp, loc sau culoare. Fiecare bine pe care concepem că-L posedă se prelungește în nelimitat și infinit. Pentru că acolo unde răul nu are loc, binele nu are limită. Atât binele, cât și răul există în natura schimbătoare, datorită liberului arbitru, care poate alege între bine și rău. Din contra, natura simplă, pură, uniformă, imutabilă și neschimbătoare nu admite o comuniune cu răul (157.14-158.12).

⁶⁵ În general, a se vedea D. Balás, *Μετνοσία Θεοῦ*, Roma, 1966; de asemenea, M-B von Stritzky tratează problema cunoașterii la Sfântul Grigorie de Nyssa – *Zum problem der Erkenntnis bei Gregor von Nyssa* – Münster, 1973, revizuit în JTS 25, 1974, 526, la fel și C. W. Macleod, *The Preface to Gregory of Nyssa's...*, 190.

⁶⁶ C. W. Macleod, *op. cit.*, 186-187.

⁶⁷ F. Dünzl, *Gregor von Nyssa's Homilien zum Canticum auf dem Hintergrund seiner Vita Moysis*, VCh, 1990 (n. 43), 105-106.

⁶⁸ R. A. Norris, *The Soul Takes Flight: Gregory of Nyssa and the Song of Songs*, AThR, 80, 4, 1998, 528-529.

Aceeași noțiune a evoluției nesfârșite a sufletului în bine combinată cu infinitatea lui Dumnezeu (adică a binelui) apare în omilia a șasea⁶⁹. Sfântul Grigorie începe această omilie prin stabilirea unei ierarhii a ființei⁷⁰. El face distincția între natura sensibilă și natura materială, pe de o parte, și inteligibil și imaterial, pe de altă parte. Prima este într-un tot înconjurată de limite, în timp ce ultima este nelimitată și infinită. Fiecare natură materială este limitată ca magnitudine, formă, aspect și model. Nimeni nu poate înțelege materia în afara acestor dimensiuni. Din contra, natura inteligibilă și imaterială nu este supusă nici unei limitări. Natura inteligibilă, la rândul său, este împărțită în natura necreată (Dumnezeu) și natura creată (sufletul). Natura necreată este întotdeauna ceea ce este, rămânând aceeași. Natura creată și imaterială (sufletul) participă la Ființa transcendentă. Prin creșterea sa în lucruri bune, se schimbă spre bine, astfel că nu mai poate fi discernută nici o limită, evoluția sa spre mai bine nefiind circumscrisă de nici o graniță. Starea sa prezentă în bine este începutul unei stări mai avansate; acest aspect este confirmat de cuvintele apostolului: prin tinderea spre cele care-i stau înaintea, el uită ceea ce a obținut deja (*Cântul* 173-174; Filip. 3, 13)⁷¹.

Din discuția anterioară asupra textelor-cheie ale Sfântului Grigorie, putem trage unele concluzii generale, realizând astfel o evaluare. În privința terminologiei Sfântului Grigorie, observăm că, acolo unde se referă la subiectul infinității, utilizează în principal atât ὅριος, cât și ἀόριστος; ὅριος înseamnă „fără limită” (πέρας = limită), iar ἀόριστος înseamnă „fără limită sau determinare” (ὅρος = limită sau determinare). El însuși remarcă faptul că ambii termeni înseamnă același lucru (cf. *CE* 1.169). În câteva ocazii folosește ἀπερίγραπτος (= fără circumscriere) și îl combină cu ἀόριστος (*Cântul* 370.5, *CE* 1.300).

Concluzii

În prima carte din *Contra Eunomium*, Sfântul Grigorie utilizează noțiunea de infinitate divină în polemica sa cu Eunomie. Acesta din urmă postula existența unei diferențe de esență între Dumnezeu

⁶⁹ A se vedea Dünzl, *op. cit.* (n. 43), 111-114.

⁷⁰ *CE* 1.270-272, 359-366, 3.666-68. Pentru ierarhia ființei la Sfântul Grigorie, a se vedea Balás, *op. cit.*, (n. 9), 23-52.

⁷¹ Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 165.

Tatăl și Dumnezeu Fiul, susținând că Fiul este mai puțin decât Tatăl⁷². Sfântul Grigorie arată că nu există nici o ierarhie a ființelor (ουσίαι), nici un mai mult sau mai puțin în natura divină. Marea divergență dintre cei doi constă în aceea că Eunomie îl consideră pe Dumnezeu Tatăl ca fiind o ουσία, iar Dumnezeu Fiul, ca fiind altă ουσία. Atributele divine cum ar fi simplitatea sau inteligibilitatea sunt aplicabile numai lui Dumnezeu Tatăl. Pentru că Fiul formează o ουσία diferită de Tatăl, ar putea fi inferior acestuia. Sfântul Grigorie concepe Sfânta Treime ca fiind alcătuită din trei Persoane, ca o singură ουσία, care este, ca întreg, simplă și infinită. Prin urmare, deși ambii teologi pornesc de la aceleași presupuneri – divinul este simplu, inteligibil, divinul este imutabil – ajung la concluzii diferite.

Sfântul Grigorie își bazează argumentația pe următoarele trei presupuneri:

- 1) Dumnezeu reprezintă bunătatea absolută.
- 2) Lucrurile pot fi limitate doar de opuzii lor.
- 3) Bunătatea nu poate fi limitată de opusul său, adică răul.

Pe baza acestor trei presupuneri, teologul capadocian conchide că Dumnezeu este infinit în bunătate, și că natura Sa este infinită. În discuția sa, Sfântul Grigorie se referă arareori la versetele biblice pentru a demonstra infinitatea lui Dumnezeu, dar uneori se referă la psalmul 144, 3-5: „nu există o limită a măreției sale” (CE 3.1.103-104, *Cântul* 182.1-4). Absența versetelor biblice nu este cu totul neașteptată, pentru că infinitatea nu este predicată ca atribut al lui Dumnezeu în Sfânta Scriptură⁷³. Pentru a confirma eternitatea lui Dumnezeu, Sfântul Grigorie citează cărțile biblice: *Exodul* 15, 18, *Psalmul* 28-10; *Psalmul* 73-12 (CE 1.669, 2.461, 3.6.64).

Argumentul pentru infinitatea lui Dumnezeu în *De vita Moy-sis* (VM) și în *In Canticum canticorum* (CC) se derulează pe aceleași coordonate ca în *Contra Eunomium* (CE): Dumnezeu, fiind Binele absolut, nu admite opus, și, din moment ce poate fi limitat doar de opusul Său, nu are nici o limită. În VM, Sfântul Grigorie utilizează aceleași exemple ca în CE: viața este limitată de moarte, lumina, de întu-

⁷² *Ibidem*, 165.

⁷³ Conform lui A. Antweiler, *Unendlich. Eine Untersuchung zur metaphysischen Wesenheit Gottes auf Grund der Mathematik, Philosophie, Theologie*, Freiburg i. Br., 1934 (n. 1), 123, Sfânta Scriptură depune mărturie pentru „superioritatea” lui Dumnezeu, pe care noi o numim infinitate. „Această superioritate ca «însușire» a lui Dumnezeu este enunțată atât în Vechiul, cât și în Noul Testament”.

neric (CE 1.168, VM I.5.). Totuși, există o diferență între CE, pe de o parte, și CC și VM, pe de altă parte. În prima lucrare, Sfântul Grigorie utilizează infinitatea lui Dumnezeu în scopuri polemice pentru a respinge doctrina lui Eunomie. Contextul infinității lui Dumnezeu în VM și în CC este spiritual, format de expunerea căutării nesfârșite a lui Dumnezeu de către suflet. Sfântul Grigorie argumentează că această căutare de Dumnezeu a sufletului este nesfârșită, pentru că Dumnezeu Însuși nu are limite. Ceea ce nu are limite nu poate fi surprins sau văzut⁷⁴. Pentru Sfântul Părinte, dorința nesfârșită pentru Dumnezeu este exprimată de Pavel, în Filipeni 3, 13, care joacă un rol cheie atât în VM, cât și în CC.

În concepția Sfântului Grigorie asupra infinității divine, putem discerne patru aspecte, care se înlănțuie logic:

1) Dumnezeu este infinit în bunătatea Sa, pentru că bunătatea Sa nu admite opusul (adică, răul). Acest aspect este adus în prim-plan în CE 1.167-171 și în 236-237. Fără explicații suplimentare, Sfântul Grigorie trece de la infinitatea bunătății lui Dumnezeu la infinitatea naturii Sale.

2) Dumnezeu e dincolo de timp. Neavând nici început, nici sfârșit, Dumnezeu este continuu și etern. Sfântul Grigorie compară natura infinită cu un cerc, care nu are început sau sfârșit. Dumnezeu nu are, precum creaturile, intervale temporale – trecut, prezent, viitor – care implică întinderea în timp. Ci Dumnezeu este ἀδιάστατος, ceea ce înseamnă că nu are întindere. Creația poate fi măsurată în timp, dar Dumnezeu nu poate fi măsurat. Acest aspect este adus în prim-plan în textele care discută eternitatea vieții lui Dumnezeu.

3) Dumnezeu este dincolo de spațiu. Nu are întindere spațială; El este ἀδιεξίτητος. Sfântul Grigorie gândește la fel cu Aristotel, care menționează ca trăsătură a infinității că este imposibil să o traversezi dintr-o parte în alta (*Physica* 204a). Sfântul Grigorie concepe un abis uriaș între Creator și natura creată. Creația este caracterizată prin posesia de διάστημα, adică întindere sau extensiune (atât temporală, cât și spațială), în timp ce Dumnezeu este dincolo de orice întindere.

4) Pornind de la infinitatea lui Dumnezeu, Sfântul Grigorie argumentează că Dumnezeu este incomprehensibil, pentru că numai lucrurile care au limită pot fi înțelese intelectual. Acest aspect poate fi denumit aspectul epistemologic al infinității divine. O consecință este

⁷⁴ Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 166.

aceea că aventura în cunoașterea lui Dumnezeu este și ea fără sfârșit. Aspectul este evident în *VM*, unde Sfântul Grigorie îl asociază vieții lui Moise, considerând că Dumnezeu este un proces dinamic care nu se sfârșește niciodată; se deplasează întotdeauna spre înainte. În tratatele sale mistice, Sfântul Grigorie asociază aceste două forme de infinitate – infinitatea lui Dumnezeu și căutarea nesfârșită a lui Dumnezeu de către suflet.

Interpretarea lui Mühlenberg poate fi pusă sub semnul întrebării pe alocuri⁷⁵. El distinge două argumente pentru infinitatea divină, unul bazat pe neschimbabilitatea lui Dumnezeu (*CE* 1.167-171), iar altul bazat pe simplitatea lui Dumnezeu (*CE* 1.236-237). Totuși, Sfântul Grigorie utilizează în ambele pasaje aceeași linie de argumentație, care se bazează pe presupunerea că Dumnezeu, Care este bun la modul absolut, este incapabil de rău. Această argumentație este reiterate în *VM* și *CC*. Ce apare în plus, după cum remarcă pe bună dreptate Böhm, nu este scopul Sfântului Grigorie de a demonstra infinitatea divină, ci de a dezaproba punctul de vedere al lui Eunomie că ar exista mai mult sau mai puțin în natura divină.

Se pare că Mühlenberg îl interpretează pe Sfântul Grigorie astfel încât, în mod greșit înțeles, infinitatea ajunge să exprime esența lui Dumnezeu, când scrie, spre exemplu: „(Infinitul) este ceea ce nu poate fi considerat a avea sfârșit. El transformă această concepție într-un descriptor al naturii lui Dumnezeu”⁷⁶. Interpretând *CE* 2.446-469, el argumentează că infinitatea este „un atribut uniform al lui Dumnezeu”, care merge dincolo de *nenăscutul* lui Eunomie⁷⁷. Dar interpretarea sa se situează într-o opoziție flagrantă cu teologia Sfântului Grigorie privind definiția esenței lui Dumnezeu. În *CE* 2.529, Sfântul Părinte declară clar că nu definește nici un atribut negativ ca esență a lui Dumnezeu. Din punctul său de vedere, esența lui Dumnezeu este complet necunoscută minții umane și nu poate fi exprimată de nici un termen. Singurul lucru pe care îl poate ști intelectul uman despre Dumnezeu este că există. Toate atributele aplicate lui Dumnezeu sunt *invenții* umane și nu descriu modul în care este în realitate Dumnezeu. Noțiunea de infinitate este în mod cert importantă pentru Sfântul Grigorie, dar trebuie privită ca parte a teologiei sale apofatice, în

⁷⁵ *Ibidem*, 167.

⁷⁶ Mühlenberg, *op. cit.* (n. 10), 502.

⁷⁷ *Ibidem*, 115.

care Dumnezeu este abordat într-un mod negativ: El este incomprehensibil, invizibil, nevăzut, de nenumit, iar Sfântul Grigorie folosește și termenii *infini*t și *nelimitat* pentru a indica Ființa divină. Totuși, nu susține că infinitatea ar exprima esența lui Dumnezeu sau că este o idee unificatoare despre Dumnezeu. În CE 3.1.105⁷⁸, Sfântul Grigorie pune infinitatea pe picior de egalitate cu alte atribute negative. Infinitatea exprimă și accentuează puternic transcendența lui Dumnezeu: fiind nelimitată, El este dincolo de timp și spațiu. Creaturile, fiind finite, nu sunt capabile să cuprindă și să înțeleagă natura infinită a lui Dumnezeu.

⁷⁸ Albert-Kees Geljon, *op. cit.*, 168.

LE PASSAGE DES CELTES PAR LA DARDANIE ANTIQUE D'APRES LES SOURCES ECRITES*

Vladimir P. PETROVIĆ**

(Institut des études balkaniques
de l'Académie serbe des sciences et des arts)

Mots-clés: *Balkans centraux, l'invasion des Gaulois, Dardanie*

Résumé: *Le but de mon article serait de tenter de décrire, s'appuyant sur les sources écrites, l'atmosphère d'une période tout à fait exceptionnel dans l'histoire des Balkans. Dans les années quatre-vingts du IIIe siècle avant J-C la région centrale des Balkans était touchée par la dissension des derniers diadoques macédoniens, et peu après elle était envahies par des Celtes. Le chemin des Gaulois, qui menait de Danube au sud vers des richesses grecques, passait par la Dardanie.*

Cuvinte-cheie: *Balkanii centrali, invazia celților, Dardania*

Rezumat: *Scopul articolului este de a descrie, plecând de la izvoarele scrise, atmosfera unei perioade cu totul excepțională din istoria Balcanilor. În anii '80 ai secolului al III-lea î.H., regiunea centrală a Balcanilor era marcată de disensiunile dintre ultimii diadohi macedoneni; la puțin timp, a fost invadată de celți. Drumul gallilor, care s-au îndreptat către regiunile grecești bogate, a trecut prin Dardania.*

Dans cet article je vais me concentrer sur le territoire des Balkans centraux, au sud des rivières Sava et Danube. Les traces archéologiques ainsi que les inscriptions latines d'origine celte qui mentionnaient les divinités, la toponymie, l'onomastique et les hydronymes de leur origine, nous apportent beaucoup d'informations sur la présence des Celtes dans cette vaste région¹. Mais, le but de cet article serait de tenter de décrire l'atmosphère d'une période tout à fait excep-

* Cet article est le résultat du projet de l'Institut des études balkaniques de l'Académie serbe des sciences et des arts: *La société, la culture matérielle et spirituelle et es communications dans la préhistoire et la protohistoire des Balkans* (n° 177012), financé par le Ministère de l'Education et de la Science de la République de Serbie.

** arheolog@sbb.rs

¹ Petrović 2008, 263-274; Petrović 2010, 259-265.

tionnel dans l'histoire des Balkans, d'après les sources écrites qui sont à notre disposition. Les événements que j'aimerais décrire appartiennent chronologiquement à la période des années quatre-vingts du IIIe siècle avant J.-C., au moment où la région centrale des Balkans était touchée par la dissension des derniers diadoques macédoniens et qui était, peu après, envahie par des Celtes. Par rapport à leur importance, leurs conséquences et leurs caractéristiques, les événements qui caractérisent cette période, dans un sens historique, ne peuvent être comparés qu'avec la grande migration des peuples qui se passera bien des siècles plus tard et qui marquera la fin de l'antiquité dans cette région.

Les hordes celtes qui avaient bien avant tenté en vain de pénétrer dans la Thrace et la Macédoine, ont commencé maintenant à se déplacer en grandes masses de la région du bassin du Danube en direction du sud. Leur but ultime était de cambrioler les trésors collectionnés pendant des siècles, parvenant des riches temples grecs. La peur des Gaulois, selon des sources historiques, était si grande que la plupart des souverains des pays des Balkans, n'attendait pas d'être attaqués, mais offrait des énormes sommes d'argent à chacun qui serait prêt à les aider à défendre eux-mêmes ainsi que leur pays². La situation était d'autant plus difficile qu'en Macédoine, qui était à l'époque l'Etat le plus puissant des Balkans, il n'y avait pas au pouvoir une personne forte, mais les prétendants se succédaient au trône tandis que les conflits internes ont affaibli les défenses de l'ensemble du pays. Au début de l'année 279, au moment de l'invasion des Gaulois, au trône Macédonien était le demi-frère du roi égyptien Ptolémée Philadelphe, Ptolémée appelé Keraunos (Eclair)³.

Pourtant, je voudrais ici mentionner une autre entité politique, la Dardanie⁴. Le chemin des Celtes qui menait de Danube au sud passait, en fait, par la terre dardanienne, qui n'était pas très intéressante pour les Celtes qui étaient à la recherche des richesses grecques. Cependant, elle était sur leur chemin et ils y ont certainement passé un certain temps.

La difficulté de définir le territoire occupé par la Dardanie en époque de l'invasion celte, en raison du manque de données, est in-

² Papazoglu 1969, 107.

³ Papazoglu 1969, 107-108.

⁴ Petrović 2007, 16-20.

interprétée d'après les informations dont on dispose sur la Dardanie en Mésie Supérieure romaine dont le territoire est en grande partie connu. Donc la Dardanie, comme une vaste zone minière, occupait la partie méridionale de la province romaine de la Mésie Supérieure⁵. Ainsi, c'était le territoire qui était à l'occident aligné par les villes contemporaines Djakovica - Peć - Novi Pazar - Ivanjica - Čačak, ce qui probablement coïncidait avec la frontière de la province romaine. Au sud-ouest, la Dardanie s'étendait jusqu'à la frontière des trois provinces romaines: la Mésie Supérieure, la Dalmatie et la Macédoine, qui semble correspondre à la frontière entre la Macédoine, la Dalmatie et l'Illyrie à l'époque préromaine. D'après Ptolémée ce triangle était formé par la montagne *Skardus* qui s'identifie avec la montagne actuelle de Šara avec Korab et d'autres massifs qui s'enchaînent en direction de Debar et de Kičevo. Les frontières dardaniennes au sud suivaient apparemment la frontière de la province romaine de Mésie Supérieure et la Macédoine, qui était également la frontière entre la sphère linguistique latine et grecque. Il s'agit donc, des régions situées entre la montagne Šara et plus loin vers l'est par la frontière de la Mésie Supérieure jusqu'à Bylazora⁶, une ville antique localisé un peu plus au nord de la ville Veles actuelle. Les frontières orientales de Dardanie se trouvaient un peu plus à l'est de la ligne Kumanovo - Vranje - Bela Palanka, donc jusqu'au alentour de l'ancienne Remesiana, sur la rivière Nišava, où se termine le territoire où on parlait latin à l'époque romaine⁷. Plus précisément, les Dardaniens, contrairement à leurs voisins préromains, ont préservé les traditions autochtones, et ils sont restés non-hellénisés jusqu'à la conquête romaine, quand ils avaient accepté la langue latine⁸. Il est très difficile à déterminer la frontière nord de la Dardanie, mais on suppose qu'il s'agit d'une zone délimitée par la rivière Zapadna (Ouest) Morava et les frontières du territoire de l'ancien Naissus, à l'est de la rivière Velika (Grande) Morava⁹. Comme preuve, il faut mentionner la donnée de Ptolémée, où Naissus apparaît comme l'une des quatre

⁵ Plin., *N. h.* III 149; Ptol. III 9, 2; 9, 4. Selon son caractère minière le territoire de la Mésie Supérieure était divisé en deux vaste zone, *Ripa Danuvii* ou Nord et la Dardanie au sud de la province, Dušanić 2000, 344.

⁶ TIR, K-34, Naissus, 32.

⁷ Petrović 2007, 19.

⁸ Petrović 2006, 15, note 52.

⁹ Petrović 2006, 15.

villes de la Dardanie¹⁰. Pour situer Naissus en Dardanie, il y a encore une donnée épigraphique très importante, avec le texte *Naisso Dardaniae* du début de l'empire, retrouvé à Rome, qui confirme les témoignages de Ptolémée et de Pline déjà mentionnés¹¹. Pour déterminer les frontières du territoire de Naissus au nord, il est assez significatif que Marc-Aurèle a établie au temps des guerres Marcomans *Cohors I Aurelia Dardanorum*, dont le centre était à Naissus. Selon les témoignages épigraphiques, cette cohorte résidait également dans la fortification Praesidium Pompei (près d'Aleksinac)¹². Il est nécessaire aussi de mentionner la seconde cohorte dardaniennne, *Cohors II Aurelia Dardanorum*, qui était stationné à Timacum Minus (Ravna près de Knjaževac) au nord-est de Naissus.

La possibilité que le territoire de la Dardanie en Mésie Supérieure pouvait s'étendre encore plus au nord de la rivière Zapadna Morava et le territoire de Naissus antique est suggérée par quelques données intéressantes. C'est-à-dire, comme on le sait, Pline mentionne que les rivières Margus (Morava), Timachus (Timok) et Pingus aurifère (Pek) découlent de Dardanie¹³. En outre, une donnée épigraphique qui mentionne *Dea Dardania*, parvient d'une région beaucoup plus au nord, du village Kamenica, entre Kragujevac et Gornji Milanovac¹⁴.

Retournons à l'époque de la plus grande invasion celte et leur passage par le territoire de la Dardanie. On trouve la première mention des Dardaniens chez Justin qui les mentionne comme l'une des tribus qui a été contrainte par Philippe II de reconnaître la suprématie de la Macédoine¹⁵. Au cours des guerres des diadoques, au moment où Lyssimaque créait son empire 284-281 avant J.-C., les Dardaniens semblent avoir échappé aux autorités macédoniennes et très vite devenus une menace constante sur la frontière septentrionale de la Macédoine. Une mention plus significative des Dardaniens et de la Dardanie dans les sources écrites se rapporte à cette époque, donc l'année 279 avant J.-C., lorsque de nombreuses tribus de peuple celtes ont traversé les terres dardaniennes sur leur chemin vers Delphes. L'historien romain

¹⁰ Ptol. III 9, 4.

¹¹ CIL VI, 32937.

¹² Petrović 1979, 25; Petrović 2007, 20.

¹³ Plin., N. h. III 149: *Flumina clara e Dardanis Margus, Pingus, Timachus*.

¹⁴ IMS, n° 167.

¹⁵ Iust. VIII 6, 2.

Tite-Live a décrit ces événements de manière suivante¹⁶: *Galli, magna hominum vis, seu inopia agri seu praedae spe, nullam gentem, per quas ituriessent, parem armis rati, Brenno duce in Dardanos pervernerunt. Ibi seditio orta est; viginti milia hominum cum Litorio ac Lutario regulis secessione facta a Brenno in Thraeciam iter averunt*, c'est-à-dire: *La grande masse violente des Gaulois, motivée par la pauvreté de leur pays ou le désir de piller, pensant qu'aucun peuple sur le territoire par laquelle il devait passer n'était à son niveau, dirigée par Brennus, arrive en Dardanie. Une discorde apparut: vingt mille personnes avec leurs dirigeants Litorius et Lutarius s'éloignent de Brennus et se dirigent vers la Thrace.*

Ptolémée Keraunos, roi de Macédoine n'a pas eu peur des Celtes, mais se dirigea à rencontre des troupes gaulois avec une armée qui n'était pas suffisamment ni prête, ni nombreuse. Il ne voulait même pas accepter l'aide offerte par le roi Dardanien. D'après Justin, Ptolémée Keraunos refusa l'aide des députés Dardiens de vingt mille soldats et ajouta avec indignation que ce n'est pas bien que la Macédoine qui a conquis tout l'Orient, doit désormais compter sur les Dardiens pour défendre ses frontières. Il ajouta que ses soldats sont les fils de ceux qui ont servi dans l'armée du roi Alexandre et qui avaient emporté des victoires partout dans le monde. Les députés dardiens sont rentrés chez eux et ont transmis à leur roi, dont on malheureusement ne connaît pas le nom, la réponse fière et insolente de Ptolémée. Selon Justin, le roi Dardanien avait prédit que le fameux royaume des Macédoine allait s'effondrer en raison de l'imprudence de ce jeune homme immature¹⁷: *Dardanorum quoque legationem XX milia armatorum in auxilium offerentem spreuit, addita insuper contumelia, actum de Macedonia dicens si, cum totum Orientem soli domuerint, nunc in vindictam finium Dardanis egeant; milites se habere filios eorum qui sub Alexandro rege stipendia toto orbe terrarum uictores fecerint. Quae ubi Dardano regi nuntiata sunt, inclitum illud Macedoniae regnum breui in maturi iuuenis temeritate casurum dixit.*

La Macédoine, cependant, ne s'était pas effondrée, mais elle a survécu à la crise celte. Lors de la première attaque des Gaulois, les forces macédoniennes dirigées par Ptolémée Keraunos ont été com-

¹⁶ Liv. XXXVIII, 16, 1

¹⁷ Iust. XXIV 9-11.

plètement battues et le roi macédonien lui-même y est mort, en année 279 avant J.-C.¹⁸.

Lorsque nous considérons les informations ci-dessus tirées des sources historiques, il semble qu'à cette époque la Dardanie représentait un facteur important dans la situation internationale dans les Balkans, en tant qu'une communauté politique avec le roi à sa tête. Nombre des soldats que Dardanie était en mesure d'offrir à Keraunos, vingt mille, même s'il s'agissait ici d'une exagération, montre certainement la force et la grandeur de la Dardanie à l'époque de l'invasion celte¹⁹.

Les Celtes, comme nous le savons tous, ont été par la suite arrêtés et battus à Delphes. Se repliant vers le nord, ils ont traversé la Dardanie, où ils étaient complètement détruits, comme il est indiqué par les sources écrites. Justin mentionne les événements suivants²⁰: *Les nations et les tribus ... se disputaient pour eux comme pour une proie, quand ils les croisaient en parcourant les champs, épuisé par la famine, le froid et l'effort*, et Diodore disait²¹: *... et quand ils passaient à travers le territoire Dardanien, tous étaient détruits, de sorte qu'il ne restait plus personne à retourner à son domicile*. Il s'agit encore d'une exagération considérable, parce que nous savons que certains de ces Gaulois, réunis autour de Bathanatus, sous le nom de Scordisques²², sont venus jusqu'au Danube et se sont installés autour de la confluence de la Save et du Danube.

Le passage des Gaulois à travers la Dardanie a apparemment laissé des conséquences durables. Toutefois, il convient de noter que par des recherches archéologiques à ce jour, un certain nombre de matériel a été confirmée datant de l'époque de La Tène celte²³. Les données archéologiques en ce moment peuvent être un indicateur de plus en plus significatif de la vraie influence celte. Cependant, pendant plusieurs décennies après l'invasion celte, jusqu'aux années trente du IIIe siècle avant Jésus-Christ, il n'y a pas de mentions significatifs des Dardaniens. Par conséquent, il n'est pas clair combien de temps il leur a fallu pour se remettre de cette dévastation, mais ils vont apparaître comme un des facteurs le plus puissant à l'intérieur de la pé-

¹⁸ Papazoglu 1969, 108, note 27.

¹⁹ Petrović 2007, 13.

²⁰ Iust. XXXIV 8, 13-16.

²¹ Diodor, XXII 8.

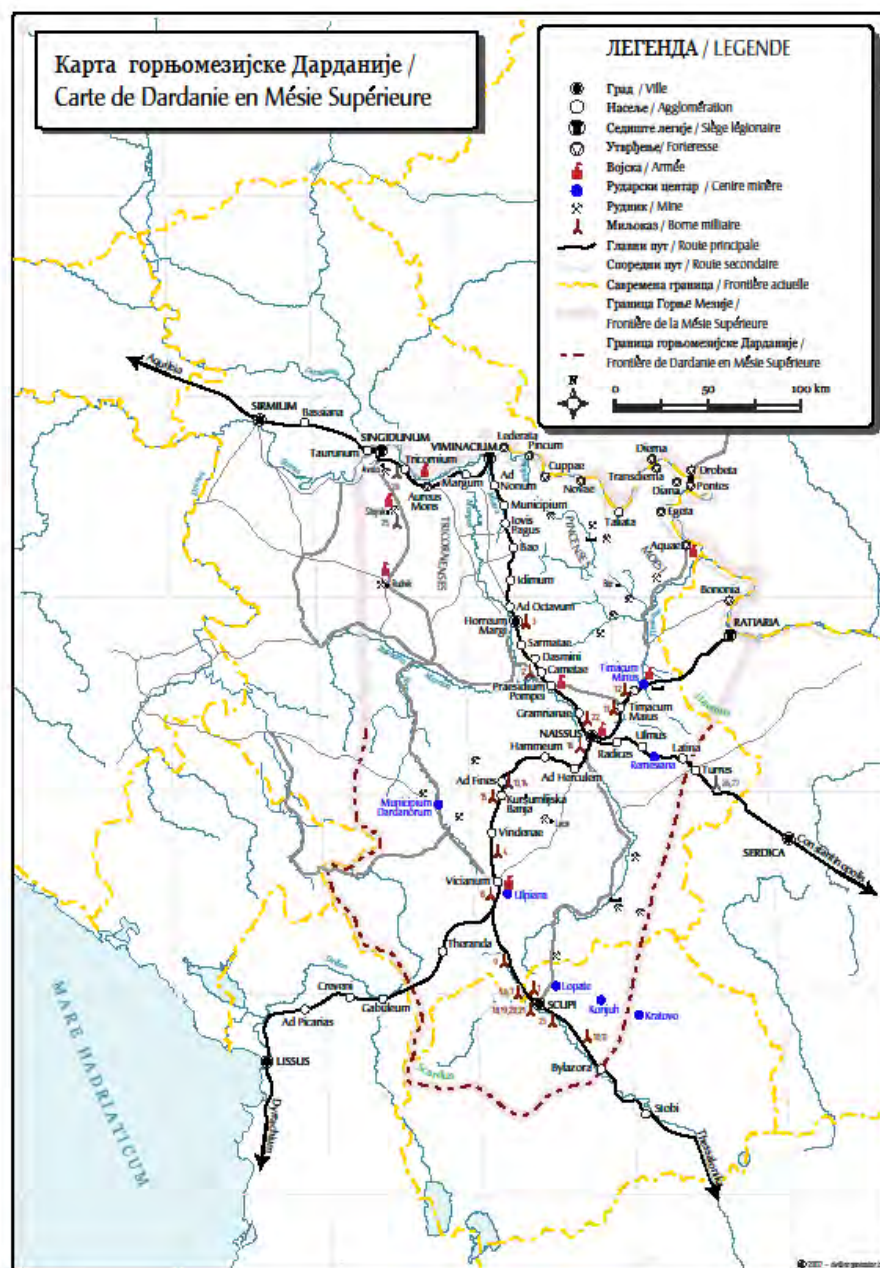
²² Iust. XXXII 3,7; Papazoglu 1969, 110.

²³ Petrović 2008, 263-274

ninsule Balkanique et ils vont jouer un rôle visible dans les époques qui suivent.

Bibliographie

- Dušanić 2000 Dušanić S., *Army and Mining in Moesia Superior*, in *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 2000, 343-363.
- Papazoglu 1969 F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u pred-rimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skor-disci i Mezi*, Sarajevo, 1969.
- Petrović 1979 Petrović P., *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, IV (Naissus-Remesiana-Horreum Margi), Beograd, 1979.
- Petrović 2006 Petrović V., *Pre-Roman and Roman Dardania: Historical and Geographical Considerations*, *Balkanica*, XXXVII, Beograd, 2006, 7-23.
- Petrović 2007 Petrović V., *Dardanija u rimskim itinerarima - gradovi i naselja (Dardanie dans les itinéraires romaines)*, Belgrade, 2007.
- Petrović 2008 Petrović V., *Les divinités, la toponymie et l'onomastique celte dans les inscriptions de la Mésie Supérieure*, in *Divinités préromaines. Bilan et perspectives d'une recherche*, Coimbra, 2008, 263-274.
- Petrović 2010 Petrović V., *La présence des Celtes dans les Balkans centraux à l'époque préromaine*, in *Celtic Religion across Space and Time*, Albacete, 2010, 259-265.

Fig. 1 La carte de la Dardanie en Mésie Supérieure

LA FEMME – CORPS ET REPRESENTATION DANS LA DACIE ROMAINE

Atalia ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU*
(Université de l'Ouest de Timișoara)

Keywords: woman, funerary monument, representation, family

Abstract: *Our analysis takes as starting point the assertion that “for the Romans, the funerary monument is a posthumous presentation of self-image to the others, an image the deceased has created and wants to pass to others and to posterity”¹. Reviewing the monuments that depict faces and bodies of women we realize that in very few cases women are valued for their grace and femininity. Body shapes are masked in most cases under clothes, the craftsmen insisting rather to surprise the folds of the tunic or palla, the hairstyle details or the ornaments than the facial expression and the proportions or forms as we find for example in stone statues or bronze statuettes. The general way of representing a woman, with emphasis on dress and hair, especially the latter in fashionable time, on ornaments and less on body and physiognomy makes us believe that not only the clumsiness or skill of the artisan, not just the books with models or the stereotypy of the funerary monuments would be involved here, but also issues like elegance and the way woman actually wanted to be perceived by their followers (beautiful, not necessarily physically, arranged, with her most beautiful jewels, and as matron, dignified, proud, loving her husband and protecting her children).*

Cuvinte-cheie: femeie, monument funerar, reprezentare, familie

Rezumat: *Analiza noastră are ca punct de plecare afirmația potrivit căreia „pentru romani, monumentul funerar este o formă postumă de prezentare a propriei imagini celorlalți, a unei imagini pe care defunctul și-a creat-o și vrea să o transmită astfel celorlalți și posterității”. Trecând în revistă monumentele pe care sunt reprezentate chipuri și trupuri de femei, constatăm, la o privire generală, că în prea puține cazuri femeia este valorizată în sensul grației și feminității. Formele corpului sunt mascate în majoritatea situațiilor sub piesele vestimentare, meșterii pietrari insistând mai degrabă să surprindă faldurile tunicii sau pallei, detaliile coafurii sau obiectele de podoabă, și nu expresia feței, respectarea proporțiilor sau evidențierea formelor, așa cum regăsim, spre exemplu în statuaria majoră sau la statuetele de bronz. Maniera generală de redare a femeii, cu accent*

* ataliastefanescu@yahoo.com

¹ Stănescu 2003, 97.

pe ținută și coafură, mai ales aceasta din urmă în pas cu moda timpului, pe obiectele de podoabă și mai puțin pe trup și surprinderea frumuseții fizionomiei ne duce cu gândul la faptul că nu numai stângăcia sau talentul meșterului pietrar, nu doar caietele de modele sau stereotipia monumentelor funerare ar trebui invocate aici, ci și aceste aspecte care țin de cochetărie și de modul în care își dorește de fapt clientela feminină să fie percepută de către urmași (frumoasă, nu neapărat fizic, aranjată, purtând bijuteriile cele mai frumoase și ca matroană demnă, mândră, iubindu-și soțul și protejându-și copiii).

Cette analyse fait partie d'une série d'études² qui tentent de mettre en évidence le rôle et le statut social des femmes dans la société romaine provinciale. Si précédemment, nous avons analysé les preuves épigraphiques, cette fois nous allons utiliser principalement les monuments figuratifs, notamment la mise en pierre tombale³, réalisant, si possible, une corrélation entre l'image et les informations fournies par le texte écrit.

Comme un bref examen de l'information déjà connu sur le sujet en question, nous commençons par rappeler que les textes épigraphiques insistent sur la condition de femme mariée. *Uxor* ou *coniux*, la femme met des inscriptions avec son mari, exceptant les situations où le monument est élevé à la suite de la mort de son mari. Les relations au sein du couple sortent du mode d'adressage, bien que profondément stéréotype et austère: *rarissima femina, incomparabila femina incomparable, coniux karissima, coniux pientissima*⁴. Outre ces exemples qui suggèrent l'harmonie et l'amour entre les conjoints, il faut mentionner aussi des cas particuliers, comment celui présenté dans IDR III/5, 612 (la défunte Ulpia Victorina était «*omni obsequio maritali*» – peut-être une preuve de la tutelle exercée par le mari). L'existence sociale des femmes, cependant, exige un second composant, celui de mère. Il y a quelques situations dans lesquelles les enfants mettent des inscriptions dans la mémoire de la mère, ou la «*mater infelicissima*» doit endurer la perte d'un enfant. Nous constatons aussi que les femmes ne sont pas seulement *mater familias*, mais des personnes socialement actives qui ont soulevé des monu-

² Ștefănescu 2002, 23-30; Pribac 2006, 147-160; Mancini 2007, 652-662.

³ Nous n'arrêtons pas sur la statuaire, car ce segment a été traité dans le vaste travail réalisé par Al. Diaconescu (Diaconescu 2003). Nous retrouvons ici les premières mentions sur la corrélation entre le type de représentation avec l'âge ou le statut social des femmes (Diaconescu 2003, 131).

⁴ Ștefănescu 2002-2003, 24.

ments, différents bâtiments (comme *heres, pecunia sua, ex bonis suis*), ou ont fait des évergétismes⁵. Le soin pour la femme est prouvée par la manière d'enterrement, un exemple étant Claudia Amba de *Romula*, qui a été mise dans un sarcophage en calcaire, avec un corps très bien embaumé assis sur des feuilles de laurier ou une femme de Celei qui fut enterrée enveloppée dans des feuilles de laurier⁶.

Les femmes qui se trouvent dans les inscriptions appartiennent aux familles de condition noble, mais il y a aussi des libertes, des esclaves, ou des femmes qui ne mentionnent pas la leur qualité. Une situation particulière pour une femme est révélée par *IDR III/5, 483*, ou la dédicante este *mater collegiorum fabrorum et centonariorum*, ce qui montre que, outre une situation financière spéciale, elle pourrait avoir accès au patronage d'un collège.

Revenons maintenant à la représentation figurative de la femme, les études ont insisté en particulier sur les éléments descriptifs de son apparence extérieure (vêtements, accessoires, coiffure – ce dernier offrant des éléments pertinents de datation)⁷.

Notre analyse prend comme point de départ l'affirmation selon laquelle «pour les romans, le monument funéraire est une forme posthume de présenter la propre image pour les autres, une image que la

⁵ Ștefănescu 2002-2003, 26-27; par exemple le sarcophage du *Romula*, le monument de Iulia Lasciva du *Drobeta* pour sa famille mis «*ex bonis suis*» (*IDR II, 62*), la plate-forme et le sarcophage construit par Cornelia Lucilla à *Apulum* pour son mari et sa belle-sœur (*IDR III/5, 596*). Un cas particulier est représenté par Lucia Iulia, qui soulève à la mort de son mari une statue commémorative, et a également la capacité financière d'acheter l'huile nécessaire «*per omnes balneas populo publice*» (*IDR III/5, 446*), suggérant une situation financière exceptionnelle (peut-être cette évergésie s'explique par l'héritage de son mari, Caius Cervonius Sabinus, qui était quinquennal de *Ulpia*, décurion du municipe *Apulum*, patron du collège des *fabri*, du *Ulpia* et de la ville *Apulum*. On doit ajouter les monuments votifs soulevés par les femmes qui suggèrent une situation financière particulière: Marcia Cara fait un sanctuaire pour Iuno Regina à *Ulpia Traiana* (*IDR III/2, 230*); Aelia Venusta érige à *Ulpia Traiana* une inscription à Esculape et Hygie (*IDR III/2, 154*); Licinia Cale soulève un autel à *Germisara* pour les Nymphes (Ghinescu 1998, 125, 14); Abuccia Claudiana consacre une inscription Matri Deum Magnae à *Drobeta* (*IDR II, 28*), Aurelia Galla soulève un sacrum pour Aeternus à Sighisoara (*IDR III/4, 190*); Gestia Valentina soulève un sacrum à Inlăceni pour Diana Regina (Gudea 1979, 230) et Iulia Maximilla un portique pour Cybèle à *Drobeta* (*IDR II, 26*); également un *sacrum* est érigé à *Apulum* par Aelia Iusta pour Isis Myrionima (*IDR III/5, 104*).

⁶ Tudor 1978, 402.

⁷ Voir aussi Ciongradi 2007.

personne décédée a créée et veut passer aux autres et pour la postérité». Revoyant les monuments qui présentent des visages et corps des femmes on voit dans une vue d'ensemble que, les femmes sont, en trop peu situations, évaluées au sens de la grâce et de la féminité. Les formes du corps sont masquées dans la majorité des cas sous les vêtements, les artisans insistant plutôt sur les plis de la tunique ou *palla*, la coiffure ou les détails des ornements et pas sur l'expression du visage, les proportions ou les formes, éléments que nous trouvons par exemple dans la statuaire majeure ou les statuettes en bronze⁸.

En tant que les monuments épigraphiques, celles figuratives révèlent les facettes de la femme épouse et/ou mère, et des images de femmes individuelles ou femmes-symbole (comme les pleureuses⁹). À côté de ces implications sociales on peut faire aussi des considérations ethniques, mais nous n'allons pas nous concentrer sur ces questions déjà discutées dans la littérature¹⁰.

Dans les scènes montrant un homme et une femme (il est considéré dans la plupart des cas, qu'il s'agit des conjoints, même si, comme nous le voyons sur la stèle funéraire d'*Apulum* élevée par Lupula pour son frère Ursulus, décédé à 24 ans¹¹, les deux peuvent être des frères) la femme est représentée plus souvent à droite de l'homme, en positions dignes, immobiles, voire austères, souvent sans aucune geste vers son partenaire. Le couple se tient réciproquement les mains sur les épaules¹² pour que sur un mur d'édicule de *Potaissa* ils se gardent même la main (**Fig. 1**)¹³.

Un mur d'édicule de *Micia* (**Fig. 2**) montre la femme à gauche de l'homme¹⁴. Cette position un peu particulière se pourrait expliquer par la relation distincte entre les deux personnages, en sens de lignée familiale. La physionomie des deux est presque identique, et l'homme a les traits d'un jeune; donc on ne devrait pas exclure la possibilité que les deux sont mère et fils. Mettre la femme au droit de leur enfant

⁸ Nous donnons l'exemple d'une statuette en bronze du *Romula*, montrant une jeune femme (*Antique Bronzes*, nr. 144).

⁹ Floca, Wolski 1973, nr. 53-54, fig. 69-70.

¹⁰ Husar 2003, 368-369; Daicoviciu, après Nemeti, Nemeti 2003, 409.

¹¹ *IDR* III/5, 614.

¹² Floca, Wolski 1973, 12, nr. 17, fig. 27; Ciongradi 2007, Ae/M 29 Sc/A 1, M/M 4.

¹³ Wollmann 1978, 50-51, nr. 21; Floca, Wolski 1973, 17, nr. 41, fig. 54.

¹⁴ David, Mărghită 1968, 127, nr. 3, pl. I., fig. 4; Floca, Wolski 1973, 10, nr. 16, fig. 25, 26, Ciongradi 2007, Ae/M 16, Taf. 78.

est par exemple représenté sur la stèle funéraire de Mattavia Laeda (25 ans) et sa fille Blaste (**Fig. 3**)¹⁵, et sur un monument de *Drobeta* (**Fig. 4**)¹⁶. Le même arrangement des caractères se trouve sur un mur d'édicule de *Napoca*, qui se distingue par la qualité artistique et une attention particulière aux détails, spécialement de la physionomie (les deux présentent des similitudes dans la forme des yeux et des sourcils, le nez, la bouche et le menton) (**Fig. 5**). Sur la gauche se trouve un jeune pieds nus, avec une barbe courte et moustache, avec des brins tombant sur le front et la nuque, vêtue d'une tunique. La jeune de son droit est vêtue d'une tunique à la terre, ses cheveux sont séparés au milieu et tirés vers l'arrière, la main gauche tient une patère, et la droite un cœur; elle est aussi les pieds nus¹⁷.

Je voudrais faire une observation sur la pièce de *Micia*. La robe à col asymétrique de la femme a conduit certains auteurs à croire qu'elle portait un manteau de fourrure¹⁸. Dans nos recherches, nous avons trouvé des références à un seul caractère féminin qui portait un manteau de fourrure, à *Drobeta* (**Fig. 6**)¹⁹. La présence de ces vêtements relativement extravagants, couplé avec la manière générale de représentation des femmes, en mettant l'accent sur la robe et les cheveux, en particulier ceux-ci à la mode, sur les ornements et moins sur le corps et la beauté physionomique nous fait penser que non seulement la maladresse ou l'habileté du maître, et pas seulement les livres des modèles ou la stéréotypie des monuments funéraires seraient en cause ici, mais aussi l'élégance et la façon dont les femmes souhaitent vraiment à être perçues par les survivants (belles, pas nécessairement physiquement, arrangées, avec les plus beaux bijoux, et comme matrones, dignes, fières, aimant leurs maris et protégeant leurs enfants).

Mais nous savons aussi des images où l'artisan a capturé les formes du corps. Par exemple la pleureuse (**Fig. 7**) figurée sur une stèle funéraire d'*Apulum*²⁰ ou l'image centrale de la femme sur un monu-

¹⁵ IDR III/3, 181; David, Mărghită 1968, 131, pl. II, fig. 2; Ciongradi 2007, S/M 17, Taf. 44.

¹⁶La représentation des deux femmes, avec des cheveux peignés dessus de la tête et un *torques* au cou, simple pour la femme à gauche, triple pour celle du droit, qui tient la main droite sur l'épaule et le bras gauche de l'autre semble suggérer qu'elles sont mère et fille (Bărcăcilă 1932, 251-252, fig. 19).

¹⁷ Floca, Wolski 1973, 20, nr. 60, fig. 75.

¹⁸ David, Mărghită 1968, 127, nr. 3, pl. I., fig. 4.

¹⁹ Bărcăcilă 1932, 254, nr. 5, fig. 22.

²⁰ Ciongradi 2007, S/A 38; IDR III/5, 493.

ment d'Ilișua (**Fig. 8**)²¹. Le principal personnage féminin de la représentation d'Ilișua, placé sur *kathedra*, est caractérisé par disproportion et masculinité si l'on considère la physionomie du visage, comme celle d'une tête de femme d'*Apulum* (**Fig. 9**)²².

La femme dans la position de *mater familias* apparaît sur de nombreux des monuments funéraires, stèles, médaillons ou édicules. Certaines questions concernant la famille romaine telle qu'elle est représentée sur les monuments et les relations entre parents et enfants ont été mentionnés dans un étude précédente, au cours de laquelle nous avons noté que les familles représentées ont eu à la plupart deux enfants, mais on trouve aussi des familles avec 3-5, même 6 enfants (*Porolissum*); si pour aucune des petites familles il y avait la possibilité d'acheter un monument préexistant, un autre a été le cas des grandes familles, où la valeur documentaire de la représentation était beaucoup plus élevée. La position des enfants on front des parents, en faisant des gestes de protection avec les mains sur la tête ou l'épaule de l'enfant, ce qui montre de soins et d'affection, le maître en essayant de capturer l'âge des enfants²³, les hypostases réalistes sont toutes des observations pertinentes que nous considérons en termes des relations familiales dans la Dacie romaine. A part les familles ont apparu aussi des groupes familiaux comme sur un mur d'édicule de la région Aiud, où dans le registre supérieure il y a trois adultes avec les figures mutilés, deux femmes quasi identiques (portant tunique et *palla*, collier des perles rectangulaires, la main droite tient la *palla*, et la gauche est sur la tête de l'enfant en face) et un homme; dans le registre inférieur sont trois enfants, un garçon, une fille et un autre garçon en face à l'homme supérieur (**Fig. 10**)²⁴.

La valeur documentaire des images et des monuments funéraires à la fois est prouvée par exemple de l'analyse d'une stèle funéraire (**Fig. 11**) de *Micia*²⁵ érigée par Aurelia Surilla à son mari, Aurelius Maurus, vétéran de Cohors II Flavia Commagenorum, décédé à 50 ans et ses enfants, Aurelius Primanus (19 ans), Aurelius Surus (*miles* dans le *numerus* des Maures – 20 ans) et Aurelia Eustina (18

²¹ Bianchi 1974, 179, fig. 4.

²² Gramatopol 1985, 221, 254, 260, nr. 59.

²³ Ciongradi 2007, A/A 6, Taf. 61b.

²⁴ Pop, Soroceanu 1968, 354, nr. 4, fig. 4; Floca, Wolski 1973, 26, nr. 79, fig.

²⁵ Ciongradi 2007, S/M 4; IDR III/3, 166.

ans). Les deux lignes sont représentés cinq personnages: la rangée du haut au milieu, une vieille femme (la mère a certainement voulu se présenter avec sa famille alors qu'elle était encore vivant, un monument peut-être fait dans le cas de sa mort), avec une jeune femme et un jeune homme à droite; en bas, de gauche un vieil homme, le père, et à droite un jeune homme.

Dans notre étude mentionnée ci-dessus nous avons estimé que l'édicule découvert à *Micia*²⁶, toutes les parois gardées (**Fig. 12**), montrerait une famille de quatre personnes²⁷. Observant de plus près les représentations des trois mûrs, nous considérons maintenant que nous sommes soit en face de trois générations d'une famille ou une famille avec quatre enfants d'âges différents. Nos arguments sont les suivants: les vêtements de la femme sur la paroi interne sont différentes de celles de la femme sur les parois latérales et la jeune fille (elles portent une longue tunique au sol avec une couverture supérieure en forme des pétales à la base, tandis que la femme sur la paroi intérieure porte une tunique droite et un manteau au genou), les enfants sont de tailles différentes, ce qui pourrait suggérer une différence d'âge (bien que le garçon semble être d'âge scolaire dans les deux cas par attributs – *crumena* et *stilus* sur le mur de droite, un rouleau au mur intérieur), la fille de la paroi intérieure et la femme sur le mur de droite sont identiques tant comme physionomie et coiffure (Faustina Maior), des vêtements et des bijoux (bracelet spirale double tête de serpent) – peut-être le même personnage féminin joué à deux moments différents de sa vie.

Deux générations sont représentées aussi sur un médaillon de *Micia* (**Fig. 13**)²⁸, où aussi dans la rangée du haut et de bas apparaît un homme et une femme, dans la rangée en dessous, plus petits et plus jeunes que ceux ci-dessus, mais portant les mêmes vêtements.

Où l'image est accompagnée par le texte les possibilités d'analyse sont beaucoup plus nombreuses. C'est le cas d'une stèle de *Micia* érigée par Antonius Valentinus pour sa mère, Antonia Quaeta (33 ans) et sa sœur Antonia Valentina (12 ans). Dans la niche sont représentés quatre personnages, selon la dernière interprétation une femme et un homme sur le rang supérieur et plus bas une fille et un garçon²⁹ (**Fig.**

²⁶ Floca, Wolski 1973, 4-5, nr. 1, fig. 1-4; Ciongradi 2007, Ae/M 1, Taf. 71 a,c.

²⁷ Crînguș, Ștefănescu 2006, 283.

²⁸ Ciongradi 2007, M/M 3; David, Mărghită 1968, 133, pl. II, fig. 4.

²⁹ IDR III/3, 162; Ciongradi 2007, S/M 7.

14). Aussi une famille de quatre (mère et père dans la rangée du haut, un garçon et une fille dans la rangée du bas) apparaît sur la stèle de Publius Aelius Aelianus, érigée pour son fils Aelius Ianuarius, décédée à l'âge de 18 ans (**Fig. 15**)³⁰. Dans les deux cas, la question est quelle est l'explication pour la différence entre texte et image; ont été utilisées des pièces préfabriquées qui viennent d'être ajouté du texte où on doit soupçonner d'autres événements qui ont déterminé l'absence des autres membres de la famille sur les épitaphes.

On remarque une qualité artistique spéciale à une stèle architectonique (**Fig. 16**) d'*Apulum*³¹ ou dans le médaillon sont représentés quatre personnages, au-dessus une femme (le manteau pris sur l'épaule avec deux fibules, *palla* et bonnet norico-pannonienne sur la tête) et un homme, en bas deux enfants, le droit supérieur à celui de la gauche. L'épithaphe a été placé par Artorius Victor pour son épouse Ulpia Maximilla, décédée à 25 ans, les deux garçons manquant du texte. Une situation similaire se trouve sur l'autel érigé pour Viria Publia, décédée à l'âge de 21 ans, l'image du médaillon représentant deux adultes au-dessus, et les enfants dans la rangée du bas (**Fig. 17**)³².

Il y a une hypothèse appartenant à Dale B. Martin sur la possibilité que certains enfants mentionnés dans une inscription n'existaient pas physique au moment que l'inscription a été levée³³, soit que l'on utilisait de monument préfabriqué ou qu'on désirait de laisser à la postérité une image idyllique. Il est aussi possible que les deux fils ont été très faibles à la mort de la mère, ou finalement qu'elle est morte à la naissance, surtout étant donné sa jeune âge.

Sont également difficiles à établir les relations entre les personnages qui apparaissent dans la scène de banquet funéraire. Nous nous référons par exemple au bien connu murs d'édicule de Luncani (**Fig. 18**)³⁴, où les trois personnages féminins sur le mur du fond et la jeune femme de la paroi latérale sont jeunes avec la même physionomie et vêtements. Se pose donc la question si par cette similitude le maître a voulu souligner la parenté où était tout simplement une représentation de modèles.

³⁰ Ciongradi 2007, S/M 6.

³¹ Ciongradi 2007, S/A 19.

³² Ciongradi 2007, A/A 1.

³³ Martin 1996, 50 et sqq.

³⁴ Bianchi 1974, 161, fig. 1; Mitrofan, Țeposu 1970, 531-532, fig. 1; Floca, Wolski 1973, 14, nr. 34, fig. 45.

La femme apparaît sur les monuments funéraires aussi dans des scènes de la vie quotidienne, qui nous présentent certaines de ses occupations, comme la fameuse scène du «coiffeur» de la paroi d'édicule de Rediu³⁵. Sur une paroi postérieure d'édicule de *Potaissa* il y a l'image, malheureusement endommagé au sommet, d'une femme qui tourne, avec un enfant nu, la main gauche levée dans un geste d'application (**Fig. 19**)³⁶. Une représentation plus spéciale apparaît sur un édicule de *Sarmizegetusa*, qui dépeint deux femmes: l'une sur la gauche vêtue d'une tunique, une *palla* et un capuchon norique garde un bébé dans ses bras, tandis que la droite, tout avec manteau, chapeau, boucles d'oreilles, une pomme dans sa main gauche et le bras droit reposant sur l'épaule de la femme à gauche³⁷. Contrairement aux représentations de la femme que nous avons analysées, parfois grossières³⁸, ceux-ci sont gracieux, l'artisan a surpris la ligne mince de la taille et les seins de la femme avec l'enfant dans ses bras. Il est possible, compte tenu de la particularité spéciale de la représentation, que l'image dépeint Junon Lucine, protectrice de la naissance (**Fig. 20**)³⁹.

En conclusion, dans la représentation des femmes sur les monuments funéraires de la Dacie romaine l'accent est mis principalement sur les vêtements, parfois très minutieusement représentés, sur les ornements et les cheveux, tandis que le corps est souvent négligé. Rares sont les cas quand l'artisan a surpris les formes anatomiques; le nu apparaît dans un seul cas, malheureusement nous n'avons qu'un mauvais dessin disponible à cet égard, le personnage féminin peut être à la fois un personnage mythologique. Les traits du visage, les proportions ou disproportions sont des éléments liés aux compétences de l'artisan plutôt que de la beauté physique de la dépeinte. Comme nous avons affirmé ci-dessus est possible que cette soit l'image que les femmes voulaient transmettre, comme épouses respectables et mères, vertueux, élégants, la beauté naturelle restant un attribut des nymphes et des déesses.

³⁵ Floca, Wolski 1973, 18, nr. 50, fig. 65

³⁶ Floca, Wolski 1973, 17, nr. 41, fig. 55.

³⁷ Ciongradi 2007, p. 214, Ae/S 1, Taf. 74.

³⁸ Ciongradi 2007, Ae/A 4, 5, Ae/M 14.

³⁹ *Apud* Ciongradi 2007, 214.

BIBLIOGRAPHIE

- Băluță 1988 Băluță, Cl. L., *Monumente sculpturale de la Apulum, Apulum*, 25, 251-263.
- Bărcăcilă 1932 Bărcăcilă, Al., *Noui monumente funerare din Drobeta, Arhivele Olteniei*, 231-267.
- Bianchi 1974 Bianchi, L., *Rilievi funerari con banchetto della Dacia romana, Apulum*, XII, 159-181.
- Cătinaș, Hopârtean 1978 Cătinaș, Ana, Hopârtean, Ana, *Două monumente funerare fragmentare descoperite la Potaissa, ActaMN*, XV, 207-211.
- Chiriac 2007-2008 Chiriac, M., *Scurte considerații asupra monumentelor funerare din bazinul Târnavelor în epoca romană, Sargetia*, 35-36, 151-167.
- Ciongradi 2007 Ciongradi, Carmen, *Grabmonument und Sozialer Status in Oberdakien*, Mega Verlag, Cluj-Napoca.
- Crînguș, Ștefănescu 2006 Crînguș, Mariana, Ștefănescu, Atalia, *Relația părinte-copil în Dacia romană, Apulum*, 43/1, 283-290.
- Daicoviciu 1982 Daicoviciu, H., *O stelă funerară de la Alburnus Maior, Potaissa*, 3, 106-111.
- David, Mărghitan 1968 David, Lucia, Mărghitan, L., *Monumente sculpturale de la Micia, ActaMN*, 5, 125-136.
- David, Pinte 1966 David, Lucia, Pinte, V., *Un monument funerar din Dacia Porolissensis, ActaMN*, 3, 459-463.
- Diaconescu 2003 Diaconescu, Al., *Statuaria majoră în Dacia romană, Cluj-Napoca*.
- Drâmbărean 1999 Drâmbărean, M., *Monumente sculpturale romane descoperite recent la Partoș, Apulum* 36, 241-247.
- Floca 1968 Floca, O., *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia, ActaMN*, 5, 111-124.
- Floca, Wolski 1973 Floca, O., Wolski, Wanda, *Aedicula funerară în Dacia romană, BMI*, 42/3,
- Ghinescu 1998 Ghinescu, Irina, *Cultul Nimfelor în Dacia romană, EphNap*, 8, 123-144.
- Grau 2002 Grau, F., *Istoria costumului*, Ed. Meridiane, Bucharest.
- Gudea 1979 Gudea, Nicolae, *Castrul roman de la Inlăceni, ActaMP*, III, 149-273.
- Gudea, Lucăcel Gudea, N., Lucăcel, V., *Inscripții și monumente*

- 1975 *sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău, Zalău.*
- Husar 2003 Husar, A., *Norico-pannonii*, in *Funeraria dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, coord. Mihai Bărbulescu, Presa Universitară Clujeană, 350-393.
- Isac, Diaconescu 1980 Isac, D., Diaconescu, Al., *Aspecte ale artei provinciale de la Gilău*, *ActaMN*, 17, 115-138.
- Jude 1972 Jude, M. M., *Monumente funerare de la Potaissa*, *ActaMN*, 9, 497-500.
- Mancini 2007 Mancini, Eleonora, *Elite feminine în viața municipală a Daciei romane*, in *Dacia Felix*. Studia Michaeli Bărbulescu Oblata, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 652-662.
- Martin 1996 Martin, Dale B., *The Construction of the Ancient Family: Methodological Considerations*, *JRS*, 86, 40-60.
- Mitrofan, Țeposu 1970 Mitrofan, I., Țeposu, Lucia, *O aedicula funerară de la Potaissa*, *ActaMN*, 7, 531-536.
- Moga 1973 Moga, V., *Un perete de aedicula descoperit la Apulum*, *Apulum* XI, 185-189.
- Nemeti, Nemeti 2003 Nemeti, Irina, Nemeti, S., *Tracii și illirii*, in *Funeraria dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, coord. Mihai Bărbulescu, Presa Universitară Clujeană, 394-439.
- Nemeti, Zăgreanu 2006-2007 Nemeti, Irina, Zăgreanu, Radu, *Monumente sculpturale de la Gherla*, *EphNap*, 16-17, 281-286.
- Pop 1980 Pop, C., *Similitudini artistice între monumentele napocense și potaissense*, *Potaissa*, 1, 155-160.
- Pop, Aldea, Chifor, Lucăcel 1968 Pop, C., Aldea, I., Chifor, I., Lucăcel, V., *Câteva medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioră*, *Apulum*, 7, 413-421.
- Pop, Moga, Aldea 1972 Pop, C., Moga, V., Aldea, I., *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superior*, *ActaMN*, 9, 503-524.
- Pop, Soroceanu 1968 Pop, C., Soroceanu, T., *Câteva stele familiale din Dacia superioară*, *SCIV*, 19/2, 351-355.
- Pribac 2006 Pribac, S., *Aspecte sociale ale vieții spirituale din Dacia Romană*, Ed. Excelsior Art, Timișoara

- Protase 1960 Protase, D., *Un nou tip de medalion funerar roman în Dacia*, SCIV, 9/2, 323-334.
- Protase, Zrinyi 1992 Protase, D., Zrinyi, A., *Inscripții și monumente sculpturale de la Brâncovenești*, EphNap, 2, 95-110.
- Rusu 1994 Rusu, Adriana, *Les illyriens en Dacie*, Sargetia, 25, 137-153.
- Sălășan 2002 Sălășan, Mihaela, *Statuile funerare feminine din Dacia Porolissensis*, BCSS, 8, 49-53.
- Stănescu 2003 Stănescu, Al., *Semnificația socială a monumentului funerar*, in *Funeraria dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, coord. Mihai Bărbulescu, Presa Universitară Clujeană, 95-106.
- Ștefănescu 2002 Ștefănescu, Atalia, *Sociological aspects about the woman status in Roman Dacia*, SIB, XXXV, 23-30.
- Tudor 1978 Tudor, D., *Oltenia romană*, Bucharest.
- Țeposu, Mărghită 1969 Țeposu, Lucia, Mărghită, L., *Monumente sculpturale de la Micia (II)*, ActaMN, 6, 160-165.
- Țeposu-Marinescu 1974 Țeposu-Marinescu, Lucia, *Despre aedicula funerară în Dacia romană*, SCIVA, 25/3, 417-425.
- Wollmann 1978 Wollmann, V., *Monumente sculpturale romane de la Potaissa văzute de F.J. Neigebaur*, Fodor A. și M. J. Ackner, Potaissa, 1, 39-54.
- Wollmann, Lipovan 1982 Wollmann, V., Lipovan, T., *Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum (II)*, Potaissa, 3, 89-106.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

- Fig. 1 Paroi d'édicule de *Potaissa* (après Floca, Wolski 1973, 17, nr. 41, fig. 54)
- Fig. 2 Paroi d'édicule de *Micia* (après David, Mărghită 1968, 127, nr. 3, pl. I., fig. 4)
- Fig. 3 Stèle funéraire de *Mattavia Laeda* (après IDR III/3, 181)
- Fig. 4 Monument de *Drobeta* (après Bărcăcilă 1932, 251-252, fig. 19)
- Fig. 5 Mur d'édicule de *Napoca* (après Floca, Wolski 1973, 20, nr. 60, fig. 75)
- Fig. 6 Pierre tombale de *Drobeta* (après Bărcăcilă 1932, 254, nr.

- 5, fig. 22)
- Fig. 7 Stèle funéraire d'*Apulum* (après IDR III/5, 493)
- Fig. 8 Monument d'Ilišua (après Bianchi 1974, 179, fig. 4)
- Fig. 9 Tête de femme d'*Apulum* (après Gramatopol 1985, nr. 59)
- Fig. 10 Mur d'édicule de la region Aiud (après Pop, Soroceanu 1968, 354, nr. 4, fig. 4)
- Fig. 11 Stèle funéraire de *Micia* (après Ciongradi 2007, S/M 4)
- Fig. 12 Edicule de *Micia* (après Ciongradi 2007, Ae/M 1, Taf. 71 a,c)
- Fig. 13 Médaillon de *Micia* (après Ciongradi 2007, M/M 3)
- Fig. 14 Stèle de *Micia* (après Ciongradi 2007, S/M 7)
- Fig. 15 Stèle de Publius Aelius Aelianus (après Ciongradi 2007, S/M 6)
- Fig. 16 Stèle architectonique d'*Apulum* (après Ciongradi 2007, S/A 19)
- Fig. 17 Autel de Viria Publia (après Ciongradi 2007, A/A 1)
- Fig. 18 Edicules de Luncani (après Bianchi 1974, 161, fig. 1)
- Fig. 19 Mur d'édicule de *Potaissa* (après Floca, Wolski 1973, 17, nr. 41, fig. 55)
- Fig. 20 Edicule de *Sarmizegetusa* (après Ciongradi 2007, p. 214, Ae/S 1, Taf. 74)

Fig. 1**Fig. 2****Fig. 3**

Fig. 4

Fig. 5

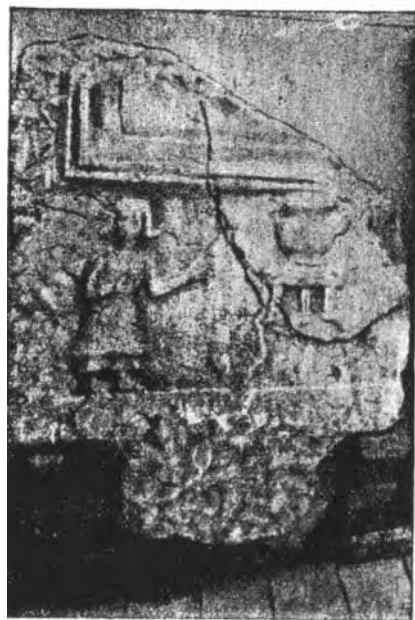

Fig. 6

Fig. 7**Fig. 8****Fig. 9****Fig. 10**

Fig. 11**Fig. 13****Fig. 12**

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 20

NOTE SULLA TRADIZIONE DEI GRAECA NELLE NOCTES ATTICAE DI AULO GELLIO

Elisa TINELLI*
(Università di Bari Aldo Moro)

Keywords: *Aulus Gellius, transmission of verba Graeca*

Abstract: *An aspect of great interest in the history of the tradition of Latin texts is the transmission of Graeca, that, often, in the Latin manuscripts, are missing or corrupted, because of ignorance of the language of Homer by medieval copyists. For a work as Aulus Gellius' Noctes Atticae, macroscopic case of indirect tradition, the study of the transmission of Graeca may be particularly successful: here, we propose some considerations.*

Cuvinte-cheie: *Aulus Gellius, transmiterea de verba Graeca*

Rezumat: *Un aspect de mare interes pentru istoria tradiției textelor latine este transmiterea cuvintelor grecești, care, adesea, în manuscrisele latine, lipsesc sau sunt corupte, din cauza necunoașterii limbii lui Homer de către copiiști medievali. Pentru o lucrare precum Noctes Atticae a lui Aulus Gellius, un caz macroscopic al tradiției indirecte, studiul transmiterii cuvintelor grecești poate fi realizat cu succes: aici, ne propunem câteva considerații.*

Nella storia della tradizione dei testi latini un aspetto di particolare interesse riguarda la trasmissione manoscritta dei *Graeca*, delle parole greche cioè inserite in quei testi. Una delle corrottele più frequenti con cui gli umanisti – che tanti testi classici riportarono alla luce – furono costretti a fare i conti era l'assenza o la corruzione dei passi greci nei manoscritti latini, riconducibili all'ignoranza del greco da parte dei copisti medievali¹. Possediamo diverse testimonianze degli sforzi compiuti proprio dagli umanisti nel tentativo di ricondurre le opere antiche ad un buon livello di integrità. Era molto comune, ad esempio, il costume di trascrivere, o far trascrivere, opere latine lasciando spazi bianchi in corrispondenza degli eventuali passi greci, inviando

* elisatinelli@gmail.com

¹ Si veda, a questo proposito, S. Rizzo, *Il lessico filologico degli umanisti*, Roma, 1984, 295-299.

poi i manoscritti ad altri dotti, conoscitori del greco, con la richiesta di inserirvi i luoghi mancanti e, magari, di fornire anche una traduzione latina, preziosa in un'epoca in cui la conoscenza della lingua di Omero era ancora patrimonio di pochi.

Lo studio della tradizione dei *Graeca* dunque può risultare particolarmente proficuo ai fini della comprensione di un'opera come le *Noctes Atticae* di Aulo Gellio: opera, com'è noto, intessuta di citazioni, fitta di rimandi ad altri autori e ad altri testi. L'analisi dei *loci* che il dotto compilatore latino trae da testi greci, infatti, può portare in luce, in relazione alla struttura e alla tecnica compositiva delle *Noctes Atticae*, elementi che uno studio univocamente consacrato alle citazioni latine potrebbe non far emergere². Qualche spunto di riflessione può, ad esempio, scaturire dalla considerazione del fatto che Gellio si fa portatore di almeno tre diversi atteggiamenti nei confronti delle sue fonti greche: talvolta trascrive il passo in lingua greca e, generalmente, lo fa in maniera sufficientemente fedele (si veda, ad esempio, *Noctes Atticae* 1, 11, 5), il che, del resto, vale anche per le citazioni da opere latine; altre volte si limita a riassumere, in latino, la fonte greca, per lo più parafrasandola e, talvolta, amplificandola (è il caso, ad esempio, di *Noctes Atticae* 1, 11, 6-7); ancora, cita il passo greco proponendone una traduzione latina (ad esempio, in *Noctes Atticae* 2, 12, 1), rispettando quasi sempre, soprattutto per le narrazioni più lunghe, l'ordine degli elementi del racconto contenuto nella fonte greca, non omettendo alcun particolare di rilievo e mostrando in certi punti elevata aderenza formale al modello³.

Uno snodo fondamentale nella conoscenza del greco di Gellio è senz'altro rappresentato dall'età umanistica, perché al XV secolo ri-

² Cfr., su ciò, E. Tinelli, *Per un regesto delle citazioni storiografiche nelle Noctes Atticae di Aulo Gellio*, *Boll. Studi Lat.*, 42, 2012.

³ A questo proposito si rimanda a L. Gamberale, *La traduzione in Gellio*, Roma, 1969, 57-67 e 173-195. Per ciò che riguarda, più in generale, la conoscenza gelliana della letteratura greca si veda: R. Marache, *La critique littéraire de la langue latine et le développement du goût archaïsant au IIe siècle de notre ère*, Rennes, 1952, 185; S. M. Beall, *Civilis eruditio: Style and Content in the Attic Nights of Aulus Gellius*, Ann Arbor, 1988, 151-208; L. Gamberale, *Confronti e incontri di cultura nell'età degli Antonini*, in *Filellenismo e tradizionalismo a Roma nei primi due secoli dell'impero* (Atti Convegno Lincei, Roma, 27-28 aprile 1995), Roma, 1996, 57-84; S. Swain, *Bilingualism and Biculturalism in Antonine Rome: Apuleius, Fronto, and Gellius*, in *The Worlds of Aulus Gellius*, ed. by L. Holford-Strevens and A. Vardi, Oxford, 2004, 3-40.

salgono i *codices recentiores* della tradizione delle *Noctes Atticae* che, oltre a riunire l'opera, che i codici medievali hanno tramandato divisa in due parti⁴, contengono i passi citati in greco da Gellio. I manoscritti più antichi sono, da questo punto di vista, poco soddisfacenti, poiché non conservano il greco o lo tramandano in maniera poco corretta⁵. Intensa dovette essere, dunque, l'attività degli umanisti attorno all'opera gelliana, nel tentativo di ricostruirne la fisionomia originaria: da una epistola – datata 8 luglio 1431 – di Ambrogio Traversari si apprende, ad esempio, che i passi greci che compaiono nella trascrizione delle *Noctes Atticae* eseguita da Niccolò Niccoli in quell'anno, o poco prima⁶ (Firenze, Naz. Conv. soppr. I. IV 26, già S. Marco 329), sono di mano

⁴ Si hanno due gruppi di manoscritti medievali, il primo recante i libri I-VII, il secondo i libri IX-XX; fanno eccezione due *Florilegi* del XII secolo, che recano il testo delle *Noctes Atticae* integralmente, e il *Codex Buslidianus* (detto così dal nome del suo possessore, il belga Geronimo Buslidio), oggi perduto, che, ugualmente, recava tutti i libri delle *Noctes Atticae*. Per una concisa disamina della tradizione, diretta e indiretta, delle *Noctes Atticae*, si veda, ad esempio, L. Gamberale, *Note sulla tradizione di Gellio (in margine alla più recente edizione delle Noctes Atticae)*, *Riv. filol. istr. class.*, 103, 1975, 35-55.

⁵ A questo proposito cfr., ad esempio, P. K. Marshall, J. Martin, R. H. Rouse, *Clare College ms. 26 and the Circulation of Aulus Gellius 1-7 in Medieval England and France*, in *Medieval Studies*, 42, 1980, 353-394: 354. Il manoscritto in questione, risalente agli inizi del XIII secolo, talvolta conserva il greco, soprattutto per brevi passi, ma più spesso si limita a riprodurre le prime due o tre parole del passo greco, facendo seguire ad esse l'espressione *et cetera*.

⁶ Cfr. R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, Firenze, 1967 (ed. anastatica della ed. fiorentina del 1905, con nuove aggiunte e correzioni dell'A., a cura di E. Garin), spec. 91-92. Niccoli intraprese, tra il 1430 e il 1431, un viaggio verso Verona e Venezia, per sfuggire all'epidemia di peste scoppiata a Firenze. Da infaticabile ricercatore di codici qual era, ne approfittò per visitare diverse biblioteche e raccolse una buona messe di manoscritti. Tra le altre cose, in particolare, ritrovò gli ultimi quattordici libri dell'opera di Aulo Gellio (VI, VII e IX-XX). Poco si sa dell'antigrafo utilizzato da Niccoli per la sua trascrizione; in una lettera di Pietro Candido Decembrio al fiorentino si legge la descrizione della βιβλιοθήκη di Giovanni Aretino, ricca di libri molto antichi, tra cui un Gellio *cum Graeco*. Non si può dire con sicurezza che proprio questo fosse l'esemplare da cui Niccoli trasse la sua copia: ciò appare, da un canto, plausibile, dal momento che Decembrio, nella medesima epistola, assicura all'umanista fiorentino la sua disponibilità a fornirgli copie delle opere che avessero suscitato il suo interesse; d'altro canto, tuttavia, sembra che l'epistola fosse stata redatta non molto dopo il 1412 ed è abbastanza strano che Niccoli avesse atteso quasi vent'anni prima di trascrivere l'esemplare di cui Aretino era in possesso.

del generale camaldolese⁷: «Expectamus magno cum studio XIV illos Agellii libros ultimos, quos diligentissime transcriptos a te emendatosque testaris. Inseremus libentissime literas Graecas arbitrio tuo, ut extrema veluti manus tam utili labori tuo adponatur»⁸.

Per restituire il greco corrotto o mancante, gli umanisti erano soliti ricorrere alla congettura *ope ingenii*, sfruttando le tracce rimaste nei codici che avevano a disposizione, o a quella *ope codicum*, collazionando più manoscritti e consultando anche le fonti greche⁹. Nel 1431, ad esempio, Guarino Veronese riportò in luce alcuni codici, tra cui un Gellio, scoperto a Ferrara, che recava i luoghi greci; l'anno successivo fu consacrato dal grande umanista all'edizione delle *Noctes Atticae*, ch'egli approntò collazionando l'esemplare appena riscoperto e una copia ch'era in mano di Ugolino Cantelli, possessore di una ricca collezione di codici. Per i *Graeca*, tuttavia, in diversi casi Guarino fece ricorso direttamente ai testi greci, come si evince dal fatto che tanto nell'esemplare che Giovanni Lamola, probabilmente, trasse dall'edizione guariniana¹⁰, quanto in alcune copie del XV secolo¹¹, i passi greci (di Plutarco e Erodoto in particolare) presentano le lezioni tipiche della tradizione di questi autori e non quelle peculiari dei codici gelliani.

Quale difficoltà comporti lo studio delle modalità di trasmissione dei luoghi greci, quand'anche si tratti di una singola parola, in manoscritti latini si può evincere dall'analisi di un breve passo delle *Noctes Atticae* 1, 13, 11-12: Gellio cita, qui, non una fonte greca, ma l'opera, latina, di Sempronio Asellione, i *Rerum gestarum libri*, e costituisce l'unica fonte in assoluto per il frammento attestato – tra l'altro, citato in discorso indiretto. Se si opera un confronto tra gli apparati

⁷ Questa opinione esprime Marshall nella prefazione a *A. Gellii Noctes Atticae*, Oxonii, 1968, XV, salvo, in seguito, correggerla in *Aulus Gellius, in Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, ed. by L. D. Reynolds – N. G. Wilson, Oxford, 1983, 176-180.

⁸ Cfr. *Ambrosii Traversarii Generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum, et ad alios de eodem Ambrosio Latinae Epistolae a domno P. Canneto... tributae, tomus II*, Florentiae, MDCCLIX (Bologna, 1968, II, 352).

⁹ Cfr. S. Rizzo, *Il lessico filologico cit.*, 297.

¹⁰ Il Gellio guariniano non ci è, infatti, giunto, ma, con ogni probabilità, ne possediamo una copia nell'autografo di Lamola (*cod. Vatic. Lat.* 3453). Si veda, a questo proposito, R. Sabbadini, *Le scoperte cit.*, 97 e *La scuola e gli studi di Guarino Veronese*, in *Guariniana*, a cura di M. Sancipriano, Torino, 1964, 118-119.

¹¹ Ciò fa pensare che l'edizione approntata da Guarino abbia costituito la base della redazione vulgata di Gellio.

critici delle diverse edizioni esistenti delle *N. A.* l'impressione che se ne ricava è quella di una grande complessità. C. Hosius, curatore dell'opera gelliana per la *Bibliotheca Teubneriana*¹² propone la congettura «ad ἀρχιτέκτονα [...] tum ἀρχιτέκτων»; nell'edizione della *Loeb Classical Library*¹³, curata da J. C. Rolfe, viene accolta la congettura di Capps: «ad magistrum ἀρχιτεκτόνων [...] tum magister ἀρχιτεκτόνων»; R. Marache, editore delle *Noctes Atticae* per la *Collection Budé*¹⁴, accoglie la lezione attestata da parte dei *codices recentiores*, ossia «ad magistrum ἀρχιτέκτονα [...] tum magister ἀρχιτέκτων»; nell'edizione curata da P. K. Marshall per la *Bibliotheca Oxoniensis*¹⁵ in 1, 13, 11-12 si legge: «ad magistratum [...] tum magistratus», secondo la congettura di Salmasio. Anche solo da questo esempio si può evincere quale sia stata la portata del lavoro critico sulla poderosa opera del dotto antiquario del II secolo e, in particolare, sui suoi luoghi greci.

Un'ultima nota: in *Noctes Atticae* 1, 11, 5 Gellio cita Tucidide 5, 70. Tutti i manoscritti che hanno tramandato le *Noctes Atticae* portano, in questo luogo, la lezione *προσέλθοιεν* – attestata anche in alcuni scolii a Tucidide – in contro la lezione *προέλθοιεν* trasmessa da tutti i codici medievali della tradizione tucididea. Le edizioni critiche dell'opera di Tucidide accolgono la lezione *προσέλθοιεν* tramandata da Gellio (e dagli scolii) e non quella della tradizione diretta: è, questo, un significativo esempio di come la tradizione indiretta – e le *Noctes Atticae* costituiscono un caso macroscopico di tradizione indiretta – possa, talvolta, fornire un valido apporto ai fini della *constitutio textus*.

¹² Cfr. A. Gellius, *Noctes Atticae* recensuit C. Hosius, I, Stutgardiae, 1903.

¹³ Cfr. *The Attic Nights of Aulus Gellius*, by J. C. Rolfe, I, London – Cambridge, Massachusetts, 1961.

¹⁴ Cfr. Aulu-Gelle, *Les Nuits Attiques*, texte établi et traduit par R. Marache, I, Paris, 1967.

¹⁵ Cfr. A. Gellii *Noctes Atticae* recognovit brevique adnotatione critica instruxit P. K. Marshall, I, cit.

MODERATA SATURITAS LA HIERONYMUS*

Nelu ZUGRAVU**

(Universitatea „Alexandru I. Cuza” din Iași)

Keywords: *Hieronymus, food, moderata saturitas, austere diet*

Abstract: *The work of Hieronymus reveals tension between the urge to pursue the austere model, on the one hand, and the extent to which it should be kept in its completion depending on age, sex, social status, physical condition, on the other; in this context, numerous references are made to the diet to follow. Between inmoderata abstinencia and luxuria, the way is frugalitas. In many of his letters, Hieronymus advises recipients to have a simple meal and to keep simplicia and moderata ieiunia. But what model of moderatio is recommended by Hieronymus? Like hermit and an expert of life of the hermits and the eastern monasteries, he admires the culinary customs of the communities from this part of the world, where the „moderate satiety is not banned” (nec moderata saturitas condemnatur), as he wrote in a letter from 393/4. For Hieronymus moderata saturitas is an austere diet.*

Cuvinte-cheie: *Hieronymus, alimentație, moderata saturitas, dietă ascetică*

Rezumat: *Opera lui Hieronymus dezvăluie tensiunea între îndemnul de a urma calea ascetică, pe de o parte, și măsura care trebuie păstrată în parcurgerea acesteia în funcție de vârstă, sex, stare fizică, statut social, pe de altă; în context, numeroase trimiteri sunt făcute la dieta de urmat. Între inmoderata abstinencia și luxuria, calea de urmat este frugalitas (simplitate, sobrietatea). În multe dintre scrisorile sale, Hieronymus își sfătuiește destinatarii să aibă o masă frugală și să țină posturi (ieiunia) simple (simplicia) și moderate (moderata). Dar ce model de moderatio alimentară recomandă Hieronymus? Eremit și bun cunoscător al vieții anahoretice și mănăstirești din Orient, el admira obiceiurile culinare ale comunităților cenobitice din această parte de lume, acolo unde, așa cum scria într-o epistolă din 393/4, nu se dezaproba „săturarea moderată” (nec moderata saturitas condemnatur). Pentru Hieronymus, moderata saturitas e, așadar, o dietă ascetică.*

* Textul de față reprezintă forma îmbunătățită a unei comunicări prezentate la Simpozionul național *Historia et cultura alimentorum (I). Resurse și meșteșuguri din Antichitate până în epoca modernă*, Iași, 23 septembrie 2011.

** z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro

Mântuitorul nu a propovăduit abstinanța alimentară. E drept că *Evangheliile* canonice menționează cele patruzeci de zile de post, dar, așa cum apreciază exegeții, ele reprezintă mai degrabă un act de purificare și inițiere; nu se referă însă la refuzul mâncării și băuturii de către Isus¹. Din acest punct de vedere, *Evanghelia după Matei* face cunoscute două modele de comportament – cel al lui Ioan Botezătorul și cel al Mântuitorului însuși. Înaintemergătorul Domnului trăia în deșert și se hrănea cu miere sălbatică și cu lăcuste, Isus „se îmbrăca, mânca și bea cu măsură” (A. Kleinberg), calea sa fiind, așadar, diferită de cea a lui Ioan, fapt care i-a atras critica, cum singur mărturisește: „Căci a venit Ioan, care nu mănâncă și nu bea, iar ei spun: «Are diavol». A venit Fiul Omului care mănâncă și bea, iar voi spuneți: «Iată un mîncăcios și băutor de vin, prieten cu vameșii și păcătoșii!»”². La rîndu-i, Apostolul Paul, în cea dintâi epistolă către Timotei, avertiza împotriva falșilor predicatori, care, printre altele, prescriau „abstinanța de la alimentele pe care Dumnezeu le-a creat ca să fie primite cu mulțumire de către cei care cred și cunosc adevărul, pentru că orice creatură a lui Dumnezeu este bună și nimic nu e de aruncat, dacă este primit cu mulțumire”³. Creștinii primelor trei veacuri au urmat calea Mântuitorului, practicând, cum scria Aviad Kleinberg, un „ascetism comunitar și moderat”, manifestat, printre altele, sub forma respingerii consumului ostentativ și a risipei⁴. Răspunzând, în *Apologeticum*, acuzației că creștinii sunt nefolositori societății, Tertullianus își întreba, retoric, acuzatorii cum pot formula asemenea învinuire, de vreme ce creștinii „conviețuiesc laolaltă cu voi, *au aceeași hrană, îmbrăcăminte, același fel de viață și aceleași nevoi ale vieții*? Căci, de bună seamă, *nu suntem nici brahmani, nici gymnosofiști din India, nici locuitori ai pădurilor și trăind retrași de lume*. Nu uităm că noi datorăm recunoștință lui Dumnezeu, Stăpânul și Creatorul nostru: nu respingem nimic din ce a fost creat de el; *ne silim numai să nu depășim măsura sau să săvârșim lucruri rele*”⁵.

Secolul al IV-lea a redescoperit modelul ioanic prin descoperirea ascetismului. Încetarea persecuțiilor și a martirajelor sângeroase,

¹ A. Kleinberg, *Istoria sfinților. Rolul lor în formarea Occidentului*, traducere din limba franceză de A. Liciu, București, 2010, 113.

² Mt 11,18-19; A. Kleinberg, *op. cit.*

³ 1Tim 4,3.

⁴ A. Kleinberg, *op. cit.*

⁵ Tert., *Apol.*, XLII, 1-2, sub.n.; A. Kleinberg, *op. cit.*, 120.

considerate, până atunci, cum spunea același apologet în *De fuga in persecutione*, „singura cheie pentru a deschide Raiul”, urmate de „pacea Bisericii” și de posibilitatea unei convertiri facile, au pus problema găsirii unei alternative demne de jertfa lui Hristos de pe urma căreia comunitatea să beneficieze de grația divină⁶. Aceasta a fost ascetismul eremitic, apoi cenobitic, la baza căruia stătea practica epuizantă a mortificării simțurilor și a evitării depline a tentațiilor, inclusiv în plan alimentar. Nu doar martirii suferă, scria Hieronymus într-o epistolă din 376/7 adresată monahului Heliodorus, ci și creștinii suferă continuu persecuția, pentru că trebuie să facă față ispitelor, printre care stomacul, care vrea să fie Dumnezeu în locul lui Hristos (cf. *Fil.* 3,19)⁷. Astfel, ascetismul a început să fie perceput drept „calea regală care duce la mântuire”⁸, asceții devenind adevărații moștenitori și continuatori ai martirilor⁹, noii eroi, noile „modele culturale” și „sociale” ale creștinătății¹⁰. Dar nu oricine putea urma comportamentul excepțional al asceților, foamea (postul) *uersus* sațietate făcând parte, cum aprecia André Droogens, din panoplia atitudinilor anormale, „liminare”, care deosebesc ascetul de creștinul de rând¹¹. Numeroase biografii sau *elogia* de pustnici, monahi, prelați sau simpli creștini cu trăiri și comportamente similare asceților elaborate în veacurile IV-VI de autori cunoscuți sau anonimi conțin informații dintre cele mai interesante despre regimul alimentar al protagoniștilor și despre longevitatea atinsă de aceștia, uneori incredibil de mare, dacă avem în vedere lipsa de diversitate și sărăcia în substanțe nutritive a alimentelor consumate, straniețatea unor obiceiuri alimentare sau iregularitatea meselor¹². În *Viața Sfântului Ilarion*, redactată în 390, Hieronymus însuși pare să ofere rețeta alimentară perfectă pentru a deveni un ascet desăvârșit, de-o vârstă respectabilă: „De la douăzeci la douăzeci și șase de ani, în primii trei ani s-a hrănit cu o jumătate de sextar¹³ de linte înmuiată în apă rece, iar în ceilalți trei ani, cu pâine

⁶ *Ibidem*, 121.

⁷ Hier., *Ep.* XIV, 4.

⁸ A. Kleinberg, *op. cit.*, 112.

⁹ *Ibidem*, 123.

¹⁰ *Ibidem*, 113.

¹¹ A. Droogens, *Symbols of Marginality in the Biographies of Religious and Secular Innovators*, *Numen*, 27, 1980, 105-106; A. Kleinberg, *op. cit.*, 152-153.

¹² Vezi anexele 1-2.

¹³ Aprox. o jumătate de kg.

uscată cu sare și cu apă. Mai departe, de la douăzeci și șapte de ani până la treizeci, s-a ținut cu ierburi sălbatice și cu rădăcini crude ale unor tufișuri. De la treizeci de ani până la treizeci și cinci, a avut ca hrană șase uncii¹⁴ de pâine de ovăz și legume [doar] puțin gătite, fără untdelemn. Simțind că ochii i se încețoșează și că tot trupul i se strânge sub pecingine și un fel de râie ca piatra ponce, a adăugat untdelemn la mâncarea de mai înainte și, până într-al șazeci și treilea an al vieții sale, a urmat această măsură a cumpătării, fără să guste nimic altceva, nici din fructe, nici din legume, de niciun fel. Apoi, când s-a văzut slăbit la trup și s-a gândit că moartea era aproape, de la șazeci și patru de ani până la optzeci, s-a lipsit de pâine, cu o tărie a sufletului de necrezut, de parcă ar fi fost un novice care vrea să intre în slujba Domnului, la o vreme când ceilalți își îngăduie să trăiască mai blând. Căci își făcea o zeamă din făină și din legume mărunțite, mâncarea și băutura de-abia cântăreau cinci uncii. Împlinindu-și această rânduială a vieții, niciodată nu și-a încheiat postul înainte de apusul soarelui, nici în zilele de sărbătoare, nici când sănătatea îi era șubredă”¹⁵.

În diferite *epitaphia*, *uitae* sau *epistulae*, Hieronymus elogiază eremiți, monahi, fecioare, văduve, prelați care, și din punct de vedere alimentar, s-au nevoit până la suferință, străduindu-se să-i imite pe Întaîntemergătorul Domnului, pe Paul și pe Anton – primii anahoreți, devenind – cum scria el într-o epistolă către Iulia Eustochium din primăvara lui 384 – niște eroi care trăiesc în trup, dar nu după trup (*in carne non carnis*)¹⁶. Văduva Asella, de exemplu, mânca nu din dorința de a mânca, ci pentru că slăbiciunea umană (*humana confectio*) o constrângea să se alimenteze, pâinea, sarea și apa rece mai mult excitând foamea decât potolind-o; pentru ea, abstenența era un mijloc de refacere a puterilor (*inediam refectioem*) iar postul – un joc (*ieiunium pro ludo habuit*); în cursul anului, se hrănea cu un post continuu, pe care-l ținea două sau trei zile una după alta, în postul Paștelui fiind aproape de săptămâni întregi; și – scria el mirat – ceea ce pare aproape incredibil oamenilor este posibil cu ajutorul lui Dumnezeu: a ajuns la 50 de ani fără a suferi de stomac, fără a se îngriji de viscere (*uiscera*), fără ca membrele să-i amortească, deși dormea pe pământul gol, fără ca pielea să-i fie roasă de ciliciu sau să-i miroase urât –

¹⁴ O uncie este egală cu aprox. 35 g.

¹⁵ Hier., VH, 5, 1-7.

¹⁶ Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 36.

așadar, sănătoasă la corp (*sana corpore*) și mai sănătoasă la suflet (*animo sanior*); și conchidea triumfător: numai prin calitatea vieții sale (*sola uitae suae qualitate*) a făcut-o astfel¹⁷. De asemenea, în *Epitaphium sanctae Paulae*, arăta că viața acesteia era postul (*uita ieiunium*)¹⁸; sobrietatea sa depășea aproape măsura: cu excepția zilelor de sărbătoare, ea accepta ca o mare pedeapsă ulei în mâncare și numai din aceasta se poate imagina ce gândea despre vin (*de uino*), sosuri (*liquamine*), pești (*piscibus*), lapte (*lacte*), miere (*melle*), ouă (*ouis*) și alte alimente care sunt plăcute la gust¹⁹. În sfârșit, Marcella cunoștea vinul mai degrabă după parfumul decât după gustul lui (*odor magis quam gustus*)²⁰.

A urma exemplul lui Ioan Botezătorul, care a trăit în pustie mâncând lăcuste și miere sălbatică (*cibus locustae melque siluestre*), sau al fiilor profeților, care se hrăneau cu polen și ierburi sălbatice (*polenta et herbis agrestibus uicitabant*), este o dovadă că un creștin nu se îngrijește de nimic, decât numai de suflet (*nulli parcas, ut soli parcas animae*)²¹. Este cu mult mai bine (*multoque melius est*) să te doară stomacul decât sufletul (*stomachum te dolore quam mentem*), scria Hieronymus tinerei văduve Salvina, să-ți domini corpul decât să-i fii sclav (*imperare corpori quam seruire*), să te clătini în mers decât în curăție (*gressu uacillare quam pudicitia*)²². Cu toate acestea, Hieronymus recunoștea că privațiunea alimentară excesivă și postul extrem nu sunt de recomandat, din mai multe motive. În primul rând, pot provoca maladii și suferințe, cum i s-a întâmplat Paulei, care, datorită posturilor frecvente și austerității exagerate, asociate cu munca epuizantă, s-a îmbolnăvit, ajungând să aibă un corp distrus, bătrân și slăbit²³. Nici în această situație nu consuma carne²⁴ și, la insistențele medicilor și ale episcopului Epiphanius, care urmau îndemnul dat de Paul lui Timotei²⁵, cu greu a fost convinsă să bea puțin vin, pentru a-și întări trupul și a nu da în hidropizie, din cauza consumului excesiv

¹⁷ Ep. XXIV (*Ad Marcellam de vita Asellae*), 3-5.

¹⁸ Ep. XLV (*Ad Asellam*), 3.

¹⁹ Ep. CVIII (*Epitaphium sanctae Paulae*), 17.

²⁰ Ep. CXXVII (*Ad Principiam virginem, de vita sanctae Marcellae*), 4.

²¹ Ep. CXXV (*Ad Rusticum monachum*), 7.

²² Ep. LXXIX (*Ad Saluinam*), 10.

²³ Ep. CVIII (*Epitaphium sanctae Paulae*), 17; 21.

²⁴ Ep. CVIII (*Epitaphium sanctae Paulae*), 20.

²⁵ 1Tim, 5,23.

de apă²⁶. Cazul în speță i-a prilejuit teologului reflecții pe seama sentențelor anticilor despre păstrarea măsurii și „nimic mai mult”, scriind că este dificil să se păstreze un echilibru în toate (*difficile est modum tenere in omnibus*); Paula, conchidea el, era victorioasă prin suflul său, dar învinsă prin fragilitatea corpului, boala instalându-se și aducând-o într-o situație critică²⁷.

Pentru tinerii aflați la începutul vieții ascetice, austeritatea alimentară dusă la extrem e și mai puțin o cale de urmat. Adresându-se epistolar fecioarei Demetriada, care-și dorea suferința posturilor (*appetisse eam ieiuniorum*)²⁸, Hieronymus o avertiza că postul lipsit de moderație și abstenența anormală de la mâncare sunt excese care înfrâng imediat trupurile delicate (*quibus statim corpora delicate franguntur*), ajunse bolnave înainte de a fi putut suferi rigorile sfintei metode a vieții (*scil. ascetismul*); de aceea, trebuie măsură²⁹. Tot astfel, într-o scrisoare din anul 400 adresată Laetei, în care îi făcea recomandări cu privire la educația întru virginitate a fiicei, Hieronymus arăta că, înainte de a ajunge la o vârstă viguroasă, o abstenență severă în anii tinereții este periculoasă (*ante annos robustae aetatis, periculosa est teneris grauis abstinencia*); dacă necesitatea o cere, tânăra să bea un pic de vin pentru sănătatea stomacului (cf. *1Tim*, 5,23), să mănânce carne pentru a se întrema, pentru ca picioarele să nu slăbească înainte de a începe cursa. Mă tem de slăbiciune, nu recomand lipsa de măsură (*timens debilitatem, non docens luxuriam*), continua el. Nu pot aproba, mai ales la vârsta fragedă, lungi posturi fără moderație (*longa et immoderata ieiunia*), ținute timp de săptămâni fără întrerupere și în care se interzice folosirea uleiului în mâncare sau fructele. Experiența, continuă el, m-a învățat că un măgar aflat pe drum, când este obosit, caută hanurile; să lăsăm aceste obiceiuri adepților Isidei și Cybelei, care, în abstenența lor lacomă (*gulosa abstinencia*), devorează fazani și turturele cu arome delicate, pentru a nu mai vorbi de darurile Cererei; într-un post neîntrerupt pășim ca pe un drum lung, continuu (*in perpetuo ieiunio... ut longo itineri, perpetuo incedimus*), pentru care trebuie prescris un aport constant de forțe aproape egale, pentru a evita ca, îngrijind prima etapă, să nu ne prăbușim în

²⁶ Ep. CVIII (*Epitaphium sanctae Paulae*), 21.

²⁷ Ep. CVIII (*Epitaphium sanctae Paulae*), 21.

²⁸ Ep. CXXX (*Ad Demetriadem*), 4.

²⁹ Ep. CXXX (*Ad Demetriadem*), 11.

cele de la mijloc³⁰, mai ales către mijlocul postului Paștelui, când se instalează febra, invadând corpul epuizat³¹.

Abstenență alimentară excesivă nu e de recomandat și pentru că ea nu e o garanție că imboldurile naturale sunt stinse iar gândurile licențioase îndepărtate. În mai multe epistole, Hieronymus dă drept exemplu propria tinerețe eremitică: asprimea deșertului (*heremi duritia*) l-a ajutat să pună frână primelor elanuri ale unei vârste libertine (*primos impetus lasciuientis aetatis*)³², dar n-a fost ușor: își ținea în frâu viciile și focul din fire (*ardore naturae*) prin posturi repetate, dar sufletul tot îi era tulburat de gânduri³³; corpul îi devenise un ade-vărat cadavru, din cauza privațiunilor, inclusiv a celor alimentare (se folosea doar de apa rece; ceva copt era un lux), și a postului, dar, cu toate acestea, spiritul îi era aprins de vâlvătaiele poftelor (*libidinum incendia*), inflammat de dorințe (*mens desiderii aestuabat*); în ciuda unei abstenențe de mai multe săptămâni, crizele reveneau³⁴. Sunt călugări, scria el, cărora nici un efort de abstenență nu le poate stinge focul trupului (*magnitudine flammam poterat carnis extinguere*)³⁵, căci atât timp cât suntem îmbrăcați într-un trup fragil, în lupta spiritului contra trupului și în cea a trupului contra spiritului, nici o victorie nu este sigură (*nulla est certa uictoria*)³⁶, atât timp cât trăim sub tentația corpurilor noastre și cât timp un corp fragil ne îmbracă, putem modera și diriga pasiunile și emoțiile noastre, dar a le amputa ne este imposibil (*amputare non possumus*)³⁷.

În sfârșit, pretenția de a fi în măsură să te lipsești de o alimentație bogată și regulată și de a îndura rigorile posturilor îndelungate poate ușor insinua, mai ales în sufletele tinerilor eremiți, trufia (*superbia*). Cine mănâncă puțin și nu vede pe nimeni, scria Hieronymus monahului Rusticus, își imaginează că este un om deosebit, uitând cine este și de unde a venit; procurându-și cu propriile mâini ceea ce mănâncă (*quod gula poposcerit, porrigit manus*), nu respectă pe nimeni (*nullum ueretur*), apreciază pe toată lumea ca fiindu-i inferioa-

³⁰ Ep. CVII (Ad Laetam, de institutione filiae), 9-10.

³¹ Ep. XXII (Ad Eustochium), 30.

³² Ep. LII (Ad Nepotianum presbyterum), 1.

³³ Ep. CXXV (Ad Rusticum monachum), 12.

³⁴ Ep. XXII (Ad Eustochium), 7.

³⁵ Ep. CXXV (Ad Rusticum monachum), 13.

³⁶ Ep. XXII (Ad Eustochium), 4.

³⁷ Ep. CXXX (Ad Demetriadem), 13.

ră (*omnes se inferiores putat*)³⁸. Ei uită, astfel, așa cum scria în *Epitaphium sanctae Paulae*, că prima dintre virtuțile creștinilor este umilința (*prima Christianorum uirtus... humilitate*)³⁹.

Dacă privațiunea alimentară exagerată nu e de recomandat, mesele copioase, care duc la îmbuibare, sunt de condamnat, așa cum o dovedesc numeroase pasaje din Sfânta Scriptură, scria Hieronymus Eustochiei⁴⁰. Căci, într-adevăr, sunt unii care țin cu tot dinadinsul să arate că noi, oamenii, suntem animale sclave ale pântecului (*nos, uentris animalia*), menționa el într-o scrisoare către Marcella⁴¹; toate alimentele, care satisfac momentan plăcerile gurii, sunt destinate latrinelor, remarca într-o epistolă către Fabiola⁴². Excesele slăbesc stomacul, belșugul de alimente putând provoca indigestie (*erumpant in cruditatem*), „rudă apropiată a poftelor” (*quae parens libidinum est*), menționa tot el într-o misivă adresată călugărului Rusticus⁴³. Excesul stă la baza desfrâului (*luxuria mater libidinis est*), avertiza, de asemenea, pe preotul Amandus; când pântecul este balonat de mâncare și stropit de beția vinului, survine plăcerea senzuală⁴⁴. Nici chiar sărbătorile nu trebuie celebrate prin abundență de mâncăruri, ci prin bucurie spirituală⁴⁵, căci sațietatea supraabundentă face inutil postul anterior⁴⁶. Mai ales femeile și tinerii trebuie să se ferească de mesele îmbelșugate. Îndemnând-o pe văduva Salvina să se țină departe de prânzurile bogate, de fazanul, turturelele grase, cocoșul sălbatec de Ionia și toate păsările care zboară pe cele mai bogate proprietăți (*Phasides aues, crassae turtures, attagen Ionicus, et omnes aues, quibus amplissima patrimonia auolant*), de carnea de mistreț, iepure, cerb și alte aminale cu patru picioare (*suum, leporum atque ceruorum, et quadrupedum animantium*), căci la acestea este de apreciat nu numărul de picioare, ci savoarea gustului (*non enim haec pedum numero, sed suauitate gustus iudicantur*), Hieronymus arăta că doar femeile prea atașate soților, care urmăresc plăcerea, acuplarea, își do-

³⁸ Ep. CXXV (*Ad Rusticum monachum*), 9.

³⁹ Ep. CVIII (*Epitaphium sanctae Paulae*), 15.

⁴⁰ Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 10.

⁴¹ Ep. XLIII (*Ad Marcellam*), 2.

⁴² Ep. LXIV (*Ad Fabiolam*), 2.

⁴³ Ep. CXXV (*Ad Rusticum monachum*), 7; de asemenea, Ep. LIV (*Ad Furiam de uiduitate seruanda*), 9, despre indigestia provocată de corpul suprasaturat.

⁴⁴ Ep. LV (*Ad Amandum presbyterum*), 2.

⁴⁵ Ep. XXXI (*Ad Eustochium*), 3.

⁴⁶ Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 17.

resc asemenea mese abundente⁴⁷; se adeverește, astfel, constatarea că e dificil de menținut pudoarea la banchete (*difficile inter epulas seruatur pudicitia*)⁴⁸. La rândul ei, tinerețea, încorsetată între viciile care o asaltează și trupul care o excită (*inter incentiua uitiorum et carnis titillationes*)⁴⁹, găsește în alimentele create de Domnul stimulente ale plăcerilor (*incentiua... uoluptatum*); nici flăcările Etnei, nici pământul lui Vulcan, al Vezuviului sau al Olympului, scria el văduvei Furia, nu scot atâta lavă cât trupurile juvenile (*iuueniles medullae*), trupurile îmbibate cu vin (*medullae uino plenae*) și festinele ațâțate de mâncăruri (*dapibus inflammatae*)⁵⁰. Vinul, mai ales, care, după spusa lui Paul din *Epistola către efeseni*, aduce „desfrânare”⁵¹, este pentru tineri ca o otrăvă (*ueneno*), prima armă a demonilor (*prima arma... daemonum*), scria Hieronymus Iuliei Eustochium; vinul și tinerețea formează un dublu focar de plăcere (*uinum et adulescentia duplex incendium uoluptatis*); consumat în cantități mici, el este un remediu medical, așa cum se arată și în epistola lui Paul către Timotei – altfel, tulbură echilibrul spiritului⁵², e sursa lipsei de măsură⁵³, aducător de slăbiciune fizică, Biblia oferind exemplul rușinos al lui Noe și Lot, a căror beție a fost urmată de dezgolirea coapselor – plăcerea alăturată desfrâului (*libido iuncta luxuriae*)⁵⁴. Nici preoții tineri nu trebuie să guste vinul, sacerdoții bețivi fiind condamnați și de Apostol, și de Legea veche⁵⁵.

Remediul? Hieronymus apelează la prescripțiile medicale ale vremii, în special ale lui Galenus: conform acestora, copiii, tinerii și adulții de ambele sexe posedă o căldură interioară mai intensă, fapt pentru care aceștia trebuie să consume alimente și băuturi reci; în schimb, pentru bătrâni, care suferă de reumatism (*pituia*) și frig (*frigore*), alimentele calde și vinurile vechi sunt mai sănătoase⁵⁶. Prin urmare, scria el văduvei Furia, cât ești tânăr și dacă stomacul îți per-

⁴⁷ Ep. LXXIX (*Ad Saluinam*), 7.

⁴⁸ Ep. CXVII (*Ad matrem et filiam in Gallia commorantes*), 6.

⁴⁹ Ep. LII (*Ad Nepotianum presbyterum*), 3.

⁵⁰ Ep. LIV (*Ad Furiam de uiduitate seruanda*), 9; Ep. LVIII (*Ad Paulinum presbyterum*), 6: banchetele ca sursă a plăcerii.

⁵¹ Ef 5,18.

⁵² Ep. LII (*Ad Nepotianum presbyterum*), 11.

⁵³ Ep. CVII (*Ad Laetam, de institutione filiae*), 8.

⁵⁴ Ep. XXII (*Ad Eustochium*).

⁵⁵ Ep. LII (*Ad Nepotianum presbyterum*), 11.

⁵⁶ Ep. LIV (*Ad Furiam de uiduitate seruanda*), 9.

mite, bea apă, care de la natură este foarte rece (*natura frigidissima est*); dacă dai dovadă de slăbiciune, ascultă cuvintele lui Paul către Timotei: „să nu mai bei numai apă, ci și puțin vin, din cauza stomacului tău și a deselor tale îmbolnăviri”; de asemenea, la mese evită tot ce e cald, și nu e vorba doar de carne, ci și de legume și de tot ceea ce poate cădea greu stomacului; nimic nu se potrivește mai bine tinerilor creștini decât să consume rădăcinoase (*esum holerum*); iată de ce Paul zice: „cine este slab, să mănânce *holera*”⁵⁷; pentru că trebuie temperată fierbințeala corpurilor prin alimente mai reci (*ardorque corporum frigidioribus epulis temperandus est*); prin această alimentație, creștinii nu urmăresc frumusețea fizică, ci vigoarea morală, care devine mai puternică pe măsură ce corpul este neputincios (*non corporum cultus... sed animae uigor quaeritur quae carnis infirmitate fit fortior*)⁵⁸. Acestui remediu cu efecte fiziologice i se poate alătura unul spiritual: când, după masă, în calmul patului, începe să te miște dulcele cortegiu al plăcerilor, apucă scutul credinței (*scutum fidei*) în care să se înfingă săgețile diavolului, scria el tinerei Iulia Eustochium; căci este dificil sufletului omenesc să nu iubească și spiritului nostru să nu fie atins de anumite afecțiuni, dar dragostea carnală este învinsă prin dragostea spirituală (*carnis amor spiritus amore superatur*), o dorință este stinsă printr-o altă dorință (*desiderium desiderio restinguitur*)⁵⁹.

Între *abstinentia inmoderata* și *luxuria*, calea de urmat este *frugalitas* (simplitatea, sobrietatea), de care sunt strâns legate curăția morală și sfințenia (*ubi pudicitia et sanctitas, ibi frugalitas est*)⁶⁰. Mesele tale, scria el tânărului monah Rusticus, trebuie să fie cumpătate, o masă modică, dar rezonabilă, fiind benefică atât pentru trup, cât și pentru suflet (*modicus ac temperatus cibus et carni et animae utilis est*)⁶¹. În multe dintre scrisorile sale, Hieronymus nu contenește să-și sfătuiască destinatarii – preoți, monahi, văduve, fecioare – să

⁵⁷ Cf. și *Ep. XLVI (Paulae et Eustochiae ad Marcellam)*, 2: legumele – hrana bolnavilor (*holera languentium cibos*).

⁵⁸ *Ep. LIV (Ad Furiam de uiduitate seruanda)*, 10.

⁵⁹ *Ep. XXII (Ad Eustochium)*, 17.

⁶⁰ *Ep. LIV (Ad Furiam de uiduitate seruanda)*, 5. Vezi și *Ep. LIV (Ad Furiam de uiduitate seruanda)*, 8: cumpătarea (*continentia*) și măsura (*parcitate*) sunt companioni ai curăției morale (*pudicitia*).

⁶¹ *Ep. CXXV (Ad Rusticum monachum)*, 7.

aibă o masă frugală⁶² și să țină posturi (*ieiunia*) simple (*simplicia*) și moderate (*moderata*)⁶³. El oferă contemporanilor săi multe exemple de credincioși a căror conduită alimentară a stat sub semnul cumpătării (*uictus continentiam*)⁶⁴.

Dar ce model de *moderatio* alimentară recomanda Hieronymus? În nici un caz unul pentru un creștin obișnuit, întrucât interlocutorii săi nu erau creștini de rând. Eremit și bun cunoscător al vieții anahoretice și mănăstirești din Orient, Hieronymus admira obiceiurile culinare ale comunităților cenobitice din această parte de lume, acolo unde, așa cum scria într-o epistolă din 393/4 adresată Paulei și Eustochiei, nu se dezaprobă săturarea moderată (*nec moderata saturitas condemnatur*)⁶⁵ și unde, doar o dată în zi, pe parcursul întregului an, cu excepția postului Paștelui, când masa e mai austeră, se consumă pâine, legume și rădăcinoase drese cu sare și ulei iar vinul nu se dă decât bătrânilor⁶⁶. E vorba, așadar, de o alimentație frugală – *uilis cibus* (mâncare grosieră, simplă), spune el într-o scrisoare către Marcella⁶⁷, care îți dă mai degrabă senzația de foame decât de sațietate; căci cei pe care lăcomia i-a alungat din rai, foamea îi aduce înapoi (*quos saturitas de paradiso expulit, reducat esuries*), atrăgea el atenția Eustochiei⁶⁸. Prin urmare, trebuie să se mănânce moderat, astfel încât stomacul să nu fie niciodată plin (*moderatus cibus et numquam uenter repletus*)⁶⁹. Hrana fiicei Laetei, scria Hieronymus în epistola adresată celei din urmă, trebuie să consistă dintr-un pic de legume (*holusculum*), griș (*simila*) și, rar, pești mici (*pisciculi*), astfel încât, mâncând, să rămână tot timpul flămândă (*sic comedat ut semper esuriat*), pentru ca, imediat după masă, să fie în stare să citească,

⁶² Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 17; Ep. XXIII (*Ad Marcellam de exitu Leae*), 2; Ep. LII (*Ad Nepotianum presbyterum*), 5; Ep. LVIII (*Ad Paulinum presbyterium*), 6.

⁶³ Ep. LII (*Ad Nepotianum presbyterum*), 12; Ep. CXXVII (*Ad Principiam virginem, de vita sanctae Marcellae*), 4.

⁶⁴ Ep. CXXX (*Ad Demetriadem*), 4; Ep. LX (*Ad Heliodorum. Epitaphium Nepotiani*), 10.

⁶⁵ Ep. XLVI (*Paulae et Eustochiae ad Marcellam*), 10.

⁶⁶ Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 35.

⁶⁷ Ep. XXIII (*Ad Marcellam de exitu Leae*), 2. Vezi și Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 10.

⁶⁸ Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 10.

⁶⁹ Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 17.

să se roage, să psalmodieze⁷⁰. Masa modestă pe care o iei seara, scria el preotului Paulinus, va fi din legume verzi sau seci (*sit utilis et uespertinus cibus holera et legumina*) și din când în când pești mici; tot ceea ce nu lasă nici o senzație trecută gurii, asimilează-le pâinii și legumelor; culcă-te adesea cu stomacul gol (*uentre uacuo saepius dormiendum*), îl îndemna el pe sacerdot⁷¹. Căci, atunci când un creștin se roagă noaptea, nu indigestia trebuie să-l facă să-i chiorăie mațele, ci golul din stomac (*non indigestio ructum faciat, sed inanitas*)⁷². Un asemenea comportament alimentar, cu mese cotidiene ponderate⁷³, e de preferat posturilor continui și epuizante⁷⁴. Este mult mai bine să mănânci în fiecare zi foarte puțin, scria văduvei Furia, decât să mănânci îndestulat, dar rar (*mulo melius est cottidie parum quam raro satis sumere*); ploaia cea mai bună este cea care cade puțin câte puțin și intră în pământ, pe când avera, rapidă și excesivă, distruge recoltele⁷⁵. Este adevărat că unii își doresc să mănânce produse străine (*peregrinas merces*) și, pentru varietatea gustului (*pro uarietate gustus*), asezonează și condimentează alimentele, că unora le plac mâncărurile dulci (*dulcia*), altora – cele puțin amare (*subamara*), că unii își refac stomacul cu feluri de mâncare acidulate (*stomachum acida renouat*), iar alții și-l fortifică cu cele sărate (*salsa*)⁷⁶. Tot adevărat este că unii țin posturi pedante (*superstitiosa ieiunia*), cautând alimente exotice și grele – smochine uscate (de Caria) (*caricae*), piper (*piper*), nuci (*nuces*), curmale (*palmarum fructus*), griș (*simila*), miere (*mel*), fistic (*pistatia*), piure de legume și sucuri de sfeclă (*holera betarumque sucum*), uitând că postul cel mai dur, chiar dacă banal și ușor accesibil (*publicum et commune*), e cel cu apă și pâine (*fortissimum ieiunium est aqua et panis*)⁷⁷.

Prin urmare, pentru Hieronymus, *moderata saturitas* este, în ultimă instanță, o dietă ascetică; pentru cel care și-a impus jugul lui

⁷⁰ Ep. CVII (*Ad Laetam, de institutione filiae*), 10.

⁷¹ Ep. LVIII (*Ad Paulinum presbyterium*), 6.

⁷² Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 17.

⁷³ Ep. XXII (*Ad Eustochium*), 17: *sint tibi cotidiana ieiunia et refectio satietatem fugiens*.

⁷⁴ Ep. LIV (*Ad Furiam de uiduitate seruanda*), 10: *parcus cibus et semper uenter esuriens triduanis ieiuniis praeferatur*.

⁷⁵ Ep. LIV (*Ad Furiam de uiduitate seruanda*), 10.

⁷⁶ Ep. CXXI (*Ad Algasiam*), *Praef.*

⁷⁷ Ep. LII (*Ad Nepotianum presbyterum*), 12.

Hristos (*iugum Christi... inposuit*)⁷⁸, câteva legume ieftine (*uile holusculum*), pâinea neagră (*cibarius panis*), mâncarea și băutura frugale (*cibus potusque moderatus*) sunt suficiente⁷⁹.

Anexa 1

Exemple de regim alimentar al unor asceți și prelați din Occident

Ascet	Dietă	Vârstă	Alte informații (comportament ascetic, stare fizică, boli ș.a.)	Sursa
Lupicinus (m-ții Jura) († 460)	rădăcini de plante; uneori nu mânca și nu bea apă timp de trei zile; când îl bi- ruia setea, își ținea măinile cufundate într-un vas cu apă	?	își câștiga hra- na cultivând o mică poiană fă- cută într-o pă- dure	Greg. Tur., VP, 1, 1-2
Roman (m-ții Jura) († 480)	rădăcini de plante; bucătăria mănăstirii: pește, legume, verde- țuri	?	își câștiga hrana cultivând o mică poiană făcută într-o pădure	Greg. Tur., VP, 1, 1-2
Portianus starețul (Auvergne) († 520)	vara, pe arșiță, mes- teca sare	„a ajuns la o vârstă înaintată”	ținea post; mânca la ore fixe	Greg. Tur., VP, 5, 1-2
Gregorius, senator, epis- cop de Langres († 539)	pâine de orz în locul celei de grâu; apă în loc de vin	90 (40 de ani <i>comes</i> , 33 de ani e- piscop)	era „dăruit pos- tului”; ducea o viață ca de pustnic „aflat în mijlocul lumii”; înainte de a muri, a fost cu- prins de febră	Greg. Tur., VP, 7, 2-3 + 6
Patrocle	mânca mai ales pâi-	80	mai tot timpul	Greg. Tur.,

⁷⁸ Ep. CXXV (*Ad Rusticum monachum*), 8.

⁷⁹ Ep. LXXIX (*Ad Saluinam*), 4.

starețul (Bourges) († 577)	ne înmuiată în apă, peste care pune pu- țină sare; nu bea vin sau cidru sau altă bă- utură amestecată, ci doar apă ușor îndul- cită cu miere		era bolnav din pricina postului aspru; „ochii săi nu se închi- deau niciodată de somn”	VP, 9, 2-3; HF, V, 10
Caluppan Zăvorâtul (m-ții Stân- coși din Auvergne) († 576)	puțină hrană; pâine, pește	50	asceză	Greg. Tur., VP, 11, 2-3
Aemilianus (pădurile din ținutul Auvergne) († 576)	„hrana necesară su- praviețuirii” obținută de pe terenul dește- lenit și cultivat de el în pădure; legume crude	în jurul vârstei de 90 de ani	posturi și rugă- ciune	Greg. Tur., VP, 12, 1 și 3
Lupicinus din Lipidiaco (Auvergne) († 500)	primea puțină pâine de grâu sau orz și apă, care-i ajungeau uneori timp de trei zile	„vârstă înaintată”	trăia zăvorât între niște zi- duri vechi; pur- ta atârnată de gât o piatră uri- așă, care i-a de- format pieptul și l-a făcut să scurge sânge	Greg. Tur., VP, 13, 1-2
Martius, călugăr în Clermont, apoi pustnic († 525)	rezervat la mese; le- gume, ceapă, usturoi și fructe din grădina mănăstirii	90		Greg. Tur., VP, 14, 1, 2 și 4
Senoh, călugăr, apoi pustnic în ținutul Tours († 576)	toată viața s-a nevoit cu puțină hrană și băutură; în Postul Mare: numai pâine de orzoiacă (nu mai mult de 450 g pe zi) și bea numai apă	40	purta lanțuri de fier pe gât, pi- cioare și mâini; a suferit de o u- șoară febră, care l-a ținut la pat 3 ani; a mu- rit foarte slăbit, incapabil să mai vorbească	Greg. Tur., VP, 15, 1-2 și 4
Monegunda (Chartus) († 530)	pâine făcută din făi- nă de orz și cenușă a- mestecată cu apă; în zilele de sărbătoare,	?	născuse de două ori; trăia izolată într-o chilie; posturi	Greg. Tur., VP, 19, 1-2

	puțin vin subțiat cu apă		prelungite	
Hospiciu (Nisa) (sec. VI)	nu mânca nimic altceva decât puțină pâine uscată și câteva curmale”; în Postul Mare, doar rădăcini de ierburi egipțene aduse de negustori: mai întâi consuma apa în care erau fierte, apoi mânca ierburile	?		Greg. Tur., <i>HF</i> , VI, 6
Eparhius (Angouleme) († 581)	pâine	44 de ani de pustnicie	a murit bolnav de friguri	Greg. Tur., <i>HF</i> , VI, 8
Vulfoaicus stâlpnicul (Trier)	puțină pâine și legume verzi; puțină apă	?		Greg. Tur., <i>HF</i> , VIII, 15-16

Anexa 2

Exemple de regim alimentar al unor asceți din Orient

Ascet	Dietă ⁸⁰	Vârstă ⁸¹	Alte informații (comportament ascetic, stare fizică, boli ș.a.) ⁸²	Sursa
Isidor preotul (Nitria)	„n-a mâncat deloc carne”	85	n-a purtat haine de pânză; n-a făcut niciodată baie	Pall., <i>HL</i> , 1; <i>Pateric</i> , <i>Isidor 4</i>
Diodor (Theba)	șase uncii de pâine; foarte puține legume (verdeață); bea foarte puțină apă	„viețuia de 60 de ani într-o peșteră”	nu dormea niciodată, doar ațipea	Pall., <i>HL</i> , 2
Didim cel Orb	uneori nu mânca pâine o zi întreagă	80		Pall., <i>HL</i> , 4

⁸⁰ Vezi și L. Regnault, *Viața cotidiană a Părinților deșertului în Egiptul secolului IV*, în românește: I. I. Ică jr., Sibiu, 1997, 88-104.

⁸¹ Vezi și *ibidem*, 223-224.

⁸² Vezi și *ibidem*, 80-87, 225-227.

(Alexandria)				
Alexandra	„cele de trebuință”; pâine	tânără (moare după 10 ani de asceză)	trăia închisă într-un cavou	Pall., <i>HL</i> , 5
Pamvo (Pambo) (Nitria)	?; pâine	70	a murit fără să aibă febră și fără să se îm- bolnăvească	Pall., <i>HL</i> , 10
Amoniu (Nitria)	„Din tinerețe și până la moarte pe masa lui erau numai mâncăruri crude. Nu mânca nimic trecut prin foc, decât pâine.”	?	pentru a-și reprima plă- cerile, trăia încins cu o cingătoare de fier, „încât era întreg acoperit de răni”	Pall., <i>HL</i> , 11
Veniamin (Nitria)	?	80	a murit bolnav de hidropizie; corpul era atât de umflat, încât a trebuit să fie scoase tocurele și pragurile chi- liei, pentru a putea fi scos	Pall., <i>HL</i> , 12
Macarie Egipteanul	neglijență în privința mâncării și băuturii, atât din pricina lip- sei, cât și a râvnei as- cetice	90, dintre care 60 în pustie	„era răpit neîncetat în sine (în extaz)”	Pall., <i>HL</i> , 17
Macarie Alexandrinul sau Orășeanul	uneori gătea hrana; timp de 7 ani, în Pos- tul Mare nu a mân- cat decât legume crude; timp de 3 ani, a mâncat o felie de pâine pe zi, a băut apă și untdelemn nici măcar o șesime de kg.; în timpul u- nui post de 40 de zile (postul Paștelui), nu s-a atins de pâine și apă, ci doar dumini- ca a consumat niște foi de varză, spre a se	100	ca să învingă somnul, stătea ziua în arșită iar noaptea în frig; șase luni a stat gol într-o mlaș- tină, fiind înțe- pat de viespi și țânțari, încât părea bolnav de lepră; „spre ulti- ma bătrânețe”, nu mai avea dinți; din prici- na nevoinței, devenise spân,	Pall., <i>HL</i> , 18 <i>Pateric</i> , p. 246

	lăsa părerea că mănâncă”; spre sfârșitul vieții, a băut vin		„numai deasupra buzelor și la marginea de jos a bărbiei avea câteva fire”	
Moise Egipteanul	pentru a-și potoli „neînfrânarea curviei”, n-a mâncat altceva decât pâine uscată de douăsprezece uncii	75 (ucis de barbari)		Pall., <i>HL</i> , 19
Poseidon Tebeul	pe când era pustnic în Porfirta (între Nil și Marea Roșie), timp de un an n-a mâncat pâine, ci doar finic și ierburi sălbatice; timp de 40 de ani nu a mâncat pâine	?		Pall., <i>HL</i> , 36
Serapion	doar pâine și apă	60		Pall., <i>HL</i> , 37
Evagrie, fost diacon, călugăr la Nitria, apoi Chilii	o litră (aprox. 1/3 de kg) de pâine pe zi și o șesime de litru de ulei; 16 ani nu a mâncat ceva fiert, fapt care i-a afectat stomacul; din acest moment, timp de doi ani, nu a consumat nici pâine, nici suc, nici legume uscate, ci a mâncat doar legume, până a murit	54	afecțiune de stomac	Pall., <i>HL</i> , 38; <i>Pateric</i> , Evagrie 6
Filorom din Galatia	timp de 18 ani, nu a mâncat pâine de grâu, alimente fierte ori coapte; 32 de ani nu s-a atins de fructe	peste 80 de ani	purta lanțuri	Pall., <i>HL</i> , 45
Helpidius din Cappadocia, pustnic în apropiere de Ierusalim	timp de 20 de ani, n-a mâncat decât sâmbăta și duminica	?	devenise atât de slab, „că soarele strălucea prin oasele lui”	Pall., <i>HL</i> , 48
Candida	nu mânca carne, ci doar pâine amestecată cu oțet; în tim-	?	își mortifica trupul prin muncă	Pall., <i>HL</i> , 57

	pul sărbătorilor, mânca pește și legu- me cu untdelemn			
O fecioară anonimă	pâine, untdelemn și puține legume	a murit în al 60-lea de pustnicie	a murit „fără fe- bră, fără vre- durere de cap, așezându-se singură în groa- pă”	Pall, <i>HL</i> , 60
Iacob din <i>Nisibi</i>	fructe și verdețuri sălbatică cu gust de legume; nu mânca ceva gătit	?		Theod., <i>HM</i> , 1, 2
Iulian, pustnic în <i>Osrrhoene</i>	pâine de orz, sare și apă rece de izvor	?		Theod., <i>HM</i> , 2, 2 și 13
Marcianus din <i>Tyros</i>	o pătrime dintr-o „li- tră” (1/3 de kg) de pâine	?	trăia încins cu 80 de „litre de fier”	Theod., <i>HM</i> , 3, 3 și 19
Sabinus, ucenic al lui Vasile, fost ucenic al lui Marcianus	nu mânca nici pâine, nici mâncare gătită, „ci se hrănea cu făină muiată în apă”, a- desea mucegăită, pentru că era pregă- tită cu o lună înainte	?		Theod., <i>HM</i> , 3, 21
Eusebius, ucenic al lui Marcianus	mânca o dată la trei sau patru zile	?		Theod., <i>HM</i> , 4, 5
Grigore	„nu se atinge nicio- dată de roada viței, nici măcar de oțet ori stafide; nici lapte nu gustă până în ziua de astăzi, fie el proaspăt sau prins”	„adânci bătrâneți”		Theod., <i>HM</i> , 5, 9
Simeon cel vechi de zile	„ierburi bune de mâncat”	?		Theod., <i>HM</i> , 6, 1
Macedonius „Mâncătorul de orz”	timp de 40 de ani nu a mâncat nici pâine, nici legume, ci doar orz decojit și muiat în apă; îmbolnăvin- du-se, a renunțat la orz și a mâncat pâine	70 de ani de nevoițe eremitice		Theod., <i>HM</i> , 13, 1- 3
Achepsimă	linte înmuiată în apă	60 de ani a	purta fiare gre-	Theod.,

		petrecut zăvorât în- tr-o căsuță	le, umblând în- covoiat	HM, 15, 1- 2
Avraam de <i>Carrhae</i>	nu s-a atins nici de pâine, nici de legume uscate sau verzi, nici apă, ci mânca doar lăptuci sălbatice, ci- coare, țelină și fructe	?		Theod., HM, 17, 6
Eusebius din <i>Asiha (Syria)</i>	năut și bob muiat în apă; uneori smochi- ne (în cele șapte săp- tămâni ale postului Paștelui – 15 smo- chine)	peste 90 de ani	își pierduse cei mai mulți dinți, avea fața zbârci- tă iar măduarele trupului usca- te	Theod., HM, 18, 1 și 4
Maris din <i>Omir (Syria)</i>	puțină apă cu sare	peste 90 de ani	37 de ani a pe- trecut zăvorât într-un mic să- laș; purta haine din peri de ca- pră	Theod., HM, 20, 3
Iacob	linte muiată cu apă; nu mânca nimic cald	?	s-a îmbolnăvit de mai multe ori; avea nălu- ciri	Theod., HM, 21, 12
Polihronius	linte muiată cu apă; smochine	?	suferea de boli diferite	Theod., HM, 24, 5 și 9
Domnina	linte muiată cu apă	?	avea un trup numai oase	Theod., HM, 30, 2
Arsenie „Romanul” (Egipt)	o măsură (cca 20 kg) de grâu pe an; smo- chine, poame	95 (55 ca eremit)	dormea o singu- ră oră; s-a îm- bolnăvit de mai multe ori	<i>Pateric</i> , <i>Arsenie</i> 15-20, 42
Isaia (<i>Sketis</i> și <i>Gaza</i>)	„supă” lui Isaia: pâi- ne și apă sărată; linte ușor fiartă	?		<i>Pateric</i> , <i>Achillas</i> 3, <i>Isaia</i> 6
Dioscoros (<i>Nitria</i>)	pâine din orz și linte; uneori, fructe și ver- dețuri; uneori, „fier- tură”	?		<i>Pateric</i> , <i>Dioscoros</i> 1
Eladios (<i>Chilii</i>)	pâine și sare	?		<i>Pateric</i> , <i>Eladios</i> 2
Isaac, preotul de la <i>Chilii</i>	pâine amestecată cu cenușa din cădelniță	?	s-a îmbolnăvit foarte tare și a zăcut multă	<i>Pateric</i> , <i>Isaac</i> 6 și 10

			vreme	
Paul cel Mare, primul eremit	pâine și apă; în Postul Mare, trăia cu o măsură de linte și un ulcior de apă	113		Hier., VP, 7; <i>Pateric, Pavel cel Mare 3</i>

Ediții de izvoare folosite

- Grégoire de Tours, *Histoire des Francs*, I-II, texte traduit du latin par R. Latouche, Paris, 1963
- Sfântul Grigore de Tours, *Vita Patrum. Viața Părinților*, cu o prefață de Serafim Rose, traducere din limba engleză de Petrișor Ilină, Editura Cartea Ortodoxă, București, 2004
- Fericitul Ieronim, *Viața lui Ilarion*, introducere, traducere și note de Ioana Costa, în idem, *Trei vieți de monahi. Împotriva lui Helvidius. Epistole*, introducere generală la volum de Constantin Răchită, Editura IBMO, București, 2011, 93-134
- Saint Jérôme, *Correspondance*, I, *Lettres I-XXII*, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Les Belles Lettres, 2002; II, *Lettres XXIII-LII*, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Les Belles Lettres, 2002; III, *Lettres LIII-LXX*, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Les Belles Lettres, 2002; IV, *Lettres LXXI-XCV*, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Les Belles Lettres, 2002; V, *Lettres XCVI-CIX*, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Les Belles Lettres, 2003; VI, *Lettres CX-CXX*, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Les Belles Lettres, 2003; VII, *Lettres CXXI-CXXX*, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Les Belles Lettres, 2003; VIII, *Lettres CXXXI-CLIV*, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Paris, Les Belles Lettres, 2003
- Paladie, *Istoria lausiacă (Lausaicon)*, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, Editura IBMBOR, București, 2007
- Patericul sau apoftegmele Părinților din pustiu*, Colecția alfabetică. Text integral, traducere, studii și prezentări de Cristian Bădiliță, ediția a III-a adăugită, Polirom, Iași, 2007
- Teodoret, *Viețile sfinților pustnici din Siria*, traducere din limba greacă și note de Adrian Tănăsescu-Vlas, Editura IBMBOR, București, 2001

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE / RECENSIONI E SCHEDE BIBLIOGRAFICHE

MARIA STELLA de TRIZIO (a cura di), *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano* (Panegyrici Latini 2 [10]), Edipuglia, Bari, 2009, 157 p. (Biblioteca Tardoantica 2), ISBN 978-88-7228-546-6

Problemele, pe cât de complicate, pe atât de interesante, ale ultimului sfert al veacului al III-lea, care coincide cu sfârșitul așa-zisei crize a Imperiului roman și emergența unor realități politico-instituționale, economico-sociale și cultural-ideologice noi, nu își găsesc reflectarea într-o literatură de epocă foarte abundentă; dimpotrivă, aceasta este destul de redusă (de exemplu, nu s-a păstrat nici o scriere istoriografică). În context, de-o importanță covârșitoare sunt patru discursuri ale unor oratori gallo-romani incluse în antologia cunoscută sub titlul *XII Panegyrici Latini*, respectiv cel din 289 pronunțat în cinstea lui Maximianus și Diocletianus (*Pan. II [10]*), cel din 291 adresat lui Maximianus (*Pan. III [11]*), cel din 297 rostit în onoarea lui Constantius I (*Pan. IV [8]*) și cel din 298 dedicat renașterii învățământului în *Augustodunum* (*Pan. V [9]*). Nu e de mirare, așadar, că, pe seama lor, există ediții, lucrări și studii numeroase în diferite țări euro-atlantice – nimic în cultura română. Dincolo de limbajul retoric, de inflația de imagini, comparații și cuvinte și de prezentarea metaforică a faptelor, specifice acestui gen literar, *elogia* respective sunt izvoare indispensabile pentru cunoașterea evenimentelor, dar mai ales a principiilor ideologico-religioase care au stat la baza colegialității diarhice, apoi tetrarhice instituite de Diocletianus. În acest sens, numai o analiză detaliată, paragraf cu paragraf, expresie cu expresie, poate dezvălui întreaga încărcătură de semnificații a panegiricelor respective. Este ceea ce ne propune Maria Stella de Trizio în lucrarea de față, dedicată studierii amănunțite a panegiricului atribuit retorului Mamertinus, pronunțat, foarte probabil, la *Treveri* în 289, anul în care Maximianus *Herculus*, victorios asupra așa-numiților *Bagaudes*, se pregătea de expediția împotriva uzurpatorului Carausio din *Britannia*; textul utilizat (p. 35-49) este cel stabilit în ediția critică a lui Domenico Lassandro publicată în 1992 în colecția *Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum*. Astfel, după ce în *Introduzione* (p. 7-31) autoarea a prezentat chestiunile generale, legate de locul acestui panegiric între cele din perioada dioclețiană (p. 7-11), de autor (p. 11-13), de circumstanțele alcătuirii și de modul în care discursul răspundea propagandei puterii diarhilor (legitimitatea religioasă și juridică a *Augusti*-lor, *concordia imperatorum*, *fortitudo* și *scientia militaris* ale lui Ma-

ximianus, monstruoșitatea rebelilor bagauzi, a uzurpatorului Carausio și a dușmanilor externi) (p. 13-25) și, în sfârșit, de tehnica literară având la bază „lo schema menandreo” (p. 25-31), în amplul *Commento* (p. 53-127), ea a înfățișat amănunțit problematica paragrafelor, integrând-o în contextul operelor de același gen, evidențiind semnificația diferitelor expresii și concepte, urmărind cu atenție istoria unor lexeme și formule, menționând aportul unor învățați anteriori – într-un cuvânt, a făcut dovada unei pregătiri filologice profunde, a unei bune cunoașteri a perioadei istorice, a unei erudiții de invidiat și a unei acribii dezarmante. Indicii analitici (p. 141-156) întregesc imaginea seriozității demersului întreprins de Maria Stella de Trizio. Cele câteva erori sau lipsuri care i se pot reproșa – de exemplu, Numerianus nu a fost descoperit mort „presso Nicomedia” (p. 33), ci în apropiere de *Perinthus*, în *Thracia*; din *Bibliografia* impresionantă (p. 130-138) lipsește *L’empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains aux 3e et 4e siècles* (Les Belles Lettres, Paris, 1992) a lui Marie-Claude L’Huillier – nu împieteză cu nimic calitatea excepțională a monografiei.

Nelu ZUGRAVU
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași,
Centrul de Studii Clasice și Creștine,
z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro

LIGIA RUSCU, *Manual pentru istoria epocii elenistice*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2009, 220 p., ISBN 978-973-109-155-6

Într-o vreme când piața de carte de specialitate e invadată de tot felul de producții mediocre, dar cu pretenții de lucrări științifice ale unor așaziși profesori universitari de la cine-știe-ce universități obscure sau chiar de la cele cu pretenții, Ligia Ruscu, binecunoscută specialistă de la *Alma mater* clujeană, își intitulează, cu modestie, recenta carte „manual”. Este drept că are o structură didactică, sistematizată, că tratează o problemă generală iar unele capitole sunt însoțite de texte literare sau epigrafice, imagini ori hărți care ajută la aprofundarea ideilor tratate, dar prin conținutul dens, bazat pe cunoașterea aprofundată a surselor și a bibliografiei esențiale, acest „curs” destinat masteranzilor (cf. *Introducere*, p. 5) poartă pecetea profesionalismului, putând sta alături, fără nici un sentiment de complexitate, de realizări similare din medii universitare europene. Tocmai de aceea el poate fi recomandat atât studenților și specialiștilor, dar și profesorilor de istorie, filosofie, literatură, limbi clasice și publicului mai larg.

Nelu ZUGRAVU
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași,
Centrul de Studii Clasice și Creștine,
z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro

GILLES GORRE, *Les relations du clergé égyptien et des Lagides d'après les sources privées*, Peeters, Leuven, 2009 (*Studia Hellenistica* 45), LVIII+641 p., ISBN 978-90-429-2035-4

Cette version remaniée d'une thèse de doctorat, soutenue en 2004 à l'Université de Paris IV-Sorbonne, explore la relation du religieux et du politique sous les Ptolémées. Elle montre comment la religion autochtone égyptienne a été mise au service d'un pouvoir (celui des Macédoniens) venu de l'extérieur afin de le légitimer et de l'affermir. D'après l'auteur, cela s'explique par le fait que les Lagides ont adopté – et surtout se sont adapté – au système égyptien de la royauté, dans lequel le pharaon était défini en termes religieux. G. Gorre décrit très bien dans son introduction générale que l'activité première du pharaon fut cultuelle et avait «pour fonction de récréer et de préserver continuellement l'ordre du monde tel qu'il a été institué par le Créateur. Puisque le maintien de l'ordre» dépendait «de l'existence d'un pharaon légitime, les Égyptiens» devaient «reconnaître les souverains étrangers qui» assuraient «ce rôle religieux» (p. XIII). Les prêtres exerçaient pratiquement des pouvoirs royaux par délégation, en tant que substituts du roi¹.

En vue de son analyse l'auteur délimite avec précision son sujet, c'est-à-dire il définit la notion même du «clergé»; ou plus exactement les «titulaires de charges sacerdotales» qui représentaient un corps constitué bénéficiant des privilèges (notamment fiscaux), distinct du reste de la population et avec des règles de recrutement bien précises. Il ne retient «dans la prosopographie que les prêtres liés aux cultes égyptiens» (p. XV), ainsi que ceux qui sont «liés à la fois à un culte égyptien et au culte royal» (p. XVII).

En ce qui concerne les limites chronologiques du sujet G. Gorre nous rend attentif au fait qu'il n'y a pas de rupture, mais bel et bien continuité au niveau du personnel religieux et administratif «entre la XXXième dynastie et la deuxième occupation perse puis entre la période grecque et romaine» (p. XVIII). Tandis que pour les critères de datation le chercheur est souvent confronté à la méconnaissance du contexte de la mise à jour de beaucoup de vestiges archéologiques. Il doit donc recourir à la méthode très aléatoire de l'analyse stylistique, ou à l'analyse plus fiable des graphies des inscriptions; sinon aux titres mentionnés (pour l'*ante quem* et le *post quem*), ou encore aux «fonctions exercées et la place occupée au sein de l'État lagide» (p. XXI).

Pour ce qui est de la nature des sources l'auteur considère le personnel des temples individuellement. Ce choix lui permet de disposer d'une documentation plutôt homogène, composée du mobilier et des inscriptions de stèles funéraires, ainsi que d'ex-voto des sanctuaires. Deux questions ma-

¹ Voir S. Sauneron, *Les prêtres de l'ancienne Égypte*, Paris, 1988.

jeunes se posent cependant: «celle de l'interprétation que l'on peut donner des sources et celle de leur représentativité» (p. XXIV).

G. Gorre termine son introduction générale par un bref et très utile «status questionis» de la recherche historiographique; et donne une bibliographie substantielle (p. XXXV-LVIII).

L'étude à proprement parler se divise en deux parties. La première est une «prosopographie des prêtres» avec une «présentation des textes». Les 86 personnes nominalelement énumérées «sont classées selon un ordre topographique – écrit l'auteur –, en allant du sud vers le nord pour la Haute-Égypte, et d'ouest en est, en partant d'Alexandrie, pour la Basse-Égypte. Puis, pour chaque site est adopté un ordre chronologique. Les individus connus par des sources de datation incertaine sont classés en dernier» (p. 1). Les données des personnes sont rangées dans plusieurs rubriques: nom, date, lieu (de provenance de la documentation), identité (c'est-à-dire la filiation de la personne) et titulature (à la fois religieuse, civile et militaire, aulique). Quant à la documentation qui permet de connaître les personnages elle est également étudiée à travers des rubriques: source (nature du document avec des références bibliographiques), texte (la traduction des inscriptions) et discussion (commentaire essentiellement historique du texte). Les localités retenues et les personnes réunies dans le corpus sont: Philae (Hèrôdès, Ératôn, Pétéêsis), Apollinopolis Magna (Ptolémaïos-Pamenchès, Apollônios, deux fois Pasais, deux fois Pachôm, Pamenchès), Hermonthis (Menchêrès, Pamônthès-Plênis), Diospolis Magna (Chapochratès, Amenôthès, Kapefhaâmon, Harnouphis, Smendès, Amasis, Harendôtès, Harkaouy, Pachnoumis, Patous, Phommous, Platôn, Harthôtès), Coptos (Sminis, Senou), Tentyris (Hôros, Korax, Panas, Ptolémée, Pachompsais), Diospolis Parva (Harsiêsis-Dionysios), Abydos (Hôros, Imouthès), Panopolis (Harmachoros, Psais), Lycopolis (Djedthotioufanch), Hermopolis Magna (Pétosiris, Padi-kam), Héracléopolis (Hôros, Samtoutephnachtès), Memphis (un inconnu, Psentésous, Harsunchis, Chaâpis, Béniout, Hôros, Achomarrès-Hôros, Dioscouridès, Hôros, Téôs, Oteuris, Dôriôn, Pahernefer-Apollônios, Pichaâs, Pétosiris, Onnôphris), Grand-prêtre de Memphis (Ésisout-Pétobastis, Annôs, Téôs, Harmachis, deux fois Pétobastis, Psenptais, Pétobastis-Imouthès, Pse-namounis), Alexandrie (Harpa), Naucratis (Panéhémisis), Athribis (Téôs-le-Sauveur), Saïs (Hôros), Bouto (Harchêbis), Diospolis Kato (Pétéimouthès), Sébennytyos (un inconnu), To-Bener (Aristonikos), Mendès (Amphiômis, Harchêbis-Archibios, Pachôm), Tanis (Nectanébis, deux fois Téôs, Pélaïas, Panémérit, Pichaâs, un inconnu) et Bahria (Horhetep).

Dans la seconde partie de son étude G. Gorre analyse les relations des prêtres égyptiens avec le pouvoir royal Lagide. Dans les deux premiers chapitres il tente de déterminer une typologie, puis il examine les différents groupes de prêtres. Pour cela il décrit «les premiers contacts du clergé égyptien avec les Macédoniens» (ch. III), puis il passe en revue «les officiers de

la couronne dans les temples» (ch. IV), «les prêtres au service de l'État lagide» (ch. V) et, en fin de compte, «les pontifes de Ptah à Memphis» (ch. VI). A son avis «l'ascension des grands-prêtres de Ptah témoigne de deux phénomènes: l'imbrication grandissante de l'autorité des Memphites avec le pouvoir royal et la volonté des Lagides de contrôler le clergé égyptien. (...) L'ascension progressive des pontifes memphites semble être le signe d'une mainmise de plus en plus importante des Lagides sur les affaires religieuses de l'Égypte par l'intermédiaire des pontifes» (p. 621). Dans l'Égypte des Ptolémées «les pontifes de Ptah sont les interlocuteurs privilégiés de la couronne dans les temples et sont les premiers représentants du clergé. Leur pouvoir trouve son origine dans l'association avec la dynastie à laquelle ils ne survivent pas» (p. 622). A l'époque romaine les sanctuaires seront surveillés d'une manière centralisée par le «grand-prêtre d'Alexandrie et de toute l'Égypte», poste confié généralement à un chevalier romain.

La savante publication de G. Gorre – qui se termine par de multiples indexes (des noms royaux, des noms particuliers, ainsi que des titres et fonctions) – est une étude très technique, bien structurée et particulièrement stimulante sur le plan intellectuel. Elle nous incite à repenser et à reprendre le dossier de l'émergence et de la constitution du clergé au sein du christianisme. Il faudrait peut-être mieux se concentrer sur ses deux étapes: cléricisation (corps constitué sur un modèle païen) et ensuite sacerdotalisation (sur un modèle vétérotestamentaire, après la disparition du culte sacrificielle juive et des prêtres qui lui étaient fonctionnellement et existentiellement liés). De plus, il faudrait peut-être chercher encore plus loin dans le temps – remonter bien au-delà du Principat romain – l'archétype du système politico-religieuse mis en place par Constantin le Grand, et le penchant de la Grande Église institutionnelle pour légitimer et servir le pouvoir. Qui plus est, nous pourrions même poser la question: la fonction principale des religions dans l'histoire n'était-elle (n'est-il toujours) pas de légitimer le pouvoir politique en place et de contribuer à la stabilisation de la société en vue d'une pérennisation de l'ordre social établi – en contrepartie de ses privilèges assurés?

Attila JAKAB
Université Eötvös, Budapest
attilajakab66@gmail.com

PHILIPPE HENNE, *Tertullien l'Africain*, Les Éditions du Cerf, Paris, 2011
(*Histoire*), 322 p., ISBN 978-2-204-09379-8

D'après l'introduction de l'auteur, c'est dans un «monde bigarré, riche en couleurs, plein de perversion, capable du meilleur comme du pire, que le christianisme» carthaginois a connu «une brutale éclosion». Nous ne sa-

vons pratiquement rien de ses tout premiers temps, ni de ses premiers missionnaires, «mais, quand Tertullien écrit, c'est déjà une solide communauté qui se rassemble pour la prière» (p. 7). L'élite de la métropole fut touchée par la conversion. La (ou les) raison(s) pour laquelle/lesquelles ce juriste, fils de soldat romain, est devenu chrétien nous échappe(nt). Connaître les circonstances et surtout les motivations de conversion de celui à qui le christianisme occidental de langue latine en doit beaucoup serait sans doute intéressant, mais il est infiniment plus utile de se familiariser avec sa vie et son œuvre. C'est exactement ce que propose le livre de Ph. Henne.

Divisée en six parties, la monographie consacrée à l'auteur chrétien de langue latine qui arriva «à mettre des mots sur ce que ses prédécesseurs avaient pressenti» (p. 9) commence tout naturellement avec la présentation du cadre socio-historique et de la vie de Tertullien. Ainsi, le lecteur fait connaissance avec la Carthage romaine, patrie d'Apulée; puis avec sa communauté chrétienne déjà bien organisée et composée – vers 212 – «des hommes et des matrones» du rang du gouverneur Scapula, amis de ses amis, donc «des personnages de la plus haute condition» (À *Scapula* 5; p. 20). C'est dans ce cadre là que la vie de Quintus Septimus Florens Tertullianus s'insère. Cette vie nous la connaissons à peine. Tertullien «est très discret sur sa propre personne. Il ne livre rien sur ses origines, ni sur sa conversion, ni sur sa carrière, ni sur ses sentiments personnels» (p. 29). Ph. Henne tente toutefois de rassembler et d'articuler l'ensemble des informations sur sa naissance et ses origines, sur sa jeunesse et sa formation, pour nous présenter ensuite le rhéteur qui, à un moment donné (avant 197 apr. J.-C.), s'est converti au christianisme. Peu de temps (quelques années) après il est déjà une figure importante de la communauté carthaginoise. C'est lui le «créateur de la langue théologique latine». Puis, il s'est laissé progressivement attiré par la «Nouvelle Prophétie» (le montanisme), un mouvement charismatique qui prônait une ascèse rigoureuse. Mais, selon Augustin (*Sur les hérésies* 86), Tertullien s'est détaché même des montanistes et, à la fin de sa vie, il a fondé sa propre communauté (les tertullianistes).

Dès la seconde partie de son livre Ph. Henne aborde l'œuvre de Tertullien. Il regroupe les écrits de l'auteur carthaginois selon leur thématique. Nous constatons ainsi, qu'à peine converti, Tertullien se lance déjà dans la défense de sa foi et de ses coreligionnaires, en rédigeant des apologies (*Aux nations, Apologétique, Sur le témoignage de l'âme, Contre les Juifs*, lettre À *Scapula*). Il se révèle être un polémiste redoutable. «Avec Tertullien – écrit l'auteur –, il n'y a pas de discussion possible. Il ne dialogue pas; il écrase. Il n'écoute pas; il assène ses arguments» (p. 104).

La troisième partie présente les œuvres de controverse de Tertullien. Sa critique y est aussi féroce; mais maintenant elle s'adresse à des chrétiens 'égérés'. Au cœur de la polémique se trouvent les Écritures, leur utilisation et interprétation, ainsi que divers aspects de la doctrine (*Sur la prescription*

contre les hérétiques, Contre Hermogène, Contre Marcion, Contre les valentiniens, Sur l'âme, Sur la chair du Christ, Sur la résurrection de la chair, Contre Praxéas). Le constat général à la lecture de ces écrits est que «l'acuité intellectuelle, malheureusement, n'exclut pas la cruauté humaine. Pour Tertullien, tout hérétique est un pervers. L'erreur en dogmatique est intimement liée à la débauche morale. Marcion, Praxéas, Hermogène et Valentin sont donc copieusement couverts de boue par Tertullien, mais à trop salir ses adversaires, on est soi-même éclaboussé. Cette obsession de la pureté morale poussera le polémiste à exhorter parfois, à condamner souvent» (p. 166).

Dès lors, rien de surprenant à ce que la quatrième partie aborde la conception de Tertullien au sujet de la morale (*Sur les spectacles, Aux martyrs, Sur la patience, Sur la prière, Sur le manteau, Sur la couronne, Sur l'idolâtrie, Le Scorpiaque, antidote de la morsure des scorpions, Sur la fuite pendant la persécution, Sur le jeûne contre les psychiques*). Il s'agit d'une évolution intellectuelle et spirituelle (du catholicisme au montanisme) au cours duquel la charité et la miséricorde seront progressivement délaissées au profit d'un radicalisme/rigorisme intransigeant, quasi obsessionnel. Au fur et à mesure que son discours s'imprègne de stoïcisme «exaltant le courage moral», Tertullien néglige, de plus en plus, «l'apport de la grâce» et délaisse «le thème de l'imitation du Christ» (p. 205). A la fin, il s'en prend avec une violence verbale inouïe aux catholiques («les psychiques»). Qui plus est, «il transforme le martyr, témoignage ultime de la fidélité, en une attitude de provocation et de défi à l'égard du milieu païen» (p. 214).

Le thème de la cinquième partie est bel et bien la vie conjugale. Il semble que Tertullien a toujours réfléchi sur le problème du mariage (voir Jérôme, *Contre Jovinien* I,13; *Lettre* 22,22), avant de finir à le discréditer et à mettre même en doute son fondement divin. Après avoir brossé brièvement le contexte politique et religieux (héritage juive, Nouveau Testament, Empire romain), Ph. Henne passe en revue les écrits de l'auteur carthaginois (lettre *À son épouse*, recommandations *Sur la toilette des femmes, Exhortation à la chasteté*, instructions *Sur le voile des vierges, Sur le mariage unique*), afin de dégager le processus de durcissement de sa position (allant de la condamnation du remariage à celle du mariage lui-même).

La sixième – et dernière – partie de la monographie traite le thème des sacrements (*Sur le baptême, Sur la pénitence, Sur la pudicité*). D'après Ph. Henne «Tertullien est un témoin exceptionnel de la vie liturgique des communautés chrétiennes de l'Antiquité. Il est le premier auteur à consacrer quelques traités à la pratique des sacrements. Il manifeste ainsi que, à Carthage, les rites étaient non seulement élaborés, mais plus encore investis d'une forte signification symbolique. Ce ne sont pas de simples gestes qui étaient accomplis, c'était toute une théologie qui était sous-jacente. Tertullien exprima ses réflexions à propos de deux sacrements: le baptême, qui intègre les nouveaux membres dans la communauté, et la pénitence, fort

utile dans toute vie de société» (p. 278). Au sujet de cette dernière il finira sur une position très stricte et sévère (personne ne peut pardonner l'apostasie, l'adultère et le meurtre).

En réalité nous ne connaissons ni la date ni les circonstances de la mort de Tertullien. Il a surgi et disparu soudainement; jetant ses contemporains dans l'embarras. «Le génial concepteur des personnes divines avait plus d'acuité intellectuelle que de chaleur humaine. Ce n'était pas par manque d'amour pour Dieu, c'était par manque de bon sens humain. A trop vouloir faire l'ange, Tertullien déchira plus qu'il n'édifia» (p. 305).

Rédigé dans un style clair et facile à comprendre l'ouvrage de Ph. Henne, consacré au premier grand auteur chrétien de langue latine – qui, malgré son passage au montanisme, est néanmoins resté «le maître» pour le grand évêque martyr de Carthage, Cyprien – est une très bonne synthèse qui permet à un public très large de se familiariser facilement avec les œuvres et la pensée de ce génie hors du commun du christianisme occidental ancien. Ce qui n'empêche nullement les savants de le lire avec profit, car ils y trouveront nombre d'idées, d'observations et de suggestions aptes à stimuler leurs réflexions.

Attila JAKAB

Université Eötvös, Budapest
attilajakab66@gmail.com

MONIKA PESTHY-SIMON, *La théologie de la tentation dans le christianisme ancien*, Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, 2011 (*Traditio Christiana. Thèmes et documents patristiques* 15), XCI + 281 p., ISBN 978-3-03910-602-8

«La vie humaine sur la terre est-elle autre chose qu'une tentation?», demande Augustin (*Confessions* 10,39). L'auteur du présente anthologie originale, précédée d'une étude très substantielle de la question, poursuit le raisonnement et pose la question: «Mais qu'est-ce que 'la tentation'?» (p. IX). Cette interrogation est pertinente, car le sens même du mot a énormément changé depuis le temps de l'évêque d'Hippone. Si, pour Augustin – et les auteurs de l'antiquité chrétienne –, la tentation était surtout une menace constante, étroitement liée au péché, aujourd'hui ce lien n'existe pratiquement plus, sinon dans des milieux religieux fondamentalistes. A notre époque la tentation est davantage liée au désir et/ou à l'envie qu'il est plutôt agréable d'assouvir. Qui plus est: il faut continuellement se laisser tenter, afin de tout expérimenter.

Pour M. Pesthy-Simon l'importance du sujet traité réside dans le fait que la tentation «se rattache au problème fondamental et toujours actuel du mal. (...): pourquoi y a-t-il du mal dans la nature humaine? pourquoi ne pouvons-nous pas éviter de faire ce qui est mauvais, même si nous ne le

voulons pas? d'où vient cette incitation au péché? de l'intérieur ou de l'extérieur? si c'est de l'intérieur, qui a mis en nous ce 'mauvais penchant'? si c'est de l'extérieur, alors qui est l'instigateur? Dieu ou le diable? comment Dieu pourrait-il inciter au mal? ou comment le diable pourrait-il agir contre la volonté de Dieu? où en est la responsabilité humaine? quel rôle notre libre arbitre peut-il jouer? à quoi servent les tentations? est-ce qu'elles ne sont que des machinations diaboliques contre les êtres humains, ou bien ont-elles une certaine utilité? (...) est-ce qu'au fond les tentations ne sont que des épreuves? Mais pourquoi faut-il nous éprouver? (p. IX-X).

Il va de soi que la «théologie de la tentation», élaborée par les auteurs chrétiens durant les premiers siècles, s'enracine dans la Bible. Mais pas seulement. Les écrits intertestamentaires représentent également une source d'idées importante. L'intention de l'auteur est de montrer – à travers les textes – à la fois les racines et le processus d'élaboration de cette théologie. Sa perspective est donc éminemment historique. Elle met en évidence la relation incontournable qu'entretient la doctrine avec le contexte socio-historique qui l'a vu naître.

Partant de l'Ancien Testament M. Pesthy-Simon, dans son étude introductive bien structurée, analyse les textes choisis (l'anthologie les reproduit dans les langues originales et donne leur traduction française) en fonction de la définition qu'elle donne de la tentation. Celle-ci «signifie – écrit-elle – un acte où il y a un tentateur et quelqu'un qui est tenté: le tentateur essaye d'induire l'autre au mal et celui-ci a la possibilité d'y résister ou d'y succomber» (p. X). Dans cette perspective même le 'mal' vient de Dieu; c'est lui qui essaye, teste, examine – en un mot: éprouve – l'homme et/ou le peuple. Mais cela n'est nullement une 'incitation au mal'. Il s'agit plutôt d'une 'vérification' de la justesse et/ou de la fidélité de l'éprouvée. Puis, à l'époque post-exilique, intervienne un changement important: un être surnaturel (le *diabolos* selon la LXX) apparaît; il sera responsable de tous les maux. Mais ce sont surtout les écrits intertestamentaires (*Le Livre des Jubilés*, *Testament de Ruben*, *Testament de Juda*, *Règle de la communauté*, *Pièges de la femme*, *Vie d'Adam et d'Ève*) qui développent cette idée: Satan devient vraiment l'Adversaire. C'est aussi le moment quand une nouvelle conception théologico-anthropologique fera de la femme la responsable de la chute d'Adam et pratiquement la source de tous les maux qui ont frappé l'humanité. Elle sera associée à la tentation, représentant désormais un danger pour l'homme (surtout religieux).

Dans le Nouveau Testament Satan est déjà «le tentateur par excellence» (p. XXV). En même temps émerge aussi l'idée d'une opposition entre la chair et l'âme (l'esprit). Toutefois «les *deux premiers siècles* ne connaissent aucune systématisation» (p. XXIX). Seulement quelques motifs sont présents dans des écrits et chez des auteurs de cette période (*Actes de l'apôtre Pierre et de Simon*, *Actes d'André grecs*, *Les Odes de Salomon*, *L'apo-*

calypse de Paul, Écrits sans titre. Traité sur l'origine du monde, le Pasteur d'Hermas, Théophile d'Antioche, Irénée de Lyon, Clément d'Alexandrie, Tertullien; mais aussi Cyprien et Lactance). Ainsi, Satan et ses démons sont considérés comme étant à l'origine des maux (par ex. des persécutions, ou encore des hérésies). Le premier auteur qui va construire un système et proposer une théorie c'est Origène. D'après M. Pesthy-Simon son «plus grand mérite... est de donner un sens positif à la tentation: en tant que moyen de la perfection elle devient part de l'économie divine» (p. XLVIII).

A partir de l'époque de Constantin la menace extérieure des persécutions ne pèse plus sur le christianisme. Dès lors – et avec le développement du monachisme –, c'est surtout le combat contre les passions qui prend le devant de la scène. Pourquoi? Parce que, la reconnaissance de l'Église et surtout la prospérité qui résulte de la collaboration avec le pouvoir politique, constitue un danger tout nouveau. Dans cette situation des auteurs chrétiens de grande envergure (Athanasie d'Alexandrie, Basile de Césarée, Grégoire de Nysse, Éphrem, Hilaire de Poitiers) développent de nouvelles idées adéquates au sujet de la tentation. Mais c'est Évagère le Pontique qui devient «le grand théoricien du désert» (p. LIV).

En 380 le christianisme est promu au rang de religion d'État par Théodose le Grand. Les moines représentent désormais l'élite d'une masse chrétienne très hétérogène. La séparation se reflète également dans la théologie de la tentation. «Celle-ci apparaît sous deux formes bien distinctes: d'une part dans la littérature ascétique [Jérôme, Rufin d'Aquilée, Sulpice Sévère, Jean Cassien], en relation avec la vie des moines, et d'autre part dans la littérature pastorale [Ambroise de Milan, Jean Chrysostome, Théodore de Mopsueste], concernant la vie quotidienne des 'foules'» (p. LXII-LXIII). Mais l'auteur qui met la tentation le plus clairement au cœur même de l'existence humaine est incontestablement Augustin. Pour lui «tout ce qui attire l'homme vers les plaisirs terrestres (même anodins) constitue une tentation». Il y a la «concupiscence de la chair», «les désirs des yeux» et «l'ambition du monde» (p. LXVIII). Et sans la grâce de Dieu le libre arbitre ne peut rien, car la concupiscence fait partie de la nature humaine. Comme le dit Satan lui-même dans l'*Opus imperfectum in Matthaëum* 5: «...tous les hommes me servent par la gourmandise, par le désir des richesses et par les vains honneurs...» (p. 261).

Outre les textes, la bibliographie (p. LXXXI-LXXXIX) et les indexes (des citations et allusions bibliques, des écrits intertestamentaires, des écrits du milieu païen gréco-romain, des écrits chrétiens et finalement celui analytique) font de cette publication un très utile instrument de travail surtout pour ceux qui s'intéressent à l'histoire de la théologie et à celle des idées.

Attila JAKAB
Université Eötvös, Budapest
attilajakab66@gmail.com

Patristique et œcuménisme. Thèmes, contextes, personnages. Colloque international sous le patronage de Mgr Theodosie, Archevêque de Tomis-Constanța (Roumanie), 17-20 octobre 2008, sous la direction de CRISTIAN BĂDILITĂ, Beauchesne, Paris – Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2010 (*Pontus Euxinus*), XII+370 p., ISBN 978-2-7010-1580-4; 978-973-141-283-2

Même si «du point de vue théologique, l'Église est une ou n'est pas du tout», il n'en reste pas moins vrai qu'elle «sera toujours soumise aux aléas de l'histoire», écrit C. Badilita dans l'introduction de cet ouvrage collectif. «D'où la tâche à la fois ardue et fascinante de ceux qui tentent sinon une réunification complète des diverses confessions, du moins la compréhension de leurs tragiques dissensions». Il pose également la question très pertinente si au lieu et à la place de «confession», qui «renvoie à un arsenal de guerre idéologique menée sous la bannière d'un narcissisme sans faille», ne faudrait-il pas parler de préférence de «tradition», qui «rime plutôt avec un passé riche et noble»? (p. VII). Mais l'éditeur du volume n'est pas dupe. Il sait bien que «pendant de très longs siècles, la tradition a fait la course en solitaire, et la plupart du temps au singulier: *une seule tradition* (sans histoire et, cela va de soi, sans histoires) qui représentait *la Tradition*. Cette monopolisation alla de pair avec tout un système ou plutôt avec toute une *weltanschauung* bâtie sur l'idée politique d'un pouvoir absolu et sur une représentation de l'Église comme institution militaire à la conquête du paradis terrestre» (p. VIII). C'est pourquoi il est impératif de relire et de comprendre les traditions insérées *dans l'histoire*. C'est exactement ce que font les contributions rassemblées dans cette publication. Les divers auteurs examinent l'un ou l'autre aspect de l'époque des Pères de l'Église (avant le concile de Nicée II, en 787), en vue de l'édification d'une nouvelle forme d'«œcuménisme pragmatique» (p. X), quelque peu *dé-théologisée*. Ainsi, la période patristique ne représente nullement un modèle d'unité à imiter impérativement; et on se garde aussi de vouloir réaliser à tout prix une réconciliation de circonstance.

Dans cette perspective A. Louth (*Patristic Scholarship and Ecumenism*, p. 1-15) montre que, pendant des siècles (partant pratiquement des *florilegia* du Ve), la patristique et l'œcuménisme ne rimaient pas. Des personnalités d'envergure, comme Le Nain de Tillemont (1637-1698), Muratori (1662-1750), Mabillon (1632-1707) ou Montfaucon (1655-1741), ne pouvaient pas se soustraire aux controverses. Seulement la découverte des manuscrits a mis un terme à de très anciennes polémiques interconfessionnelles. Dès lors, la tradition patristique cessa de servir d'arsenal de guerre pour les parties en conflit. Les savants qui ont beaucoup fait pour cela sont par ex. J. Pelikan, M. Bévenot, J. Daniélou, F. Afanasiev, ou encore J. Meyendorff. Un pas important reste néanmoins à franchir. A savoir: la déconstruction de l'opposition très simpliste entre scholastique et hésychasme.

D. Gonnet (*La portée œcuménique de Sources Chrétiennes*, p. 17-32) relève le rôle éminent, à la fois pour l'œcuménisme et pour la redécouverte des Pères en Occident, de l'entreprise des jésuites lyonnais – J. Daniélou (1905-1974), P. Chaillot (1900-1972), H. de Lubac (1896-1991), Claude Mondésert (1906-1990) – consistant dans la publication des textes originaux d'écrits patristiques et de leurs traductions françaises, accompagnées de commentaires.

Par le thème de la prière L. Perrone («*Abramo, padre di tutti i credenti*»: *Louis Massignon e l'ecumenismo della preghiera*, p. 33-71) fait découvrir au lecteur la vie et le destin fascinant de l'islamologue et orientaliste L. Massignon (1883–1962).

M. Cruceru (*Augustine and Ecumenism. A Short Presentation of the Augustinian View on other Christian Groups*, p. 73-109), à travers la vision qu'avait Augustin de différents groupes chrétiens, présente les points importants de sa théologie qui ont influencé la tradition protestante.

M. Stavrou (*La pneumatologie de Nicéphore Blemmydès (XIIIe siècle): une synthèse originale de la doctrine des Pères grecs*, p. 111-146) s'intéresse à l'épineuse question du *Filioque*, un des plus importants points de dissension entre chrétiens occidentaux et orientaux. A son avis «la pneumatologie du *per Filium* exposée par Blemmydès, Grégoire de Chypre et Grégoire Palamas représente un effort pour sortir des querelles de concepts et reconnaître, tout en préservant la *monarchie* du Père, la légitimité de l'intuition première du *Filioque* des Pères latins correspondant au souci d'exprimer une relation éternelle entre le Fils et l'Esprit, qui traduise leur consubstantialité» (p. 145).

Pour L. Turcescu (*Devotion versus Theology? Some mariological issues of interest to patristicians and ecumenists*, p. 147-158) l'initiative de M. Miravalle de l'Université Franciscain de Steubenville – qui souhaite faire reconnaître la qualité de «Co-Redemptrix, Mediatrix of All Graces and Advocate for the People of God» (p. 149) à la Vierge – lui donne l'occasion de revisiter la mariologie qui ne cesse pas de diviser les chrétiens de diverses traditions.

Y. de Andia (*Regards croisés sur la Sagesse*, p. 159-191) analyse la sophiologie antique et moderne (notamment russe: V. Soloviev, P. Florensky, S. Boulgakov), depuis les Proverbes – et à travers Origène et Athanase – jusqu'à Louis Bouyer (1913-2004), un théologien français très impliqué dans le dialogue œcuménique avec les protestants et les orthodoxes.

A. di Berardino (*Il dogma della Immacolata Concezione e la tradizione cristiana*, p. 193-220) s'intéresse aux contresens, parfois volontaires, du dogme mariologique moderne de l'Immaculée Conception (1854).

M.-H. Congourdeau (*Des pères latins à Byzance à la fin de l'empire*, pp. 221-236) examine l'influence de certains théologiens latins (Augustin, Thomas) sur la théologie byzantine du XIVe et XVe siècles (Grégoire Pala-

mas, Nicolas Cabasilas) par le biais des traductions de leurs œuvres du latin en grec.

C. Bădiliță (*Gratia Dei et libertas nostri arbitrii: Jean Cassien ou la revanche de l'orthodoxie*, p. 237-262) s'attelle à montrer comment la pensée de Jean Cassien – accusé de semi-pélagianisme par un augustinisme «luthérien» – a été déformée tout au long du Moyen Âge, et pratiquement jusqu'à aujourd'hui. Il s'insurge contre le fait que tout ce qui regarde Cassien semble être «mis définitivement sous le signe de la *demi-mesure*: il serait, opinion courante parmi les 'spécialistes', un théologien de seconde main, un *semi-hérétique*, un écrivain médiocre, bref, un 'semi'» (p. 238).

Les trois dernières études du volume sont consacrées à des personnalités exceptionnelles qui ont marqué l'histoire de la théologie au XXe siècle. D. Zordan (*Passioni patristiche e discernimento confessionale: John Henry Newman e Louis Bouyer*, p. 263-282) parle de Louis Bouyer; M. Alexandre (*Yves Congar: œcuménisme et patristique*, p. 283-339) nous livre la vie et l'activité en faveur de l'œcuménisme du Père Yves Congar (1904-1995); tandis que O. Lossky (*Élisabeth Behr-Sigel, un engagement œcuménique à l'école des Pères*, p. 341-364) présente Élisabeth Behr-Sigel (1907-2005), «une théologienne au confluent des différentes confessions chrétiennes» (p. 363).

Selon l'avis même de son éditeur, C. Bădilita, «ce livre est une sorte de 'boîte à outils' censée, d'une part, mettre à la disposition du grand public et des spécialistes un nombre d'analyses et de réflexions sur l'œcuménisme faites dans une perspective patristique, et d'autre part, de fournir aux autorités ecclésiastiques les données exactes de quelques dossiers qui posent encore problème, pour qu'elles puissent avancer concrètement sur le chemin de l'unité en s'appuyant sur des recherches fiables» (p. XII).

Espérons que ceux à qui elle est destinée sauront utiliser – et utiliseront – cette «boîte» savamment conçue avec profit.

Attila JAKAB
Université Eötvös, Budapest
attilajakab66@gmail.com

POLYMNIA ATHANASSIADI, *Vers la pensée unique. La montée de l'intolérance dans l'Antiquité tardive*, Paris, Les Belles Lettres, 2010, 181 p., ISBN 978-2-251-38100-8

Cum se poate vedea și din prima secțiune a lucrării – la origine, o serie de patru conferințe susținute de autoare la Collège de France (cf. p. 11, 20) –, Antichitatea târzie, acceptată relativ recent în câmpul epistemologic ca perioadă istorică autonomă, e deja contestată, divizând cercetătorii din diferite medii culturale (p. 21-41). În orice caz, adepții conceptului au evidențiat faptul că intervalul definit de acesta (cca 250-800) se caracterizează

prin câteva elemente originale și progresiste, precum creativitatea religioasă, organizarea Bisericii, codificarea dreptului și „democratizarea culturii”. Polymnia Athanassiadi, ea însăși o adeptă a curentului pro-Antichitatea târzie, își propune să evidențieze un aspect al „feței întunecate” a acestora – procesul de „normalizare” treptată, desfășurat între 250 și 553 (p. 38), a integrismului religios, a intoleranței ideologice și spirituale, a violenței psihice și morale și a „culturii persecuției” (p. 44). Mariajul dintre temporal și spiritual concretizat în absolutismul monarhic, în plan politic (p. 71-76), și concepția teocratică – creștină (Eusebiu) sau păgână (Iulian) – a puterii imperiale, în plan ideologic (p. 65-94), recunoașterea oficială, în virtutea „rațiunii de stat”, a unei religii unice (p. 43-60), conciliile ecumenice și legislația seculară care au codificat „monodoxia religioasă” au favorizat „teroarea teologică”, au ridicat „ura religioasă” la rangul de virtute, au pus capăt „culturii discursive” prohibind dezbaterile și cultivând „florilegiul dogmatic” și au înăbușit disidențele intelectuale (p. 60-65, 95-132); toate acestea reprezintă elementele definitorii ale parcursului „către gândirea unică”.

O lucrare incitantă, scrisă cu inteligență și acribie, care invită la reflecție pe marginea „remarcabilelor analogii” cu epoca noastră (p. 29).

Nelu ZUGRAVU
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași,
Centrul de Studii Clasice și Creștine,
z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro

LAURA CARNEVALE, *Giobbe dall'Antichità al Medioevo. Testi, tradizioni, immagini*, Edipuglia, Bari, 2010, 224 p. (*Quaderni di «Vetera Christianorum»* 33), ISBN 978-88-7228-590-9

Un demers ambițios, care urmărește subiectul pe mai multe spații culturale (iudaic, creștin, arab), pe o întindere cronologică vastă (din secolul I d.H. până în veacurile XV-XVI) și pe nivele de receptare variate (scripturistic, talmudic, patristic, extracanonice sau apocrife, iconografic, epigrafic, liturgic, hagiografic). Apelând însă la numeroase surse (p. 187-192) și la o bibliografie impresionantă (p. 192-208) și dând dovada unei capacități de sinteză deosebite, Laura Carnevale a finalizat cu succes proiectul asumat, evidențiind multitudinea de texte, tradiții și imagini complexe și polisemice care, având ca punct de plecare *Cartea lui Iov* (p. 11-33), s-au format în jurul patriarhului, mecanismele și factorii prin care acestea s-au difuzat ori au fost receptate de către diferite medii culturale-religioase – iudaic (p. 35-54), creștin antic (p. 55-113), arab (p. 115-130), medieval occidental (p. 131-154), popular (p. 155-165). Concluziile pertinente și solid fundamentate (p. 167-173), imaginile de foarte bună calitate (p. 177-184) și indicii (p. 211-222) în-

trecesc această lucrare de înalt nivel științific, scrisă cu inteligență și într-un stil lipsit de rigiditatea specifică întreprinderilor de acest gen.

Nelu ZUGRAVU
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași,
Centrul de Studii Clasice și Creștine,
z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro

JÖRG DRAUSCHKE, DANIEL KELLER (eds.), *Glass in Byzantium – Production, Usage, Analyses / Glas in Byzanz – Produktion, Verwendung, Analysen*. International Workshop organised by the Byzantine Archaeology Mainz, 17-18 of January 2008, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, RZGM-Tagungen, Band 8, Mainz, 2010, 262 p. + 15 planșe, ISBN 978-3-88467-147-4

Lucrarea ce face obiectul acestei prezentări se circumscrie unor preocupări relativ noi în cadrul studiilor consacrate sticlăriei antice. Este vorba despre analiza pieselor vitrice de epocă romano-bizantină care nu s-au bucurat de o atenție pe măsură, deși din punct de vedere cantitativ acestea sunt extrem de numeroase. Volumul adună rezultatele cercetărilor de dată recentă în studiul sticlăriei romano-bizantine ce au fost prezentate în cadrul unui congres intitulat *Glas in Byzanz – Produktion, Verwendung, Analysen*, organizat de Muzeul Central din Mainz în perioada 17-18 ianuarie 2008. Ca dovadă că aceste cercetări au primit începând de acum un nou impuls stă și faptul că, un an mai târziu (între 26-28 octombrie 2009), a fost organizat la Izmir, în Turcia, un congres privind sticlăria romano-bizantină din spațiul anatolian, ale cărui lucrări au fost reunite în volumul *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, Izmir, 2009.

Spre deosebire de volumul apărut în Turcia și care se ocupă exclusiv de prezentarea materialului arheologic provenit din diverse situri micro-asiatice, cel de față are un caracter mult mai generos și o abordare pluridisciplinară, lărgind arealul studiat (Africa de Nord, Egipt, Orientul Apropiat, Asia Mică, Grecia și spațiul balcanic – p. VII) și diversificând, așa cum se menționează și în titlu, mijloacele de analiză și cercetare. De altfel, prestigiosul Muzeu de la Mainz, ce beneficiază atât de o bibliotecă extrem de completă și actualizată cât și de o serie de laboratoare de cercetare de ultimă generație, nu este la prima inițiativă privind studiul vaselor de sticlă antice. Concomitent cu volumul de față, a mai fost editată o lucrare intitulată *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000* (Mainz, 2010), ce tratează problematica importurilor romane, dar și a producției locale în regiunile situate de-a lungul drumului comercial ce ajungea până în China. Ca și în cazul volumului de față, discuțiile privind materialele arheologice sunt dublate de analize chimice extrem de precise ale pastei vitrice, în concordanță

cu cele mai recente direcții de cercetare deschise de cei ce se ocupă de sticlăria antică. Cu ajutorul acestor analize se vor putea obține date noi privind arealul de proveniență și circulația acestor piese în cadrul Imperiului roman și în afara granițelor sale.

Revenind, după această scurtă digresiune, la lucrarea de față, precizez că ea cuprinde 18 articole ce acoperă aspectele principale ale istoriei pieselor de sticlă romano-bizantine: producția primară și secundară a vaselor de sticlă, comerțul și circulația acestora între diferitele regiuni, rolul lor în activitățile cotidiene, dar și mențiuni privitoare la obiectele vitrice în sursele scrise de epoca bizantină.

Volumul debutează cu studiul lui Daniel Keller intitulat *Byzantine Glass: Past, Present and Future – a short history of research on byzantine glass* (p. 1-24), care face o scurtă trecere în revistă a preocupărilor privind sticlăria de epocă bizantină din secolul al XIX-lea (Alexander Nesbitt) și până în zilele noastre. În anii '60 ai secolului trecut, studiile de acest gen erau încă în stadiu incipient, fapt ce îl determina pe Donald Harden să afirme că există o diferență surprinzătoare între cantitatea de sticlărie romană târzie descoperită în Levant și cunoștințele privind tipologia și datarea sa (p. 4). Progresul cercetărilor din zona siro-palestiniană, datorat în special misiunilor arheologice de cercetare străine începând cu a doua jumătate a secolului XX, a dat un nou imbold cercetărilor privind piesele vitrice de factură bizantină. De asemenea, au intrat în circuitul științific și materiale numeroase din alte zone adiacente (Asia Mică, nordul Africii, Peninsula Balcanică), permițând conturarea unei perspective mai complete în acest sens. La Dunărea mijlocie și inferioară, lucrurile sunt relativ bine cunoscute în ceea ce privește așezările din Serbia și Bulgaria de azi (Caričin Grad, *Iatrus*, *Novae*, *Karausura*, *Nicopolis ad Istrum*), dar, din păcate, mai puțin cercetate în ceea ce privește siturile dobrogene. Deși materialul arheologic este abundent, până acum au fost publicate doar depozitul de candelă de sticlă descoperit la Bazilica episcopală de la Histria și o serie de vase provenind de la Topraichioi. De un real folos de dovedește și harta (p. 13) ce oferă o panoramă de ansamblu asupra zonelor de proveniență a materialului arheologic investigat până acum. Putem observa că aceste descoperiri se concentrează mai cu seamă în spațiul levantin, unde, în mod firesc, erau și produse, dar și în Balcani și în așezările situate de-a lungul Dunării.

Următorul articol, semnat de Jörg Drauschke și Susane Greiff, *Chemical aspects of Byzantine Glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia)* (p. 25-46), reprezintă continuarea unor cercetări începute în 2006 în virtutea unui acord de colaborare a Muzeului din Mainz cu Institutul de Arheologie din Belgrad privind investigațiile arheologice de la Caričin Grad, orașul de obârșie al împăratului Iustinian. Materialul vitric de secol VI-VII d.Hr. este extrem de numeros și variat, cele peste 350 de fragmente descoperite fiind clasificate după tipologie, iar unele – analizate chimic.

Studiul semnat de Katarina Uhler, Michael Melcher, Manfred Schreiner, Barbara Czurda-Ruth și Friedrich Krinzinger, intitulat *SEM/EDX and μ – XRF Investigations on Ancient Glass from Hanghaus 1 in Ephesos / Turkey* (p. 47-64), se axează pe analiza chimică a 106 mostre de sticlă (datate în secolul al VI-lea d.Hr.) provenind din locuința 1 de la Efes. Rezultatele acestor analize au evidențiat similaritățile în ceea ce privește compoziția materialului vitric provenind de aici cu cel descoperit la Apollonia-Arsuf, în Israel.

Mergând pe aceeași linie a analizelor chimice, Thilo Rehren, Fatma Marii, Nadine Schibille, Lucy Stanford și Carolyn Swan discută proveniența și circulația unor obiecte de sticlă din Iordania de Sud (p. 65-82). Astfel, materialul recoltat din trei complexe monastice situate în apropierea Mării Moarte poate fi atribuit, conform autorilor, unor ateliere de producție nord-levantine sau egiptene.

Patrick Degryse, Ian Freestone, Jens Schneider și Sarah Jennings, în articolul intitulat *Technology and provenance of Levantine Plant ash Glass using SR-ND Isotope Analysis* (p. 83-92), iau în discuție o serie de mostre provenind de la Tyr și Banias. Analiza izotopică a acestora a evidențiat faptul că piesele în discuție proveneau din ateliere de producție diferite, deși aveau la bază același tip de nisip.

Următoarea contribuție – *Glass-working activities in Late Roman and Early Christian Thessaloniki: local workshops and vessels* (p. 93-106) – este semnată de Anastassios Antonaras, unul dintre cei mai buni cercetători ai sticlei antice din noua generație. Articolul de față reprezintă o parte din voluminoasa sa teză de doctorat apărută în anul 2009 și care propune o nouă tipologie, bazată în special pe materialul vitric descoperit în nord-estul Greciei. Sunt prezentate o serie de tipuri de vase – flacoane, urcioare, sticle sau unguentarii – despre care autorul afirmă că ar fi fost produse în atelierele din preajma Salonicului. Calitatea pastei vitrice, dar și uzul lor cotidian pot sprijini această ipoteză ținând cont și de cererea mereu sporită pentru astfel de produse.

Distinsa cercetătoare olandeză Eva Marianne-Stern propune o cercetare privind sticlăria medievală (secolele IX-XIV) descoperită în Agora ateniană reflectată în cadrul producției vitrice din Imperiul bizantin (p. 107-120). De altfel, autoarea, împreună cu regretata Gladys Davidson Weinberg, este „responsabilă” pentru publicarea extensivă a întregului material vitric provenind din zona Agorei ateniene în volumul al XXXIV-lea al celebrei serii editate de Școala Americană de Studii Clasice din Atena. Articolul de față tratează doar trei grupe de vase, ce își găsesc bune analogii în special cu materialul de factură medio-bizantină provenind din Asia Mică, într-o perioadă în care și influențele meșterilor sticlari islamici erau destul de puternice.

Articolul lui Binnur Gürler și Ergün Lafli, *Middle and Late Roman Glass from the Agora of Smyrna from the excavation seasons 1997 and*

2002-2003 (p. 121-144), stabilește, pe baza celor 112 piese descoperite, o tipologie alcătuită din 19 forme distincte, datând din secolele III-VII d.Hr. Multe dintre acestea par să fi fost produse locale, răspândite și în alte situri din Anatolia de vest. Alături de Sardis, materialul descoperit la Smyrna (actualul Izmir) întărește caracterul comercial al acestui centru, prin varietatea, cantitatea, dar și omogenitatea pieselor de aici, deschizând noi perspective pentru studiul circulației vaselor de sticlă provenind din Asia Mică.

Tot în spațiul turcesc se plasează și următorul studiu, semnat de Veerle Lauwers, Patrick Degryse și Marc Waelkens, care are ca obiect o serie de brățări de sticlă bizantine descoperite la Sagalassos (p.145-152). Variind în concordanță cu moda vremii, aceste accesorii de podoabă sunt extrem de diverse în ceea ce privește forma și, mai ales, decorația. Se crede că erau produse pe plan local, fiind apanajul femeilor provenind îndeosebi din straturile sociale inferioare.

Studiul lui Constanze Höpken intitulat *Glas in der Kommagene-Funde aus der Felsnekropole von Perrhe* (p. 153-164) discută descoperirile provenind din necropola săpată în piatră de la Pirin, în sud-estul Turciei. Mormintele se datează între secolele II-VII d.Hr. iar materialul ceramic și cel vitric este extrem de numeros și diversificat, însă fragmentar, poate și ca urmare a unor jafuri. După cum era de așteptat, predomină unguentariile, ce sunt caracteristice pentru inventarul funerar, dar nu lipsesc nici diversele tipuri de flacoane, lămpi sau brățările de sticlă.

Yael Gorin-Rosen și Tamar Winter, în *Selected insights into Byzantine Glass in the Holy Land* (p. 165-182), tratează o serie de probleme de ordin general privind vasele de sticlă descoperite pe teritoriul actualului Israel. Săpăturile din ultimele două decenii au scos la lumină cantități impresionante de material arheologic, pe baza căruia se poate observa evoluția industriei vitrice și schimbările ce au avut loc o dată cu secolul al IV-lea (vezi p. 166-167). O altă problemă atinsă este cea a cupelor cu picior (tip Isings 111), ce reprezintă forma cea mai des întâlnită în toate siturile de epocă romano-bizantină, multe dintre aceste vase fiind adaptate și pentru a fi folosite drept lămpi de iluminat. În fine, un aspect deloc de neglijat este și cel al atelierelor primare și al producției de sticlă brută.

Daniel Keller revine cu o nouă contribuție, intitulată *Abbots' orders, pilgrims' donations, Glass collection: the supply of glass lamps for a monastic/pilgrimage church in Southern Jordan* (p. 183-198), în care este abordată problema lămpilor de iluminat descoperite la mănăstirea Sfântul Aron de la Jabal Harun, lângă Petra. Autorul distinge trei faze în evoluția corpurilor de iluminat folosite aici. Dacă în secolul al V-lea majoritatea lămpilor erau produse de import de bună calitate, o dată cu distrugerile succesive ale mănăstirii, acestea încep să fie refolosite și fabricate într-un atelier local, rezultând produse de calitate inferioară.

O altă contribuție interesantă este cea a lui Marie Dominique Nenna, actuala președintă a Asociației Internaționale de istorie a vaselor de sticlă (AIHV), intitulată *The Glass Vessel Décor of a Funerary Chapel in the Bagawat Necropolis, Kharga Oasis, Egypt* (p. 199-214), în care sunt prezentate o serie de vase folosite în mod inedit pentru decorarea unei mici capele funerare. Astfel, pe bolți, au fost fixate în mortar aproximativ 70 de piese, majoritatea întregi, cuprinzând diverse forme de vase: flacoane, unguentarii, urciorașe și chiar brățări. Acestea au fost scoase în 1931 și transportate la Metropolitan Museum, unde se păstrează și astăzi. Pieseile sunt de factură egipteană și se datează în principal în secolele IV-V d.Hr., fiind relevante pentru observarea tipurilor de uz cotidian din această perioadă.

Sylvia Fünfschilling, în studiul intitulat *Byzantine Glass from Carthage: from the German Excavations, the English Excavations at Bir Mes-saouda and from the Canadian Excavations* (p. 215-224), prezintă o serie de vase de sticlă târzii (secolele VI-VII) descoperite în vechiul oraș nord-african. După cum era de așteptat, predomină de o manieră covârșitoare cupele cu picior și lămpile de iluminat de diferite forme și mărimi. Concluziile autoarei sunt oarecum surprinzătoare, ea afirmând că piesele descoperite la Cartagina își găsesc analogii mai bune în provinciile din vestul Mediteranei (Italia, sudul Franței, Spania), și nu în arealul levantin.

Regretata cercetătoare Sarah Jennings ia în discuție o serie de vase datând din secolul al IX-lea descoperite la Butrint, în Albania (p. 225-235). Lotul numeros de aproape 100 de vase (unele dintre ele, întregi sau întregibile) a fost găsit la baza unui turn de apărare ce a fost distrus într-un incendiu în jurul anului 800 d.Hr. Majoritatea exemplarelor păstrate sunt pahare de vin cu picior, dar nu lipsesc și fragmente de geam sau alte tipuri de vase adunate la un loc cu scopul de a fi reutilizate pentru confecționarea unor piese noi.

O problemă mai deosebită, și anume relația dintre mozaic și sticlă în perioada bizantină, este abordată de Liz James (p. 237-243). Sticla folosită pentru confecționarea mozaicurilor în lumea bizantină a fost până acum cercetată extrem de sumar. Sunt încă destule întrebări privind arealul de fabricație, dar și utilizarea pe scară largă în compozițiile artistice și religioase. Analizele chimice efectuate în viitor pe asemenea fragmente precum și colectarea mai atentă a acestora vor putea oferi noi răspunsuri cu privire la rolul și gradul de răspândire al acestora.

Articolul Sonjei Schönauer, *Glas und Gläser in Byzantinischen Texten* (p. 245-255), ia în discuție o serie de texte datând din perioada bizantină în care sticla este menționată în contexte variind de la obiect de uz cotidian la piesă de lux, vas folosit în scop medical sau cu valoare cultică. Se pune accentul pe sensul termenilor folosiți pentru a denumi sticla și pe originea lor.

La final, Jennifer Price formulează o serie de remarci privitoare la contribuțiile științifice reunite în acest volum, subliniind, de asemenea, și noile direcții de cercetare deschise de acestea sau posibilitățile de extindere a ariilor investigate (p. 257-260). Concluzia finală a cercetătoarei britanice este că „pot fi identificate numeroase direcții noi de cercetare în ceea ce privește sticlăria bizantină, iar majoritatea lor implică o strânsă colaborare interdisciplinară între grupurile internaționale de cercetători. Acest volum este însă deschizător de drumuri și există speranța că va constitui un stimulent pentru viitoarele cercetări” (p. 260).

Volumul mai cuprinde lista autorilor (p. 261-262) și 15 planșe color de foarte bună calitate, care completează și însoțesc o parte dintre articolele acestui volum.

Considerăm că apariția acestei lucrări este extrem de importantă și de binevenită pentru cei ce se ocupă de studiul vaselor de sticlă. După modelele prezentate aici, cercetarea ar trebui extinsă și spre alte zone mai puțin cunoscute din acest punct de vedere, dar cu un potențial arheologic comparabil și ne referim aici în primul rând la spațiul dobrogean. Un accent deosebit ar trebui pus pe identificarea cu acuratețe a atelierelor secundare, a producției locale și a răspândirii acestor piese în arealele învecinate. Începând cu secolul al IV-lea d.Hr., producția vitrică se standardizează și se regionalizează. Cu mici excepții, acestea nu mai reprezintă produse de lux destinate elitei, ci mai degrabă veselă comună folosită pe scară largă în viața cotidiană atât pentru consumatul lichidelor, cât și pentru iluminat. O dată cu sporirea numărului lăcașelor religioase, sensul de „lumină creștină” capătă valențe noi. Încep acum să se folosească pe scară largă diversele tipuri de lămpi de iluminat, descoperite mai ales în preajma bazilicilor sau a complexelor monastice – precum în cazul Histriei sau Ibidei –, fapt ce conduce la o sporire a cererii pentru astfel de produse și, implicit, la creșterea numărului de ateliere de sticlărie regionale. Colectarea și identificarea corectă a acestor piese caracteristice epocii romano-bizantine pot deschide astfel noi și interesante direcții de cercetare în acest domeniu.

Sever-Petru BOȚAN
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași,
Facultatea de Istorie,
sever_botan@yahoo.com

VINCENZO ORTOLEVA e MARIA ROSARIA PETRINGA (a cura di),
La veterinaria antica e medievale: testi greci, latini, arabi e romanzi,
Atti del II Convegno internazionale (Catania, 3-5 ottobre 2007), Lugano,
Lumières Internationales, 2009, 543 p., ISBN 9788860670618

Il corposo volume in epigrafe contiene gli Atti del secondo Convegno internazionale sulla medicina veterinaria antica e medievale, tenutosi all’U-

niversità di Catania tra il 3 ed il 5 ottobre 2007. Il Convegno presenta il merito di avere allargato per la prima volta il quadro geo-linguistico della trattatistica veterinaria, spaziando dalla produzione in greco e in latino a quella in arabo e in romanzo, segnatamente in volgare italiano. Simile ampliamento dell'orizzonte di studio ha permesso sia di tracciare una continuità tra l'antichità e il Medioevo sia di coinvolgere studiosi, italiani e stranieri, di interessi ed ambiti diversi, dalla filologia, classica e romanza, all'archeologia. L'innovazione ha così conferito giusta concretezza all'esigenza di «oltrepassare senza timore i consueti e angusti limiti delle nostre discipline» (V. Ortoleva, *Introduzione ai lavori del Convegno*, p. 11).

La parte più cospicua del volume è costituita da contributi filologici, relativi nel complesso a problemi editoriali, di traduzione e di commento dei testi veterinari. Questi pongono infatti non di rado dinanzi a problemi di interpretazione generati dalla lingua, ricetto al contempo di tecnicismi e di caratteristiche proprie della comunicazione orale, le quali, sfuggendo alla fissazione scritta e, ancor più, a quella letteraria, contribuiscono col tempo alla non immediata comprensione dei testi nei quali affiorano. In più la destinazione essenzialmente pratica di questi testi genera altrettanto spesso corrottele ed interpolazioni, sia perché i copisti possono coincidere con i fruitori del testo sia perché talora le analogie tra mali simili e tra i relativi rimedi e ricettari portano ad integrare il testo base con *marginalia*. A questi principali problemi di edizione dei testi veterinari si associa la prevalenza dell'inedito sull'edito, soprattutto nel campo degli scritti ippiatrici in volgare. Particolarmente dettagliati si presentano i contributi che investigano la tradizione manoscritta, mentre dall'esame delle fonti archeologiche ed iconografiche si evince la necessità di integrare le testimonianze testuali con i dati materiali, al fine di comprendere meglio le tecniche veterinarie dall'antichità sino alle soglie dell'età moderna. Ben documentata, in genere, la bibliografia che correda i singoli lavori, al di là di qualche svista e isolato refuso; p.es., p. 29 n. 13: Manzoni 2001 e non 2004; p. 110 n. 62: Bücheler, 1890, 333 e non Bücheler, 1890, 533; p. 320: omissione della monografia di Martina Hurler, *Transkription, Übersetzung und Veterinärmedizinisch-historische Beteudung des Manuskripts aus dem Codex Harleian 3772 der British Library*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2007; p. 335 n. 18: *Origini delle lingue romanze* di Tagliavini (Padova, Pàtron, 1972) in luogo di C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine: introduzione alla filologia romanza*, Padova, Pàtron, 1972⁶; nella stessa nota, l'*Introduction au latin vulgaire* di Veikko Väänänen manca del luogo e dell'anno di edizione, cioè Paris, Klincksieck, 1981³.

Il volume, che si apre con l'*Introduzione ai lavori del Convegno* di V. Ortoleva (p. 11-12), è articolato in quattro sezioni: I. *Temi di interesse generale* (p. 15-35); II. *Problemi di tradizione, testuali ed esegetici nei testi di veterinaria antichi* (p. 37-204); III. *Dati archeologici* (p. 205-223); IV.

Pratiche magiche e religiose e la veterinaria medievale (p. 225-530). Ad esse si aggiunge in *Appendice* il contributo di Paola Radici Colace, *La Veterinaria nel Progetto «Dizionario della Scienza e della Tecnica in Grecia e a Roma. Autori e testi, Realien, saperi alle radici della cultura europea»* (p. 533-543), una sinottica rassegna delle dieci sottosezioni nelle quali viene articolata la disciplina veterinaria nel *Dizionario delle Scienze e delle Tecniche di Grecia e Roma*. Complessivamente il volume consta di venti contributi, qui di sèguito esposti sinteticamente nel loro ordine di successione.

A. Zumbo, *Sulla polisemia di hippomanes* (p. 17-26) distingue due significati nel termine *hippomanes*, quello di „caruncola” nella prosa scientifica di Aristotele ed Eliano e quello di secrezione vaginale delle cavalle in calore, Verg. *georg.* 3, 280-283. Da qui il riferimento poetico di *hippomanes* a liquido dal magico potere di indurre sfrenatezza erotica. La polisemia del termine, testimoniata già da Aristotele, vede *hippomanes* svincolarsi dall'iniziale accezione scientifica in favore di quella poetica, divenuta maggioritaria «probabilmente grazie all'alone di magia ricamatavi sopra e alla sua vis evocativa di mania erotica» (p. 26).

I. Garofalo, *Galeno, gli animali e la veterinaria* (p. 27-35), sottolinea come l'interesse di Galeno per gli animali più che veterinario fosse speculativo e medico, in rapporto alla loro dissezione, vivisezione e fornitura di cibo e di rimedi curativi. Secondo l'A., questi interessi sarebbero scaturiti dalla medicina empirica nonché da Aristotele, con il quale Galeno condivise anche l'approccio filosofico alla zoologia e l'idea della superiorità dell'uomo sugli altri animali.

Anne McCabe, *The Hippiatrica Parisina (M Recension)* (p. 39-53), tratta degli *Hippiatrica Parisina* che costituiscono lo stadio più vicino alla compilazione tardoantica degli *Hippiatrica* e che sono tràditi dal *Par. gr.* 2322, manoscritto che deve gran parte della sua importanza alle annotazioni marginali, riconducibili alla mano dell'umanista Giano Lascari. L'A. propone di presentare il testo degli *Hippiatrica* così come appare in *Par. gr.* 2322 e di rimediare all'assenza di Indici nell'edizione Teubneriana degli *Hippiatrica*, magari con l'allestimento di una versione digitalizzata.

Anne-Marie Doyen-Higuet, *Un manuscrit hippiatrique grec récalci-trant: de la difficulté d'identifier les fragments du Parisinus Graecus 2244* (p. 55-90), prende in esame due sezioni del *Par. gr.* 2244, entrambe con estratti di Apsirto, la seconda con aggiunta pure di testi anonimi che potrebbero essere ricondotti proprio ad Apsirto in virtù delle numerose affinità lessicali e non solo con i suoi estratti. Pur volendo mantenere la cautela in una sicura attribuzione di questi testi anonimi, L'A. ribadisce comunque l'importanza di Apsirto nella tradizione ippiatrica greca e latina.

Valérie Gitton-Ripoll, *Traductions ou sources latines d'Apsyrtus contenues dans Pélagonius* (p. 91-112), esamina i più significativi *loci similes* di Apsirto e Pelagonio e i tre diversi tipi di traduzione latina di Apsirto pre-

senti nell'*Ars veterinaria* pelagoniana: il primo ad opera di Pelagonio stesso, il secondo verosimilmente ad opera di un tale Optato, il terzo consistente in una *praecantatio* falsamente attribuita ad Apsirto. L'A. inoltre tiene conto delle fonti latine comuni ai due autori, citate sotto i nomi di Floro e Litorio di Benevento.

K.-D. Fischer, *Bemerkungen zu den Autorennamen und zum Aufbau der Mulomedicina Chironis und anderer medizinischer Sammelwerke* (p. 113-121), ipotizza che nella organizzazione e nella disposizione della materia medica nei trattati di veterinaria gli autori si siano basati sui manuali di medicina umana, portando a sostegno l'impianto strutturale della *Mulomedicina Chironis*, in cui il redattore accorpa su un argomento interessante estratti di opere diverse pertinenti a quel tema. L'A. affronta poi il problema dell'attribuzione autoriale degli *excerpta* ed individua negli imperativi in -to un criterio di attribuzione a Policleteo di capitoli contenenti istruzioni curative e inizianti con la formula *sic eum curato*.

J. M. Cózar, *Nuevas aportaciones a la interpretación del texto del libro II de la Mulomedicina Chironis* (p. 123-139), si sofferma sull'analisi di alcuni passi del secondo libro della *Mulomedicina Chironis* (§§ 67; 69; 70; 73; 77; 87; 89; 94), avanzando scelte testuali diverse da quelle in uso nelle edizioni di riferimento, in prospettiva di migliorie interpretative dei *loci* discussi.

Adriana Damico - F. Messina, *Il termine draconatio nella Mulomedicina Chironis* (183, 354 e 687) (p. 141-152), lumeggiano il termine *draconatio*, di cui avanzano appena tre occorrenze nella *Mulomedicina Chironis*. Esso viene in primo luogo associato al latino medievale *dracunculus* „gonfiore”, significato che residua in alcuni esiti romanzi; in secondo luogo, viene considerato un calco solo formale del greco *δρακόντιον*, ad indicare genericamente gonfiore e non il particolare tipo di gonfiore causato, com'era in origine, da un piccolo verme.

V. Ortoleva, *Alcuni aspetti della lingua dei trattati latini di veterinaria: il sostantivo claucus e l'espressione pedem planum ponere* (p. 153-181), si sofferma su Veg. *mulom.* 2, 82, 2, segnalando per il sostantivo *claucus* lo slittamento semantico, per metonimia, da „chiodo” a scarpa con suola chiodata e poi non necessariamente chiodata. Proprio dalla scarpa con suola non chiodata Vegezio passa per analogia ad indicare l'ipposandalo, scarpetta in ferro tenuta con soli legacci. L'analisi dell'aggettivo *planus* porta inoltre l'A. a chiarire l'espressione *pedem planum ponere* nel senso di „poggiare il piede a terra”, con la specificazione che con *pes prior* (Veg. *mulom.* 2, 55, 3) bisogna intendere non il piede anteriore, come di norma finora, bensì la punta del piede.

Marie-Thérèse Cam, *Manus veterinarii. La réduction des luxations dans les traités vétérinaires antiques* (p. 183-204), evidenzia come i testi latini, a differenza di quelli greci, siano più approssimativi nella trattazione

medica delle lussazioni, ma al contempo più pragmatici, prevedendo pure il ricorso a strumenti meccanici, parte integrante della tecnologica rurale. Ciò è particolarmente evidente nelle prescrizioni curative delle lussazioni della spalla e delle articolazioni anteriori: Chirone, Pelagonio e Vegezio consigliano il ricorso a mezzi meccanici quali la *machina* e la *rota*, associabili la prima ad un dispositivo di trazione a tre pulegge di tipo orizzontale, la seconda al verricello o all'argano.

E. Leone, *La chiave del cavallo* (p. 207-223), osserva come, a partire da una pratica equestre tesa all'assoggettamento totale dell'animale tramite dispositivi lesivi, in particolare le imboccature, maturasse nella Grecia del V sec. un atteggiamento maggiormente rispettoso del cavallo. Ciò porta l'A. ad ipotizzare lo sviluppo delle qualifiche ippiatriche proprio nel V secolo.

A. F. Rodriguez, *Dos retractaciones inéditas del De taxone* (p. 227-242), si occupa di due rielaborazioni alto medievali del *De taxone*, un opuscolo in forma epistolare relativo alle proprietà curative di alcune parti del tasso. La prima rielaborazione, il *De taxo sive melena*, presenta tracce di cristianizzazione del testo tramite l'eliminazione delle *precationes*; la seconda, il *De melene vel melena*, conserva invece maggiori affinità con il testo originario del *De taxone*, rispetto alla cui tradizione manoscritta, in parte guasta e in parte perduta, sembra recare lezioni originali.

Maria Rosaria Petringa, *Il De mortibus boum di Endelechio* (p. 243-258), esplora l'utilizzo della topica relativa alla pestilenza mutuata da fonti pagane – Virgilio in primo luogo – nell'opera di Endelechio, la cui conoscenza della sintomatologia pestilenziale avrebbe permesso a Endelechio di affermare la superiorità salvifica della fede rispetto alle conoscenze scientifico-veterinarie. La puntuale analisi di alcuni *loci similes* fa inoltre emergere nel *De mortibus boum* la contaminazione di modelli pagani e modelli cristiani, in una fusione del motivo della peste e del relativo lessico codificati in poesia con il credo cristiano nella provvidenza divina.

S. Lazaris, *Considérations sur l'apparition du fer à clous: contribution à l'histoire du cheval dans l'Antiquité tardive* (p. 259-291), si occupa dell'annosa questione della data d'invenzione del ferro di cavallo, soffermandosi su un passo di un anonimo trattato militare del VI secolo che testimoniarebbe l'impiego del ferro di cavallo di tipo orientale, il quale, a differenza di quello europeo, protegge l'intera superficie plantare. L'A. sostiene che la diffusione in Oriente di strumenti atti a proteggere il piede del cavallo debba essere correlata alla valorizzazione dell'animale ed al suo impiego nella cavalleria. Dal momento che ciò si verificò tra IV e V secolo, viene contrastata l'idea di una tarda antichità arretrata nei progressi tecnici concernenti il cavallo. Chiudono il contributo diverse illustrazioni, in parte riproduzioni, in parte fotografie (p. 288-291).

Veronika Goebel - M. Heide, *Transmission of Greek and Arabic veterinary literature* (p. 293-307), mettono in evidenza l'importanza di uno dei

più antichi trattati arabi sull'ippologia e sull'ippiatria, il *Kitāb al-furūsīya wa-l-bayṭara*, nella trasmissione delle conoscenze ippiatriche greche alla letteratura araba. Tuttavia, si sottolinea l'affatto marginale influsso dell'opera in Europa, dove grande fu invece l'influenza araba sulla medicina umana.

Martina Hurler, *The veterinary treatise of Magister Maurus contained in cod. Harleian 3772 (British Library)* (p. 309-321), si occupa di un testo ippiatrico in latino medievale scritto da un tale Maestro Mauro, il quale avrebbe influenzato la successiva letteratura ippiatrica, in particolare le opere scritte tra XIII e XIV secolo dal vescovo di Cervia, Teodorico Borgognoni, da Bonifacio di Calabria e da Lorenzo Rusio. Dal momento che l'inizio del suo trattato nel cod. *Harleian 3772* menziona Giordano Ruffo, l'A. non esclude che Maestro Mauro conoscesse l'opera del Ruffo e che abbia scritto la propria negli anni Cinquanta del XIII secolo. Da qui l'ulteriore possibilità di identificare l'autore con un omonimo Maestro Mauro della scuola di Salerno.

M. Aprile, *L'ippiatria fra l'Antichità e il Medio Evo. La trasmissione dei testi* (p. 323-388), prende in esame la produzione veterinaria che va dalla tarda antichità sino al Quattrocento, distinguendo tra trattati antichi o *Mulo-medicine*, trattati tardomedievali o *Mascalcie* e trattati che contaminano fonti antiche e medievali, come l'opera di Teodorico Borgognoni e due testi in volgare di Dino Dini e di Agostino Columbre. Per ciascuno dei tre filoni, l'A. si sofferma sulla tradizione manoscritta e sulle caratteristiche linguistiche dei trattati. L'A. rileva che della trattatistica medievale, attestata da un gran numero di manoscritti in latino e in volgare, l'edito rappresenta una parte molto esigua. Dal punto di vista linguistico, l'A. sottolinea come l'Italia meridionale e l'area emiliano-romagnola attestino una produzione in volgare locale interessante «per ricostruire processi culturali come i vivaci fenomeni di resistenza all'espansione del fiorentino nel tardo Medio Evo» (p. 381).

S. Bertelli, *La Mascalcia di Giordano Ruffo nei più antichi manoscritti in volgare conservati a Firenze* (p. 389-427), verte sull'importanza dell'opera del Ruffo, scritta probabilmente in latino e posizionata tra i primi trattati di veterinaria dell'Italia medievale. La grande diffusione dell'opera è attestata dai numerosi volgarizzamenti che da un lato resero fruibile il trattato ad un ampio pubblico, dall'altro produssero corrottele ed interpolazioni fin dall'inizio della sua circolazione in volgare, com'è testimoniato da sei codici conservati a Firenze, che l'A. ascrive a due diversi tipi di produzione manoscritta: uno affine a quello dei coevi manoscritti letterari, l'altro, più basso, maggiormente conforme all'utilizzo pratico dell'opera. Si apprezza la dettagliata descrizione codicologica, linguistica e contenutistica di tutti e sei i codici, con aggiunto corredo di tavole (p. 420-427).

Alessandra Coco, *Il trattato in volgare dello pseudo-Aristotele* (p. 429-470), si sofferma sui manoscritti delle tre redazioni attraverso le quali ci è pervenuta la *Mascalcia* dello pseudo-Aristotele, anonimo testo in volgare. L'A. sostiene ai fini del risanamento testuale l'utilità del confronto con

una mascalcia anonima attribuita allo pseudo-Ippocrate, da identificare con Ippocrate Indiano, ed ipotizza come probabile fonte dello pseudo-Aristotele l'Epitome latina degli *Hippiatrica*, della quale vengono fornite tabelle contenenti le rubriche che si corrispondono nelle due opere (p. 444-460); più circoscritti, invece, i raffronti tra lo pseudo-Aristotele e il ms. *Vat. Reg. lat.* 1010. Infine, viene evidenziata una parentela non diretta con la *Pratica* di Bonifacio di Calabria.

A. Montinaro, *Un volgarizzamento inedito da Giordano Ruffo: Cola de Jennaro*, Della natura del cavallo e sua nascita (*Tunisi*, 1479) (p. 471-530), procede ad una accurata analisi del cod. *Vat. lat.* 10001 che tramanda un volgarizzamento inedito della Mascalcia di Giordano Ruffo ad opera di Cola de Jennaro, il quale ultimò il volgarizzamento il 18 febbraio 1479 a Tunisi, dove egli era stato imprigionato, forse per atti di pirateria, e dove l'italo-romanzo era al tempo lingua di scambio, dato il controllo commerciale e mercantile italiano del Mediterraneo. Importanti per l'A., oltre alla sottoscrizione, una nota di consultazione, che porta ad ipotizzare l'appartenenza del codice alla biblioteca aragonese, e lo stemma, che rimanda al ramo detto della Stadera del casato dei Caracciolo, cui appartennero i duchi di Maddaloni. Nessun trattato noto di Ruffo, in latino e in italo-romanzo, è sembrato essere la fonte del volgarizzamento di Cola, per cui l'A. ne auspica un confronto con due manoscritti inediti di Ruffo in catalano, visto che Cola proprio dal catalano volgarizzò in napoletano un'altra opera, il *Secretum Secretorum*.

In conclusione, i lavori del Convegno offrono una puntuale e rigorosa valutazione delle testimonianze, prevalentemente testuali ma non solo, concernenti la medicina veterinaria antica e medievale. Da qui la rilevanza dei singoli contributi e dell'ampia prospettiva di ricerca che li caratterizza. In particolare, dalla dialettica dilatazione dei confini disciplinari emergono prospettive metodologiche meritorie di attenta considerazione, in quanto necessarie all'ampliamento delle conoscenze sia nel campo specifico dell'*ars veterinaria* sia in altri, parimenti attraversati dal filo rosso della continuità dall'antico al moderno.

Nunzia Ciano
Università degli Studi Roma Tre,
Dipartimento di Studi sul Mondo Antico,
nunziaciano86@yahoo.it

DIANA DINCĂ, *Moștenirea antică în tradiția populară românească*,
Editura Excelsior Art, Timișoara, 2010, 163 p.,
ISBN 978-973-592-255-9

Lucrarea elaborată de Diana Zărie se înscrie, fără s-o spună explicit, într-o direcție istoriografică relativ recentă, anume cercetarea așa-numite-

lor „religii populare”, adică a acelor fenomene de credință comune multor patrimoniilor spirituale, născute din contacte și simbioze culturale, din suprapuneri și interferențe de idei, practici și rituri religioase, din acțiunea subversivă a atavismelor și a tendințelor heterodoxe. Problematika este extrem de complexă, putând lesne să-i facă pe cei mai puțin pregătiți să alunece în speculații lipsite de fundament. Plasarea analizei într-un registru interdisciplinar se impune, așadar, de la sine, aceasta fiind, de altfel, și calitatea fundamentală a lucrării de față: pentru a depista moștenirile antice în tradiția populară românească, autoarea a făcut apel, cum arată și în *Introducere*, la diverse izvoare (p. 8). A rezultat, astfel, o lucrare serioasă, scrisă cu pasiune, probând buna pregătire a autoarei, capacitatea acesteia de a mânui corect informații provenite din câmpuri epistemice și spații culturale diverse, de a le corela judicios și de a extrage din ele încheieri prudente.

După ce în capitolul I a abordat câteva chestiuni legate de semnificația și perenitatea obiceiurilor (p. 11-16), în următoarele secțiuni a tratat obiceiurile legate de naștere (p. 17-36), ritualurile de nuntă (p. 37-86) și cele privind moartea (p. 87-149). Meritul deosebit al autoarei este de a fi încercat și chiar de a fi reușit să găsească, pentru fiecare dintre aceste rituri de trecere de la o etapă la alta a existenței umane, similitudini între informațiile surselor antice, cu precădere latinești, și cele oferite de literatura populară sau desprinse din obiceiurile poporului român. E o adevărată încântare să citești, puse aproape în paralel, fragmente din Cicero, Vergilius, Ovidius, Seneca, Propertius, Iuvenalis, Tibul, Aulus Gellius, Macrobius și extrase din descântece, orații nupțiale, balade și bocete autohtone sau din scrierile călătorilor străini ajunși în veacurile de mijloc printre români. Toate i-au întărit convingerea Diane Dincă, exprimată în mai multe rânduri, despre ereditatea romană a multora dintre gesturile, riturile, practicile, sărbătorile ce însoțesc momentul nașterii, ceremonia nunții și ritualurile funebre la români. Din acest punct de vedere, autoarea pare a face parte dintre acei istorici pentru care reconstituirea verigilor intermediare se poate face aplicând o diacronie *à rebours* și acceptând oralitatea ca izvor istoric. Încercând să explice căile transmiterii și caracterul universal al ideilor despre lumea de dincolo, Ioan Petru Culianu n-a ezitat să afirme că textul nu e întotdeauna necesar, fenomenele spirituale circulând în timp și spațiu fără a îmbrăca întotdeauna o haină sintactică; „cea mai bună explicație – conchidea el – rămâne aceea a tradiției culturale”. Respectăm întrutotul opțiunea autoarei – noi înșine am utilizat demersul recurent într-o lucrare despre *Geneza creștinismului popular al românilor* (București, 1997) –, dar nu-i împărtășim entuziasmul, întrucât analiza domniei sale eludează, după părerea noastră, câteva elemente fundamentale de metodă, de informare și de perspectivă istorică.

Astfel, din punct de vedere metodologic, tratarea unui asemenea subiect – *Moștenirea antică în tradiția populară românească* – trebuie să pornească de la principiul că similitudinea dintre fenomenele spirituale a-

parținând unor patrimonii culturale dezvoltate în contexte istorice și religioase specifice, chiar înrudite pe temeiul descendenței unuia din altul nu presupune neapărat derivație și continuitate atât timp cât punctele de emergență nu sunt clare iar etapele tranzitorii lipsesc. Din punct de vedere informativ, ni se pare neadecvat, în ciuda avertismentului autoarei de la p. 90 că nu dorește să avanseze ideea „absurdă” că legionarii romani „ar fi popularizat în Dacia doctrine filosofice”, să fie comparate idei precum cele ale lui Thales, Cicero, Seneca sau Marcus Aurelius – așadar, aparținând unui nivel intelectual, elevat – cu cele lipsite de rigoare, născute în planul experienței cotidiene – deci, de factură populară. Mult mai utile și mai apropiate de realitatea trăită pot fi informațiile preluate din sursele epigrafice din *Dacia* și din Dobrogea – cele din urmă neglijate de autoare. În egală măsură, având în vedere că atavismele spiritualității romane păgâne în cultura populară românească au trecut printr-un proces de creștinare, se impunea cunoașterea unor izvoare ecleziastice, în special actele unor concilii generale și locale din mileniul I, dar și diferitele „așezăminte” ale unor înalte fețe bisericesti din Țările Române care interziceau obiceiurile „păgânești”. De asemenea, lexicul limbii române este o importantă sursă pentru istoria suprapunerilor și interferențelor unor concepții, practici și obiceiuri legate de riturile analizate de autoare. În sfârșit, din punct de vedere istoric, a „sări” direct de la romani la români fără a cerceta – atât cât este posibil – aportul geto-dacic și cel al unor neamuri barbare, cum ar fi, de exemplu, germanicii sau slavii ori eventualele similitudini cu popoarele vecine, ni se pare destul de simplist.

Oricum, efortul autoarei de a căuta corespondențe ale informațiilor antice în creații folclorice și etnografice românești merită întreaga apreciere, lucrarea sa constituind un exemplu și un punct de pornire pentru eventuale întreprinderi viitoare.

Nelu ZUGRAVU
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași,
Centrul de Studii Clasice și Creștine,
z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro

CRONICA ACTIVITĂȚII ȘTIINȚIFICE A CENTRULUI DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE (2011-2012)

CRONACA DELL'ATTIVITÀ SCIENTIFICA DEL CENTRO DI STUDI CLASSICI E CRISTIANI (2011-2012)

1. Comunicări

5 mai 2011, Facultatea de Istorie, Corpul A, Sala Ferdinand: Socrates Meetings / Rencontres Socrates 7th edition / 7ème edition:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *„Clasicismul pentru toți”: istoria antică și filmul* – lecție inaugurală

3 iunie 2011, Universitatea „Vasile Alecsandri” Bacău, Conferința Națională Paradigme ale comunicării în postmodernitate:

- prof. univ. dr. Anton Adămuț (Facultatea de Filosofie), *Camil Petrescu și comunicarea de tip politic*

4 iunie 2011, Niș, Serbia: Niș and Byzantium. Symposium X: Niș – Martyropolis and imperial city (3-5 iunie 2011):

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *La diarchia dei fratelli nella tarda antichità: modelli mitici e storici – I figli di Costantino*

28-29 august 2011, Muzeul Literaturii Române Iași, Simpozionul Internațional Istorie, cultură, patrimoniu:

- prof. univ. dr. Anton Adămuț (Facultatea de Filosofie), *Istoria cărții și conflictul ironiilor din perspectiva educației*

23 septembrie 2011, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, Sala H₁, Simpozionul național Historia et cultura alimentorum (I). Resurse și meșteșuguri din antichitate până în epoca modernă (23-24 septembrie 2011) organizat de Institutul de Arheologie al Academiei Române - filiala Iași, Facultatea de Istorie și Facultatea de Biologie (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași):

- drd. Tincuța Cloșcă (Facultatea de Istorie), *Corabia, metaforă a înfrânării alimentare în opera lui Ioan Hrisostom*

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Moderata saturitas la Hieronymus*

26 septembrie 2011, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- drd. Tincuța Cloșcă (Facultatea de Istorie), *Veritas eloquentiaque. Patres Ecclesiae versus artem oratoriam* (referat de doctorat)

5 octombrie 2011, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, A XLIV-a sesiune științifică internațională Pontica (5-7 octombrie 2011):

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Maxentius – falsus Romulus*

6 octombrie 2011, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău, Simpozionul Național Vasile Pârvan (6-7 octombrie 2011):

- drd. Tincuța Cloșcă (Facultatea de Istorie), *Adevăr și elocvență. Despre arta oratorică la Parinții greci ai Bisericii din secolele II-III*

21 octombrie 2011, Universitatea de Vest Timișoara, Centrul de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu” :

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Genealogie și ideologie în Antichitatea târzie: descendențe divine și înrudiri fictive*

27-30 octombrie 2011, Universitatea din Baia Mare, International Conference Significance & Interpretation within the Knowledge Based Society:

- prof. univ. dr. Anton Adămuț (Facultatea de Filosofie), *Philosophical Aspects of Homoerotics in Ancient Greek*

28 octombrie 2011, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Litere, Catedra de Limbi Clasice, Italiană și Spaniolă – Filiala Iași a Societății de Studii Clasice, Sesiunea științifică Antichitatea și moștenirea ei spirituală:

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere), *Auctoritas Ciceroniana în memoria posterității*

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Un aspect al creativității sacerdotale romane – ierarhiile divine*

- lect. univ. dr. Claudia Tărnăuceanu (Facultatea de Litere), *Considerații asupra unor elemente de civilizație musulmană transpuse în limba latină de Dimitrie Cantemir*

28 octombrie 2011, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, sala H₁, Sesiunea științifică anuală:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Princeps bonus la Pseudo-Aurelius Victor*

29 octombrie 2011, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, sala H₁, Sesiunea științifică anuală a Școlii doctorale:

- drd. Tincuța Cloșcă (Facultatea de Istorie), *Vorbirea simplă: Ioan Hrisostom despre oratoria creștină*

12 noiembrie 2011, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, sala H₁, Moștenirea lui Alexandru cel Mare și a elenismului în istoriografie, literatură și artă. Conferință internațională in memoriam Vasile Lica (1953-2010), Iași, 12 noiembrie 2011:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Alexandru în breviatorii latini târzii*

12 noiembrie 2011, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Facultatea de Istorie și Filologie, Departamentul de Istorie, Arheologie și Muzeologie, Sesiunea națională a cercurilor științifice studențești:

- drd. Tincuța Cloșcă (Facultatea de Istorie), *Adevăr sau elocvență la scriitori creștini latini din secolele II-III?*

29 noiembrie 2011, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, sala H₁:

- conf. dr. Mădălina Dana (Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne – Centre ANHIMA Paris), *Viața culturală a cetăților grecești din Pontul Euxin*¹

8 decembrie 2011, Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui, Sesiunea Națională de Comunicări Științifice *Acta Moldaviae Meridionalis* ediția a XXXIV-a:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *„Clasicismul pentru toți”: istoria antică și filmul*

- drd. Tincuța Cloșcă (Facultatea de Istorie), *Atitudinea părinților cappadocieni față de arta oratorică*

9 decembrie 2011, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, sala H₁:

- prof. univ. dr. Ioan Piso (Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca), *Aspecte ale cultului lui Iupiter în Dacia, Pannonia și Hispania Tarraconensis*²

17 ianuarie 2011, Academia Română – Comisia de heraldică, genealogie și sigilografie – filiala Iași, sala H₁:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Descendența claudiană a lui Constantin cel Mare: o „minciună genealogică” reexaminată*

22 martie 2012, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- lansarea cărților: IULIAN MOGA, *Culte solare și lunare în Asia Mică în timpul Principatului (sec. I – III d.Hr.)*, Editura „Universității Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2012 (*Antiqua et Mediaevalia*) (a prezentat: lect. dr. Sorin NEMETI, Facultate de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca); PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, Traducere și considerații lingvistice de Mihaela PARASCHIV, Ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu ZUGRAVU, Editura „Universității Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2012 (*Thesaurus Classicus I*) (a prezentat: lect. dr. Claudia TĂRNĂUCEANU, Facultatea de Litere, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași)

22 martie 2012, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- lect. univ. dr. Sorin Nemeti (Facultate de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai” Cluj-Napoca), *În circuitu tenuit... Dacia și viziunea geografică romană*³

23 martie 2012, Cercul pedagogic al profesorilor Vaslui:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Probleme vechi, abordări noi în istoriografia recentă a Antichității*

¹ Acțiune desfășurată împreună cu Societatea de Studii Clasice din România – filiala Iași.

² Profesorul Ioan Piso a fost invitat de colegul Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, a cărui lucrare *Ex toto orbe Romano: immigration into Roman Dacia. With prosopographical observations on the population of Dacia* (Peeters, Leuven, 2011) a fost prezentată în deschiderea conferinței.

³ Acțiune desfășurată împreună cu Centrul de istoria evreilor și ebraistică „Alexandru Șafran”.

2. Publicații

ANTON ADĂMUȚ:

- *Fenomenologia celuilalt (Cazul Platon – Banchetul)*, Editura Academiei Române, București, 2011
- *Constantin Noica: despre dubla imposibilă judecată etică*, in *Studii de istorie a filosofiei românești. Supliment*, coord. Alexandru SURDU, Viorel CERNICA, ediție îngrijită de Mona MAMULEA și Doru ȘINCAI, vol. VII, Editura Academiei Române, București, 2011, 74-78
- *The Conflict of Educations (Socrates vs. Aristophanes)*, in *Recent researches in Educational Technologies. Proceedings of the 7th WSEAS/IASME International Conference on Educational Technologies (ETUDE 'II)*, Iași, Romania, July 1-3, 2011, editors: Nicu GAVRILUȚĂ, Răzvan RĂDUCANU, Mihaiela ILIESCU, Hariton COSTIN, Nikos MASTORAKIS, Vladimir OLEJ, Jiri STROUHAL, WSEAS Press, 2011, 61-66
- *Ethics and Religion in Hegel. Or on how reason speaks differently than it thinks*, *Journal for the Study of Religions and Ideology*, 10/28, 2011, 176-198
- *Despre cinismul medical (note asupra relației medic-pacient) [On the Medical Cynicism (Notes on the Doctor-Patient Relation)]*, *Revista Română de Bioetică*, 9/2, 2011, 25-32
- *Social assistance and Transmodernism in Christ's activity*, *European Journal of Science and Theology*, 7/4, 2011, 9-25
- *Câtă înțelepciune ascund proverbele*, *Transilvania*, 8/2011, 1-4
- *The Idiosyncrasies of an Irritable Philosopher-Camil Petrescu*, in *Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Philosophy and Humanistics Sciences*, Editura Lumen, Iași, 2011, 17-34
- *Breviar eretic (secolele I-XIV)*, *Convorbiri literare*, august 2010, nr. 8 (176); septembrie 2010, nr. 9 (177)
- *Despre și cu Părinții Apostolici (I)*, *ibidem*, octombrie 2010, nr. 10 (178); *(II)*, *ibidem*, noiembrie 2010, nr. 11 (179); *(III)*, *ibidem*, decembrie 2010, nr. 12 (180); *(IV)*, *ibidem*, ianuarie 2011, nr. 1 (181); *(V)*, *ibidem*, februarie 2011, nr. 2 (182)
- *Din nou despre amorul grecesc (I)*, *ibidem*, martie 2011, nr. 3 (183); *(II)*, *ibidem*, aprilie 2011, nr. 4 (184)
- *Discursurile-martor” și aproximările succesive (I)*, *ibidem*, august 2011, nr. 8 (188); *(II)*, *ibidem*, septembrie 2011, nr. 9 (189)

WILHELM DANCĂ:

- *Pentru iubirea lui Cristos. Dialoguri despre Biserică, Preoție și Credință*, Sapienția, Iași, 2011

MIHAELA PARASCHIV:

- *Perennitas Antiquitatis*, volum editat de Mihaela PARASCHIV și Claudia TĂRNĂUCEANU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011
- *Toposul autobiografic la Grigore de Nazianz*, in *Perennitas Antiquitatis*, volum editat de Mihaela PARASCHIV și Claudia TĂRNĂUCEANU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011, 11-13

- *Filologia clasică ieșeană între tradiție și avatarurile prezentului*, in Perennitas Antiquitatis, volum editat de Mihaela PARASCHIV și Claudia TĂRNĂUCEANU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011, 37-47
- *Breve storia della filologia classica dell'Università „Alexandru Ioan Cuza” di Iași*, in *Le scienze dell'Antichità nelle Università europee: passato, presente, futuro. 150 anni di ricerca nell'Università di Iași. Convegno internazionale (VII romeno-italiano)*, Iași, 10-14 maggio 2010, a cura di Nelu ZUGRAVU e Mario GIRARDI, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2011 (C&C, 6-1/2011, 217-224)
- *Alegoreza biblică între legitimare și contestare*, in *Receptarea Sfintei Scripturi între filologie, hermeneutică și traductologie*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011, 326-334
- Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela PARASCHIV, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu ZUGRAVU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2012 (*Thesaurus Classicus I*)

CLAUDIA TĂRNĂUCEANU:

- Perennitas Antiquitatis, volum editat de Mihaela PARASCHIV și Claudia TĂRNĂUCEANU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011
- *Cronica domniei sultanului Murad IV. Tipare iconografice antice la Dimitrie Cantemir*, in Perennitas Antiquitatis, volum editat de Mihaela PARASCHIV și Claudia TĂRNĂUCEANU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011, 61-71
- ANA-CRISTINA HALICHIAS, *Studia Mediaevalia*, Editura Universității din București, 2010, in Perennitas Antiquitatis, volum editat de Mihaela PARASCHIV și Claudia TĂRNĂUCEANU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011, 324-326 (notă bibliografică)

TINCUȚA CLOȘCĂ:

- *Metafora corabiei în opera lui Ioan Hrisostom*, C&C, 6/2, 2011, 387-406

NELU ZUGRAVU:

- *Le scienze dell'Antichità nelle Università europee: passato, presente, futuro. 150 anni di ricerca nell'Università di Iași. Convegno internazionale (VII romeno-italiano)*, Iași, 10-14 maggio 2010, a cura di Nelu ZUGRAVU e Mario GIRARDI, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2011, 260 p. (C&C, 6-1/2011)
- *Le scienze dell'Antichità oggi: successi e difficoltà in un'epoca di cambiamenti*, in *Le scienze dell'Antichità nelle Università europee: passato, presente, futuro. 150 anni di ricerca nell'Università di Iași. Convegno internazionale (VII romeno-italiano)*, Iași, 10-14 maggio 2010, a cura di Nelu ZUGRAVU e Mario GIRARDI, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2011 (C&C, 6-1/2011, 233-260)
- *La diarchia dei fratelli nella tarda Antichità: modelli mitici e storici. Diocleziano e Massimiano*, Peuce, S.N., IX, 2011, 283-290
- *Exempla în elogii și biografii feminine din Antichitatea târzie (I)*, in Perennitas Antiquitatis, volum editat de Mihaela PARASCHIV și Claudia TĂRNĂUCEANU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011, 285-310

- *La diarchia dei fratelli nella tarda Antichità: modelli mitici e storici. I diarchi Valentiniani*, in I. Piso, Viorica Rusu-Bolindeț, Rada Varga, Silvia Mustață, Eugenia Beu-Dachin, Ligia Ruscu (eds.), *Scripta classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011, 449-454
- *Descendența claudiană a lui Constantin cel Mare: o „minciună genealogică” reexaminată*, *Prutul. Revistă de cultură*, S. N., Huși, anul I (X), nr. 2 (48), 2011, 11-15
- Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela PARASCHIV, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu ZUGRAVU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2012 (*Thesaurus Classicus I*)
- FLORICA MIHUȚ BOHÎLȚEA, *Istoria familiei romane*, Tritonic, București, 2010, 160 p., C&C, 6/2, 2011, 671 (prezentare)
- VASILE MOGA, *Creștinismul la Apulum și în teritoriul său (secolele III-X)*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2007, 95 p., C&C, 6/2, 2011, 671-672 (prezentare)
- PAULUS DIACONUS, *Istoria longobarzilor*, ediție bilingvă, traducere, notă introductivă, tabel cronologic, note și postfață de Emanuel GROȘU, Editura Polirom, Iași, 2011, 431 p. (*Biblioteca medievală*), SMIM, XXIX, 2011, 346-353 (recenzie)
- *Cronica activității științifice a Centrului de Studii Clasice și Creștine (2010-2011) / Cronaca dell'attività scientifica del Centro di Studi Classici e Cristiani (2010-2011)*, C&C, 6/2, 2011, 681-687
- *Publicații intrate în Biblioteca Centrului de Studii Clasice și Creștine / Pubblicazioni entrate nella Biblioteca del Centro di Studi Classici e Cristiani*, C&C, 6/2, 2011, 689-694

3. Mobilități LLP-Erasmus și POSDRU

13-16 mai 2011, Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași: profesorii Luigi Piacente și Mario Girardi de la Università degli Studi di Bari Aldo Moro au ținut cursuri și seminarii după cum urmează:

- prof. dr. Luigi Piacente, *Biblioteche pubbliche e private nella Roma antica*
- prof. Mario Girardi, *La memoria del martire Saba il Goto in un manoscritto paleoslavo (sec. XV) del monastero romeo di Putna: fonti e paralleli*

19-30 mai 2011, Dipartimento di Studi classici e cristiani della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Bari Aldo Moro:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie) a ținut cursuri și seminarii la studenți, masteranzi și doctoranzi cu tema *Il pensiero politico nella Tarda Antichità: Aurelio Vittore*

19-20 mai 2011: prof. univ. dr. Nelu Zugravu și drd. Tincuța Cloșcă (Facultatea de Istorie) au participat în calitate de invitați la Convegno di Studi *La tradizione della scienza antica nell'età moderna attraverso l'immagine* organizat de **Centro Interdipartimentale di Studi sulla Tradizione, Università degli Studi di Bari Aldo Moro**

4. Participări în comisii de doctorat

10 martie 2011, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Litere:

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): membru în comisia pentru acordarea titlului de doctor în Filologie D-ei Stella Karali, care a susținut teza *Opera lui Daniel D. Philippide în contextul culturii romane și europene din secolul al XIX-lea* (conducător științific: prof. univ. dr. Liviu Leonte, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași)

10 septembrie 2011, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Litere:

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): membru în comisia pentru acordarea titlului de doctor în Filologie d-rei Magda MIRCEA, care a susținut teza *Ambiguitate și obscuritate în literatura oraculară antică* (conducător științific: prof. univ. dr. Traian Diaconescu, Universitatea „Alexandru I. Cuza” Iași)

16 septembrie 2011, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Litere:

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): membru în comisia pentru acordarea titlului de doctor în Filologie d-rei Loredana Dascăl, care a susținut teza *Configurații pragmatice și lexicale ale limbii grecești în textele epistolare redactate de Compania Negustorilor Greci din Sibiu (sec. XVII-XIX)* (conducător științific: prof. univ. dr. Eugen Munteanu, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)

24 septembrie 2011, Universitatea de Arte „George Enescu” Iași:

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): membru în comisia pentru acordarea titlului de doctor în Artă d-rei Ioana Petcu, care a susținut teza *Jocul identității și alterității în tragedia greacă antică. Topoi esențiali și metamorfozele scenice* (conducător științific: prof. univ. dr. Bogdan Ulmu, Universitatea de Arte „George Enescu” Iași)

22 octombrie 2011, Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): membru în comisia pentru acordarea titlului de doctor în Istorie d-lui Sabin Ion POPESCU, care a susținut lucrarea *Atacuri barbare împotriva Daciei și provinciilor învecinate în secolul III d. Hr. (de la Caracalla până la retragerea aureliană)* (conducător științific: prof. univ. dr. Doina Benea, Universitatea de Vest Timișoara)

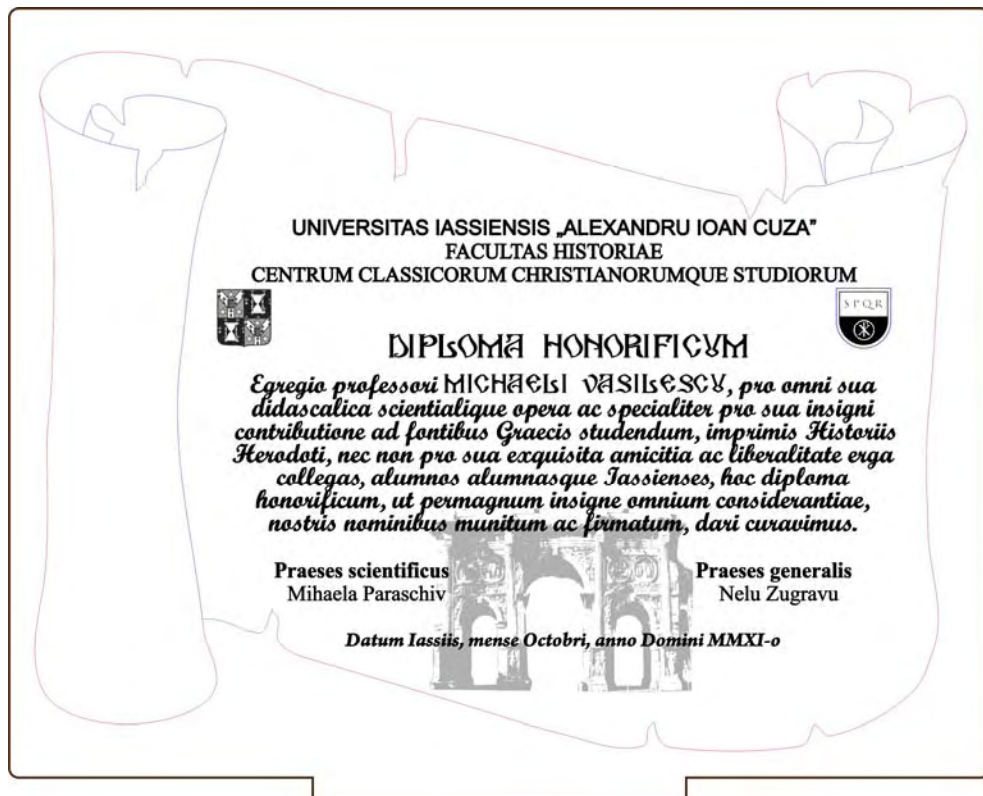
24 noiembrie 2011, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Litere:

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): membru în comisia pentru acordarea titlului de doctor în Filologie d-ei Sabina Nicoleta Savu (căs. Rotenstein), care a susținut teza *Numele propriu în textul biblic românesc. Studiu asupra procesului de adaptare formală* (conducător științific: prof. univ. dr. Eugen Munteanu, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași)

5. Distincții acordate membrilor CSCC

În data de 10 decembrie 2011, postul de televiziune REALITATEA TV a acordat profesorului Nelu ZUGRAVU și altor istorici din Iași trofeul ZECE PENTRU ROMÂNIA 2011 – Moldova pentru „performanță în cercetarea istoriei naționale”.

6. Diplome acordate de CSCC

PUBLIKAȚII INTRATE ÎN BIBLIOTECA CENTRULUI DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE¹

PUBBLICAZIONI ENTRATE NELLA BIBLIOTECA DEL CENTRO DI STUDI CLASSICI E CRISTIANI

- *Analele Brăilei*, S.N., Brăila, an XI, nr. 11, 2011
- *Analele științifice ale Universității „Ovidius” Constanța. The Annals of Ovidius University Constanța. Seria Filologie /Philology*, tom XXI, 2010
- *Analele Universității București. Istorie*, București, anul LIX, 2010
- *Annales Instituti Archaeologici / Godišnjak Instituta za arheologiju*, Zagreb, VII, 2011
- *Athenaeum*, Pavia, 99/1-2, 2011
- *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, Timișoara, XII, 2010
- *Chiron*, Berlin, 41, 2011
- *Gerión*, Madrid, 28/1-2, 2010
- *Invigilata lucernis*, Bari, 32, 2010
- *Istros*, Brăila, XVII, 2011
- *Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 59/2, 2010; 60/1, 2011
- *Peuce*, Tulcea, IX, 2011
- *Pontica*, Constanța, XLIV, 2011
- *Prilozi Instituta za arheologiju*, Zagreb, 27, 2010
- *Revista de istorie socială*, Iași, XIII-XV (2008-2010), 2011
- *Sandalion*, Sassari, 31, 2008
- *Segno e testo*, Cassino, 8, 2010; 9, 2011
- *Studia antiqua et archaeologica*, Iași, XVI, 2010

- CATO, *De agri cultura. Carte despre cultivarea pământului*, text bilingv, traducere din limba latină, introducere, note și indice de Ioana COSTA, Editura Universității din București, București, 2010

¹ Unele volume au fost achiziționate prin schimburile de publicații cu alte instituții, în timp ce altele au fost donate Bibliotecii de către colegii Anton Adămuț (Iași), Octavian Bounegru (Iași), Livia Buzoianu (Constanța), Ovidiu Cătoi (București), Zaharia Covacef (Constanța), Costin Croitoru (Brăila), Gabriel Custurea (Constanța), Mădălina Dana (Paris), Dan Dana (Paris), Diana Dincă (Timișoara), Nicolae Gudea (Cluj-Napoca), Elena Malaspina (Roma), Iulian Moga (Iași), Eduard Nemeth (Cluj-Napoca), Anna Maria Piredda (Sassari), Mihai Popescu (Paris), Constantin Răchită (Iași), Viorica Rusu-Bolindeț (Cluj-Napoca), Petronel Zahariuc (Iași), cărora le mulțumim și pe această cale.

- CLÉMENT D'ALEXANDRIE, *Quel riche sera sauvé?*, texte grec O. STÄHLIN et L. FRÜCHTEL (GCS 17²), introduction, notes et index par Carlo NARDI, Patrick DESCOURTIEUX, traduction Patrick DESCOURTIEUX, Les Éditions du Cerf, Paris, 2011 (SC 537)

- FERICITUL IERONIM, *Trei vieți de monahi. Împotriva lui Helvidius. Epitole*, introducere generală la volum de Constantin RĂCHITĂ, introduceri, traduceri și note de Ioana COSTA și Constantin RĂCHITĂ, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2011 (Colecția *Credința ortodoxă*)

- *Fontes ad Zalmoxin pertinentes accedunt fontes alii historiam religionum Thracum Getarum Dacorumque spectantes. Izvoare privitoare la Zalmoxis și alte pasaje referitoare la religiile tracilor, geților și dacilor*, selecția textelor, introducere, text critic, traducere, note și indici de Dan DANA, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011

- *Passio Sancti Fabii*, testo critico con introduzione e traduzione italiana a cura di Anna Maria PIREDDA, Sassari, 2007 (*Quaderni di Sandalion* 13)

- Valentin BOTTEZ, *Cultul imperial în provincia Moesia Inferior (sec. I-III p.Chr.)*, Editura Universității din București, București, 2009

- Octavian BOUNEGRU, Ploia platypegia: *sources et interprétations*, in *Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, éditeurs: Mircea Victor ANGELESCU, Irina ACHIM, Adela BĂLTĂC, Viorica RUSU-BOLINDEȚ, Valentin BOTTEZ, Cluj-Napoca, 2010, 139-142 (extras)

- Ioana COSTA, *Textele antice și transmiterea lor*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Universității din București, București, 2010

- Costin CROITORU, *Roman Discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st Century B.C. – 5th Century A.D.)*, Brăila Museum – Istros Publishing House, Brăila, 2011

- Mădălina DANA, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011

- Diana DINCĂ, *Moștenirea antică în tradiția populară românească*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2010

- Nicolae GUDEA, Christiana minora. *Studii, articole și note în legătură cu creștinismul timpuriu din Dacia romană, Dacia postromană și unele provincii vecine*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011

- Virgil LUNGU, Zaharia COVACEF, Constantin CHERA, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Ex Ponto*, Constanța, 2012

- Elena MALASPINA, *Numia veritas. Il vissuto quotidiano negli scritti esilici di Ovidio*, Roma, 1995

- Iulian MOGA, *Culte solare și lunare în Asia Mică în timpul Principatului (secolele I-III d.Hr.)*, ediție îngrijită de Iulian BERTEA și Loredana MOGA, traducerea din limba greacă a inscripțiilor de Mihaela PARASCHIV, Ligia RUSCU, Ștefan Teofil GROSU și Iulian MOGA, prefață de Silviu SANIE, concordanțe de Iulian MOGA și Ana Maria VASLUIANU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011

-
- E. NEMETH, Fl. FODOREAN, D. MATEI, D. BLAGA, *Kastelle und Landschaft an der südwestgrenze des römischen Dakien*, separatum din AAHung, 62, 2011, 331-352
 - Gh. PAPUC, *Tomis, I, Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană și romană târzie*, Constanța, 2005
 - Mihaela PARASCHIV, Claudia TĂRNĂUCEANU (ed.), *Perennitas Antiquitatis*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2011
 - Anna Maria PIREDDA, *L'inventio delle relique dei martiri turritani e la figura agiografica di Costantino*, estratto da *Culti, santuari, pellegrinaggi in Sardegna e nella Penisola Iberica tra Medioevo ed età contemporanea*, a cura di Maria Giuseppina MELONI e Olivetta SCHENA, Cagliari-Genova-Torino, 487-502
 - Eadem, *L'inno al mare della Passio Fabii*, estratto da *Paideia*, LXV, 2010, 307-323
 - Emilian POPESCU, Tudor TEOTEOI et Mihai Ovidiu CĂȚOI (éds.), *Études byzantines et post-byzantines*, VI, Editura Academiei Române, București, 2011
 - Mihai POPESCU, *Quades et Marcomans contre Marc Aurèle*, Lemme edit, Clermont-Ferrand, 2011
 - Viorica RUSU-BOLINDEȚ, Tudor SĂLĂGEAN, Rada VARGA (ed.), *Studia archaeologica et historica in honorem magistri Dorin Alicu*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2010
 - Petronel ZAHARIUC, Florin MARINESCU (ed.), *Documente românești din arhiva mănăstirii Xenofon de la Muntele Athos*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2010 (*Documenta*)